

Довбуш

Гнат Хоткевич

Довбуш

Частина перша

I

Таж могла би бути спокійною. І навіть щасливою. Олекса не пиячив, не бив її, не волочився за любасками і їх до хати не спроваджував. От ґаздував, як і інший порядний: гарував коло свого господарствечка, маржинку[1] якусь плекав. Правда, не було так на чому вже й ґаздувати. Ґрунтику дасть Біг, маржинки якась пара хвостів, та й тої годувати нічим: десь по узбіччях насмикає Єлена та Олекса, десь укусить заробляючи — ото й усе.

Може, якби не панщина, то поменшало б злиднів: там би приспорив чоловік, а воно і йшло би все у купку. Але панщина не давала. Саме в золоту пору, коли днина одна важить, пішов би заробив — а тут іди на панське.

Воно і кожному так, усім так, але ніхто не відчуває того стільки по-особливому, як Олекса. Цей ніколи не мовчить. Лає панів на чім світ стоїть. Так клене часом, що Єлена не може того слухати.

— Оле!.. Бійси Бога... Тоже дес хтос учует — панові донесут...

— То й шо?

— Та й ме збиткуватися над тобов і наді мнов!..

Олекса скрипне зубами, і коли що було у нього в руках — ламає.

Раз закладав вориння[2] з грубих заворітниць. Саме прийшов панський гайдук кликати на роботу. Олекса почервонів, вдарив заворітницею об коліно — і груба деревина розламалася, як скіпка.

Олекса глянув і... усміхнувся. Гайдук роззявив рота.

— Ади, видеv, із трішшінов була!.. — протяг він невдоволено. Мовчки, з тою ж усмішкою на устах, Олекса взяв другу заворітницю з купи, вдарив об коліно — переломила й вона. Гайдук плюнув і, нічого не сказавши, якомсь бистро відійшов геть. А Олекса спокійно пішов на панщину. І не кляв сьогодні, і не лаявся. А Єлена хрестилася вдячно. Бо кожного разу, як відправляє чоловіка в лютості на панщину, боялася, дуже боялася, як би щось не сталося. Особливо останніми часами появилася в поведженні Олекси якась упертість, трудніше він став переносити долегливості панщини, сильніше лаявся й дужче скрипів зубами. Панщина!.. Що ж, що панщина?... Не у нас лише у селі пани, і не ми самі ходимо на панську роботу. Рахувати, по цілім світі так, що є пани й холопи. Так уже Бог дав, що ж удієш проти Божої волі? Треба коритися...

Чи він один, Олекса? Всім же людям тяжко, всі терплять, але мовчать і в покірності переносять. А Олекса не хоче — оце і є причина неспокоїв Єлени. Вона криється, вона не подає виду, вона все вдає щасливу.

— Е, сусідко файна! Шеслива ти, шо твій, ади, не п'єт та й не збиткуєси над тобов. А йк мій що ннина Божа п'єний з коршми приходит та б'є мене, гівту ногами копає. З хати вігонит, а сам із любасков си набуват. Та не встидаєси добрих людей, на гіти си не дивит. Йой... побило мене трома нишестями... шеслива ти, сусідочко... ніц того не знаєш. Тихо у вас, ік у церкові. Лагідков усе йдет, супокійно...

Раніше це підіймало Єлену у власних очах. Вона неначе діставала на хвильку змогу зі сторони, з віддалення заобсервувати своє власне життя і, в порівнянні з сусідчиним, знаходила багато додатніх рис. Тоді душа її переповнялася вдячністю. Вона не знала вже, чим і догодити своєму Олексі, що він зробив її щасливою. Без багатства, без статків та маєтків, на шматинці землі в убогій хаті...

І от тепер Єлена чула, що все те щастя кудись відлітало.

Незримо, непомітно, бо нічого, як єсть нічого особливого не сталося й не змінилося. Той же будень, те ж свято. І Олекса ніби такий самий і... ніби не такий. Якимось глибинним, не шостим уже, а якимось дванадцятим, чи що, органом чуття, несвідомо для самої себе десь занотувала Єлена якісь невловимі прояви — і для неї вони стали реальністю.

В тім був трагізм. Для неї ясно — а ніхто не бачить. Вона відчуває — а визначити словами не може. Зрештою — що слова? Слова ніколи нічого не можуть. Он спробувала якось.

— Олексику... — сказала, — і тільки. Більше не знайшлося слів. Бо Олекса так здивовано глянув, і погляд той був таким яскравим показником далекості, усамітнення, пустельництва якогось, що Єлені стало ясно — де вже там пробитися через ту пустелю й дістатися до свого справжнього давнього Олекси. І залилася сама. Билася з думками, довго не спала ночами, шукаючи причин і роздумуючи — чи не могла б вона повалити їх своїми слабими жіночими руками. Але нічого не бачила, ніде не слідно жодних фундаментів.

Перше, що приходить звичайно — і Єлені прийшло — се думка про іншу жінчину.

З усім спритом любящої істоти, з усією тихістю й обережністю, на які була здібна, почала стеження. Як беззвучна тінь, висувалася за Олексою, коли він куди виходив; годинами простоювала десь у гущавині смерек, падала в темноту між камінням і лежала; входила несподівано під зручно і тонко вигаданим приводом до хати, де був чоловік — і ніде, нічого, ніяк.

З усіма рівний, холоднокровний, з бесідою тихою, навіть повільною, Олекса, здавалося, не робив різниці між мужчиною й жінчиною, звертаючись до них однаково ввічливо, однаково спокійно.

Не бракувало на селі таких молодичь, які будь рухом руки, будь бровами, очима давали знати, що не від того були б, аби... якос... Але навіть у таких випадках, коли мужчина звичайно не витримує й піддається спокусі — навіть тут Олекса залишався врівноваженим, спокійним, розхолоджуючи тим спокоєм палку якусь молодичю.

Перебрала Єлена всіх дівчат, усіх молодих жінчин свого села, всіх приміряла до чоловіка — ні!.. Нема нічого.

А відчуження преціж є. Чує його Єлена! Вона могла б сказати навіть, скільки ліктів воно шириною.

Може, просто розлюбив? Буває ж так... Любив, подобалася, все — а потім охолов. Отак, як вогнище: не може ж він вічно горіти?!

Упала духом, коли вперше відчула цю думку як свою. Це вже був би кінець. Що з того, що нема жінщини, — вона явиться.

І знову напружила весь свій сприт, нотувала в думці кожний рух, кожний погляд, кожне слово чоловіка — ні! І тут нічого!

Любить, видно, любить. Не тим парубочим блискотливим коханням, що обпалює, як солом'яний вогонь, і, як солом'яний вогонь, гасне. А любить справжньою, глибокою, зрівноваженою любов'ю дорослої людини. На цьому почутті можна базуватися, можна будувати.

То в чому ж річ?

— Де мій ворих? — говорила сама до себе, заламуючи руки, — а ворога не знаходилося.

Один час почало їй здаватися, що ніби натрапила на стежку, де того ворога шукати. Наслано! Очевидно наслано!

Хто і во ім'я чого, для якої потреби — то вже інша справа, але ясно, що наслано!

Є дві сили, що рядять світом: Божа сила і дідьча сила. Однаково могутні, однаково заздрі на людську благополучність, і не часто так одразу визнаєш, де діється Божа воля, а де дідьча. Можливо, що і в данім випадку: Божа воля якось проворонила, і воля зрідника, осинавця того, ади, взяла верх.

Як не дивно, а Єлена навіть заспокоїлася. Бо це, сказати, лихо поправимо. Всяке наслання можна одіслати і, вже в усякому разі, з ним боротися. На те є знаюки, і з них найближча й найпопулярніша — баба Лючка. Це її так прозвали, бо вона ніби з Лючі родом; бодай так сама каже.

Пішла Єлена до баби. Понесла признаку — сорочку стару Олексину. Баба почала шепотіти, вертіла ту сорочку довго, а потім об'явила:

— Вроки! А наврочила білева молодиця, що сидит від вас понад захед.

Молодиць, що сиділи на захід від Олексиної хати, було багато. Не бракувало й білявих, але на жодну з них не могла Олексиха грішити. А втім — хто знає, що може дідьча сила?

Почалося відвертання насланого. Всі оті шептання, плювання, зливання. Носила Єлена й покладки, й солонину, й бринзу, але видимих наслідків ворожіння не давало.

Тоді Єлена подумала, що, може, ся баба не досить сильна. А от у Чорних Ославах є дід, так про того повідають, що дійсно великий знаюка.

Пішла до діда. Той теж одразу визнав, що се вроки. А наврочила чорнява молодиця, що сидить на схід.

Подібність формулювань вразила Єлену і вперше хитнула її віру — не в надприродні сили взагалі, а в мале ознайомлення з ними оцих двох найближчих представників — баби Лючки й чорноославського діда.

Єлена вже, сказати правду, мало й слухала діда, одразу якось переконавшись, що хоч обряд буде, видно, трохи інший — бо то ж білява молодиця й на захід, а се чорнява й на схід, — але суть зостанеться одна.

Таким чином, наслання, якщо воно й було, то так і залишилося. А може, його й зовсім не було.

Так і шамоталася Єлена від одної думки до другої, а якась сувора скупченість чоловіка, його мовчазна задума залишалися нерозгаданими.

II

— Де йдеш, Олексіку?

Вона звичайно ніколи не питала чоловіка, куди він іде. Так у них повелося з самого початку. Звичайно Олекса сам казав, і куди йде, й коли поверне. Але останніми часами Олекса йшов і не говорив куди, тому й Єлена почула себе вправі зламати звичай і запитати.

Олекса і не здивувався, і не заспокоївся, а звичайним голосом відповів:

— До Сапогова.

І нараз мов ударило Єлену. Вона аж широко розкрила очі — як могла бути такою недогадливою, такою глупою, такою короткозорою. Ясно ж, що надаремна була річ — шукати любки в твоєму селі, коли вона сидить у Сапогові. Інакше чому б Олекса так часто ходив до Сапогова? Пригадала й блискавично порахувала, скільки-то разів за останній час ходив Олекса до того Сапогова, і ще раз вилаяла себе за недостатчу догадливості.

Боляче защеміло серце... Досі ще була якась надія, тепер нема... проміняв... відійшов... Хто ж буде любити тебе більше? Хто щиріше й так без остатку віддасть серце?

І дивилася повними сліз очима, як збирається чоловік, як він перевзувається, бере які делікатніші онучі, сардак вбирає небуденний. Ясно, що до жінки.

Постановляє — вислідити хоч би ціною смерті. Прощається з Олексою ніби рівнодушно, топчеться коло печі, але з механічною точністю відзначає кожен рух і кожен погляд.

Олекса пішов. Єлена взяла хлопчика, побігла до сусідки й попросила поглядіти, а сама не пішла селом, а видряпалася відразу на ґрунь[3] і побігла наздоганяти чоловіка.

Олекса йшов дорогою, ішов бистрою своєю ходою. Єлена бігла хащами, через потоки, видиралася на високі обриви й скоро, дуже скоро виморилася, але бігла. Хотіла все мати чоловіка перед очима, але де вже про те й думати, коли треба вибирати, куди можна пролізти. Прийшла навіть думка про можливість заблудити, але думки про повернення не приходило.

Широкий потік перегородив дорогу. Перебрести б можна, але другий берег — строма скала. Волею-неволею треба сходити на дорогу. Довго сходила, але зійшла.

Почувши себе на твердому, вже не дивилася на втому і бистрим бігом пішла вперед. Ото якби хто з людей побачив, що якась жінка біжить по дорозі, не знати що й погадав би.

Довго довелося бігти, поки впереді побачила Олексу. Він ішов усе тою ж своєю рівномірною бистрою ходою, якою міг би йти й дві доби без перестанку. Побачивши — так зраділа! Хотіла крикнути йому, щоб зупинився, щоб подождав, щоб пожалів, бо вона так утомилася, так подряпалася по хащах. Він же єдиний близький і рідний... Он іде...

Здержалася. Побачимо, що буде далі. Як вислідить та як увірветься до хати, чи де вни там сп'ють... Кинеться на ту курву й задушит. Єкий Олекса дужий, а з її рук любаски не вирве...

Он і Сапогів. Де ж буде йти мій чоловіченько любий? До котрої хати?

Олекса йде прямо до церкви.

Що-о? Причому тут церква, дім благословенства, на таке паскудне діло?

Ага!.. Мабуть, дяк тут живе. А у нього гарна жінка або дочка.

Знов ні, бо Олекса йде прямо до плебанії.[4] Собак нема, мабуть, бо не гавкають. Як же то піп не боїться без кутюг[5] жити?

Як тінь, сунеться Єлена. Бачить, що Олекса підійшов до попівського дому. Застукав. Йому відчинили. Увійшов...

Якісь сумніви почали залізати в душу Олексихи. Щось тут не так. Не може ж бути, щоб його любаскою була попадая або попівна!

Правда, нічого неможливого тут нема. Хіба мало було таких випадків, що пані любили хлопів? Он як у тій пісні співається, що "вельможная пані Петруня кохала"...

Але чи йшов би тоді Олекса так сміло? Ой, ні!.. Став би десь, вичікував, свистав, знаки давав...

А може, то служниця попова?... О, напевне служниця! Напевне сказала попові, що до неї брат ходить, а сама...

Тихо підійшла під вікно й заглянула. Сидить її Олекса на дерев'янім кріслі у поповій хаті. Такий красивий у своєму гірському наряді, дужий, смілий. А коло нього вертиться попик. Ходить по хаті, руками розмахує. То зупиниться коло Олекси і щось йому виговорює, то знову забігає по хаті. Нервовим рухом переставляє речі з місця на місце, і то так, ні з того ні з сього. То стілець переставить на дюйм уліво, то свічник візьме і наче довго думає, куди його поставити, й ткне потім на своє місце назад. І все не перестає говорити. Та не так собі просто говорить, а все з притиском, з придавом, з жестикуляцією.

А де ж жінчина? А де ж та, ради якої Олекса йде сюди, кидає жінку, кидає дитину? Її не видно в поповій хаті. Не тільки тепер, от в даний момент не видно крізь вікно, а оте дванадцятье чуття Єлени говорить, що її взагалі немає. Бо ж би вона була — тисячі прикмет, тисячі ледве значних рухів указали би Єлені її присутність. Олекса не так би сидів, не так би держав топірець, не так скидав би очима на попа, не так ворушилися б у нього вуста, коли говорить, — все було би не так, і з кожного руху, з кожного гудзика на одежі виглядала би вона, жінчина.

— Єзус-Марія! Хто це тут? — розітнувся нараз жіночий крик майже над вухом Єлени. Вона відхитнулася від вікна, і перший рух її був — тікати. Шарпнулася була навіть, але, побачивши коло себе жіночу фігуру, стала.

— Хто ти? Чого тобі тут треба? Чого ти у вікна заглядаєш?

Єлена бистро оцінювала зовнішні прикмети жінчини. Ні... І це не вона. Підстаркувата, некрасива. Може, є молодша? Не могла розібрати по уборі, чи то служниця, чи сама попада, тому спитала:

— Чи ви самі їмость будете?

— Ні, я у них служу. А вам чого треба?

Жінка теж, видимо, заспокоїлася й перейшла навіть на "ви".

Єлена не знала, що відповісти. Вся її подорож сюди здалася їй нараз страшенно глупою. Стидно було перед цією незнайомою жінкою. І, власне, тому, що було стыдно, Єлена вирішила сказати все.

— То мій чоловік, — кивнула головою на хату. — Гадала-сме, що до любаски ходит. Любочко... Скажіт — ци не ви му любасков?

Жінка усміхнулася. Занадто вже було безпосередньо. Сама була з далеких сторін і все не могла звикнути до тутешньої простоти.

— Ні. То ви того і прибігли?

Єлена кивнула головою.

— А може, у вас дочка є? А може... Може, самі їмость?

— О ні!

— А вони екі, їмость? Молоді? Старі? Гарні? Дуже?

— А ось подивіться.

Єлена глянула у вікно. Попада увійшла до хати й щось говорила до чоловіка. Ні, ні, ні, ні!.. І це не вона!.. Інакше дивилася б, інакше рукою вела. Від попа би укрила, від цілого світу би крила — лише не від Єлени.

— Ну як? Не вона? — питала жінка, і в голосі її чулося трошечки насмішки.

Єлена зітхнула.

— Ні!.. Не вона...

— Мабуть, так, що тут і не шукайте. Може, в другому місці де — того не знаю, а тут нема.

— А у вашому селі Олекса ще куда йдет?

— А звідки я знаю? Хіба я за тим дивлюся? Неначе нікуди не заходить, бо завжди йде прямо на оцю стежку, а проте ручатися не можу. Вам би ліпше свого чоловіка знати. Хіба він такий, що...

— Ні-і!.. Він не такий!

— То чого ж ви тоді бігли аж сюди? Он аж подряпалися.

Єлена глянула на себе. Дійсно, на одежі було видно сліди шаленого бігу непроходимими хащами. Стало ніяково.

— Та видите... Шо жили ми ек належно... Він у мене такий чемний... Слова, ади, пустого не скаже. І не п'єт і не... Мені все, було, вогоре[6] баби: йка ти шєслива... А йка я шєслива, шо він шос від мене криєт, шос думкуєт та й аби все сам... Та й шос дес ходит... та й до Сапогова, та й до Сапогова...

Єлена вже втерла очі кінцями хустки. Жінка стояла й співчутливо слухала. Ще

немає трагедії, але вона, видно, десь назріває. Ще можна з усього сміятися, але скоро, мабуть, хтось буде плакати.

— Може, підете до хати та там на чоловіка зачекаєте?

Єлена хитнулася.

— Ой де!.. Най Біг боронит...

— Чому? Боїтеся, щоб не бив?

— Ні... Він мене й пальцем, ади, йкий є палець, не текнув... Лиш... встид мені...

— А чого ж? Ви жінка, мали право!

Єлена не була юристом і не знала, чи вона має право, чи ні, але відчувала, що Олексу може образити таке слідження. Зітхнула.

— Ні... Видев, іт хаті йду... Перебачейте, шо-м... шо-м так...

— Що ж... я розумію... Лиш будьте спокійні — лихого тут нічого нема. Ваш чоловік приходить до нашого єгомостя, вони бесіднують. О чім, того я вам не скажу, бо то не моя річ. Лиш думаю, що наші єгомость поганого нічого не навчать.

Єлена чуло попрощалася й пішла. Але з дива не могла вийти: яка може бути бесіда в Олекси, простого гуцула, із сапогівським попом?

III

А бесіда дійсно була цікава. Бо й сам піп сапогівський був дуже цікава людина. Казали про нього, ніби він був досить видною шпичею у колесі ієрархічнім, але ставився шорстко проти посягань римо-католиків, "Польща" вз'їлася на нього, знайшли причину його деградувати й вислати звичайним попом сюди, на далеку гірську парохію.

Мабуть, так воно й було в дійсності, бо сапогівський піп головою цілою стояв вище звичайних півграмотних сільських попиків, знав латину, був очитаний, вів перепис — ку з якимись вищепоставленими людьми — словом, був якоюсь загадкою.

Від звичайного попівського оточення стояв осторонь, бо йому просто не було про що балакати з отою сільською мізеротою. З двох перших слів він забивав кожного такого сільського єгомостя, й цей єгомость починав лупати очима, червоніти за своє неуцтво і незнайство.

Так було в приватній бесіді, так було й на соборчиках, де отець Кралевиц, забравши голос, покривав усіх своєю вимовністю, дивував ерудицією, пересипав мову латинськими фразами, слухаючи яких, сільські попики тільки ляпали вухами.

Був гарячим прихильником греко-католицького обряду, а тому гарячим супротивником римо-католицьких натисків. Це було слабе його місце, й тут, хто хотів би спровокувати отця Кралевиц, міг загнати його, як завгодно, далеко.

Нервовий, полохливий, він, видно, не вмів ждати, йому хотілося, щоб одразу все було по його думці — і тому на са-погівським вигнанню чув себе, як сокіл у тісній клітці: бив крилами й обтріпував собі головне, летюче пір'я.

Коли польське духовенство, виеднавши собі в Римі ще одну прерогативу, торжествувало ще одну перемогу над одвічним своїм ворогом — руським клером, отець Кралевиц просто ставав нестямним. Він тратив рівновагу й говорив тоді таке, що збори

притихали, а отець декан затуляв вуха й кричав:

— Отче... Отче... Бійтеся Бога... Я нічого не чую, а вас прошу перестати...

— Не чуєте?... Не чуєте? — кричав отець Кравець і блискав очима по залі. — І ви, отці, не чуєте? І ви не бачите, як *latini erri et clerus*[7] перетягають Русь до свого обряду, забирають наші дієцезії й нищать нас. В князстві Руським, де перед трьомастами літ ледве який один поляк *ritus latini*[8] знаходився — що бачимо тепер? А вам се байдуже? З віків, а з тисяча сімсот сімнадцятого року вони тільки й думають, як би й самих єпископів наших під моц свою підбити!.. Але нехай не перетягають струни!.. Бо та преденсія, боятися треба, як би вона нової схизми не породила. Або давньої не оновила...

— Що він говорить!.. Що він говорить! — в повнім одчаю віднявся до громади отець декан. — Отче!.. Прошу вас... Ми всі єсмо вірними синами католицької церкви, а тому — які там у нас ще поточні справи?...

Але Кравеця нелегко було позбавити слова, раз він його добився. Тим більше, що аудиторія слухала з тремтливою увагою. Мов заглядали в яку бездонну пропасть, що і солодко, і моторошно.

Всім їм, оцим попикам, давалося взнаки "душохапство" римських колег. Правда, тут, у горах, це явище не було таким поширеним, але все ж спостерігалось і, головне, мало тенденцію рости. І тому те, що говорив отець Кравець так сильно, так розумно і так одверто, — те все бродило десь у заляканих душах сільських попиків, тільки не у кожного ставало духу сказати про те не лише на соборчику — Бо-оже спаси! — а навіть у приватній бесіді з приятелем за чаркою горілки.

Тому вони, оці отці духовні, так жадібно слухають, а навіть знаходиться один найсміливіший і несміло обзивається.

— Отець Кравець правду говорит... Конституція тисяча сімсот сімнадцятого року всіх нас болить, що Річ Посполита викинула нас ніби з права і з усього...

— Так! — перериває отець Кравець. — Так. Але чому ж ви не протестуєте? Чому не обстаєте за своїми правами?

Еге мелькає не в одного... Ти, бачимо, протестував, але де опинився? І то ти вчений чоловік! А нас приставлять нігтем, та тільки юшечка побіжить. Хтось безнадійно махає рукою.

— Боротися?... Як? Чим?... Що можемо ми, малі люди, коли там, на верхах, розумніші нас, та й то...

— Хіба ви то вже нічого й не значите? Делегацію до Риму! Щоби Рим знав, що на Русі — руський нарід живе. Що коли в тисяча триста сороковому році Русь піддавалася Казимирові Великому, то насамперед обумовила собі *liberum exercitium ritus sui graesii*![9] Що князь Острозький, русин, обстаючи за ці міста князства Руського, хоч воно й до Польщі належало, виграв більше тридцяти баталій з Москвою... І то *non posebat bono Regni et religionis catholicae in Polonia*!..[10] І "Проект"... Особливо "Проект на знищення Русі" показати!

І витягав список досить поширеного того "Проекту" з 1717 року й відчитував:

- 1. Шляхту руську до жодних урядів не допускати.
2. В компаніях від русинів сторонитися.
3. В сусідстві жодної приязні з русинами не мати.
4. При присутнім русині висміювати його всяко.
5. Багатших русинів вищати з міст на передмістя й відбирати від них усякі доходи.

Се для світських, для світських... Тут іще багато... Але ось і для нас, і для духовних...

— Ми це знаємо, — пробує боронитися отець декан.

— Ви, може, й знаєте, а колеги мої не всі знають! Не всі! Не всі! — і вибирав найбільш ядерні місця:

1. Латинські біскупси мають поробити руських єпископів своїми суфраганами.
 2. Попів руських тримати в недостатках і простоті, аби нічого не знали й не вміли вчити людей. А дітей їх старатися переводити в кріпаків.
 3. Церквам ерекцій не давати, а де є старі — накладати на них великі оплати.
 4. Землі волинські і подільські, де люд уперто тримається схизми, віддати татарам.
- А унію треба плекати для того, що тоді Русь злучимо з нами і навчимо її ненавидіти Москву.

— О!.. О!.. — кричав Кралеви́ч і потрясав папером. — Треба, щоб усе це Рим знав... щоб знав, як тут ненавидять нашу Русь і як хочуть *exslinguere*[11] той обряд, що його установили святі грецькі отці, а Святий престол за добрий і рівний узнає!.. Римові треба одкривати очі! Поляки там хваляться, ніби вони всі єсть ширителями віри католицької на Сході, а це неправда!.. Історія знає, як у тисяча п'ятсот п'ятдесят третьому році Польща всіма силами противилася з'єднанню Москви з Римом, аби Москва не забрала тоді Русі. Отже, не віру католицьку завжди мала на увазі Польща, а лише свою користь. І треба, щоби Рим усе це знав...

— Будуть там нас у Римі слухати!..

— А чому ні? Прецінь коли ми *unius matris ecclesiae catholicae esumo filii aequaliter*,[12] із другими терпеливо слухані і вислухані бути мусимо, аякже!

— Рим не захоче наражати собі Польщі ради нас.

— Рим боїться, аби ляхи не забунтували.

Отець Кралеви́ч аж підскакував.

— Боїться? А того не боїться, що як тільки, *latinos praeferendo*,[13] нас понизить, то зараз на Поділлі, на Волині та й взагалі на Вкраїні цілій усе підійметься? Нехай же боїться того і Рим, і Польща... Бо як ми почнемо шукати собі протекції, то Москва напевне більше знайде права до всього княжества Руського, як хто інший...

Це вже таки було страшно слухати. Дехто вже поглядав і на двері, щоб чмихнути в потрібну хвилину. Отець декан сидів весь червоний і не знав, що почати. А Кралеви́ч, мов трибун який, видимався із свого не дуже високого зросту й кидав громами на притихлу аудиторію:

— Нехай Польща пам'ятає, що скільки разів поляки замишляли *ritum graecum unitum* у нас *supprimere*, завжди а *Deo cladem insperatum*[14] понесли. Хто читав

історію, то це знає. Та й Суша, єпископ хелмінський, іще у тисяча шістсот чотирнадцятому році се говорив. Ми не мішаємося до їх церковного обряду — то чому *latini* мають нашому обрядові церковному оппонуватися? Ми ж рівні їм у всьому! Ми ж маємо повну свободу становити й ухвалювати все, що нам здається за ліпше й не противиться правам коронним і канонним. А коли вони не можуть нас терпіти рівними собі — нехай покажуть нам декрети, чи булли, де було би вказано, що ми не повинні мати жодної дистинації від простих хлопів і жидів. Бо дійсно у поляків перший-ліпший корчмар є в ліпшій респекті, ніж ми, католики, в усьому їм рівні.

— Що ж, коли ся так Богу подобало, то най і в тім воля его свята дієсі, — тихенько, перехрестившись, говорив якийсь старенький попик, що йому ні війни, ні боротьби вже не хочеться, а просто тоскує за своїм теплим запічком.

Але Кравлевич не давався збити навіть сим віковичним аргументом.

— Чого Бог хоче, того ми не знаємо, бо він нам своєї волі не об'являє, але у нас самих єсть розум. А якщо його не вживати, то навіщо ж ми тоді і вчилися? Тоді краще було би нічого не знати, нічого не розуміти. Тоді би ми лише сих кривд, що тепер невинно поносимо, не відчували, а й підводи не були б нам тяжкі і панщина не була б прикрою. А коли б набридла панщина й підводи, то ми як простачки-схиз-матики легко могли би знайти протекцію у Москви. І певно скоріше би її там знайшли, ніж тепер у Римі.

Цього вже було занадто. Страх цілковитий заволодівав усіма погондними русинами. Це вже було щось із політики, а політика — то була занадто таємна й страшна річ для гірського попівства: воно боялося політики гірше пекла.

Шепоти переходили в шемрання, шемрання в гудіння, Кравлевич не піддавався.

— Лях знає Москву, нас він не знає. *Niema Rusi, tylko Polska i Moskwa!*...[15] Хотя й усім відомо єсть, що в Венеції сто літ раніше, ніж у Росії, друковано книги гражданкою; хоча всім відомо, що Петро Перший іще в тисяча сімсот першому році посилав молодих людей до Києва вчитися штуки друкарської кирилицею і гражданкою; хоча всім відомо, що канцелярія Ягайла ще писала по-нашому, а не по-польськи — все одно ляхи кричать, що і письмо наше, і друк — то московські.

Отець декан набирався поваги, надумувався, хоч не переставав очима шукати підтримки, і в найменш стосовному місці вигукував:

— Досить... Я не можу на тоє позволити і збори за-ми-ка-ю.

Дехто зразу підскакував і починав метушитися, мовби був придавлений нестерпучою вагою, а оце увільнився. Дехто перебільшено голосно починав говорити про погоду й кукурудзяний урожай, але більшість зоставалася прикованою до місця і, втупивши очі в промовця, слухала того, що десь звучало в глибинах душі, але ніколи не показувалося наверх.

А Кравлевич мов і не чув, що йому вже, властиво, заборонено говорити.

— Чому ви так, отче декане, боїтеся, що я накликаю до Москви? Ні!.. Я тільки кажу, що коли Москва би давила наш обряд — це було би зрозуміло, бо ми від них відщепилися. Але коли *opprimimur propter ritum catholicum a catholicis*,[16] се будить

жаль незносний і напавду до десперації приводить. А там, де шукаємо *persecutionum medellam*, [17] — знаходимо наших гнобителів вислуханих і апрегенованих, [18] а нас ледве-ледве за сотворіння Боже признають. Зрештою — так нам і треба!.. Бо ми ледачі! Бо ми нічого не варті! Бо нам не треба жити на світі, а скорше вже уступатися геть і дати місце ліпшим та вірнішим від нас. Шкода, що нас б'ють, б'ють і ніяк до решти не виб'ють.

Мов після лазні доброї, вилазили попики із такого собор-чика. І коли таке повторилося і раз, і другий, то скінчилося на тім, що отець декан — сам! вважайте... заїхав до Сапогова і просив, просто-таки по-товариському просив Кравевича не їздити більше на соборчики.

— Ой, то, знаєте... Всі ми бачимо, всі ми розуміємо — ну коли ж не сила наша. Що ж ми поробимо? Ми всі душею з вами, вірте, але не в кожного є стільки сміливості. Вам то добре, бо у вас нема дітей. А наші священники здебільшого нарід многосімейний, нам наражатися на неласку власті не приводиться. Тому будьте добрі і не приїздіть більше на соборчики.

Отець декан просили. Але нараз отцеві деканові починало здаватися, що така просьба ніби зменшує якомсь деканське достоїнство, що сапогівський піп може чого доброго подумати, ніби він і справді яка велика цяця, коли його сам отець декан просять.

Тоді отець декан прибирав урядову міну, яка, до слова приточити, так мало пасувала до його круглого і трохи, вибачте, свинуватого обличчя.

— Воно я міг інакше поступити... Ви ж мене розумієте... Але я не хочу. Я хочу, щоби у мене в деканаті все було тихо, спокійно, щоби на мене люди не нарікали.

Отець Кравевич обіцяв і дійсно більше не їздив на соборчики. Так і закінчилася ні на чім спроба вселити в духовенство своєї округи почуття незадоволення і, логічний висновок звідти, — протест. Почуття незадоволення, може, й існувало, але нахилу до протесту священство не проявило.

Правда, логічно мислячи, й трудно було сподіватися протесту від убогих сільських батюшок, але, на біду (чи на щастя), люди типу Кравевича не мислять логічно в певних окресах людської діяльності. Або, вірніше сказати, у них логіка своя, що ходить цілком іншими шляхами, ніж звичайна людська, і ті шляхи рідко сходяться з тими, що їх нормують будні.

Завдяки тому, що на тлі провінціальної мізероти отець Кравевич виділявся особливо, до нього ніхто не їздив із батюшок.

— Бог з ним, — говорив не один з видимою скромністю і з внутрішнім далеко складнішим почуттям. — Куди нам! То нарід учений, а ми на мідні копійки вчилися. Він засипле тебе латиною, а ти стій як баран. Бог з ним!

І, наче умовившись, не їздили до Сапогова. Хіба на храм.

Попробував було Кравевич їздити до колег, але мусив припинити. Бо, кажуть, його приїзд приймався по меншій мірі як наїзд мирно успособленого розбійника, що ото йому годи та годи, бо інакше добрий гумор з нього спаде й він може тебе зарізати. В

попівським домі, куди загостив Кравевич, підіймалася така метушня, обличчя всіх були такі вистрашені, попадаючи виходила вся тремтючи й не могла зв'язати трьох слів. З очей не менш переляканого господаря була, очевидно, ота "упшейма" гостинність, яка, будучи перекладеною на слово, звучала б більш-менш так: "І за яким чортом ти оце до мене явився? І коли тебе вже винесе нечиста сила з мого двора?..."

Поїхав отак отець Кравевич раз, два й скінчив. Бог з ними, із тими сусідами, коли вони такі... Так і жив якимось відлюдком. Ні він ні до кого, ні до нього ніхто.

Він-то, може, не так се відчував, бо затоплений був у свої книжки, писав щось, але матушка... та, мабуть, відчувала самотність більш болісно. Рятувалася хатньою роботою, наведенням чистоти в покоях, яку довела до найвищого рівня, близькими стосунками з жінками села, які побачили в їмості рідну доброзичливу істоту, але часом того всього бувало замало. Хотілося хоч іноді товариства рідних, трохи ширшої бесіди. Не було ще тоді Ніцше на світі, а то матушка залюбки повторяла би його афоризм: втомилася вже я все давати поради. Як хотілося би й мені узяти щось від інших...

Так і йшло життя цієї пари, можна би сказати, тихо, якби не ота вічна нервовість, вічна збудженість отця Кравевича. Щось у цьому було з конкістадора, щось із вічного бунтівника, конфедерата. Рішуче помилково він потрапив до сутани; йому далеко більше до лиця була б якщо не кольчуга, то, в усякому разі, плащ народного трибуна. Він тоскував, він не знаходив собі місця, коли не протестував, не громив філіппіками; коли не здавалося йому, що когось організовує, щось підготовляє, до чогось готується. Мабуть, за цю рису характеру, розгадану на верхах і оцінену негативно, і злетів отець Кравевич до убогої сільської парафії. Видно, сила, яка його сюди перевела, добре знала перефразоване російське прислів'я: "Дальше едешь — тише будешь". Міркували, певно, що тут Кравевич порозумнішає. А ні — існують іще засоби.

Але отець Кравевич не смирився, не упокорювався. Навпаки. Оце йому здавалося, саме тепер знайшов те поле діяльності, за яким тужив усе своє життя. Дві людини, з яких одна чула в собі колосальні засоби чину, але не чула під нею жодної ідейної обґрунтованості, і друга, що вміла все теоретично обґрунтувати, але ніколи не бачила реальних сил для здійснення своїх мрійних постулатів, — таких дві людини зішлись, тягнені незримою силою одна до одної з різних точок земної кулі, аби доповнити одна одну й аби слово сталося дією.

Не дивно, бідна Єлена не могла тут нічого зрозуміти.

IV

Познайомився отець Кравевич із Довбушем випадково.

Був у сусіднього панотця храм, де Кравевичу випадало служити. Бо то здавна вже так повелося, що служать на храмі сусіди-священники. По службі обід і нудна балаканина, від якої Кравевич звичайно не знає, куди себе дівати. Він зрозумів уже під сей час, що являє собою якийсь пострах для околичного священства, що при ньому всяка бесіда в'яжеться, в'яне, никне. І що для обох сторін далеко краще, коли вони розходяться.

Їхати додому не випадає, бо це означало би образити господаря. Властиво, так, по

суті, господар не тільки не образився б, а навпаки — був би дуже радий, що позбувся такого неспокійного гостя, але назверх мусив би вдавати ображеного.

— Щось поганого завидів отець Кравевич у моїй хаті, що так борзо ся виніс...

А збоку хтось додасть:

— Великим попам у наших покоях тісно...

А ще хтось докине:

— А нам, скажім раз правду, у їхніх... — і це звучить як заклик до бойкоту.

Отець Кравевич все це знав, і тому нудився, відсиджуючи неписаним звичаєм призначені години "куртуації". Але слухати рівнодушно кострубатої бесіди сільських попів не може. Ще як вони трудяться плітками, переполіскують, як баби, кості ближньому своєму, ще якось слухає того Кравевич, як брентіння мухи. Але коли бесіда часом, не густо, звертається на якісь загальніші тори й починають зачіпатися трохи ширші, ніж парохіальні, теми — Кравевич не витримує і вмішується. Говорить пристрасно, нервово, одразу показує таке знання предмета, таку всебічну ерудицію, що бідні попики гаснуть, умовкають і тільки переглядаються один з одним: звідки ся мара впала в наші гори?

От і тут таке трапилося. Завели отці розмову про різні удосконалення обряду. Один хвалиться, що він таке й таке ввів до своєї служби, чим вона, на його думку, скрасилася безмірно. Другий теж вихваляється, як він скоротив і покращав свою... А Кравевич слухає, слухає і нараз втручається. І слова його такі, що якби бомбу кинув у мирне коло сусідочок, то, мабуть, менше зробила би вражіння.

— А не приходило вам, отці, до голови, що за ті всі зміни ви можете відповідати, і то сильно, перед духовною властею?

— ...?

— А так. Бо ви порушили канон.

Отці вибалушують очі. Дехто роззявляє рота.

Їм не зрозуміло, як це... Таке служба від того стала кращою, коротшою, а се є рівно добре й для пастви, й для пастиря. Зрештою — хто мені може в моїй церкві розказувати?

Я ту є газда — і годі!

Все це ворухиться в головах панотців, вертиться на язиці, але виповісти ніхто не сміє, бо знають прекрасно, що Кравевич заб'є, запаморочить, засипле цитатами, латиною, і будеш ти у тім усім, як невмитий.

Хтось все ж знаходиться відважний:

— Але що ж тут такого лихого, отче? Ми ж хотіли як краще...

— А хіба ви маєте право хотіти? Хіба ви маєте право порушувати чистоту й правильність обряду? Таж ми мусимо стояти на незбитій основі приписів соборів, отців святих і брев папських — і тільки! Перемін жодних!.. Можемо — і мусимо — уздріти лише переміни, заведені провінціальним собором руським Замоїським і підтверджені конгрегаціями римськими та папою. Тільки вони! Тільки ці зміни ще суть і понині для нас нічим не обезсиленою нормою. Всякі ж інші, пізніше зроблені й постановам собору

протиставлені, — то є зловживання, які глумляться над повагою церковної законодавчої власті!

Отці переглядаються. Отак вони попали вже й у злочинці, і в глумливці. Біда з сим отцем Кравевицем... Облає тебе хтозна за віщо, зневажить — а ти не знаєш навіть, що й відповісти.

Хтось пробує виправдатися:

— Нам постанови собору того не відомі, то ми й не можемо їх придержуватися...

— Як-то — не відомі? Як-то — не відомі? — кипить отець Кравевич, і очі його блискають. — А "Лейтургіаріонь"?...

— Який лі...тур...аріон?...

— Як-то — який?... Що ви?... "Лейтургіаріонь" — се єсть служебник літургій божественних св. Василя Великого, Іо-анна Златоустаго і Пржедєосвященна. Та, певне, ви такої речі не маєте кожний у себе? Та куди ж дивилася ваша власть, дієцезія? Це ж основа наша!.. Устав!.. І не довести до відома рядового священства? Це ж злочин!

— О... вже й я попав у злочинці! — іронічно зітхає отець декан і розводить руками. — Це вже скоро, отці, всі ми, як злочинці, підемо до кукуки, і самий лише отець Кравевич зостанеться у всім деканаті чистий.

Священики підхижують. Матушка отця Кравевича з тугою дивиться на чоловіка. Він такий розумний, він такий учений, її чоловік; хотілося б, аби його поважали, прислухалися до його слова, а от замість того висміюють, легковажать... Що з усіх оцих панотців нема й одного, що пальця б Кравевича був вартий — а от переморгуються, посмішковуються, сильні своєю масою, конгломератом глупоти.

Оце б забрала його зараз, повела б геть, бо як розгониться, то може наговорити пан Біг знає чого, але як це зробити?

І тому дуже зраділа, коли її чоловік, раптом обірвавши бесіду, заявив, що його щось заболіла голова, отже, він піде на свіже повітря, трохи прохолодиться.

V

Вийшов на подвір'я із задушною і в буквальному, і в переносному смислі атмосфери — і відітхнув вільніше.

Плебанія була убога. Ні садочка, ні квіточка — нічого привітного для ока. Нема де не то сісти, а й стати.

З царинки церковної перелаз на вузенькі суточки. Мабуть, був тут потік колись і вижолобив сутки глибоко. По один бік суток "ограда" церковна, тобто звичайнісіньке гуцульське вориння; по другий — земляний насип невеличкий. То кладовище. Зараз воно було веселе, усе розбарвлене червоними хустками та запасками гуцулок, червоними гитами та сардаками гуцулів. Аж засміятися хотілось, бачачи стільки червоних великих квітів на тлі зелених трав, кущів і дерев кладовища.

Царство мертвих усе рухалося, жило. Купи гуцулів переходили з місця на місце — і тоді здавалося, що то плететься фантастичний багатоцвітний вінок із рухливих цвітів. Хто в потребі якій переходить, а хто просто так, із цікавості: подивитися, як люди їдять, послухати, що люди говорять. Підійде до гурту, постоїть, подивиться, послухає — і йде

до другого. І нікому це не дивно, ніхто на це не звертає уваги: стоїть чоловік — ну і нехай собі стоїть.

І від усього цього натовпу, мов від гігантського рою бджіл, ішло глухе, одноманітне гудіння. Сотні різних голосів, сотні різних тембрів змішувалися в одну гущу, тратили кольори, ставали гомоном людської товпи. Так вона, товпа, гуде в спокої. В неспокої, мабуть, інакше.

Кравець став і прислухався. Він ніколи не чув шуму моря — і оце йому здалося, ніби море отак-о повинно гудіти: одноманітно, в якомусь певному середньому тоні. Це в спокої. При бурі, мабуть, інакше.

Лише від найближчих куп гуцулів доходили часом якісь окремі слова. От одна ґаздинька, повненька, кругленька, кричить:

— Будьте-ко тут, бо я йду других шукати!

Це гостей. Бо ті ґазди, що сидять у верхах, май, не завжди мають можливість закликати гостей до себе, бо то далеко; тому привозять з дому харчі, віхтунок[19] і роблять бай на нейтральнім ґрунті. Он один із таких ґаздів здійсмає з коней бербениці:[20] в одній, мабуть, голубці, у другій — сита. А ще один кінь стоїть натерханий бесагами:[21] там ринви з пирогами, буряками, бринзою, маслом — та усячина, сказати. Миски, а у кого заможнішого — то й таріль або два.

Кравець іде далі. От уже розгощена компанія, підвеселена. ґазда віхтує горивков, а не п'єт — ситов. Дехто вже наївся й тільки злегенька відригує. Господар припрошує:

— Але будьте-ко ласкаві, кумочку. Не стегайтеся, харчуйте.

— Не стегаємоси, прости Біг за ваше старанє, дав би Бог вам здоровля за ваш труд.

А поважний, повний чоловік, видно, віт якийсь або колишній, або теперішній, ізрік коротко:

— Декую. Мене вже дійшло, — і голосно відригнув.

ґазда до нього з особливим пошанівком:

— Та й я декую за ваш прихід, шо-сте були ласкаві загостити до мене.

— Така гостина невелика, — вставляє ґаздиня, зменшуючи достоїнства своєї їжі.

— Е, ні! Не гніват Бога. Гостина була пишна. Дай Боже, аби-сте й на рік дочекали таков гостинув людей гостити.

— Дай Боже й вам, ґазди любі, гоські мої славні, дорогі... Дав би Госпідь і вам, та й нам усім, прошеним, аби-сми дочекали й на рік такої гнинки Божої.

Кравець з охотою слухає всі оті гречності. Йому подобається, що сі люди завжди так гречно одне до одного говорять, таке у них багатство всяких формул ввічливості й то загального, щоденного вжитку. Молодші старших цілують в руку, старші взаємно цілуються. Все вказує на певну культуру, на певний тон у громадським обходженні.

Не сказати, очевидно, щоб бракувало в гуцульським лексиконі й лайливих слів, а замість гречностей і цілування в руку аби не траплялося удару в писок чи топірцем по голові, але все ж не лайка й бійка оприділили для отця Кравця загальний характер гуцульських відносин, а, власне, лагідність і ввічливість.

До цього часу Кравевич не знав гуцулів. Оце він їх уперше побачив, відколи попав сюди, і йому сподобався цей народ.

"Перебачейте... даруйте... Прошу вибачити на цим слові... Шенуючи ваш гонір..." Навіть "шенуючи слухи ваші"... всіма цими й ще безконечним числом усяких інших формулок гуцул пересипає свою бесіду не тільки з ким вищим себе, а й з рівним. Він не вжиє слова "свиня" без того, аби не попросити вибачення за такий грубий вираз. Ото колись прийшов Кравевич до гуцула, питається, де жінка.

— Обору, перебачейте, підмітат.

Навіть згадку про цю зовсім чисту роботу чоловік вважає потрібним оздобити формулою грічності.

Все це подобається Кравевичу. Він полюбив гуцулів, але зійтися з ними ближче не вмів. І хотів, сердечно хотів, а вміння не ставало. Бесіда його завжди була занадто висока, малозрозуміла. А коли він хотів приноровитися — плутався й починав балакати вже дитинячим якимось язиком. Проповіді його були завжди дуже обдумані й розумні — і, мабуть, тому гуцулія їх ані в зуб не розуміла. Найодвертіше позіхання, хухання в усяких дозволених і недозволених місцях — все це Кравевич мав приємність бачити з амвона у відповідь на свою повну цитат із високоучених книг церковну проповідь.

Так і в приватному житті. Другі священники якось уміють підійти під смак гуцула: інший то всяку нагоду використає так що ну! На похороні, скажім, треба "пращети". То інший так "пращєє", що гуцули нахвалитися не можуть і дякують потім за опровід і словесно, і матеріально — а воно й не шкодить.

От сусід піп, отець Березовський. Парохія така сама або й ще гірша — а хіба ж він так живе? Ого... А чому? Бо вміє з усього потягти. Саме — вміє. І не криється з тим. Навпаки: весело сміючися, оповідає, як він зручно витяг зайвий талар у гуцула. Оце останніми часами оповідав, як прийшов до нього багатий ґазда "токмитиси" за похорон батька.

— Хоче, аби все було "йкнайліпше". Ну й я правлю з нього все якнайліпше... І вже, здається, все. Тільки дивлюся — мнеться щось мій гуцул, чогось йому ще бракує. По-мнявся, помнявся і каже:

"Єгомостику. А йк під парасолем?"

Я одразу, признатися, й не зрозумів. Але шибнув думкою туди, шибнув сюди — ага!.. Вже знаю! Наморщив-єм так, знаєш, чоло й говорю недбало: "Що ж... Єк під парасолем — на десятку дорожче".

"Най буде!.. Най буде! — аж зрадів мій ґазда. — Аби лиш під парасолем".

"Добре, — кажу. — Буде тобі й під парасолем".

А ото, видите, на минулому похороні був дощ. Я взяв-єм парасоля з хати й так їхав-єм під парасолем. А гуцул порахував то за якусь особливу парадку й не хотів бути нижчим, отже, замовив і собі. Ну, а я не дурний, кажут, уродивсі, одразу зрозумів, о що гуцулові ходит, і мав-єм десятку зверх.

— І їхав під парасолем?

— Аякже! У файну сонячну днину їхав-єм під розіп'ятим парасолем, усе, як сі

належит. І тепер у мене такса: як під парасою — на десятку дорожче, ха-ха-ха...

І отець Березовський весело, заливчасто регоче. А потім затирає бистро-бистро руки (се звичка у нього).

І от такий і сам живе добре, і, що диво, люди його поважають.

— О, у нас єгомость фала був! Він хуч і берет, то вже за те ізробит усе, йк сі належит!

І йдуть до нього не лише в церковній потребі, а й так, за порадою або навіть просто в гості.

Особливо в неділю, по службі Божій. Прийдуть цілою гурмою, сядуть. Вийде до них єгомость, конче скаже щось жартівливе, веселе. Їмость винесе трохи голубців, по чарчині такий, як наперсток. Люди вип'ють, заїдять отим голубцем — і відходять чимось утішені, з чогось задоволені. А отець Березовський висміює їх, тих людей, і не почуває, видно, до них жодної любові. А от Кравеч і любить їх, і помагає їм в усяких бідах та нещастях, помагає щиро і щедро — а от не має ласки у людей, не має того "взяття", як сказав би поляк. Минають отця Кравеча люди, бокують, почувають себе ніяково.

От і зараз. Варт помітити комусь із компанії й шепнути: "Піп, ади, сапогівський"... — щоб всяка бесіда припинилася й два десятки очей втупилися питаючи: чого тобі, мовляв, тут треба? Іди собі своєю дорогою і не мішай людям веселитися, як уміють.

Як старші встануть на малослухняні ноги, підійдуть під благословення, перекинуться словом-двома, але то такі все слова, беззмістовні, от аби не мовчати. А в темпі тих слів чується: скоріше, скоріше прохось, куди там тобі треба... І Кравеч усе це бачить, відчуває — і йому стає боляче. "І там мене не хотять, і там від мене тікають, і тут... де ж моє місце? Де мене приймуть радо, вислухають слово моє, скажуть мені своє навзаєм?"

Серед високих я був — і викинули вони мене з-поміж себе. Попав до середніх — не хочуть мене і середні. Йду до найнижчих, до осих простих людей, несучи їм серце розкрите, ум готовий служити — а вони не хочуть моїх послуг і мене разом із ними. І нема мені місця на всіх цих трьох колах землі, що стали мені трьома колами Дантового пекла... Чи я прокажений який, окаянний серед людей, що ніде мені прихилитися? Чим же і як заслужити мені людську ласку? А що власне? Отих великих? Ні!.. Їхньої ласки я не хочу і заслуговувати собі на неї не буду. Бридивбимся сам собою, якби почав ганятися за ласкою усієї отієї високої сволоти. То ласки отих середніх тобі треба? Щоб на соборчиках вони тебе слухали, часто їздили до тебе в гості й тебе рачили у себе приймати? Ні... не варто заходу... І єдино вашої ласки хотів би я заслужити, добрі, любі, дорогі парафіяни мої... Щоб ви мене не боялися... Щоб і я міг сказати до вас, як Той: "Не бійтеся — це Я"...

І Кравеча поразила глибина цієї фрази, яку він повторяв тисячі разів у своєму житті, але оце лиш тепер зрозумів зміст цих кількох простих слів. Се ж Я!.. Хіба ви не пізнали мене? Се той, хто несе вам любов, зцілення від ваших страждань, спокій ваших сердець, осушення сліз — а ви перелякалися, не пізнавши... Не бійтеся — це Я...

У Кравеча навернулися сльози на очі. Як це просто і як торкає серце... Чому ж я

не маю такої сили, щоб підійти до оцих людей і сказати їм: не бійтеся. Харчуйте, ведіть далі свою немудру, але таку потрібну, таку життєву бесіду... Се ж я... Той, що любить вас, що хотів би вам зробити багато-багато добра...

І от бояться... Припиняють розмову, дивляться неспокійно запитливими очима, чекають, щоб ти скоріше пройшов... Як же, якими засобами прихилити ці серця до себе? Тактикою отця Березовського? Невже чесний, щирий підхід тут непотрібен і приводить до небажаних skutків,[22] а от спосіб отця Березовського якраз досягає мети? Я ж певен, що коли б оце йшов не я, а отець Березовський, то з усіх боків би кричали йому: "їгомостику солоденькі, Бог би вам віка продовжив. Ано-ко йдіт-ко суда, щось ми вам ізговоримо файне".

А він би віджартовувався, потім би підійшов, із жартом би випив чарку горілки, заїв гуцульським запашним голубцем (от чого би я так уже ніяк не міг, при всьому бажанні...), знов би зажартував, часом навіть масно, до якої молодиці, і пішов би далі. А потім би говорив:

"Мало-мсі не вдавив тим голубцем. А дух який від него! Не тра й борсука!.. Го-го-го!.."

Гонений цими своїми думками, йшов Кравець поміж гуцулів — і, як умовившись, кожний гурт при його наближенні замовкав. "Та хоч хто-небудь говоріть! Лайте мене, коли вам це подобається, — тільки не мовчіть же, не мовчіть!" Ще трохи — і отець Кравець розридається отут, на кладовищі, перед гуцулами, а вони скажуть дома:

— А піп сапогівський ік напивси, брачкики, на храму, то так плакав, сарака!..

— Де?

— Та такой на цминтарі.

— О, видеv, добрий путар був, що не посоромивси перед люде йти плакати.

VI

Але доля змилосердилася над Кравцем. Він підходив до якоїсь групи, а там, чути, говорить один голос. При наближенні священника слухачі почали зацитькувати оратора.

— Та замовч, Оле... Ци не видиш, хто йдет?... Ще би що лихого могло вікапатиси з того...

Але оратор відмахнувся рукою й говорив далі.

— Піп? А ци мені піп дивний? Ци я го си бою? Я жадного попа си не бою!.. Шо він ні зробить? Ци я неправду кау, що присіли пани нас та й нема життя людем на світі?!

Гуцул, видно, був підохочений, отже, мав те на язиці, що по-тверезому носив в умі. Газди, які тверезіші, оцінювали становище інакше і хотіли збити оратора з дороги.

— То всьо правда, лиш давайте си нап'ємо вба, Оле... Ци ви д'мені, ци я д'вам. Ой, будьмо та й ще будьмо. Ано-ко тримайте пугарчіка, аби не впав...

Той, що його називали Олексом, брав чарку, але, тримаючи її в руці, не переставав говорити:

— Я віп'ю. Чіму бих не мав віпити з добрими людьми? А шо я правду кау, то всі люде ми свідками, шо я правду кау. Ци не так? Ви, Мартею, ви старша людина...

Скажіт, най усі чуют — ци сказав-сми о тільки неправди, ек є синє за ніхтем? Ци є слово, одне слово з неправди, а ци усі слова з правди?

— Та то все так, Оле, лиш змовчіт троха, — і зараз же звертався до отця Кралеви́ча: — Перебачейте, підохочена людина... От вогорит, лиш би вогорити...

Укритий зміст того звернення був: а сам ти, голубе, прохो́дь, прохо́дь. Бачиш же, що ти зайвий...

Кралеви́ч бачив, але умисне не проходив. "На зло..."

Зрештою, його дуже зацікавила постать оратора. Це був чоловік саме у цвіті віку, високий, гарно збудований. Сорочка, як взагалі у гуцулів, мала широкі рукави, але навіть вони не могли укрити вузлів стальних м'язів. Одягнений був небагато, скоріше бідно, але тримався з достоїнством і нічим не був нижчий тих, хто його частував, хоч то все були, видно, заможні люди.

Не був він і п'яний настільки, щоб ото плів, як плететься. Був саме підохочений, коли людина трохи одвертіше говорить, особливо про те, про що давно і багато думалося. І отець Кралеви́ч сам несподівано для себе поспробував устряти в розмову.

— То кажеш, ґаздо, — перепрошую, що не знаю, як величати, — кажеш, пани обсіли?

— А обсіли, най би їх так франця та короста обсіла, ек вони нас обсіли...

— Але ж бо це явище світового характеру. Це не в нашій одній країні, а майже в усьому світі в тих чи інших формах.

— Я за цілий світ не знаю, лиш знаю, що тої мерзи у нас тут, у горах, давніше не було. Гідо[23] мій, ніби гедів гедя,[24] тот ми вповідав, що не було панів у нас та й не цулували-сми у руку жедної ленки. То так тра мудрувати, аби тоти часи назад сі повернули та й аби гори очістити, ади.

— А як же ти би їх очистив?

Кралеви́ч не помічав, що бесіда набирає небезпечного характеру, що тут може бути поліція — оті пушкарі. Не помічав, яка тривога почала малюватися на обличчях і поглядах людей. І того не помітив, що вже один-два, які крайні, потиху відповзли й утекли, а решта сиділа, мов на голках, поглядаючи, чи не втекти й собі, але так, щоб не показатися боягузом.

— То як же ти думав би гори очистити?

— Ек?... Вже бих знав ек... Коли лиш бартку мав у руках.

— Преці маєш бартку, — чому ж гори досі не чисті?

— Не прийшов іше чес...

— І не прийде, ґаздо. Жодне повстання нам не допоможе. Нам допоможе освіта, конституція — от куди треба направити сили. А проти бартки вони зуміють поставити бартку, а то й десять.

— Лиш не у нас у горах. На долах оден вартует, як оден, а то й ніц не вартует. А у нас оден може вартувати за десіт, за дваціт люда. Шліт на мене дваціт люда у горах! Перестрілею усіх, ек кутюг!

І ця фраза супроводилася таким широким викликаючим жестом, що Кралеви́ч

мимоволі залюбувався. От де справжній народний вождь! От за оцим підуть.

— І все ж, ґаздо славний, жодні повстання, особливо жа-керії, в історії не вдавалися. Їм завжди бракує організованості. Один хоче так, другий хоче інакше.

— У мене би так не було. Маєш робити, що я звелю. А не хочеш — на всі штири вітри, п'єтий шум.

— О! Та се ти про ватагу опришків говориш?

— А хуч би й так! — і знову широкий певний жест.

— Оле... Змовчели-бисьте краще... Таже пушкарі тут... усяке...

— Шо я пушкарів си бою?

— Та й єгомость...

Кралеви́ча се зачепило. Як? То вже його вважають нарівні з пушкарями, за зді́бного на донос? І з обуренням сказав:

— ґазди!.. То ви думаєте, що священник і пушкар — одно? Погано ж ви знаєте нас, священників. Чи я би на вашого товариша доносив? Чи я би став на панського приспінника?... Я до вас усією душею, а ви...

Не виходило в Кралеви́ча. Він і сам чув, що говорить не такі слова, що його мова не переконує, а ще більше лякає, але не знав інших слів. Умів так гарно говорити про високі матерії й там йому ніколи не бракувало слів, а тут от плутався...

— Мені дуже би приємно було побалакати з ґаздою, лиш не знаю, як назвати.

— А видиш? Випитуєт, — щиро вирвалося у когось із присутніх.

— А я си не бою!.. Олекса Довбуш я си називаю.

— Дуже мило мені спізнатися...

Звичайна фраза, яку вживав тисячі разів у своїм колі. Тут вона рішуче була не на місці. А інших формул, які були б на місці, не знав Кралеви́ч.

— Я би з вами, ґаздо, охотно побалакав. Прочитав би вам книжки...

Олекса мало або й зовсім нічого не розумів, як і всі його товариші довкола, в бесіді попа, але слово "книжка" було Олексі зрозуміле й зробило на нього чарівний вплив. Він завжди мав якусь таку внутрішню пошану до книжок і до тих, хто вміє ті книжки читати. Йому це здавалося верхом людської премудрості. Він поважав навіть дяка, хоч дяк у них був п'яничка і сквернословник. Олекса то йому прощав, як загалом геніям прощається дещо таке, що звичайним смертним ставиться у гріх.

Отже, тепер, почувши про охоту єгомостя прочитати книжку, Олекса вхопився за цю думку і в першій пориві хотів був навіть зараз іти з єгомостем до "тоє книжки", але вже навіть сам Кралеви́ч зрозумів, що читати історичні книжки підвеселеній людині, мабуть, то марна річ. Тому старався як-небудь відхилити пропозицію безвідкладного читання.

— Я з їмостею тут... ми би ся не змістили на візку.

— Я не потребую вашого візка. Я піхотов скорше буду, аніж ви кіньми.

— Та ні... бачите... Нім дійдете, нім що, а воно вже пізно...

— Ає, ає, Оле!.. Дайте покі!.. Ба то-то, ба се-се — а вно вже ніч.

— У книжку попові темно читати...

— Ой, дивиси, Оле! Єгомость вивчю тебе у книжку читати, та й буде у нас грамітний.

— Поставимо тебе на гека. Цего скинемо, бо цей пустий.

Вже відзискали гумор і втратили страх. Вже й отець Кравець пішов, а гуцули все підсмішковувалися з Олекси та з його майбутньої грамотності.

Так почалося знайомство Олекси Довбуша із сапогівським попом.

Олекса не забув цієї бесіди і вже в наступну неділю явився до Сапогова до церкви. Під його побачив під час служби й зрадів: "Може, він, сей чоловік, буде огнивом, яке з'єднає мене з народними масами? — Потім подумав. — А може, Олекса попав випадково? Ні!.. От уже всі вийшли, а він зостався".

А Олекса теж думав: "Може, піп збрехнув, ади, так, а я дурний послухав?" Ні... Підходить якесь хлоп'я:

— Єгомость просили вас, аби-сте були ласкаві зайти ід ним.

— Додому ци тут?

— Ади д'хаті казали...

— Най, я си яв'ю. Най харчуют собі троха.

Олексі не хотілося, аби про нього подумали, ніби він прийшов їсти.

— Єгомость просили, аби-сте таки зара йшли...

— А ти у них служиш?

— Ні... Я при церкові...

Олекса подумав і спитав:

— Може, там гоські йкі є?

— Нє... У нашого єгомостя гостей не буває...

— Най буде. Йду.

І пішов. Се був перший раз. За першим прийшов другий, за другим третій — і пішло...

Занепокоїлася Єлена, що почав чоловік щезати з хати. Спочатку було лиш неділями, а далі і буднями. Спочатку лише до Сапогова, а далі й ще кудись. І вертає все якийсь задуманий, ніби суворий... Взагалі порушилося родинне щастя.

VII

Пан Станіслав Кшивокольський, дідич на Печеніжині *et cetera*[25] (хоча тих *cetera* й не було), величав себе "ловчим курським". То був його ніби офіційний титул, але, як і більшість титулів провінціальної шляхти, цілком провізоричний. Без титулу якось несвойсько було шляхтичеві в Речі Посполитій.

Хто міцнішенький, добивався титулу воєводи або каштеляна земель, які давним-давно перестали належати Речі Посполитій; хто поменше, особливо уся ота повітова братія, задовольнялися титулами "чесника", "підкоморого", "ловчого", "мечника", "підчашого" і так далі і так далі — титулами без усякого обов'язку, без влади, без плати й без поваги.

Такий титул легко було випросити, ще легше купити. Під кінець Польщі то можна було набути титул за яких десять-п'ятнадцять дукатів. І се був такий мізерний гендель,

що навіть камердинер королівський перестав ним трудитися, як мізерним, продавав лише дипломи на ордени.

Взагалі впали титули в Речі Посполитій. Пан Карпінський, теж поміщик підгірський, відомий із своєї неохоти до всяких блахманових титулів, не то з жалем, не то з іронією говорив:

— Титул "вельможний" у наших предків десь у XV–XVI віках значив дуже багато й давався лише особам першої ранги. Конецпольський, воєвода, сенатор, *procer Regni*, [26] титулувався "вельможним", а вже Яків Собеський, батько будучого короля, маючи високий пост хорунжого коронного, титулувався уже тільки як "urodzony". [27] А вже в XVII віці ніхто не хоче бути ні "уродзоним", ні "шляхетним", а тільки "вельможним" або "ясновельможним". Так воно і пішло.

"Ваша милість" — це був титул тільки короля. Згодом і високого якого достойника почали величати "ваша милість пан". А ще згодом так почали називати всякого та ще, аби не говорити довго, почали скорочувати у "вашмосць", "вашець", "вацьпан" і нарешті просто "ваць", похоже, як селяни-русини кличуть поросят.

Це було ядовито, але це була правда, як і те, що дійсно всі оці провінціальні титули були пса варті.

Отаким "ловчим" був і пан Кшивокольський. Більше. Брав декого сумнів, чи він навіть шляхтич взагалі.

— Біс його там знає, — говорив один з другим. — Вже одно те, що він якраз сюди приїхав господарювати, а не на які родючіші й більш залюднені околиці, вже це одно свідчить не на його користь. Це ж відомо, що всякий худобахолок, принабувши собі пару-другу сотень дукатів, тікає із своєї околиці, де його всі знають, і їде — куди? Та сюди ж до нас, бо тут далекий край, бо тут слабкий контроль, бо тут індигенатів не питають. Приїхав, об'явив себе шляхтичем, ловчим курським чи яким підфіліпським — і живи. А воно якби помацати кістку, от і показалося би, що ти за шляхтич.

Але це говорилося лише по кутках, у вічі ж панові Кшивокольському ще ніхто не насмілювався висловити сумніву в шляхетстві. Насамперед тому, що й взагалі це річ делікатна: ану ж він дійсно шляхтич — яка образа тоді! А потім і просто тому, що ніхто не хотів зв'язуватись. Пан Кшивокольський, чи він був шляхтич, чи ні, але носився із шаблею, був гострий, нетерплячий, отже, в першім імпеті [28] міг хапнутися до шаблі.

І знов же: якби він дав яку притоку до сумніву, скажім, проштрафився б у чому проти гонору рицарського — ну, тоді можна було би підняти питання про шляхетство. Але пан Кшивокольський поводився, як і всякий інший, приток до якихось сутичок нікому не давав, і тому на Коломийщині вважався за шляхтича, як і багато інших.

Загалом він був, "як і всякий інший". Поставив собі дворик на своє уподобання. Не був то старопольський шляхетський двір, що дід його почав будувати, а онук допіру скінчив; двір, що в ньому росло не менше як три покоління й кожне клало свою печать на будову всіма отими прибудовками, надбудовками, прикрасами й оздобами.

У пана Кшивокольського все було сучасне, сказав би — аж надто. Архітектура будинку, якщо сюди можна було придати сей термін, відбивала не загальні риси народу

чи епохи, а виключно індивідуальну вдачу володільця: приземистий (щоб тепліше було), присадкуватий будинок ніби хижо вчепився в ту землю, на якій стояв, і наче говорив: "Ага? Попався? Тепер чортового батька хто тебе з-під мене вирве..." Вікна мало чим більші від селянських; жодних прикрас, в яких так любувалися шляхетські двори й дворики; отже, не було там ні великих отих галерейок, вежичок, не прикрашувалася зовнішність *baniami* і *banieczkami*, [29] різного роду прибудівками, присінками, з фантазією поприбудованими.

Нічого того не потребував пан Кшивокольський. Голі стіни, скупий дах, але зате дуже міцні оковані двері, комора з цілих бревен і з дверима ще дужче окованими.

Так само і довкола. Жодних натяків на якийсь садок, без чого не мислив себе шляхетський двір. Город без усяких там вигадок, із самими найнеобхіднішими городніми рослинами. Служебні будинки, як-от стайня, шпихлір [30] тощо, — це було міцне, але вже будинки для людей — то були просто ліп'янки, з кривими вікнами, сяким-таким дахом, рипучими дверима, холодні й смердючі.

Отже, лише раз глянувши на двір, можна було сказати, що тут живе жмикрутиста, скупа, недалекоглядна й обмежена людина. Так це й було в дійсності.

Мабуть-таки, пан Кшивокольський дійсно був доробкевич. Мабуть-таки, досить трудним, а може, й не зовсім прямолінійним способом роздобув суму грошей, потрібну для набуття шматка землі, кількох десятків душ селян, побудування й життя далі вже з господарства. Гріш у нього — то було все. Видно, пам'ятав труднощі, з якими довелось йому добувати той гріш, тому шанував його, любив і видирав, звідки тільки міг.

А видирати, властиво кажучи, було нізвідки. Промислів жодних не існувало, торгівля була утруднена, та й місцевість не по тому. Доводилося обмежуватися тільки на господарстві, а господарство в гірській околиці — це, ой, яка трудна штука!

Тут дохід могла би давати маржина, але для того мусило б її бути багато — а де ж її одразу багато взяти? Накупити не стало у пана Кшивокольського снаги, бо всі здобутки пішли на будівлю, ще й задовжився. А чекати, поки маржина сама розплодиться, не вистачало у пана Кшивокольського терпіння. Він рад би жили тягти з кожної телиці, аби вона скоріше ставала коровою, одного дня не пропустить. І тому скотина у нього вся така миршава, низькоросла. Воли у нього роблять майже з дня народження. Робив спроби уживати навіть корів, чим непомалу здивував усю гуцулію.

— Ой людочки! Шо-м нинька виділа-а! — співає яка молодиця. — На панським коровами орут — і бігме Боже не брешу.

— Ає! — іронічно потакує дядько. — Бо то ви, баби, все за мушшніну ховаєтеси: ми і до осьька, ми і до рала... А тепер пани вас навчют. Ще й до осьька мут брати.

— Отаке з корови кєгло, ек із баб осьько.

Так само витягав соки пан Кшивокольський і з своїх хлопів. Він хотів би, аби вони й не спали, і не їли, а все би робили, робили, робили, щоб пан ловчий курський скоріше зробився багатим, скоріше добився шани, значення.

Часом йому навіть аж дивно було, як це селяни не розуміють його стремлінь і не допомагають йому. Таж йому треба, конче треба якнайскоріше забагатіти! Без цього ж

немає смислу працювати, відмовляти собі в різного роду приємностях.

Приємності, і то всі одразу, прийдуть потім, коли стане черес повним, коли поля стануть неозорими, а скотина ревтиме тисячею глоток — от тоді допіру почнеться уживання життя! А до тої пори кожний гість — це тільки об'їдало, що норовить побільше на дурничку з'їсти та випити; кожна година робітничого супочинку — це крадіжка; кожний шматок хліба для працівника — це зайвий ущербок, зайвий камінчик перепони на шляху до отого будучого зверхблагополуччя. Сон пана Кшивокольського недовгий, уривчастий, наповнений тривогою за недороблену кимось роботу, каяттям, що от там не достояв, там не доглянув, там довірився. Дріб'язковий взагалі він, сей пан ловчий курський. Буде стояти тобі над душею, буде скребти моркву — і тим дуже дошкулює своїм підданам.

— Та ти бий... Ліпше ти мене вдар — лиш не стій мені над душею, не виїдай ми печінок.

Таким він і у себе в хаті. Жінка довго морочилася, поки звикла. Спочатку це її дратувало.

— А чого се ганчірка валяється? А чого каганець довго горить? Чому на слуги так багато хліба виходить?

Раз жінка десь випадково заподіла кілька злотих. Сунула просто десь і забула. То він років два пам'ятав і при кожній okazji нагадував. Як чогось шукає жінка, то він:

— Се, мабуть, там, де ті дванадцять злотих.

Потроху й жінка заражалася тою скупістю, аж нарешті у своїй галузі господарства стала теж скрупулятною й дріб'язковою. До нитки вираховувала мотки пряжі, що їх мусила дістати від молодиць, так що не раз яка баба докладала й свого повісма, аби лише вдовольнити двір. Пір'я приймалося на вагу, а для яєць то вигадано було навіть спеціальний апарат: пані Кшивокольська поставила дошку, а в дошці зробила дірку й кожне яйце у ту дірку просовувала. Якщо проходило — вертала назад ґаздині, а собі брала лише ті, що zostавалися по цей бік дірки. А що у гуцулок кури були звичайно дрібні, яйця несли маленькі, то багато жіночих сліз пролилося через оту дірку в дошці...

І чимдалі господарили панство Кшивокольські, тим обоє ставали дошкульнішими. Не була та панщина, може, такою лютою, як на долах, бо тут з гуцулами не можна було собі дозволити того, що зі смирним та плохим яким-небудь жителем долин або бойком, але для гуцулів і ця панщина була річчю малотерпимою.

Тут не було одвічного панства, народ був свободний, отже, першим носителям ідеї кріпацтва трудно було впоювати ту свідомість в народ. Тому часто те, що пройшло би на долах непомітно, будучи явищем побутовим, тут викликало гомін незадоволення.

Та якби ще лиш гомін — з ним можна би миритися. Але біда, власне, в тому, що в гірських околицях цей гомін легко міг перейти у що гірше. Тому доводилося стримуватися й не перетягати занадто струни.

Долинний чоловік сплаче та й вже, а на панщину йде; подітисся йому ніде. А в гуцула кругом ліси, дебри, скали, прірви. Як тільки що йому не подобається, він зараз

бухає з пістоля в голову напасникові, а сам за бартку — і в ліс. Набере собі ще таких одчайдухів — і готова банда опришків.

Це все потроху стримувало тутешніх панів взагалі й пана Кшивокольського зокрема. Вони, гірські панки, тільки з заздрістю могли дивитися на своїх долинних колег, що накладали на своїх підданих які завгодно тягарі, за провину карали як угодно немилосердно і взагалі поводитися як угодно.

Тут, у горах, так не йшло. Доводилося оглядатись, доводилося пропустити не одно повз вуха і очі — взагалі панькатися з хлопом.

Та даремні були старання.

— Вже годиш їм, сим проклятим хлопам, як болячці, не караєш повною мірою, як він того заслуговує, прощаєш йому те, чого ти не вправі простити, — і все ж ні!.. Дивиться на тебе чортом, а в очах у нього читаєш: "А знаєш що, пане? А я можу тебе зарізати, як захочу".

Панові Кшивокольському після такого читання в очах не раз приходила думка — а чи не продати тут землю та купити де в іншому місці, де можна сісти на хлопа повною вагою, але зупиняли економічні розрахунки. Як-не-як, а тут, у горах, пан Кшивокольський був таки поміщиком. За виручені ж гроші він міг би купити на долах втрое менше землі, ніж тут, отже, був би щось вроді загонового, ходачкового шляхтича.

— Ні... Треба вже держатися тут. Може, згодом обставини покращають.

Це покращання пан Кшивокольський розумів у смислі більшої можливості насісти на хлопа.

Але час ішов, а обставини не кращали. Навпаки: деякі непомітні детальки говорили за те, що вони неначе ще гіршають. Ніби нічого не сталося, ніби все так, як і було — а от... наче хвилюються гуцули, коли з паном говорять. Відповідають часом якось зухвало; або дивиться на тебе отакий який-небудь дядя мірою сажень у плечах і наче каже: "Ану вдар!.."

Сусіда пана ловчого курського якийсь пан Волошиновський, давній оселець тутешній, розшифровує це просто:

— Мабуть, знову вчуємо скоро за опришків. Давно вже, років п'ятнадцять, їх не було, ніби таких, помітних. Гуцулія набирала сили. Оце, мабуть, набрала і, боюся, вибухне такою хвилею опришківства, що довго будемо її пам'ятати, хто живий залишиться. Це буде дев'ятий вал, як на морі. Бо у нас опришківство ходить хвилями: нахлине, потім схлине, не чуть. А згодом іще — так і йде.

Поміщики не розуміють і розводять руками.

— І що їм треба, отим хлопам? Здається, вже де їм і життя краще, як не в нас. Хліба вони не роблять, підвод не дають так, як на долах, обходимося ми тут із ними, як із панянками якимось, — і все невлад, все він тебе ненавидить, сатаною дивиться.

— Вдача вже така хлопська. Нічим ти його не приласкаєш, нічим не привернеш до себе запеклого серця.

— А я би сказав, що тут багато важить околиця. Се гірські люди. Вони відчують по-іншому. За такий лад, як у нас, долинний хлопа Бога би благословив, а гуцул, бач, не

переносить. Всі вони, гірські люди, такі. Швейцарці, візьміть, або кавказці... Так уже гори впливають, роблять людей більше свободолюбивими, більше чутливими на всяке посягання.

— Е, причому тут гори! Просто хлоп є вроджений мерзотник. Всюди він однаковий, всюди він прихильник до всякої сваволі, до всякого гидкого вчинку, до гайдамацького грубіянства, всюди він має з молоком матері всмоктану ненависть до пана. Це вже така природжена мужицька невжи-точність, і вона однаково дає себе знати і на горах, і на долах, і всюди, де є хлоп. І нам з тим завжди треба боротися, й то крутими мірами, бо з іскри, як це споконвіку бувало, може розгорітися вогонь бунту, який треба буде вже гасити, напруживши всі сили. Чуєте, що робиться на Волині й Поділлі? А це ж від нас у двох кроках.

А там дійсно діялися неприємні речі. Подужавши козацтво, шляхетська Польща думала, що вона вже подужала весь український народ. Показалося, що це не так, що народ не відчуває себе переможеним і що він готовий далі проводити боротьбу, коли не в формах козацтва, то в формах гайдамацтва.

Не перестають то там, то там появлятися більші або менші купи гайдамаків, палять панські двори, нападають на корчми, на села й навіть на міста. Вже гетьман Сенявський мусив посилати частину війська з армії, щоб нищити "свавільні купи", а пан Галецький, регіментар усіх українських воеводств, видав грізного універсала, де вимагав, аби йому доношено про місця перебування "куп гайдамацької сволочі". "Особливо ж звертаю увагу панів губернаторів та війтів, що вони будуть відповідати перед Річчю Посполитою, якщо виявиться зв'язок кого з них із свавільними людьми..."

Але се нічого не помагало, гайдамацькі ватаги росли, напади їх ставали грізніші, сміливіші. Гетьман Сенявський почав заводити надвірні міліції для оборони від гайдамаків, більші пани пішли за його прикладом. Появилися міліції з козаків, зі шляхти, з волохів. Але і це не зупиняло народного руху, гайдамацтво росло, аж поки у 1734 році не вибухло серйозним селянським повстанням на широку міру.

Запалали не тільки корчми й панські двори — запалали міста й містечка. Паволоч, Погребище, Тараща, Животів, Жаботин, Фастів, Бердичів, Володарка, Умань, Медведівка, Мошни, Гранів, Вінниця, Летичів, Могилів, Межабож, Корсунь, Козятин, Проскурів і так далі, і так далі. Було від чого занепокоїтися не тільки Київському воеводству, Брацлавщині, Поділлю й Волині, а й більше віддаленим околицям.

Наповнилися тривогою серця і підгірської та покутської шляхти. Страшно стало, як би ця повстанча хвиля не перекинулася й сюди. І лагідніше говорив пан до своїх підданих, частіше величав їх "добрі мої сусіди", оглядав рушницю й щільніше замикав двері на ніч.

А пан Кшивокольський мав іще особливу причину непокоїтися: у цього в селі виплекалася якась така родина, що від неї всього можна чекати. Самі гуцули про нього кажуть:

— Наш Олекса... він такий екийс...

Не оприділяють далі, а от відчувають, що серед них виросло щось особливе.

Відчував це й пан, але, як з тим боротися, не знав.

VIII

Олекса ще змалку багато начувся про опришків. Гедя його, старий Василь, хоч і не признавався, але, мабуть-таки, "ходжував" і сам трохи... Не пішло це йому на користь, бо бідним був, бідним і zostався, але про опришків знав багато, оповідав про деяких як самовидець, у живих фарбах. Часто, бувало, як підп'є, розохотиться, то звертає сам розмову на опришків — і тому Олекса ще в дитячих літах знав, хто такі були Пискливий і Пинта.

Василь відзивався про них з пошаною:

— То такі були люде, що не боєлися фєстунків.[31] Бий та й вже... Пискливий так тот бирше на міста був нападав. Отинія — таже то гет на долах!.. І не боевси!..

А панів, дворів, ади, панцких — і не зрахувати!.. У Березові там Голінський був пан... У Незвиськах, у Вороні — там пан Каркович; того пекли, аби візнав, де гроші. А в Микуличині був отаман Гнат. Забув-сми, ек го порекло.[32] Так тот Гнат усе на опришки засідав та й помагав панам. Ті микуличинські люде... вни все йкіс такі...

Мабуть, і Василеві досталося свого часу від микуличинців, коли він їх так характеризував:

— Так ми... ци я хтів сказати опришки — йшли на того Гната. А у нього був слуга Тимшак Микита. Так тот Микита вергси оборонети того Гната. Ці, опришки, того Микиту покалічили, оє... Не лізь!

Велику частину успішності нападів Пискливого приписував Василь добрим стосункам отамана із євреями:

— Бо вни, жиди, всьо знають: ек направити, ек шо... Був коломийський жид оден — Мендель. Так тот самий ставав на опришка, ек на добрім рабунку. До-обре справ'єв, бо багачів усіх знав. Але шос зле погостив — завісили го в Коломійі.

І це так вразило отамана опришків, що він прирік помсту: хвалився, що спалить Коломию. Товариші думали, що то він тільки так, а він справді.

— Ровту[33] зібрав чоловік трицік. Були там Микулики три брати — Семань, Іван та Гарасим; Хабараки були з Дитковец та ше оден легінь Дмитр — то все піддані дитковецького пана. Бойки були з-під Перегінська, теж три брати — Іван, Василь та Федір. Із Рунгур були три жолобека — Гринь, Івась і Федір, і ше оден Федір із Ключева із Долишного. З Ямної був оден, лиш уже не згадаю... Знаю, шо Шипитчуків зєть був він. Ци всіх можу запамнетати? Прокіп Ковбаса ще був, видиш? То ґазда був, у Вербіжі сидів. Мав штири воли, корів п'єть, добру — а такой ходив ув опришки.

А був іше Абрамко Метерцій, сапогівський орендар. Він теж достачював нам усечину: горівку, порох, олово на кулі, сукно, харч, зброю — усеке. Там цєс Абрамко й тепер приніс опришкам боклаг горівки, десік фунтів пороху, їсти. Та йк зачюв, шо лагодитси Пискливий на Коломию — зачєв не радити. "То, — кає, — місто велике, сокочене.[34] Там варта. А хуч і без варти: ек си збігнут тільки люда, тот із колом, тот із со-киров, тот іше з чим — мусите тікати спередь тільки люда. Ліпше йгіт на Заболотив. То місто менче, а жиди, — кає, — там дуже багаті. То здобич, — кає, — буде така сама,

ек і в Коломиї, а небезпеки нема".

Та й так розговорив усіх хлопців, що таки постановили на Коломию не йти, а спробувати Заболотова.

У Заболотові рабували[35] самі корчми. Лиш, казав мені Ковбаса, самого фантя набрали, а грошей не було — так казав. Я му кау: брешеш, видеє. Бо де ж таки, аби у гендлярів грошей не було? А він таки кає, що не було.

Під Дебеславцема поювали-смиє, кає, то мені припали дві жидівські бекеші, онна сорочка та ще дрібне фанте. То все Абрамко відкупав у мене за двацік золотих. Абрамко теж, кає Прокіп, питавси за гроші. А ми му кажемо, що не було.

"Лихо-сьте шукає, — кає. — Гроші були, лиш ви не вміли добре шукати".

Взагалі старий Василь багато оповідав про Пискливого й ставив його дуже високо. Але коли об'явився Пинта, то сей ніби одразу став іще вище.

"То вже нашеське йкес було. Каут, що го нічо си не ловило: ні куля, ні сокира, ні вогонь, — такий то був ді тот Пинта опришок. Я го вже-м не вигів. Говіркували люде".

Про подвиги Пинти, які з'єднали йому таку славу, розказував Василь, наприклад, таке:

— Дес на Угорщині під Чегйовом є місто Бурштин за горів. Там іздавна стоеє замок, фестунок, ади. Пинта йшов туду та й зажідав грошей від тамтих панів. А пани замклиси у тот фестунок та й грошей не хтіли Пинті дати.

Обиздривси[36] Пинта. А там, ді верх того фестунку, була дуже велика гора. Узев Пинта великого дуба, зніс на тоту гору, а видти пустив. Та тот дуб ек си поніс, то фестунок гет цалком розніс на кавальчіки, ає!..

Старовинний спосіб добування укріплених міст зостався в пам'яті гуцулів з переддаєних віків. Так їх предки били у візантійські стіни. Малий Довбуш слухає і не знає, що цей спосіб і ця легенда будуть пристосовуватися до всіх видних опришків і до нього, Олексі Довбуша, в першу голову і в незчисленних варіантах.

Із моментів діяльності об'єднаних ватаг Пискливого й Пинти в пам'яті Василя зостався напад на столицю Гуцульщини — Косів.

— Був там, у Косові, великий багач жид Гедалія. Він був такий багатий теменно, що держев ув аренді цілі добра: Косів, Кути, Єблонів, і ще... Не було багатшого жида на всі гори. Гедалиха, було, ек си вберет на сабаш, так є що вигіти.

І мав цес Гедалія одну дочку. Засватав її єкийс не з нашого краю теж дуже багатий жид. І наші хлопці знали, що ек буде Гедалія справ'єти хасини, то наз'їздитси жидів багатих без числа з усього краю — от тогди й напасти.

Під Пинтов самих угрів[37] було до вісімдесек. Та волохи мали надійти. Ціле восько... Та й під Пискливим немала юрба — усі хлопці до-обрі. Теж були й волохи, бойки й наші люде. І в него, у Пискливого, був такий постановок, що над волохами волох отаман, над усеков бранжов — свій. А над гуцулами був за втамана Федь Жолоб. Юха був хлопец!

Пискливий вислав Федя того вперед. Додав му двох теж до-обрих хлопців — Харобара из Шешорів та Маковея нашого, печеніжинського, що його брат сидит у

верху, знаєш?

А у Гедалії хасини відбуваються. Жидів поназ'їздили повно!.. Та всі в дорогих катанахах із золотими гудзиками, у слішних поесах кованих! А на жінках та гівках жидівках золото, отих ланцухів, заушниц, нашійників, ковтків, коралів, перел — ой га-га!..

Музика тнет, жида танцюють. А кричут так, що на ціле місто чути!

Людей позіхалися дивитися — невидимо. Дітваки на паркани повилазили, на дахи. Таж таки й чудо!

А там, у товпі, й Федь із товаришами. Чекає, нім до міста увійдуть опришки — аби не дати жидам розбігатися.

Лиш шос нема й нема опришків. Посилає Федь то одного, то другого з товаришів подивитися, чи не йдуть — нема!.. Шо такого?... А вже сонце понад захід, скоро, скоро вже порозіходесь жида по хатах.

А то Пинта по дорозі вступив до Мишина. А в Мишині орендар не жид, а гуцул Юр. То він частував легінів горішків, та й вни си припізнали.

А Федя вже нетерп'єччя береться. Посилає ще раз Маковей. Коли біжить Маковей — ідуть. Тогди Федь чемно виступає наперед, здоймаєт кресаню, кланеєси. І таку бесіду мав Федь: "Я називаюся Федь Жолоб, із ватаги Пискливого. Зара будуть сюди усі наші хлопці, поверх сотці люда. То коли не хочіте, аби ми вас стинали — мечіт суда, у цесу тайстру усе, що маєте найдорожчого". — "Ой-ой! Геву-ульт!.." Зчинивси крик помеже жидами, рейвах!.. Але що маєш чинити — треба давати!

Посипалися до тайстри і ланцушки золоті, і перли, коралі, гроші!.. Уже й тайстра повна, і бесаги — а жида все несуть, несуть... Один спредь другого... Бо тот поніс, а цес не хоче... Ні, братау, — неси й ти, аби не я один ущербок мав!

Федь скінчив на подвір'ю — йшов до хати Гедалії. Велів собі скрині одчинити, усекі пуздри. А там гроше-ей — і не зрахувати!

А тут уже опришки набігли. Марусен і Гриць Кочераків впали до школи, де тоті гості жида молилися. Ік зачели там стрілету — уй-юй-юй! Зачели кікати! А коло брами на варті Іван Торунтеків: ув обох руках по пістолетові та й крис на плечах. То йк зазорит екий жид таку фігуру — та й назад!.. Сміху!..

Але що ж... Таки Косів то є Косів. Місто, рахувати. Ек зчинивси галас на ціле місто, ек зачели збігатися люде, ек зачеласи бійка! Ті собі стріляють, ті собі!.. Сімнацік душ опришків легло, а решта відійшла до Пістині, забравши здобич і двох ранених із собов.

Пискливий аж зубами скриготит! Му ше си не вдавало так, аби го так били. Уводно каже, що треба пімститися. "Най волохи надійдуть, — бо їх не було ше, — підемо знова на Косів і розіб'ємо на друзки!"

У місті над Ключевом обнучувалися — все чекали на волохів. Опришки усе казали Пискливому: "Ой давай, пане втамане, кікати! Бо то може восько наскочити".

А Пискливий таки тої, аби чкати на волохи. У Ключеві Горішнім там багато було своїх людей, тож мож було чкати. То Савка принесе, то Филип ци старий Зачко або его син Федір.

Та й що ж... Волохи — вни все зрадники — перечюли, що наші зле гостили у Косові, та й завернулиси назад. Ну, наші чкали шо чкали, а далі видют, що таки не буде, попасовалиси та й собі хтіли на Угоршіну. А тут ік наднеслоси восько. Жомніри кінні. Ге-ге-ге!.. Куца година прийшла!.. Хто вкік, а хто й не спостиг. Багато спіймали жомніри хлопців, повішели витях у Кутах, Косові, Коломії... Пискливий укік. Але не йшов на Угоршіну, а до батьківщини. Йкось му гедя его залагодив справу — не без грошей там си обійшло... Та й зачєвси Пискливий Іван ґаздувати і господарив так сім чи вісім рік. Думає вже і віка так кінчити — а вийшло не туди.

Споредили пани таке восько на опришки — смолеки си називало. Привідцев у них був пан поручник Сосновський. І така то була біда, що в него гляби[38] було переховатиси. Вітро-пив усіх опришків. Не лиш тих, що тепер рабували, але-бо й тих, що рабували й колис.

Єк перечює Пискливий, що приходить і на него черга — спробував грошима. Не берет! Шо за чудо — лех грошей не берет. Але так — не взєв... Видит тогди Пискливий, що тут не тим пахне — і вкік. Лиш позно си прохопив. Не вийшов і чверть милі, єк наскочів Сосновський і забрав...

— Що ж... суд був, єк звич. Питали про всеє на суді, лиш то все дурне. Хто би на себе наговорив. От питаютси, єк ти попав до опришків. Шо ж має казати? І каже, що слина до губи принесе. Пискливий казав, шо як був іше хлопцем, то пас вівці. А прийшли три: Мельник із Довгополя, Дідушко і Кочуба.

Прийшли й ели ми казати: "Йгім нападемо на вірменкупців, мають їхати з Сучави". То був-сми молодий, дурний та й давси намовити... А суд знає, шо він бреше. "То, — каут судді, — ви там трьох вірмен вбили..." — "Я того не знаю, — кає Пискливий, — бо я стоев при боці та й не бив-сми нікого... Я ніде не був, лиш та робота мені си не сподобала, то й я вернув ід хаті. Гедя мій залагодив усю справу, та й я си бирше в тото не бавив". — "Не бавилистеси? А хто вбив гітей у Зверхослав'ю?" — "Я в тім не свідім, бо був-сми тогди у Семигороді..."

Таке плів, аби плести. То й шо ж... оннаково то му не помогло. Зависили го — і з того часу немає вже в наших горах опришків, шоби таких аби мудрі. Дес шос колис із'євитси, але таке, пусте.

Об'євивси був Іван Панчишин, підобрав собі шістьох хлопців, до них волохів двох, здавси на намову жида-орендатора з Саджавки і пішов — ци не дурний? — на Коломию. І з таков силов, рахувати, на Коломию. Пискливий не такої міри був ватаг, мав під собов і по сорок, і по п'єдесек, і по бирше люда — та й не відваживси на Коломию! А цес... Просто дурний.

Василь аж сплюнув. Дійсно, се була або зухвалість, або справді глупота. А може, просто молодий ватажок одразу хотів прославити своє ім'я нападом на широку міру, щоб вернути часи Пискливого й Пинти.

— Та й шо ж си стало?

— А шо? Вскочіли до ринку, зрабували йкогоє Майорка, а ту єк не налетит пан поручник Сосновський до міста. Обскочив ринок, обклав своїми смолеками та й віхапав

усіх, ек курет.

Та й на тому си текло. Перевелиси опришки у наших горах. Чув-сми, шо був йкийс Верба, розбивав трохи коло Кутів, лиш недовго шос. Шпугрура з Текучі об'євивси, але також недовго гостив... Тутеків із Довгополя... Малі то все люди... Ні, таки перевелиси опришки. Нема таких опришків, екі були давніше.

А хтос із таких, шо більше буває долами, оповідає, що там обібравси йкийс Лесько. Перший напад його був на пана Петровського у Живачеві. Зрабували вни того пана, йшли на Солотену. У дзвінецькій сиглі[39] у густі дебри стали, аби припіchnути й попасоватиси. Зачели ділитиси — ой га! В жяден спосіб не можут миром. Кожний хапаєси за обушки, за пістолета, шаблі, лагівниці, а фантя, квефів, ади, тотих стежок, лудіння[40] панцого не хтє. То й си сварут, кричют...

Лиш — чуй!.. Трубка ловецька. Перепудилиси наші опришки... Думкуют, шо би то було? Погінь? Коли чуют, кричет їм тот пан: "Не бійтеси. Я ніц вам не зроб'ю лихого". Стали вни тогда. А се був пан Макаревич із Кривця. Полював попід Кливу із своїми людьми та й загнавси аж під Дзвиняч.

Но цес пан був такий, що скоро си вбізнав з опришками, погодив їх на гілевшині,[41] привів навіть купце на тоти речі й за се дістав від опришків великі чоботи червоні шлехоцькі й квеф.

Нічого геройського — і громада гуцулів констатує, що дійсно опришки перевелися. А жаль.

— Ек були опришки — присідали панки та корчмарі, притихали, ади, та й не збиткувалиси над крискенами.[42] А тепер, ек опришків нема, знов піднесло голов гаде та й просвітку нема людем.

— Ой, пора би, пора вже опришкам з'явитиси. Я так гадаю, шо йк би котрий обібравси, то би не ходив шукати хлопців — сами би д'нему віходили.

— Пора!.. Крайна пора!..

І такі бесіди Олекса чує, скільки себе пам'ятає. Де не зійшлися гуцули — зараз зводиться бесіда на опришків. Багачі, правда, помовчують більше, але біднота залюбки говорить, згадує з пошаною, жалує, що опришків більше нема, й сподівається, що вони скоро з'являться.

— Бо пора! Таки вже крайна пора!

ІХ

Старий Василь Довбушук оповідає все таке, що або сам бачив, або чув від безпосередніх учасників. Тому його оповідання були суто реальні й без усякої домішки фантазії.

Але не всіх задовольняла реальна дійсність. Декому хотілося в опришках бачити більших героїв, ніж реальні "чорні хлопці" сьогоднішнього дня. Зрештою, давні історичні, а то й просто міфічні постаті сплелися в гуцульській уяві з опришківством і надали йому легендарного освітлення. Для малого Олексія це було ще цікавіше, і він залюбки слухав такі оповідання. Особливою майстерницею на них була одна баба печеніжинська — Палагна Провальнючка. Стара вже вона була, дуже стара, але ще не

втратила ясності розуму й любила оповідати, аби тільки знайшлися охочі слухати. В малому Олексі знайшла найпильнішого слухача й тому оповідала йому все, що знала.

От, наприклад, у її репертуарі знайшлося оповідання про опришка Білоголового, який розбивав нібито ще тоді, "ек турки й татари вуювали наш край". Чи се була пам'ятка ще з XIII століття, чи пізніших татарських нападів і що то був за воевода Білоголовий — не знати, але гуцулка робила його опришком.

— Раз прийшли вни, тоти турки й татари, на наш край і гет цалком повоювали усю нашу землю. А найбирший гурт їх осівси ади в Кутах. Позабирали собі людей, паншину тяжку веліли робити, на їхню віру присегати — лиш ніхто того не хтів. А мурза найстарший турецький узев собі за любаску гівку онну, такой нашу гуцулку. І так дуже її любив, що раз... А вна го не любила, лиш любила ватажка отого Білоголового. Він мав, тот Білоголовий, комору недалеко Кутів та й там пересиджував із своїми легінями. А гуцулка тота ек лиш куди мурза си відлучів — зара біжит до свого того любаса та й набуваєси з ним. Та й живот, та й живот так турки-татари на нашій землі, лиш того їм мало. Похотіли вни знищити усіх наших людей у Кутах, аби самим жити у місті. Змовилиси, аби на Великдень вирізати усіх гуцулів та й усіх міщан у Кутах. Наготовили ножів та й у Великодню п'єтницю зачели їх гострити. А тота гуцулка-служниця видит, що турки-татари острє ножі, та й шос вна там трохе здогадаласи, що то ніби не на добро. Питатси того свого мурзи: "На йку біду ви острите ножі?" А турецький мурза тот не хоче вогорити, лиш си виминат сим-тим: "Та то, видиш, таке усеке ни оннаке..."

Але жінка — біда-а! Ек зачала вна, тота гуцулка, коло того мурзака ходити, ек зачала го просити, то він уже не міг си противити й ізрик: "Дістали ми від свого хана приказ, аби на Великдень вирізати усіх крискен, ек вни мут с'єтити свої тоти паски. На цесе діло остримо ми свої ножі, на крискенцкі голови. Лиш ти не бійси — я тебе не заріжу. А другі турки можут тебе зарізати — ек ти це кому скажеш. Боже тебе спаси — нікому не кажи! Бо тебе турки вб'ють!" Вна, гуцулка тота, приобіцела, що нікому нич не скаже, але то вна лиш так гулила свого мурзу того, аби єму голов здурити, а сама лиш чекала ночі. А як мурза і всі єнчі поганці поснули, вна таки ноги за плечі й побігнула до свого Білоголового. Прибігла ночов. Побудила хлопців, сказала, що знала. Подумав-пога-давси Білоголовий та й каже: "Но, біжи ж ти, — кає, — назад та й потихоньки оповідж усім людем, аби всі люде зібралиси на зорах докупи в однім місці, а я там си єв'ю из своїми легінями, та й ми виріжемо турки-татари, а не вни нас". Служниця побігла, сказала у місті. Оден по одному довідалося ціле місто та й зібралиси усі. Бо то ж смерк... Ше було темно надворі — а ту вже з'євивси Білоголовий. Сп'ють собі турки-татари, а ту наші як не наскочут!.. Ой-га!.. Вже нема си ек оборонєти — тра кікати! То котрий спостиг, той укік, але мало котрий. А мали тоді турки-татари из собов турецьку коруну, ніби їхнього короля, ци ек він у них там си називає. Дуже дорога вна йкас була, коруна тота. Та, видево, ше й скарби усілекі мали тоті турки-татари. То йк зачели укікати, то забрали з собов і коруну тоту, і скарби. Та й шо ж, коли добре потис Білоголовий, і не було способу утечі из корунов і скарбами. Хапнули турки-татари свою коруну тоту та й ісховали разом із скарбами у потайну свою комору.

А комора у них була отам, ек ідеси з Кутів до Косова над потічком. Там є таке місце, що й дотепер звесі "Татарка". Тепер там поросло та й гляба і знайти тоту комору. Шукали люде не оден раз тих скарбів, лиш так добре поганці залагодили вхід до тої комори, що гляба знайти. А Білоголовий з того дустав тогди велику славу: називали го витак "ватаг-воївода"!.. Підібрав він собі ще хлопців і пішов у Туреччину, воювати турки на Буковині. Та й був там довго Білоголовий. Не одному туркові зробив кінець. А витак, ек уже набрав доста грошей та й усе-кого добра, хтів прийти назад, у свою сторону, до Кутів-таки. Кегне. А турки перевідали, визнали, ади, та тото, що він ме йти з великим грошем, то зібрали багато воська й пішли у погонь. Подогонили Білоголового з его легінями дес під однов кечіров,[43] та й зачеласи бійка. Опришки з Білоголовим добре си боронили — лиш що ж, ек турків було бирше, та й вни перемогли. Білоголового вбили та й ще й на кавалки розрубали — так го ненавиділи. Тай усіх опришків повбивали. Каут, що йкос си вимок із гірков бідов ци би оден, ци би два опришки звідтам, то вни лиш мали оповісти, еков смертев загиб їх славний отаман.

Цікаво було Олексі слухати отаке. Сивою давниною віяло і від самої баби Палагниці, і від її оповідання. А Татарку ту постановляє Олекса конче звідати. Як тільки виросте великий, так зразу й піде у той же день. І конче знайде. Бабі Палагниці обіцяє з того добра хустку гарну, бо ця у неї вже дірява. Баба сміється.

— Ото-то! Придала би си хустка, що й казати! Коби лиш скорше ти виростав. А я тобі за хустку ще про Головача опришка колис оповім.

— А ви тепер, бабо...

— Є!.. Хустка ще де, а ти вже плати хочеш.

Але згодом оповідала — і на малого Олексу це робило надзвичайне враження. З її оповідання виходило, що Головач — то був ніби якийсь месник народних кривд. Видно, ідея такого отамана опришків вічно кільцювала в свідомості гуцулів, і, не бачачи такої постаті в реальному житті, вони робили її собі хоч в легенді.

І от ця риса — обставання за покривдженням народом — найбільше подобалася Олексі. А потім — сила.

— Тот Головач був такий ді силний, шо не було йому суда пари. Він біду вбив, каут, і за того Бог і дав му таку потерю. Та ще так му дав, шо го куля не ловиласи. Часом стрілеют у него панки, ек градом, кулями, а він лиш з того сі сміє. Отвори ріт — а то му стріле кулев у ріт. А Головач покашле, захаркає кулю з рота собі на долонь та йк упари котрого панка тов кулев по чолу, так тот і з місце си не теннет. Не то куля, а й ніщо му не шкодило. Не раз він дозволев панам варити себе у сировици.[44] То сировица бої доокола него, а він собі сиди у сировици у кип'єчій та у флоєру[45] грає...

Олекса аж на місці всидіти не міг, аж підскакував — так йому це все імпонувало! А сто літ згодом і про нього самого такі речі оповідали.

— Не любили того Головача пани дуже. Бо він за бінним народом обставав. Та ще й тому не любили, що він мав у короля велику честь. А то з тої причини, що вретував короля від лиха.

Мав наш найєсніший король ікось войну із невірним царем. Та й тот поганий цар

пишет ід' нашому королеви: "Кіко маєш, — кае, — оська свого, то все висилай бити-си зо мнов!" А в нашого короля нема тіко оська, аби моча здужети того цара поганого. Зажурился король. Коли хтось му каже: "А ви Головача пішліт". — "Єкого Головача?" — "А є у вас у полонинах під Гутиком такий, Головач си назива, шо у него голова пудна: у мірну гелетку завелика. Тот такий дужий Головач, шо самий підет на усьо турецьке ось-ко". Нема шо єнчого робити крулеви. Пишет до поганого царє кріль, шо буде посилати проти турецького поганого оська одного жомніра. Засмієлиси турки з того. "Ано-ко, но-ко — будемо вигіти, шо то за жомнір оден проти оська цілого". Посилаєт кріль по Головача: "Йди, будь ласка, ретувати! Дам тобі, шо сам ісхочіш, лиш ретуй!" — "Добре, — каже Головач, — лиш прошу ми ізробити палаш сталений, ніби меч такий, на дванацік шежінь задовгий та й аби був на вба боки гострий". Вробили вму такий палаш. Тогди він пшов собі из тим палашем на войну. Прийшов він на тоту войну, а турки зачелиси з него смієти. Лиш недовго си посмішковували, бо Головач ек узєв свій палаш, ек ним махне, то в оден бік упаде дванацік шежінь народу, а в другий так бік — іше впаде дванацік шежінь — то єго, у турецькім оську, впало людей. Стрілеют турки у Головача, кулі сип'ютьси градом, а він тото не тураєт, бо го не ловитси жадна куля. Видит ворих, шо то йкає біда — давай кікати. Та й укік увєс, Головач сам-оден прогнав турків".

Аж сюди заблукалися у гори билинні герої великого князя Володимира: шо як махне в оден бік — у ворожім війську вулиця; махне в другий — з перевулочками.

Але сіра посередність ненавидить героїв. Король добре ставився до Головача, закликав його навіть до себе до Варшави, але Головач не хотів кидати полонини, бо й дійсно — де може бути краще, як на полонині?

"То шо ж тобі дати за твою службу?" — "Давайте мені на куждий тиждень вина по бочівці та й єлівку".

Король пристав на тото й висилав туди під Гутин щотижня вина та й єлівку. Та й жив собі добре Головач.

Ек му стрєбитси грошей, іде до міста й каже собі заплатити тіцько а тіцько грошей. То багачі зложєютси на тоти суми, бо йк би си не зиклали, то би рабував Головач. А панам то не подобаетси. То вни часом прилагоде зраду на Головача: лиш він до міста, а вни до него бурр! Із дванацітьох пушок враз! Та й шо ж? Ік то ніби горох до стіни.

Довго так воював Головач, доїдав панам та багатирам. Приберали вни на него ружного способу, лиш оничково не могли діймити. А оден си ізнайшов.

"Видєв, — кає, — у него, є йка любаска. Ци би не підкупили ми ю, аби вна візнала, від чого му може бути смерк?..." А Головач діправді має любаску собі, і вна на него пизму[46] мала в серці. Бо то вна мала колис, тота баба, собі любаса, чоловіка їдного. Та й тот із нев був шо був, а витак вна му си навкемила, та й він ї облишив. То він ї облишив, а вна за-взеласи за тото — я тє, кає, зі світу спрахчю. А тот чоловік смієтси з бабиних слів. Та й баба тота зійшласи з Головачем, підійшла йому під смак та й вогорит раз: "Ци би ти он пішов того а того чоловіка вбити, бо він ми межу переворав..." Бач, куда перевернула лиха душе... Головач послухав лихої баби, пшов ід тому чоловікові.

Лиш не застав го дома. Пшов удруге — так само не застав. І так ходив три рази, лиш усе не застав. А йк війшов у четвертий раз, а тот чоловік пасет вівці. Та й каже: "Єй, пане Головачу... Кіко ви разів у мене були, та й я не міг вас видіти та й погостити. Ік ласка ваша й охвота — віберітси єлов'єгу їдну або хоч і дві". А Головач му: "Ой, не хочу я ви' тебе нічо, бо війшов-сме тє вкети". — "А за йку провину ви бе-сте мене били?" — "Та бо десь ти мої любасці поле переворав". — "Я їй поля не переворав, лиш свого не дав, аби вна переворала". — "Єк тому правда, то добре-с зробив: свого не давай, але ж бо й чужого не руш". Так вни поговорили, та й пшов Головач, а баба тота: "Ци забивес?" — "Не!.." — "А чіму не?" — "Я му не дав жите та й відобрати не можу. А до того ше він ми казав, шо твого не рушев, лиш свого не давав". Та й баба з того на него усерди-ласи, на Головача ніби, лиш мовчела до часу. А йк прийшли пани та зачели ї підговорети, то вна відразу си згодила, ніби візнати від Головача, від чого му смерк може прийти.

От їдного разу, йк вни набулися зі собов, вна си питат: "А шо то каут, ніби тебе не мож забити?" — "Мож і мене забити, лиш треба знати спосіб". — "А йкий же то спосіб?" Довго він не хтів говорити, але погадайте лиш собі, шо курва може! Ік зачела ластитиси, ік зачела просити, плакати, то він таки узев та й віговорив. "То, видиш, маю я срімний волос у голові. Каби го хто вімок, а витак набрав із паров роя воску та зсукав на тім волосі свічку з того воску. На ті свічці розтопити олов і з того зробиту кулю. На ті кулі аби дванаціт попів відправили дванаціт соночних, дванаціт утрінь та й дванаціт служіб — то аж тов кулев мож мене вбити". Курва йк того все візнала — вімкла у сп'єчого Головача тот волос, та й віддала го панам, і навчила, шо мають із ним робити. Єк Головач си прошумів — чює, ніби шос му не так. "Шос я ніби отік ослаб ікос..." — "Та то ми з тобов забагато були, та й мені шос не так... А може, ти не доспав... А може, їсти хочеш, то ті звару..." Вже вна знає, курва, ек то голов крискенови задурити. А пани зробили все так, ік навчила баба, та й чкают, нім Головач до міста по гроші прийдет. Прийшов Головач до міста по гроші. Дивитси — а то оден маляр мірит до него з пушки. Бо то вни, пани, мадяра йкогось собі підкупили, аби стрілев. Головач си засмієв — а того не знає, шо то є умисно на него злагоджена куля. Мадяр бухнув — і Головач покотивси неживий на землю...

Круль, коли довідавси про смерть Головача, то дуже жель му стало за так славним воїводов. І наложив він за смерк ватажка на мадяра штраф: велів іздоймати череп із Головачевої голови та й кожен рік мусе мадяри повен тот череп за штраф, за того, що убили Головача, наметати чірвоних. Та й до сего нне дають мадяри шороку до каси крульовскої тоти гроші. І череп тот із Головача до сего, каут, є на Угоршіні: лиш ґазда покійний самий видів тот череп, ек ходив із бриндзами за гору молодеком.

Е-е!.. То славне на Угоршіні намено, тот Головач, що війграв Угоршіну з-під турка. Загірце дуже го полюблеют та й кужде про него оповідат. Бо він бінного не рабував, лиш бінному ще дав.

Не все там в'яжеться щільно у баби, але Олекса не додивляється й не критикує. Образ Головача, такого сильного, такого справедливого, заступника за бідних, чарував хлопця, й малому хотілося скоріше вирости, аби бути таким, як Головач.

Х

Так і зростав серед тих легенд Олекса. Де би не зайшла розмова поміж гуцулами про опришків, завжди кінчалася одним рефреном:

— Ей, коби тепер були опришки. Ми би гет пригрозили Польщу...

Опришки були месники людських кривд, опришки були найрозумніші з людей.

— Хто вігадав ручні млинки робити? Але перші то опришки вімудрували робити ручні млинки та й у тім молоти муку. Витак уже вни, тоти млинки, пшли меже люде.

— Ає... То таки правда. Шо то Каднючок знайшов у потоці у себе коло хати у лісі старий розіпрілий ручний млинок, шо опришки у нім мололи собі дзерно на муку.

— Так, так. Опришки усе знали.

— То й шо? Сигілиси по зимовниках та й мали чes усяке віштудеровувати.

— То би й ти, ек сидів у зимовнику, шos вімудрував.

— А ци би на! Не такий і я, ек куждий?

— Шos сидиш кождої зими у себе в хаті, ек медвідь у таврі, але шos не видко, аби й немудре дибрав...

Олекса чує про зимовник, але не знає, який він. Розпитується — і всяке охотно йому розкаже.

— Та то, видиш, опришки не могли ходити зимі на рабунок, бо би був їх слід ізраджував, їх би були за слідами усіх виловили. То вни сиділи зимі у зимовниках. Клав собі таку схованку у лісах, дес коло потоку, так, аби мати близько воду. Шукав на тото безлюдного місце, аби за зимовник тот ніхто не знав, не чував.

— З-за літа опришки у тоті зимовники наношували собі муку, бринзи, сир, масла, бужениці з елівок, так, аби мали шо собі їсти через цілу зиму. Бо вни не могли йти в село шos купити. Бо скоро би си лиш котрий опришок показав — ого! В оменті би го ймили. Тимунь[47] опришки мусилиси старити ззагоді собі на зиму.

Енчі котрі опришки, бувало, зимуют у людей, люде берут на зимівлю. Лиш то бийно. Не раз трафелоси,[48] шо ґазда зра-дит та й видаст у катівські руки. Або таки самий уб'є, скоро скімує, шо в опришка є гроші.

Малого Олексу це вражає. Як так? Він чув, шо опришкам навпаки — сприяють, шанують, їх сповіщають про небезпеку, а тут нараз...

— Бо то, видиш, усеке є люде на свікі. То правда, шо бирше було таких людей, шо опришкам доносили їсти та й їх ховали. Бо опришки ніколи не рабували своїх людей, лиш панів та орендарів. А своїх то лиш рабували, котрі опришків зачіпали, аби на ні доносили, аби зводи робили — таке. А чо ти допитуєшси усе про опришки? Ци самий си ладиш? Ще малий...

Дійсно, Олекса навіть звернув увагу села на себе тим, шо не тільки принагідно вислуховував усе про опришків, але й сам іще випитував. Гуцули охітно розповідали, й тому Олекса, коли заводив потім гри в опришків із хлопцями, то його все вибирали на отамана, бо він знав усю опришківську звичку, наслухавшиися від дорослих.

— Бо то, видиш, опришки ходили малими ватагами. Лиш коли йти на великий рабунок, тогда си скечают на великий табір: і по трицік, і по сорок, і по бирше люда.

Єк, скажім, ти на Угоршину. Туда були все великі пани, дідичі, графи, барони та й усека бранджа.

А рабували вни все так. Єк прийдут до йкого двору ци фестунку, то одні обскочют двір доокола, аби хто не вибіг та не дав знати, не збив тривогу. А решта біжить у браму, до покоїв. Єк котрий панок ци слуга показавси надворі ци в покою, то опришки на него скричют: "Лицем ід'землі, повішенику ти їден!" Опришки на то мусили кричати так, бо боелиси, аби котрого хто не спаськудив з пістолети.

А йк уже обграбуют, заберут гроші, маєтки, єк уже си з усим укутают, тогди кричют на слуги, аби запрегали коні, пакують усе на вози — та й гайда у поле. А поки долів си спомнетають, то опришки вже далеко.

Єк не стає дороги, шо мож укікати возами, то опришки повіберают усе з возів, кладут у бесаги та й гайда далі.

А йк прискочіт ровта — стают до оборони. А вже боронеси — шо вже си бороне... Бо куждий знає, що му оннаково — ци від кулі зара гинути, ци повиснути на шибениці. Волів адже згинуті від кулі, аніж піддатиси.

А йк котрого опришка ворих скалічив, що му оннаково нема вже життя, то такого не лишели опришки, лиш добивали сами. О, то був буйний нарід.

Лиш не злегка їх мож було зловити, бо то сохтівні люде були, сторожкі. Він не буде тобі в лісі голосно говорити, ні. Ніколи, — кає, — не говори з товаришем у лісі, бо бук і смерека такі мают вуха, очі та й рот, та й можут те зрадити. Єкшо маєш говорити, то говори на поле: поле те не зради... Видиш, еку навуку давали старші опришки. Бо то таки бійло у лісі говорити; поза смереков або поза буком може-таки стоєти другий злий чоловік і все вигіти та й чюти, а витак зрадити — та й готова біда. А на поле то чоловік види далеко та й ворих не може підслухати нічо. Видиш. На все був прахтикований нарід.

Та й рабували хіба вни так, заосліпа? Ой, не! Рабуют вни, скажім, за горов. А йк там си на ні зробит велика поклич та й зачнут їх там добре ловити — вни тогди йдут на рабунок у Волошину, волошинами, ади, ходют. А йк і волошинами на шос зароб'є, то вни передаютси тогди суди, на лецкий бік, та й рабуют на долах панів та корчмарів. А єк си тут зробе за опришками поголоска, то вни знов укікают за гору. Лови!

І при всякій розмові, при всякій темі один і все той же рефрен:

— Ой, нема, нема вже таких... Перевелиси. Але бо й би си зда-а-ли тепероньки. Ой, би си здали...

Село тужило за опришками.

— Бо то, видиш, єк скривдив тебе пан, ци орендар, ци таки свій багач — йкого ти права можеш доступити? Жадного права ти не можеш доступити, бо усе право у руках панів. Що ж бінному чоловікові зостаєси? Лиш онна надія — опришки. Підеш до них, скажеш кривду свою. Вотаман вислухає. Єк чемне говориш — падут на того кривдника, ограбуют го поренно. Раз так та другий так — а вно, дивиси, і притихають панки.

І стояли перед уявою молодого хлопця ті опришки, наче міфічні герої, оточені сйявом людської пошани. Честь попасти до опришків. Видно, не кожний міг тої честі

доступитися...

А коли заходила ще розмова про опришківські скарби, про всі оті комори, схованки, де бочівками стоїть золото й срібло, каміння дорогоцінне блищить-переливається, зброя в оливі переховується століттями, у бербеницях стоїть, ніколи не псуючися, лій козячий, бринза якась особлива, буджениці — і все те бережуть якісь могутні слова, що одно слово заклання може устерегти на сотні літ усі оті багатства від розграблення, — поринав тоді Олекса у таємний світ чарівних образів, шалені багатства чимось манили, хоч не знав, пощо вони й куди їх ужити. Тремтів, слухаючи дивних пригод усяких охочих до шукання усіх отих скарбів, хотілося бігти до тих, хто знає, хто володіє тайною, хто міг би кожної хвили піти, але чомусь не йде, не бере, хоч сам бідує.

— Ту у нас мало де грошей оприських, бо не було де ту їх ховати. Але туди май у гори, то там тих гроше-ей... Тьмами. Бо там є де ховати.

— Гроші то є й ту, лиш ек їх узети, от у чім річ.

— Був-сми у Жеб'ю, вигів там бабу онну, Савуленка си називає. То вна ми повідала, ек колись віграбували опришки касу дес за горов, то сімнацітеро коней принесло грошей на Жеб'є, та й усі тоті гроші ізсипали опришки у комору у Випчім під Білов Кобилов. Верх є там оден такий, із Криворивні в праву руку, Біла Кобила си називає. Казала баба, ніби усі тоті коні свої вібили опришки та й там позагрібали. То мав бути поправок, де тих грошей шукати. То й шо ж... Шукали люде не раз. Тарниці[49] дубові з коней знаходили у землі, а гроші не могли знайти.

І все якось так виходило, що хтось десь колись оповідав, довірливі люди ходили, шукали, копали, тратили час — і завжди то кінчалося невдачею. Але віра в існування тих незліченних скарбів від того не зменшилася.

— Уторопський чоловік оден мені оповідав, шо вни, ади уторопує, ходили далеко дуже на роботу та й в оннім місці — от лиш забув-сми, у котрім саме, находили онну паню та й в неї робили. Паня тота була велика багачка, мала каменицю на два поверхи, скотини багато... Та й питаєси раз тота паня людей, звідки вни є. Вни каут, що з Утороп. А вна ніби аж зраділа. "Ой-га, з Утороп!.. А то наша родина: прабаба моя звідтив. Ги, сараки ви... Коби-сте знали, еке у вас там шесте — не ходили-бисте ви усуди зарибками, але мали-бисте з чого жити ви та й ваші гіти".

А вни каут: "А шо би то могло бути?"

А вна тогда: "Моя прабаба та була опришкам за кухарку, їсти, ади, їм варила. А комора, де вни сигіли, опришки, то була в Уторопах при онним горбочку. І скоро сонце рано сходи з дола — так перший раз на цілі Уторопи насамперед загієт на тоту комору. То моя прабаба варила у ті коморі їсти дванаціт років. Але онного разу, ек опришки йшли на рабунки, моя прабаба набрала, кіко могла нести, грошей та й утекла аж суда, аби ї не відшукали. Та й з того ми стали багачами. Коби-сте знайшли ту комору, то й ви би були багачами".

То й шо ж... Шукали люде тієї комори та й не могли найти, бо то тепер позаростало лісами. Що лісами, а що таки не знати, о екі порі. Бо сегонє сонце паде сперше на тот горбок, а завтра май на єнчий. Тра знати ннину, на котру дивитиси...

І завжди так: якась дрібниця, що її конче треба знати — і, власне, її ніхто не знає, а тому гроші спокійно собі лежать далі. Два хлопці печенізькі, наслухавшись всяких отих оповідань, рішили таки піти на Чорногорі спробувати щастя. Це були Юра Филипчук і Видерка. Мати Юрова, стара Василиха, вдова, оповідала, як то саме запалилися хлопці.

— Бо то у нас жомнір ночював один захожий. Та й оповідав, ек був кудас далеко, то стояв ув одного старого діда. А тот дід питавси, звідки він є родом. А тот жомнір ніби жебівський. А дід тогди: "О, як ти жебівський, то мусиш знати Говерлу". — "А чіму ні?" — "То там, у Говерлі, є велике шеське¹. З угорського боку там є скала велика і три пороги на ні. То на третім порозі тої скали є велике мідене корито, пришрубоване до скали. І повне тоє корито самих чірвоних. Вверх того корита є ще засипаний у камені хрест золотий.

І до того всего, — кає гідю, — було дванацік заступок, вирубаних у скалі з долини. Але нас ек вісипало за раз там дванацік тоти гроші у те корито, то ек ми вити йшли, то усі тоти капки за собов позасипали, аби незначно було, куда ми лізли.

Так отам правда, шо є шеське. Бо ті гроші — то чисті, не закликані нічо. Але до тих грошей екби хтівси дістати, то треба довгої линви, і тов линвов зав'єзатиси попід плечі, а на верху скали аби стояли люде та й аби спускали у долину линвами того чоловіка до тих грошей.

А вже цес, шо поліз, ек ізнайдег гроші на тім на третім порозі, то най і гроші, і корито верже вниз. Під тов скалов є велика рівнина, і гроші не пропадут.

А чімунь я то все знаю, — кає гідю, — так що я самий ту-да ті гроші клав. Лиш нас розігнало восько, то я зайшов суда тікаючи, а тоти гроші леже там. Добре би було, аби ті гроші хтось чемний узев, бо шкода, аби вни там пусто-дурно си сходили".

Це все розказувала Василиха, як говорив жомнір.

— А Юра наш та й Видерка чюли. Та й хте десь уліті йти шукати тих грошей.

— Ой, не пускайте, бабо, бо то не є безпечно. Може, він лиш так говорив, шо не заклеті гроші, а напавду то їх біда сокотит та й можут хлопці смерті пожити. А хто хожалий у гори, то каже просто, що й без закляття йти в гори небезпечно.

— То вже тра знати та й знати дорогу. А не знаючи, легко і в пропаск упасти, і на того великого наскочіти, і так у лісі заблудити або в жерепах.[50] Є, туду бийно йти незнаючому. Не пускай, бабо.

— Ци я го прив'єжу на курмей?[51] Ци я го стримати гонна?

І дійсно. Шо може вдержати гуцульського хлопця, коли він заб'є собі шо в голову?

Зачув і Олекса про цю постанову Юри й Видерки, запропонував їм свою особу. Ті зраділи, бо Олекса був сильний і рішучий хлопець. Постановили всі троє, шо зиму будуть готуватися, розпитувати про дорогу, а як весна — гайда.

Але поки до весни, то вже все село знало, шо хлопці вибираються на Говерлу шукати скарбів. Усі сміялися й кепкували з молодих шукачів, а їм се наобридло, і вони на таємній нараді постановили почати розголошувати, шо йти роздумали, перелякалися й тому подібне. Тим більше, шо, наприклад, Олексі батько просто сказав, шо спустить шкуру. Хлопці зіходилися рідко, в умовлених місцях, але думки своєї не

кидали. Видерка запропонував було ще й четвертого члена, але Олекса рішуче тому спротивився. Він хоч пристав пізніше, але був за верховідцю. Увагу всіх було приспано, за довгу зиму призабулося, але одного прекрасного ранку трьох хлопців не дорахувалися в селі Печеніжині.

Стара Василиха одразу почала заводити, що її дитина пропала навіки. А Видерчин батько і Василь Довбуш постановили твердо — раз назавше відбити у хлопців охоту пускатися на такі авантюри.

XI

А хлопці тим часом весело мандрували. Те, що вони самі йдуть, куди схочуть, сідають, коли схочуть; хочеться кричати — кричать, хочеться співати — співають. Усе це наповняло душу безмірною радістю. Вирвалися...

А тут іще таке все цікаве довкола. Поки йшли своїми околицями, то відбирали тільки вражіння новизни. Коли ж вступили до гірської околиці — до почуття новизни приєдналося й очарування. Як-не-як вирости хлопці на Підгір'ю, справжніх гір не бачили — і за Косовом, коли почалися гірські пейзажі, хлопці притихли.

Досі все були наче дома. От вибігли трохи далі з хати, а як тільки захочеться їсти — повернувся назад і марш-марш... За деякий час знову в хаті. Коли ж огорнули їх гори, чужі рельєфи орізьбили горизонт, дихнуло все незнайомістю — щось похоче на страх заповзло в молоді серця. "А чи не пора би додому?" — заворушилося десь. Поняття "дорога". Що таке дорога? Сього питання ніхто з хлопців собі ніколи не задавав, бо це було ясно: дорога єсть дорога. Завжди вона більш-менш широка, іде одкритим місцем, курява на ній, коники — які ж іще признаки дороги?

І показується, що тут — нічого з того. В'ється якась стежка не стежка по каменю, возом тут їдуть, може, кілька разів на рік. Часом іде оця "дорога" понад берегом провалля, зарослого корчами, буччям,[52] звідти тягне холодом і страхом. Жмуться хлопці один до одного, непривично їм. Першим здав Видерка. Спочатку під ніс собі, далі голосніше почав висловлювати думку, що варт би вернути вже до хати й най ті скарби бере собі хто хоче; що, коли тут між селами й то так страшно, то що ж мусить бути в полонинах, де вже ні дороги нема, нічого.

Він таки говорив правду. Коли тут було так глухо, то в сиглах Чорногори, де є багато таких місць, що там ніколи не ступала нога людська, очевидно, було цілком не так, як то уявляли собі хлопці в Печеніжині. Юр мовчав. Він був, по суті, тої ж думки, що й Видерка, але соромився показати себе трусом. Олекса ж поставився рішуче проти ідеї повороту.

— Шо ми — зблудимо, ци ек? Дорога онна: на Єворів, на Буковець, там Єсиня, Криворівня й Жеб'є, — говорив він так, наче ходив тут уже кілька разів.

— Так ек нам вертати? Таже хлопці засміют. На вулицу не вийдеш. А гедя твій та мій. Та з мене мій сім шкур ізпустит, ек му не принесу чірвоних. Та й з тебе так само. Наша ціла надіжка на чірвоні. Без грошей нам домов вертати не мож.

Юр — то був нейтралітет. Як усякий нейтралітет, творив волю сильнішого. Якби сила була по стороні ідеї повернення — Юра пристав би туди; в данім разі він став на

сторону Олекси — і хлопці пішли далі.

Видерка йшов проти волі й на знак протесту все хникав, аж Олекса пригрозив, що йому надає, — тоді замовк.

Так і йшло хлопців ніби троє, але трималися вони всі, властиво, лише волею Олекси. Переночували в Яворові. На запит, куди йдуть, казали, що йдуть найматися пасти — й це всіх задовольняло. Ранком Олекса побудив своїх товаришів іще лише світало, бо ґазда казав, що сьогодні ще можуть стати на полонинах. Свіже повітря додавало бадьорості, і навіть хникало Видерка перестав банувати за домом і весело підстрибував за товаришами. З перевалу Буковецького вперше в житті побачили на обрії пасмо Чорногори. В Олекси забилося серце.

...Чорногора... Всякий гуцул знає її бодай з назви. Про неї тоскує кожне гуцульське серце, і побувати далекому гуцулові на Чорногорі — це однаково як правовірному в Мецці. До неї звертаються гуцульські очі, коли її видно на обрії, й контури її знає кожний хлопець, хоч би він жив і коло бойків. Тому й Олекса зараз пізнав і конус Говерли, і широку спину Попа-Івана.

— А ото, видав, Стайка, а то — Шинці...

І стояв як зачарований. Серце рвалося туди, до тих таємних гір, полонин далеких, незвіданих скель та ізворів, повних таємниць гірських озер і всякого іншого дива чарівної Чорногори. Хлопці не відчували того очарування й квапили.

— Але ж бо ек іти, то йгім уже раз. Бо то ще далеко. Олекса наче прокинувся. Наче зняв із нього хто чари.

— Йти, повідаєте? Но то йгім. — І погнав так, що хлопці аж просили нарешті, аби не так борзо. Десь появився коло них Варятин, потік, що починається десь на Буківці, гуде весь час невмовчно, даючи границю між Криворівнею й Єсеновом, і падає нарешті в Черемош, забруднившись внизу коло корчем.

І біжить, і пиниться, і чортихається — і не розбереш, що йому треба. Гопне цілою масою води десь із каміння, наробить галасу, подумаєш — от який Богатир... А відтак змаліє, зжужмиться, прикинеться таким бідним, нещасливим — ледве-ледве душа в тілі. І знов бреше. І тоді брехав, і тепер бреше. І вся його ціль, виясняється — як вибіжить на рівне, полоскати шмаття наймолодшого населення Ясенова по лівий бік потоку і Криворівні — по правий...

Спустилися хлопці з перевалу вниз — і наче аж страшно стало, хоч день божий надворі. З обох боків височенні гори заросли лісами густо-прегусто, що якби попав туди, то відразу б заблудив, заплутався. І хлопці не без лісу вирости, знають, що то є ліс, але такого ще не бачили. Внизу десь ліворуч звергся Варятин униз, забився під якесь величезне каміння й урчить там, неначе ведмідь. Води не видно й тільки чути, як вона десь-то реве там. Направду-таки страшно... Глянеш управо — стіна теменного лісу коло тебе. Глянеш уліво — друга така сама, глянеш уверх — вузеньке полотенце блакитного неба, а то сам на дні щілини, мов похований у тісну могилу. А це ж іще між селами. А що буде там, на Чорногорі? І страх забирається в серця хлопців. Навіть Олекса притих, хоч йому разом із тим і солодко якось. Наче був колись давно-давно

тут, потім довго жив деінде, а тепер знову прийшов на старе рідне місце й любовно оглядає, чи все в порядку, чи на місці стоять усі ті ліси, й гори, й дикі ізвори.

Але от Варятин привів аж униз. Сам подався прямо до Черемоша, а дорога повернула під прямим кутом направо. Нарешті хлопці побачили стежку, що йшла навскоси через чийсь царинки, і пішли стежкою. Чути гомін Черемошу. Ще кілька кроків — і ось вона, люба гуцульська ріка. Прут — то зрадник-ренегат. Родиться на Гуцульщині, в силу вбивається на Гуцульщині, бере наприкінці соки з найчистіших головиць,[53] обкрадає гуцульські джерела, а потім несе той нектар у чужі землі й мішає з брудом міст чужинецьких.

А Черемош увесь наш. Родиться десь на Балтагулі в непрохідних сиглах, пробігає цілими горами, потім селами гуцульськими, орошаючи сіножаті; під Устеріками єднається з братом своїм Білим Черемошем, і, зливши до купи води свої, пливуть далі вони, все посеред рідних гір, усе з гуцулами.

Так ось він який, славний оспіваний Черемош... І знову став Олекса і захоплено дивився. Стільки наслухався про цю ріку, стільки начувся. В кожному оповіданні про опришків доконче десь виринав Черемош, доконче відводилася йому десь роль. А скільки людей він годує, оцей Черемош. Того з рибальства, того з лісосплавства, того так, того інак. І любить гуцул свою ріку. Так і не називає по імені — Черемош, а просто — ріка. Бо то все потоки, а це вже — ріка.

Іде за якою справою гуцул і нараз стане над Черемошем, заслухається вічним шумом, задивиться, як із того боку на цей на мацьонінькій дарабчині, невміло соваючи дрючком у воду, переправляються дві дівчини — і мов два цвіти калинових розцвіли посеред спінених, сердитих хвиль...

Черемош жартує. То поверне дарабчину носом зовсім не туди, де треба плисти дівчатам, то наверне бік на камінь, дарабчина похилиться, а дівчата тоді кричать. Так собі, ніби що то так треба — кричати. А й вони знають, і Черемош знає, що то все жарти.

— Ой кобисте перевпули! — кидає гуцул з берега.

— То бестеси видавили! — відхиляє гірська красуня, не надумуючись, і регіт скаче по каміннях ріки разом із хвилями.

— А йгім, Оле... — торкають Олексу в плече хлопці.

Олекса трусив головою, мов скидаючи з себе чари, зітхає — так не хочеться розставатись. Пейсатий корчмар сидить на порозі своєї корчми і від нічого робити перебирає пальцями.

— Ей, хлопці! А де ідете?

Хлопці не відповідають і прискорюють кроку.

— Може, шукаєте роботи? То ставайте у мене на роботу. Хлопці ще прискорюють кроку.

— А може, ви не роботи, а біди собі шукаєте? То най би вна вас укела одного з другим, — кидає вздогін корчмар, бажаючи лиха хлопцям, яких уперше в житті бачить.

От церковця криворівська. Дзвіничка похилена стоїть окремо. А дорога аж

обривається в Черемош. Добре, що тут ніхто не їде возом, бо тоді сторона коліс хіба би в повітрі їхала. Ще трохи — і дорога звертає наліво. Черемош десь віддалився, пішов під скелі. Он видко урвища подряпані: на тім боці прямо в них вгризається вода.

Дорога знов повертає направо — і це вже востаннє. Черемошу вже й не видко. Скоро буде таке місце, що одна нога в Криворівні, а друга в Жаб'ї. "Гордее село Жеб'є..." Довге воно. Гарна, чарівлива долина, коли її так здавна заселили люди. Тепер би тільки не пропустити Олексі, коли звертати наліво, в полонини. Але недурно цілу зиму розпитувався — втрапив. Зрештою, й нетрудно було, бо люди їхали з полонин. Видко, що з полонин, бо коні натерьохані.

Звернули наліво й сміло залишили за собою село, людей, живі істоти. Попереду — невідомість, пустелі, скали, дикі звірі... Але зараз хлопці того не відчують. Сонце світить весело, людей зустрічають, що ідуть з полонин, бербениці теліпаються по боках коней. Так буде й далі.

Але далі вийшло не так. Насамперед широко втоптана дорога стала вужчою. Із села йшла розложисто, багато скотинячих і людських ніг її топтало, ідучи в полонини й назад. Чимдалі — ставала вужчою: то там, то там відділялася гурма скотини праворуч або ліворуч, переходячи на ближчі полонини.

Ще далі — і вузька дорога перейшла в широкий плай, що вився по узбіччях та ломами. Ще далі — і плай повужчав, сталася з нього стежка, ледве помітна в травах. А ще згодом зчезла й стежка — і хлопці опинилися самі серед зломів, згарищ і скель.

Куда тепер іти і де та Говерла? Коли дивилися на неї з села — бо весь час, ідучи Жаб'ям, мали пасмо Чорногори перед очима — здавалося, так легко буде її знайти: вона ж найвища, підіймається стійком гостроверхим і гола. Коли ж зайшли у справжні гори — всі вони здавалися однаково високими, а зрештою просто трудно було навіть розібрати, чи то гора перед тобою, чи що інше, бо ліс не давав змоги орієнтуватися.

Відважно рушили хлопці вперед, все ж надіючися, що кого-кого, а Говерлу-таки вони впізнають. Але чим більше йшли, чимдалі забиралися в гушавини лісів, на простори полонин, чим більше минали верхів, переконуючися, що і це не Говерла, і це, і це, — тим відвага їх ставала все меншою, а згодом уперше ворухнулося, що так, чого доброго, можна й заблудити.

Правда, кожне гнало від себе цю думку, нікому не хотілося самому перед собою признатися, що тобі ж, тобі першому прийшла ця ганебна думка до голови, але що ж, як укрити було трудно. Коли пробували крадькома оглянутися назад — бачили, що позаду дороги так само немає, як і спереду. Тоді морщили брови, робили серйозне лице, ступали завзято, лізли на скелі, спускалися в ізвори, знову вилізали з темноти наверх, але кожне знало, що всьому тому мусить прийти кінець.

Внутрішній нервовий неспокій тер кожного з них, і він ріс, цей неспокій, а не зменшувався. Рухи ставали рвучкими, хотілося все прискорювати й прискорювати ці рухи; там, де треба йти, — бігли, там, де треба лізти, — бистро видиралися. Дихали часто, але ще не чули втоми.

Безумно хотілося знати, що от вибіжиш іще на оцей горб, вдряпаєшся іще на оцю

кичеру — і перед тобою розкриються любі околиці рідного села, церковця мила усміхнеться привітно, знайомі контури обрію одразу заспокоюючим пластирем ляжуть на стривожену свідомість. А потім хтось крикне:

— А ось наша хата! — і побіжить, на бігу крикнучи формулку прощання. І біглося скоро на той горбок, наче ноги самі несли. Але вибігалось — і замість рідних місць бачився ще ліс, ще урвища, ще пропасті. Оглядалося назад — а там таке, що навіть не віриться, ніби ти це пройшов. Направо, наліво — та ж безвихідь і страшна незнайомість. Найкраща дорога — все ж була вперед. І хлопці бігли. Саме бігли. Їм здавалося, що коли будуть бігти, то все ж кудись скоріше добіжать, скоріше скінчиться оце нервові внутрішнє тремтіння, скоріше будуть дома. Дома. Дома. За всяку ціну дома...

Але коли глянули на сонце, що воно вже торкається краями гори; коли усвідомили собі нараз, що від дому відділяє їх два дні дороги; коли сказали собі, що ночувати доведеться тут, десь під каменем... а вночі прийдуть вовки... блищатимуть їх очі в темряві; коли прийшли до пам'яті всі оповідання про те, як заїдали звірі людей у лісі, як терзав ведмідь, видирала очі рись — стали одразу хлопці й дивилися один на одного.

Видерка заплакав.

— Це ви мене покегли суда... Йой, Божечку, що ми ту зробимо у лісі...

Хникання привело Олексу до себе. Одразу почув себе відвічальним[54] за становище, одразу злетіли з нього колективні страхи й влилася в серце індивідуальна сила.

— Но... Годі плакати. Тра нічлігу шукати. На ніч див'ючиси, нікуди не зайдем. А вранці, по-видкому, вже будемо знати, що робити далі. Може, ми вже під Говерлев, лиш не видко. А завтра роздивимось й знайдемо тоді корита...

— Тобі корита в голові, — обзивається Юр. — Ци ми ще вийдемо видцив...

— А чому ні. Єк видти суда, так видси тудя.

Сказано було це твердо й авторитетно, але... але...

XII

Три дні. Три дні блукали хлопці по безвихідних дебрах, по найпущих лісах. Забиралися іноді в таке, що не сподівалися й вилізти. Обдерлися, попробували й порозбивали постолі, одежа шматтями висіла з усіх боків. Вже втратили надію вибратися коли з лісів. Безрадісно, тупо йшли нога за ногою, а ліс усе густішає, а скали все вищають, верхи їх криються в туманах. І тільки один Олекса не втрачає ні відваги, ні надії. Це він іде завжди вперед, це він вилізає на смереку, чи не вздрить чого, се він знаходить, де густіше ягід, бо поїли вже хлопці усе, що забрали були з дому. І нічого... Вершини за вершинами, безконечні числом і висотою, і немає їм рахунку, і немає їм меж. Як небо, як звізди на небі... І ліси безконечні, несходимі, густі й давучі, що налягають, як пісок, і душать, роздавлюють. І пропасті бездонні чорними заявами вишкіряються й ковтати хочуть, щирять зуби трухлявих пнів, позіхають жадібно... Та ще коли ясно кругом, коли бачиш хоч ліс чи верх, то все ж якось... краще тобі. А от як "калечают мречи".[55] Як білим саваном похоронним окутають все, що не бачиш нічого за два кроки перед собою і не знаєш, чи ти на краю пропасті бездонної, чи під

стрімкою скалою. Нараз перед очима — от-от не виколов око — виринає з білої темряви сук, а другий тонкий штрикає тобі в ухо, а під ногами заплутаються якісь вірьовки чи ланцюги, які нерозривні, і падаєш лицем на якесь суччя — от коли хлопці втрачали вже всяку орієнтацію. Ставали безнадійно, потім сідали, чекали годину, й дві, й три, поки розгонить сонце туман, поки знайдеться можливість іти вперед, хоча, чому вони той напрям, у якому йшли, називали "вперед" — невідомо.

Юра й Видерка впали духом і на силах. Олекса тримався й на дусі, і фізично, вливаючи енергію в своїх товаришів. Він не думав, що так же можна блудити без кінця; він твердо знав, що колись, якось, десь, а вони таки або вийдуть на дорогу яку, або до людей. Преці ж є тут дорога у горах, бо шляхи якісь на Угорщину тут ідуть. І пасуть же десь тут люди... Як прислухатися, може, учуєш трембіту.

Трембіти Олекса не почув, але коли виліз раз на високу смереку, аби хоч що-небудь окрім лісу побачити, то переконався, що вони все йдуть паралельно краєві якоїсь полонини чи взагалі якогось безлісного простору. Треба круто звернути наліво і вийдеш на чисте.

Олекса так і зробив. Подивився на сонце. Треба іти, щоб сонце було тобі все з правого боку. Навіть так, щоб трошки заходило тобі за спину — тоді є надія вибратися з лісу й стати на якомусь відкритому місці.

З останньою енергією рушили хлопці в похід. Годин зо дві ще блукали і то вже в таких хащах, що клаптя цілого з одежі не залишилося. Але зате нарешті побачили, що ліс почав рідшати, а он попереду й просвітки показалися. Окрилені надією, хлопці побігли вперед і скоро вийшли на широке, рівне, чисте місце.

Скільки око сягало — був єдиний безконечний зелено-жовтий простір. Це полонина. Трава тут така густа, що в ній не можна було просунути ноги. Бігти не можна було й думати: трава хапала, зв'язувала, й чоловік падав.

Зрештою хлопці падали просто від втоми, а впавши, вже лежали нерухомо. І тільки Олекса з криком: "Говерла! Говерла!.." — кинувся бігти вперед.

Дійсно. Перед очима, замикаючи собою обрій, підіймався величезний конус. Рівна скатертина полонини підходила аж під саму основу, а там уже синіли зарості якихось кущів. То, мабуть, жерей, про який так багато наслухався Олекса ще вдома. Оповідали, що ніби як зайти глибоко в жерей, то назад уже не повернешся. Є живий лабіринт кущів, які стома, тисячею гачків зачіпаються за тебе, хапають і рвуть одягу, хапають і рвуть тіло, зав'язують ноги і валять на землю, не дають устати, накривають зверху, і чоловік гине.

Олекса бачить сині плями біля основи конуса, рішає, що то дійсно смертовбивчий жерей, але не зупиняється в бігу. Насамперед то далеко, а потім то лише клапті: частина гори вільна від жерею й там певно можна йти. Зрештою, чи небезпека, чи дві, а це ж Говерла, ради якої стільки перетерпілося, то невже перелякатися й відступити? Олекса собі того не уявляв і тому біг. Збігши на горбочок, побачив, що полонина похилилася вниз і на тому просторі — ботей[56] овець...

Вівці... Значить, і люди... Живі люди... Куди бігти? До Говерли чи до живих людей?

Завзятість перемогла, і Олекса кинувся бігти до гори.

Нараз почув якісь крики. Глянув — і побачив, що здалека до нього біжать люди, щось кричать, розмахують руками. Олекса нічого не розуміє. Але глянув убік — і обмер... Окремо від овець паслася рогата худоба. Звідти, з череди, відділився колосальної величини бугай і, похиливши лоба вниз, нісся прямо на Олексу.

Ззаду бугая, доганяючи його і гавкаючи, стрілами летіли чотири гірські пси. Це ті, що нічого і нікого не бояться, це ті, що на вовка один ходить, це ті, що головою чоловікові під пахву досягають.

Олекса одразу зрозумів вагу небезпеки, але іншого способу рятунку не знав, як бистрість своїх ніг, і тому рвонувся бігти. Одразу розвинув усю силу бігу, на яку був здатен, і понісся вниз, до лісу...

Та що ж... Прудко бігав Олекса. Ніхто в Печеніжині не міг його догнати, але пси доганяли, а за ним летів, ревучи, з кров'ю налитими очима, бугай. І не втекти би Олексі. Бистро наздогнали б його пси і, як дичину, розірвали б на шматки. А якби помилювали — у ту ж хвилю наскочив би бугай і розтоптав своїми залізними копитами, роздавив вагою свого велетенського тіла.

Але, на щастя, трапився по дорозі рів. Мабуть, він був неглибокий, бо з дна його росли дерева й вершини їх підіймалися врівень із краями рову. Боки стрімко падали вниз.

Олекса не думав, що він робить. Страшні дикі звірі, що гнали ззаду, відбирали час, потрібний на орієнтацію, і Олекса, надбігши до рову, як був, у повнім розбігу, стрибнув прямо перед собою.

Це був ризик розбитися, впавши на дно рову, але доля берегла хлопця. Він попав на вершини смerek, що росли у рові внизу у вогкім ґрунті й густою щіткою підіймали вверх світло-зелене верхів'я своє. Гепнувши усією вагою, Олекса зломив кілька гілляк, і вони, опершись на кількох нижчих міцніших ґанках, пружинили й не давали хлопцеві упасти. Обдер, правда, собі ногу, цілий шмат шкіри, але він того не помічав.

За кілька секунд підбігли пси, але стрибати побоялися. Стали над краєм яру й гавкали у чотири собачих глотки, аж у вухах лящало.

Тут же за ними надбіг бугай. Теж став на краю обриву й бив копитами у землю, виринаючи її цілі шмаття з травою.

Слідом за звірами, видно було Олексі, бігли люди. Напереді хлопець, трохи, може, старший Олекси, а ззаду старший чоловік.

Ось і вони надбігли до яру. Молодий підпасич почав одганяти псів, а пастух з усього розмаху хльоснув ґерлигою бугая по лобові.

І — дивна річ. Удар сей був для бугая все одно, що удар соломиною, але все ж страшна звірюка перестала ревити. Бугай якось аж ніби засоромлено навіть відійшов убік і одразу почав пастися. Як бистро розлютився, так само бистро й упав його гнів. Підпасич тим часом одігнав собак. Забрав їх із собою, погнав і бугая.

Пастух високий, але сильно збудований чоловік, у чорній вивареній у маслі сорочці, таких же гатях, аби "нузя си не запложувала"; на голові умашена крисаня віковичної

давності, у зубах люлька. Він стояв на краю рову й дивився на хлопця, видимо, спочатку сам стараючися оприділити, що це за проява й які причини могли загнати її аж сюди.

— Що ти за їден?

— Я си називаю Олекса. Гедя мій називаєси Василь Довбуш. Сидит у Печеніжині. Я ту не самий: два моїх товариші є ще тутка зо мною...

— Таких, ек ти?

— Таких, ек я.

— А де вни?

— Я зара не можу сказати, бо не знаю, куди біг. Я злізу, то буду їх шукати. Ми вийшли з лісу.

— Тут кругом ліс. А ек ви сюди попали?

— Я вам усе оповім, лиш ек мені си ід' вам дістати?

Пастух усміхнувся.

— А ек ти туди зліз, так і назад...

Ясно було, що з землі сюди ще можна було стрибнути, але звідси назад на землю — то вже годі.

— А ти не скалічивси, ек скавав?

— Здає ми си, що ні. Лиш обдер-сми зі шкіри ногу, ади, кров чюрит.

— То байка. Злізай, сарако, вниз. Лиш там мочер, то дивиси, де сухіше. І йди гет, у мою праву руку утуда. Там є вихід. І я туди надійду.

Олекса поліз униз. Там було темно і вогко. Нога грузла в холодній грязюці, а де її поставити на сухе місце — не було видно. Часом загрузав Олекса так, що ледве витягав ноги. Що й без того його вбрання було не першорядної свіжості, а тепер і поготів. Пару разів зачепився за невидиме суччя під ногами і впав. Тож коли виліз на світло, було на що подивитися. Старий вівчар лиш головою похитав.

— Ек же ви суда си ізнайшли?

Олекса розповів, як умів. Пастух тільки хекав слухаючи.

— Що то є дурне, — оприділив потім. — Таже ми, гірські люде, вік наш, сказати, ту проводимо, але тих трох порогів не знаємо, а ви, молодеки, хтіли ізнайти... Є гроші, є, слова нема, лиш гляба їх дістати. Три нни, кажеш, биндили... Могли би-сьте й три тижні блукати і все по однім місці. Бо то й таке буває. Ходит-ходить чоловік, му си здає, ніби гет далеко увійшов — а він докола їдної кечери си крутит. Шіське ваше, шо ше трафили на полонину, бо могли би й смерті пожити.

— Медвідь?

— Ни конче медвідь — вепер.

Олекса відхитнувся.

— А ту й вепрі є?

Перед сею звіриною, що про неї тільки розповідали в Печеніжині, Олекса мав респект. Він наслухався, яка то немилостива звірюка, що "ви' неї й ретунку нема". Коби знав, що водиться на Чорногорі, то, може би, й не пішов... Зрештою, раз уже все

перебуто й Говерла ось тут, то пошукати скарбів Олекса таки пошукає.

— А де Говерла? Та це ж Говерла.

— Ні. Се не Говерла, а Хом'як.

— Хо-м'я-ак...

— Таже Хом'як. А Говерла ей де. Під угорський хитар тра йти.

— То се не Говерла... Се Хом'я-а-к...

В голосі хлопця почулися сльози й стільки розчарування, що старому жаль стало.

— Та то оннаково. Ци би й до Говерли ви си допхали, оннаково би нічо не знайшли.

Ти вже мені вір.

Але Олекса не міг примиритися з думкою, що стільки трудів, стільки боротьби, голоду, страху, ризику та ще попереду батькова тіпанина — і все те за пусто-дурно. Цілком...

— Нічо, нічо... Ти не журиси, — потішив вівчар. — Тобі ще довго жити на свікі, то ти собі заробиш грошей. Ти ніколи не надійси на гулеві гроші. То гроші непевні. Легко прийдут — легко підут. Оті, що запрацував-єс своїм горбом, — то лиш твої.

Олекса не міг витолкувати старому, що, властиво, не по гроші йшов сюди, що, можливо, знайшовши гроші, тільки подивився б на їх блискотіння та й пішов би геть; інше щось тягло Олексу в гори, але що — не міг би пояснити.

XIII

Прийшли Юра з Видеркою. Обдерті, зморені. Ватаг лиш головою похитує.

— Видев, їсти хочете, а я не маю що вам дати. Най уже прийдемо вечір ід стаї. Недовго вже — туй-туй затрембітают.

Ішли до овець. Пастух, як і всі люди, що живуть у самотності, вголос роздумував.

— Єк же то би вас ід хатам направити. Самих пустити не мож, бо хуч ек дорогу розкажи — зблудите. Вивести вас на дорогу? Нема кому. Бо нас мало, пастухів, ади, та ще оден захворів.

— Захворів... — механічно повторив Олекса. Він ледве чув, що говорить дядько, бо всі думки його були коло Говерли. Чи пробувати йти далі, чи вже таки облишити. Тим більше, що хлопці, мабуть, не захочуть іти, а самому... тепер він знає, що то значить...

— Ає, занедужилося. Гостец, видево. Ломит ноги, крижі. Хирбет — гет цілком усього ломит.

Помовчав.

— Се коби барсучого сала, то би натер. Лиш де го взети? Дає там му ватаг гістівника пити, а що з того.

І знову помовчав, безперестанно смокчучи свою люлечку.

— Думкую все, ек же то вас ід хатам ісправити. Видев, мете жити у нас, докив хто з мішенників[57] ци домарет[58] си з'євит. Шкода. Ще вчора був оден чоловік из Жеб'я — Ілци.

Прийшли до овець. Два пастушки з цікавістю поглядали на наших хлопців, бистро знаходячи достойні висміювання речі. Потім шепотіли їх один одному й порскали сміхом.

— Но, но! — наставляв їх пастух. — Ви би краще дали що їсти хлопцям, бо вони три дні не їли.

У одного з пастушків знайшовся шматок кулеші в тайстрині... Він розломив на три частини й мовчки давав. Першому чомусь Олексі. Але той не брав.

— Декую... я не гол оден...

Юр і Видерка здивовано глянули на товариша. Що він плете? Коли от два дні вони нічого не їли, окрім ягід. Та й тих скупі, бо доводилося вештатися по таких сиглах, де на землі сама фол.[59] Або в заростях непрохідних. Хлопець, що давав кулешу, так і зостався з протягнутою рукою. Вмішався вівчар.

— Де не голоден? Три дні ходите лісами. Їдж...

Олекса взяв кулешу і подякував. Їв не спішаючи. Одвічна постанова селянської культури, одвічний постулат: ніколи не показувати, що ти голоден й ніколи жадібно не їсти. Шматочки були маленькі, голоду не заспокоїли, а тільки роздражнили. Але зате процес угощання — з одного боку, й приймання — з другого, зблизили хлопців.

Наші сиділи й роздивлялися. Перед ними розгорталося поволі невідоме й цікаве полонинське життя. І в них дома вівці, і вони знають, як їх пасти у горах, але яка велика різниця! Та де — і порівнювати не можна...

Ось обважнілі, з повними вименами дійні вівці. Вони вже нетерпляче чекають знайомого звуку трембіти, щоб бігти скоріше до стаї й увільнитися від надбалого за день тягара. Старі вівці, що знають уже всю поведінку, займають зарані крайні позиції, щоб, як тільки почується звичайний звук "Гісь, гісь!" — щоб одразу першими розпочати хід, першими прийти до стоїща, першими здоїтися.

Молоді дійні ще не ззямили собі полонинської поведінки, тож пасуться де-будь, часто відбігають вбік, і тоді накликає їх пастух покликом "Бир-р-р!..". Коли яка занадто відійшла або не слухається поклику — ліниво підійметься який пес, ліниво зайде збоку і, ліниво гавкнувши раз або два, прикличе вівцю до порядку. Барани держаться окремо з усією своєю баранячою повагою. Але як він не держиться, а зразу видно, що він дурний як баран. Найбільший із них тримається не з меншою повагою, як директор або швейцар великого банку. Він шутливий; очевидно, й роги втратив, боронячи своєї баранячої поваги.

Ватаг пішов до свого колеги; він пасе воли сьогодні жолобом — це була кітловина між двома горбами, по сусідству. Звичайно він пасе у джеморах, у гущавині з невисоких кущів, де вола видно й він не може відблукатися. Але сьогодні перемінив пашу.

Вівчар пішов оповісти цікаву пригоду сьогоднішнього дня — як прибукалися хлопці, що прийшли шукати скарбів на Говерлі. Посміються удвох із таких шукачів.

Пастухи й наші zostалися самі й перебалакували, як у нас і як у вас. Виходило, що печеніжинським хлопцям нема чим похвалитися перед самими справжніми гірськими жителями. Сама вже серйозність масштабів пригнічувала. А головне — скільки ж то знають ці гірські хлопці такого, про що наші й поняття не мають.

Скажимо — ведмідь. Печеніжинські хлопці знають, що такий звір десь є, але як він виглядає, можуть догадуватися лише з опису. А ці хлопці на власні очі бачили ведмедя

і то не раз. Показується, окрім того, що це дуже хитрий звір. Особливо хитрість його виявляється ось в чім. Обгорожується стоїще на полонинах не звичайним воринням, а так званими дінницями зломів смerek. Рубають смereки, валять їх вздовж границі то вершаками, то гузарями до себе. Суччя на тих смereках обтинають укiсно, лишаючи довгі шпиці. Ці шпиці стирчать в усі боки, а між ними постає зрубане суччя, там сохне й стає хрупким.

І це все робиться так, власне, проти ведмедя. Насамперед щоби він не переліз через дінницю, шпиці його будуть колоти. А по-друге, коли відважиться й таки полізе, то, ступаючи суччям, буде його ломити, наробить тріскоту, збудить псів, ті людей — і кінець охоті. Так от старі ведмеді нічого того не бояться, бо мають спосіб.

— Він, ади, мудріший, котрий старий. Він наловит стропу моху у кожду лапу та й так іде верх ломів. Мох сучче не ломит, та й не чути медведя. А лиш переліз через дінницю, тоді одразу кидає мох, хапає вівцу ци там ерче й кікає. Тогди вже хуч і наробит лому, хоч і побудит псів та людей, то вже му оннаково. Тогди вже медведя не запре й не йме жядна сила...

— А ти вигів медведя? — це допитується Видерка молодшого з хлопців у таємній надії, що хлопець соромливо відповість — ні... і тоді можна буде посміхнутися й тим скинути чужий ореол вищості. Але хлопець-пастух відповідає рівнодушно:

— А чому ні?... А моя сестра застрілила медведя.

— Сестра?...

— Ає. Маріка. Вна пасла вівці...

— Де? Тут? На полонині?

— Є, не... Лиш наша хата повисоку, май далеко на узліссі. А з лісу вийшов тот великий. Вівці си спуджели та й в розгін, а вна, Маріка, ізберат вівца та жене перед собов. А медвідь за нев. Він, сказати, не за нев біг, а за вівцема, що і на позаду май, то він на ню насідати. А ту воринє. Вівці пиштрикли поцerez воринє, а вна за ними, а медвідь туй. Туй мав ї хапати.

А в неї пістолетко було за пазухов. Вна лиш обернуласи та з того пістолети бурр у пащу медведеві, бо він пащу роздепив. А сама далі за вівцема. Пригнала вівци д'хаті та й каже мамі: "Здає ми си, що-м медведя застрілила". — "Де?" — "А там і там".

Пшли неня — діправді, застрілений лежить медвідь. Лиш не змогли неня самі нести, аж увечірох гедя прийшли.

— А велика твоя сестра?

— Менча мене.

— А кіко має років?

— Ци я знаю? Менше мене. Я вже на дерево лазив, ек вона у нас си ізнайшла.

Виходило, що тій амазонці, що так орудувала пістолем, ще й кремневим, було років одинадцять-дванадцять. Наші хлопці проймалися повагою до гірських дівчат.

Або чи наші хлопці знали, які існують способи на відобрання молока в овець? А тут вони махом довідалися про цю таємницю й показалося, що то цілком проста річ.

— Тра взети сліпше та й рапавку, покласти у горнец та й спечи на ватрі. Витак

вісушити добре, зітерти на порошок та й тим порошком усипати вагаш. Єк вівца тот порошок переступит, кинеси їй на ікру поганий струп, вівца не даєси доїти та й молоко пропаде.

Але як у військовій техніці виробляється броня, якої не проб'є жодна гармата, а потім на тому ж заводі виготовляється гармата, яка саме цю броню проб'є, так і тут: проти злого наслання існує відворот. Лише показується, наслати лихе легко, а відвернути його вже далеко трудніше.

— Се треба знати, де в одній купі б'є дев'іть головиц. Звідти з кожної головици набрати по дев'іть головиц. Ту воду нести до стаї лиш так, аби не розсипав та й сі не обзирає. Делінь урубай дев'іть трісок сліпого дерева.

— Що то — сліпе дерево?

— А що ти го рубаєш, а на него не дивишси — то є сліпе дерево. І має бути ружне: євір, скоруха, бук, дубина, смерека — усеке.

— А єк же ти потрапиш, не дивившиси?

— Напомацки шукай. І тни напомацки. По шкаберці з усіх дев'яти деревин. А йк укнеш уже дев'єту шкаберку з дев'єтого дерева, тогди аби ліг долілиць на черево та й так аби-с ліз черевом аж до стаї.

Наші хлопці крутять головами. Це вже... Особливо як далеко. Але труднощі на тому не кінчаються. Прилізши до стаї, треба випросити з неї усіх людей і так сховати ті тріски, аби ніхто не міг знайти. А далі — знайти двох щасливих людей. Коли наші хлопці пробували допитатися, яким же критерієм мають оприділятися ті щасливі люди, то не могли добитися точних вказівок.

— Єк кемуєш!.. На кему, ади, тра спадати...

Так-от, вибравши після вказівок "кеми" двох щасливих людей, з ними треба зробити "живу ватру". Жива ватра — це вогонь, здобутий предвічним способом тертя дерева об дерево. Ця ватра взагалі грає велику роль у гуцульськiм побуті, а на полонині й поготів. Вона має магічне значення, й в моментах особливої важності все мусить фігурувати вона, а не звичайний вогонь із губки й кресала. Через десятки віків проніс гуцул пошану до того першого способу, яким уперше здобула людина вогонь на землі.

— Єк єс наклав тоту живу ватру, маєш класти туду сліпе дерево. Ік вна перегорит, з него взети дев'іть вугликів і кидати в ту воду з головиц, рахуючи назад.

Рахувати назад — це значить говорити — не дев'ять, не вісім, не сім і так далі — аж до одного. Всю цю процедуру проробити дев'ять разів, а тоді йти на струнки й покропити тою водою струнки. Мало того.

— Сідай на сідець та мий тов водов кожді вівці ікру й перехресте. А шо зістане води — віднеси у таку скалу, де ніхто не може знайти, й там вилий...

Зрештою можна цю воду зужити й інакше. Якщо хочеш своєму недругові "збавити молоко", то візьми й вилий цю воду "під его хитар". То вже йк маржина перейдет це місто — ото! Вже ніхто не зверне їй молока.

І слухають наші хлопці отої усеї розповіді й думають: які ж то тут, у горах, і пастухи ж премудрі...

Олексу відразу захопило полонинське життя. Все йому тут подобалося. І тихий шелест шуварів, коли вони ото зашепочуть, ніби мислять уголос, а про що? Коби знати. І оці ботей овець, що, мов хмарки легенькі, пересуваються по світлих тлах полонин. Он два пастухи зійшлися — далеко їх видко. "Наш" зіперся на свою ґирлигу і стоїть у мальовничій позі; сардак трохи вітер одвіває. А той, воляр, далеко одставив від себе свою довгу трембіту й кінець її обіпер на землю. Олекса дивиться — а не знає, що то красиво. Не знає свідомістю — несвідомо очей одірвати не може. А на обрію отой Хом'як. Вже не сердиться більше на нього Олекса, що він не Говерла. Хмара біла повзе й зачіпається за гору, за саму вершину; хвилю затримується, потім повзе далі, але клапті її лишаються то там, то там і розтають, не знати де діваються. От іще зараз було щось, якийсь шматок білого серпанку, закривав якусь улоговину — і нема, нічого нема на тім місці. А ще хвилька — й на цілім Хом'яку ні одної хмариночки. Олекса дивиться — і усмішка застигає на його обличчі. Все тут його чарує, все вабить його очі.

Собаки... Он лежать кудлаті, здорові. На одну з них вівчар крикнув.

— Унене — дрейте-е...

Олекса вперше таке чує. Ватага запитати ніяково, як старшу людину. Питає потиху хлопців:

— Що то він скричев на кутюгу?

— Бо то пес волоський, по-нашому не розуміє, лиш по-волоськи.

— Чхалла! Чхалла! — кричить собі пастушок. Пес підіймає голову, але не розуміє, до чого тут така нестосовна команда.

А Олекса слухає — і знов усміх застигає на його обличчі. Все тут нове, прекрасне. Жив би та й жив тут і додому б не вертався. А ще хлопці так поетично вміють говорити. Може, при ближчій розгледі особливого нічого в тих хлоп'ячих оповіданнях не було, але Олексі то подобається, і він слухає залюбки.

— Наша полонина — то найкраща у світі. Велика, красна. Маржини багато: воли, корови, коні, кози, вівці, свині... Се наш ботей. Нас трьох до него. А таких ботей у нас штири. Оден вівчер даєси на сотце — тож собі зрахуй тепер, кіко у нас овець самих.

Ні Олекса, ні тим більше пастухи не могли того зрахувати і вкладали то все в одно поняття — багато. Мати чогось багато... це так підіймає. Олексі рідко доводилося в житті переживати це почуття, бо у його геді ніколи не було багато, окрім хіба злиднів. Але часом як привезуть гедя хмизу з лісу — дозволить пан назбирати на топливо — то Олекса, бувало, вийде та й любить: так йому чомусь мило поглянути, що от багато хворосту. Тепер він знаходився серед дійсного багатства. Правда, воно було не його, але мимо того яскравість отого почуття для Олекси не зменшалася. Він відчував багатство колективу, як своє власне. Тому розумів і гордість пастушків оцих, що так захоплено оповідали про велику кількість овець, кіз, корів на "їхній" полонині, хоч із тої скотини "їхнього" не було й одного хвоста.

"Ає... Наша полонина до всього". То є полонина лише для овець або лише для коней, бо тверда трава, швари високі, острі, "зарубують език худобині, то там би вже маржини не пас. У худоби език мнєкий, а у конє — твердий, не боїтси остий".

Особливо ж вихвалювали пастушки свого ватага. Після їх слів, то була якась надзвичайна істота.

— Такого другого нема на всі гори ватага, йк наш. Він усе знає... Нема нічого на світі, аби він не знав...

Був колись у царській Росії міністер Канцрін. Так він казав про себе: "Я все знаю. Я навіть не знаю того, чого я не знаю". Невже на полонинах гуцульських знайшовся двійник царського міністра в особі ватага? В усякім разі, молодим пастухам їх ватаг імпував, і то сильно. "Таже він, рахувати, усі гори і полонини знає".

Якщо се було дійсно так, то справді ватаг був особливий, бо чарів, до полонини потрібних, існує безконечна кількість. Тут, далеко від людського житла, нечиста сила підстерігає чоловіка й худобу на кожному кроці. Зазивайся й не відверни того нападу відповідними чарами у відповідний момент — і готове нещастя. Тому з давніх-давен повелось, що ватаг він же і волхв. Він мусить дійсно усе знати, щоб можна було йому довірити кілька тисяч худоби. Зрештою навіть з чисто економічного погляду. За законом полонин, вівця чи корова може згинуть, але дат з неї, що його мусить віддати ватаг восени, не пропадає, і як мав ти за кожний міртук молока дати бербеницю бринзи восени, так і маєш. Отже, ніяк не вигідно ватагові, щоб у нього пропадала худоба. Значить, треба знати чари. Але й без чарів — скільки ж то справді мусить знати ватаг. Насамперед знає полонину краще своєї долоні. Бо до долоні навряд чи коли заглядає, а на полонині щодня мусить визначити пастухам, де їм сьогодні пасти: кому у чегір,[60] де ще є густо туршуків,[61] кому у згари та ломи, тобто такі місця, де можуть пастися лише кози. Як забредуть у каміння та труп дерев, то часом і кіз не видно, лиш голівки мелькають та чути, як тріщить сухе галуззя попід ногами. Ніхто там не піде, де коза. Бо відомо ж, що у кози нога "до половици Божа, а до половици дідьча". Корови мають пастися на полях, незарослих рівнинах, або ріжками та прелуками у лісі. Зрештою рогату худобу пасуть і в заламах, де багато поломленого й поваленого бурєю лісу. На коні інша місцевість, на вівці інша, на свині інша, і все це ватаг мусить знати.

Треба пам'ятати, на скільки разів стане паші на якому участку, щоб не вигнати худоби на спашене вже місце; треба пам'ятати, де, коли й що паслося, бо тут існує "багатопасна" система, "багатопільна"; одно пасовисько можна використати різними родами худоби, тільки треба знати, кого й після кого посилати.

Ватаг пам'ятає, у кого скільки й якої худоби, чиї вівці позначені биркою, а чиї пічкаті, бо їм вирізано пічку в усі. Один ґазда мітить свої вівці стрівкою, другий розколює вухо раз або двічі, третій засилює дріт або волічку — всякий позначає по-інакшому, і все це знає ватаг. А рогату худобу то вже "пешнують", кладучи який знак на роги. Той випалить який номер, той ініціали свого порекла, той волос дьогтем вимаже. Усякі є "знаменета" — і всіх їх мусить пам'ятати ватаг. Пам'ятає, скільки міртуків дала весною кожна худобина, отже, стільки за те бринзенок бринзи та вурди треба дати восени, а скільки вже в той рахунок забрав мішенник за протяг літа. Треба знати, з ким угода була на міру, а з ким на вагу і кому який дат з того припадає. Та зрештою хіба можна перерахувати все, що ватаг мусить знати? Він дійсно "все знає" і

як воєначальник арміями, обозами, різними родами зброї й комбінаціями їх, так ватаг повеліває турмами овець, ботелями кіз, стадами коней, чередями рогатої худоби.

Отже, не диво, що ватаг імponує хлопцям: не кожному з них за все своє життя доведеться вислужитися до звання ватага. Почесне й високе то звання у гуцулів. Се ж ватаг годує усе село; се ж він у порядку держить худібку людську, тобто весь достаток гуцула, яким він може прожити себе й свою сім'ю без поля, з убогим клаптем городу чи без нього, без ремесла або хоч і з ремеслом, та без реальної змоги його використати.

Олекса стільки наслухався про ватага Гната від хлопців, що хотів уже його побачити, що воно там за чудо таке. Пастухи є і в Печеніжині, але — не та марка. Пастух печеніжинський — це убогий кустар у порівнянні з ватагом, директором великого виробничого заводу на полонинах.

Пастушки поглядають у бік стаї — чого ж досі не чути трембіти. Нетерпеливляться й вівці. Мов судної труби архангела, чекає все живе звуку трембіти на полонинах — і от дочекалися.

Зблизька, коли ревне тобі цей апарат над вухом, трудно признати його за інструмент музичний. Але тут, серед німих гірських просторів, на тлі верхів із розлогими скатертями-полонинами внизу; коло оцих отар овець, що округлими плямами виписуються по безконечнім трав'янім морі; тут, де сонце сідає за гострий верх і вже золотить нескупо краї, де повітря напоєне запахами й колишеться разом із звуками трембіти — о, тут трембіта — чарівний інструмент, і немає кращого в світі. Затужить-заспіває одвічну просту мелодію пастушу — і здавить тобі серце солодкою тугою.

Що в ній, у цій мелодії? Нічого. Кілька нот. Проста вона, як рельєфи сих гір. У них теж одна лінія, дві — і вже весь контур. І коли порівняти з людським бароко чи якимось...надцятим Людовиком, де сотні ліній переплітаються в сітку й творять ніби рисунок — єдина лінія гірського рельєфу здається бідною. Але... хто б не був ти, то коли раз бачив ту лінію контурів гір — вже ніколи її не забудеш. І в житті згадаєш, як найкращий свій спомин, і на постелі смертній, як жаль невсипущий, що розстаєшся з тою красою і ніколи вже більше її не побачиш. Так і мелодія пастушої трембіти. Нескладна вона, кілька звуків у ній, але чому ж вони так хапають за серце? Чому і радість, і туга прилетять із тими звуками до тебе, і нервовий якийсь дрозж пройде тілом, мов фізичний знак найвищого захоплення. Сонце шле останні промені свої, вже далеко ботей овець — а вони летять, а вони несуться, ті звуки, не знати звідки... Чи то з позолоченої хмарки отієї над вершиною гори, а чи просто то глагол небес доноситься до тебе і кличе?

XV

Пастухів то вона кликала, трембіта, просто на вечірню роботу, на скромне поживлення і сякий-такий спочивок, якщо так можна назвати оте перебування між сном і діяльністю, в якому знаходяться цілу ніч пастухи. Ожила отара, повскакували пси, вівчарі займають кожний своє місце. Двоє йдуть попереду ботей, один іззаду, підганяючи одсталих покликом: "Гісь... Гісь..." А як наперед яка вівця вихопиться, то на

неї кричить: "Пррст... Пррст..." — і звичайно вона слухається. Баран часом із великого свого ума наставить лоба і не хоче йти. Тоді підбігає пес, злегка кусає за бік — і баран хоч-не-хоч біжить на місце. А як пес зазівається — пастух уцідить буком по спині так, що відхочеться бігати. Так і посуваються в порядку вівці раз призначеними "цепами". Будь-де гнати овець не можна, бо міг би пригнати на сукровище, тобто місце, де з тої чи іншої причини пролилася кров. Якби вівці хапнули на такому місці трави — одразу би їм "уняло манну". Наші хлопці вислуховують і це з пошаною. А пастушки помітили вражіння своїх оповідань і задаються, вигадують усяке, аби заімпонувати. На запити відповідають категорично.

— А ек же то пізнати сукровище?

— Ек? Маєш знати самий. А йк самий не знаєш, вівці тобі скажут: вони збігають на те місце й бліют.

Вже недалеко стоїще. Його ще не видно, але відчувається. До нього, як до центру, стікаються стада з усіх сторін. Он суєтливі кози, які й пастухів коло себе роблять суєтливими. Щосекунди з тої сторони чути: "Ці! Ці! Ці... А най бес..." Далі пастух не договорює, бо не знає, в яку мінуту скаже жорстоке слово. Хіба не бувало таких випадків, що в досаді крикнув пастух "А най би си розчехла!" — а вона в тім моменті вже й розчахнена. Відбігають убік кози, а за ними поклик "Крьо-не!.. Крьо-не!.. А, не слухаєш?" — і важенький дубець летить у неслухняну питомицю, але рідко трапляє, бо коза вже хтозна-де.

— Іва! Іва! — несеться поклик до якогось Івана. — Ци твої всі?

— Усі-і!.. А у тебе?

— Е-е-е-о-у! — вже не може розібрати слів Іван. Аж на стоїщі довідається, чи все благополучно, а чи, може, трапилося "йке нещіське".

— Кцьо-кць-кцьо!.. — ласкаво закликає пастух яку вередливу козу, а сам хитро, боком наближається, щоб охнути коротеньким бучком швирка та хоч злість зігнати.

Бо жодна худоба так не вимордує, "ек коза". І така вже тварина клята, що її ніколи не напасеш. Усе бігає, усе скаче, там урве стеблинку, там — другу, а де походила чи сама, чи пес пройшов, чи інша худобина — там не буде їсти, хоч її ріж. Досада часом бере: паша така, що сам би їв, "а вни, кляті, легають і лежат собі, шукай їм енчої паші".

Бовчарям,[62] чи як їх іще називають — гайдеям, коло рогатої худоби куди спокійніше. І рівняти не можна. Їх худоба поважна, не метушиться — не метушаться й вони. Говорять повільно, ходять повільно; на пасовиську відпочивають, часом навіть задрімати можна. І тепер, женучи, не спішать.

"Вскня! Вскня!" — іноді закличе корову — і вона йде собі супокійно, повільним кроком. Таким же кроком іде й пастух і теж супокійно розмовляє з товаришем. Він не втомлений, у нього найменше пригод, тож може собі дозволити на філософію.

"Шшкне-е!.. Шшкне-е!" — шкне на таку, що відбилася, а розмови з товаришем не перериває.

Найвеселіший народ конярі, або як їх іще називають — стадарі. Се аристократи

полонини. От кому добре! Хоч як паша далеко, а йому все одно. "Сидитси на шкапе та й їхає".

І хто найбільше співаночок знає — вони. Ще не видно стада, а вже чути вигалайкування — то знай, що коні женуть. Та все з жартом, із сміховинкою.

Ой розлука, пане-брате, розлука й розлука,

Бо ти ідеш поза граба, а я поза бука.

І кричить:

— Єй, вівчері! Кіной з дороги! Не видиш, хто їхає?

— Ци чюєш? Курєви не здіймай!

Це чисто толстовське: "Пехота! Не пыли!.."

— Ци, пршека, фист би ті вгнів.

— Ігіне!.. Ігіне!.. — це кричить на таку, що відбилася. Не потребує й пса, бо сам поскаче й заверне...

— Пріло!.. Пршо!..

І всі ці стада, всі ці відділи худоб'ячого війська течуть одночас з усіх боків в одне місце — до стоїща. Усі ці звуки, наклики змішуються, творючи якесь невпинне галалакання. Вже збіглися різні інтереси, вже розігруються пристрасті. Ляскають пуги, пси брешуть, блеють вівці, мекають кози, ревуть воли, іржуть коні, хрокають свині, визкотять поросята — і то такий рейвах зчинається коло стоїща, де ще за хвилину перед тим було пусто і глухо. Кутався ватаг собі десь у стаї, спузар у куті спав, бо це ж йому вартувати всю ніч, стерегти дівочості, безпереривності вічного вогню, як вайделотові.

І от на звук чарівної трембіти, мов на звук Роландового рога, почало стікатися звідусюди полонинське військо. Закипіла робота. Загомоніло все, що має голос, зазвучало все, що могло звучати.

— Чо пхаєшся з кіньми? Чо си охаш, кац! Ци не знаєш, що дійник має йти вперед?

— А ти там що — єлівник подав меже дійне? В охоп дай! Єлівник в охоп...

— Ходи, хло', на струнгу-у!

— Обганей вівці в кошеру!

— Ади, хромане лишиласи — скоч прижени!

— Полоч гелети-и!..

— Басарунок неси, кому кау?

Телята побачили корів і рвуться у своїх загородах, мечуться. Корови теж непокояться — і ото їм дають басарунок. Це спеціально накошена трава, яку їсть корова і стоїть тоді спокійно. Бистро засідають доярі до роботи, і скоро характерне цюркання пахучих струй молока заповнить повітря. Корови дояться у кулак, хрестато — раз лівий задній дойок і правий передній, а раз навпаки. Доїння відбувається бистро, раз заведеним трибом. Молоко несуть до стаї у спеціальних дерев'яних відрах і там зливають у велику путину: в ній міститься весь одноразовий удій. З коровами стараються упоратися скоріше.

Із вівцями справа складніша. Загорода для корів одна, посеред неї жолоб, ключі та

розсохи на телята — от і все. Кошара ж на овець завжди будується трохи по-інакшому.

Насамперед вона не одна, а дві. Менша — ніби передпокій, і більша — як вітальня вже чи спальня. Переділяються ці частини між собою так званою стрункою. Це найголовніше місце кошари.

Зроблено стільки проходів, скільки мається вівчарів до доїння. Вони, сі доїнники, так сідають, що, розчепіривши коліна, дістають колін сусідів. Плечима обпираються об дошку, бо якби не та дошка — не висидів би довго.

Приганяють вівці в меншу загороду, і жива маса заповнює відгороджене місце по береги. Пастухів і не видно у тім живім киселі, що ворухиться весь, хоч вівці й стоять ніби.

Бистро займають місця пастухи на своїх віблеках[63] у струнці. Наймолодший — це гонінник — вже озброївся в прут і то доконче з листям.

— Ік бес гонив голим — могло би молоко пропасти. Наш ватаг дуже за тим си дивит.

Гонінник вимахує прутом і кричить: "Рист!.. Рист!.."

Старі вівці не чекають і пхаються самі в струнку: набухле вим'я гонить їх туди. Вівчар ловить вівцю за хребет, підтягає її до свого сидця і зараз же розставляє коліна, щоби часом не пропхалася мимо яка друга вівця, ще не здоєна.

Доїння відбувається з блискучою швидкістю. Олекса придивляється: трохи не так тут доять, як у Печеніжині. Насамперед вівчар продоює дійки пальцями, а потім гуркає відразу з цілої ікри. Це дає найбільшу порцію молока. Після того "віцепує, відциркує" решту молока кількома рухами — і вівцю здоєно.

— Рист! — кричить дояр.

Здоєна вівця просувається у велику загороду, а гонінник тим часом уже нагнав другу. Так це і йде безперервним потоком. З коровами — видоїв їх і вже кінець. З вівцями ні: їх треба ще гнати на погірник, на пашу, де вони трошки походять, трошки попасуться на ніч. Паша на тім погірнику носить спеціальну назву — порняла. Це здебільшого дрібна густа трава бриндуша. Вона низенька, ся травка, а в корені має малу білу кульку. Вівці люблять сю траву й охоче її поїдають.

Олекса дивиться на те все кипуче життя, і йому соромно стояти так без діла. Запропонував би свої послуги — так де? Доїти? Видно, не довірили б. Гнати? Там досить і одного. І Олекса стояв із товаришами. Це давало дисонанс. Лукен — це той пастух, що зустрів хлопців, — мовби догадується і пропонує Олексі з товаришами попасти вівці на погірнику.

— На вечеру ми вас заклинемо, не бійтеси.

Олекса біжить з радістю. Товариші — з меншою. Вони зовсім охляли і від голоду, і від переживань. І ніщо їх не радувало, ніщо їх не тішило, й нічого вони не відчували тепер, окрім бажання їсти й опинитися зараз вдома. І передати їм своїх святкових настроїв Олекса не міг.

— Єк же тут усе... — тільки й зумів сказати.

Пасти на погірнику було легко. Вівці бистро хапали траву, знаючи, що їх зараз же

поженуть на ніч до кошари. Отже, Олекса незчувся, як коло стаї вже знов зазвучала трембіта. Це заклик на вечерю. Закінчують, закінчують, хто одстав, свої роботи. Взагалі до вечері спішать, а сьогодні особливо: учора ведмідь роздер вола, а пастухи відбили, тож буде "юха з мнє-сом", а це не часто трапляється на полонині, хоч скотини й багато.

XVI

Олекса придивляється до того ватага, що все знає. Це високий жилавий чоловік, неначе міцно сплетений із самих мускулів. Якось красиво лежить на нім чорна сорочка-ма-занка, погляд проникливий, рухи певні себе. З боку уст люлечка, якою безперестанно попахує.

— А се що за хлопці? — кидає ватаг запит у просторінь, знаючи, як і всякий начальник, що хтось уже та відповість.

Лукен оповідає за прибудящих. В оповідання своє вкладає трохи гумору, бо інакше не був би українець. В колибі багато народу, і наші хлопці мусять вислуховувати жарти, що посипалися з усіх сторін. Жарти незлобні, товариські, скоріше зближають, ніж роз'єднують, але все ж вислуховувати їх ніяково. Хлопці червоніли, глупо посміхалися.

— Є... Сі хлопці типер багачі.

— Може, бесте позичили екого сороківця?

— А чімунь ви у такім охабленім, ек ви комору ізнайшли?

— То вони так умисне, аби ніхто не знав, екі вони багачі.

— Се їк у нас Василь Тирик. Багач теменний, а в такім ходит — сказав би, прошен екий.

Аж ватаг змилосердився й припинив жарти.

— А найте-ко! Лишіт. Хлопці ек хлопці. А ек ви си називаєте й чиї ви?

Сказали.

— Твого гедю знаю (се до Олекси). Се тот, шо у Гаврила у Твердюка у коморнім сидит?

Олекса витріщився. Дійсно, сей ватаг усе знає.

Гаряча, вся в парі, кулеша вивернулася на кружок, і приємний запах почав дратувати ніздрі не лише наших хлопців. Ватаг сказав коротку молитву — і в повазі, якісь урочистості всі приступили до їди. Так споживають свою їжу на просторі усієї України.

Олекса брав умисне повільно, щоб не показати, який він голодний. Суворо поглядав на своїх товаришів, які часом під натиском голоду забували приписи й правила колективного споживання їди й похоплювалися за шматком трохи бистріше. Спочатку всі їли мовчки. Потім, коли перший голод було уморено, то той, то той щось скаже. Тема — вражіння дня.

— У мене билиси корови. Та онна уломила ріг.

— Зле. Тепер, ек ісхоче ґазда продати, купец зара зщібне ціни.

Ватаг оприділив причину.

— Се ти дес мав казати, що молоко кипит. Ніколи не тра казати, що молоко кипит,

лиш — боїт. А йк меш говорити "кипит", то все будут корови битиси межи собов. То знайте, хлопці, та й варуйтеся того.

Всі приймають це як віщання оракула, і, певне, ніколи не забудуть.

Вечеря скінчилася. Які старші пастухи закурили люльки, сидять і потроху відригують. Коли хто-небудь зробить це голосніше, другий додасть співаночку:

Посію я руту-мнєту,
Тую матриганю,
Ой уже ж ми на вечері
Та й по відриганню.

Молодші беруться до прятання: той полоче дійниці, той поніс псам їсти, той свиням.

— Шо єм нині?

— Дзеру.

— Дай дзеру.

— Там, у бербениці, бери.

— Підкладай ватру, мой, аби єсніще було. Маю ще дійницю полагодити.

— Хе, сараки. Давно-сми не трембітав. Но-ко лиш піду за трембітою. А ви надслухайте, ци файно вдам.

— А я піду стрілю. Най си звір пуджее.

За хвилину чути вистріл. Луна розкотилася поміж верхами, полетіла лісами, полонинами, ґрунями, впала в звори. Всі примовкли на хвилинку, слухаючи того могутнього рокоту. Любить гуцул стрівбанку й охотно слухає мелодію пальної зброї. Пси на гук вистрілу загавкали і кинулися в ліс. Бігають там, гавкають — це манера лякати звіра. Погавкавши, скільки вважають за потрібне, замовкають і тихо вертають до стаї.

А над усім — трембіта. Микулка то він до трембіти наче вроджений. Як набере духу, то може дудіти без кінця. Довго тягнуться у нього фермата, красиво переливаються могутні звуки.

В колибі притихають розмови, всі слухають. Потріскує ватра, тихенько плюскає вода, що перемивають посуд, хтось висикається, а мелодія переливається, будить щось у душі... Кожному згадається, що йому миле. Той лишив діток у хаті та пішов заробляти; того дівчина там десь дожидає, виспівуючи собі потихеньку:

Пішли вівці в полонину,
Лиш єгнета бліют.
А шо наші вівчерики
В полонинці гіют?
Ой я знаю, моя мамко,
А шо вони гіют.
Они сиге при ватерці,
Білі ніжки гріют.
Ой я знаю, моя мамко,

Шо раненько встают
Та білими волічками
Ніжки обвивають.
Ой я знаю, моя мамко,
Коли вни легають,
Та ек озмут трембіточки
Та й затрембітають...

Ах, ці пісні, ці пісні... І хто їх складав, що в них усе так точно описано... От і зараз: хлопці сидять, коло ватри ноги гріють, а Микулка трембітає. Тихо точиться бесіда під звуки трембіти. Нікому не хочеться вставати. Але втома дає себе знати. Пора й на спокій, тим більше, що його так мало в полонинах.

— Ой, шос крижі ми ломит... Видев, шос буде.

Це старий пастух Гринь. Він найстарший тут віком і щовечора говорить цю фразу, все щось заповідаючи. Всі звикли й просто не чують, що він каже.

— Хлопці! — звертається ватаг до них. — Де мете спати? Хочіте на поддашшу, хочіте йгіт із пастухами.

Лукен моргає Олексі:

— Йдім зо мнов...

Лукен полюбив цього хлопця. Ретельний такий.

Олекса згоджується, й вони з Лукеном виходять. Після задушної стаї повітря полонин здається особливо чистим. Груді легко й глибоко зітхають.

Ніч була якась ясна, хоч і без місяця. Навколо, куди глянеш, повитикалися вершини гір, але тепер вони втратили різні контури й стали якимись безформними масами. Неначе колосальні чудовиська, позаягали хребтами і відпочивають по гігантській боротьбі.

Показалися на небі бліді зорі. Не всі ще, перші тільки, яким найбільше спішно. Решта, котрі найлінівіші, вийдуть згодом, як небо потемніє.

Тихо... Чути лиш, як ремигає худоба, шумно і довго зітхає бугай, і щось м'яке поляпає на землю...

Безшумно у своїх постольцях іде Лукен до застайки, чи як він частіше називає — заватри. Архітектура проста. Похилений дашок із луб'я на чотирьох стовпчиках. Вічна стіна одна — зі сторони пануючих вітрів, але й та вся в дірках — аби видко було.

— А ци моя ватерка не загасла? — любовно, як про дитину, говорить Лукен про вогонь. — Є не... Видиш — блищитси.

Перед ними ледве помітною точечкою щось червонілося. Це Лукенова ватерка.

Ось і застайка. У Лукена зроблено по-господарському. На пістоль з вищого краю застайки забито дві сохи й з'єднано поперечним віблеком; а в нижчому краю замість сох накладено каміння. На поперечину й каміння покладено кілька валогбів, тобто просто поколених стовпів смerek. На валогбах суччя, фол, сіно, мох, і така вийшла постіль, що куди тобі! Довкола застайки прокопано рівчак.

— Аби вода не йшла у застайку, аби не підпливти водов.

Підпливти, може, мешканець застайки і не підпливе, але що перший-ліпший дощ промочить його на його "лушку", то се факт.

— Ано-ко, де ту мої друвце?...

У Лукена наготовлено. Підкинув, і сухе суччя весело затріщало.

І знов Лукен усміхнувся, мов до живої істоти.

— Теперка будемо лігати. Ти під шкіну легай, а я ту-о. Бо мені вставати.

— Я устану! — з готовністю запропонував Олекса. — Я знаю, де пістолє. Я й вистрілю, я й наб'ю.

— Ов! Ци ти вівчарив? Ци у вас там є вівці?

Лукен зроду ніде не був, окрім своїх гір. Печеніжин здавався йому якимось заморським царством, де, може, навіть і овець нема. Олекса розчарував Лукена, сказавши, що вівці у них є і він, Олекса, навіть їх пас. Лукен усміхнувся своєю дитинячою усмішкою й хитав головою, ніби говорячи: "Дивись ти... Наче й у людей..."

XVII

Взагалі Лукен — то істинне дитя природи, дитя оцих полонин. Це про таких, як він, складаються легенди, де описується святість пастушого життя.

— Пастух що? Він не має де грішити. Челядини він не бачить — а то вно, челідь, бирше до гріха нашого брата доводить. Він си не взлостит, не налає, нікого не підпалит, межі не заоре. Так і живе без гріха.

І люблять оповідати гуцули про одного такого пастуха, що родився і виріс на полонині і ніде не бував.

— А йк уже став великий, мали го женити — тра ж до церкви. Повели го. То він ек шов де почерез воду, то не потопав у воді, а йшов сухов ногов, як по землі. Ну, рахувати, нічим ніде не згрішив чоловік.

Прийшов до церкви, розглядаєси, бо він такого ще не видів. Дивиси вгору — а там усередині бані на банті сидит "тот", щез би, і на волові шкірі списує гріхи люцькі, хто в церкві згрішив. Люде не видют, бо грішні, а тот пастух видит.

Й видит він, що дідько гет записав уже цілу шкіру. Гріхи все прибувають — а писати вже ніде. То дідько по-шевськи — зачєв накегати шкіру зубами. Шкіра тверда була, дідько по-силувавси трохи й пернув. А пастух си засмієв з того, а дідько тогди й його вписав у ту шкіру. То вже назад ік вертав пастух із церкви, то вже ішов убрид, поринав у воді, ек і ми, грішні. Вже не йшов водов, ек сухим, ає...

Так полонина, цей одвічний храм, стояла вище за церкву, храм нового порівнюючи християнства.

Лукен звернувся на схід сонця й почав говорити свою вечірню молитву. Олекса сидів на постелі, узявши коліна в руки, й наче поринув увесь у цю симфонію гірської ночі, перевиту, мов шнурком шовковим, молитовним шепотом Лукена. Немудра вона була, та молитва, але йшла з глибини серця, й тому сама стала такою глибокою. Взагалі була з тих, що ото гори двигають. До Олекси долітала іноді ціла неперушена група слів, виговорених за одним зітхненням; часом звуки гасли, шепотіння ставало невиразним, можна було розібрати лиш окремі які слова.

— ...Господи заступи, Господи заборони... Від панської корости, від людської ненависті, від устиду, від сорому, від припадку злого на полонинах, на бутанах, на роботах, на кождім поступі.

Перше слово, перше прохання було — оборонити "від панської корости". Так уже в'їлася вона, та панська короста.

Друге зло — ненависть людей. Погано жити на світі, коли люде тебе ненавидять. Коли ти сам у тому винен — несеш ту кару людської ненависті заслужено. Але от буває часом, що та ненависть спадає на тебе несподівано, не знати звідки й не знати за що. Від такої ненависті може оборонити тебе тільки молитва.

"Від устиду... від сорому"... Це так прекрасно звучало в устах сеї простої людини. Це було ознакою вищої культури цих "некультурних" людей. Там десь книги й університети, векселі і банки, експлуататори й дипломати, що дійсно вже обходяться "без усякого стиду й сорому" — і все це разом на купу називається культура. Там бистро одягають чи роздягають чоловіка, бистро переносять його з місця на місце, бистро готують йому якусь мішану з десятків інгредієнтів поплутану Іду. Але сон тої культурної людини неспокійний; вона не завжди насмілиться вийти вночі зі своєї щільно замкненої хати і піти всякими вулицями свого міста.

І є інша культура, без пари й електрики. Та, що наближує людину до людини, не відгороджує мурованими стінами, знає ціну людського слова. Там не замикають хати перед подорожнім, там спокійно йдуть і вдень і вночі людськими селищами, там дівчина може йти в ліс і не прийде їй в голову, що хтось зможе її зневажити.

Там існує й така молитва, де просить чоловік устерегти його... від "людської ненависті, від устиду й сорому". У культурних людей немає такої молитви. Стиду й сорому їм нічого боятися, бо вони їх не знають; що ж до людської ненависті, то культурні люди, як отой середньовічний рицар, пишуть на своєму прапорі: "Нехай ненавидять — аби боялися".

Далі моляться Лукен у вечірній тьмі під безконечним куполом неба з розбризканими зірками, в диханні полонин... Далі говорить свою прекрасну молитву. Не вигадана вона ні попами, ні соборами, се тільки пошана до того вищого й вічного, що є в людині, але зособлюється й переноситься назовні. Прости мене, каже, Боже, що я так мало мислю про других людей, особливо про тих померлих уже людей, які "в огнях погоріли, по водах си потопили, шо пляями убійники вбили, у праці, у вітру задушили"... За них треба особливо згадувати, бо про них же ніхто не знає, ніхто добрим словом молитви не скрасить їх гіркої долі. І Лукен моляться за них як член вселюдського вічного колективу, який об'єднує в одну сім'ю не тільки тих, хто випадково живе у цей же час, а загалом усіх: і тих, що віджили своє й пішли геть, і тих, що не приходили ще, не народилися. Се було Лукенове "Послання до мертвих, і живих, і ненарождених", але не земляків тільки, а всіх людей.

Висока і велика твоя молитва, Лукене.

— ...Господи, їх оборони... Николаю светий — їх віретуй...

І це не крик істерика, не вибух екстазу, що з екстазом і гасне, — це тиха, щоденна,

буденна молитва. Це сама суть благородного в суті ества людського. А закінчує Лукен свою величноп prostu мелодію-молитву таким могутнім акордом, після якого якби дійсно сказати горі: "Зрушся!" — вона зрушилася б.

— ...Боже прийми... Боже схвали... Не сам собою, а з Пречистойов світою. Боже! Дай шесте і розум добрий усім людем та й мені.

Щастя і розум добрий! Що можна побажати краще? Усім людям — і в тім числі й мені. Тільки в тім числі. Се не молитва "праведника" — дай мені Царство Небесне, а іншим хоч і не давай. Убережи мене від усього лихого, а іншими не турбуй собі голови. Взагалі піклуйся лише мною, май на увазі лише мене, бо я найважливіший і найдорожчий, я найвартіший. Я ж і свічки тобі ставлю, і пожертвував для тебе тим, отим і ще й он тим. А ти мене за це нагороди з відсотками і за мої уступки в земних кінечних благах нагороди мене небесними вічними.

І нічого з того нема у Лукена в його молитві. О, скільки ж вища вона християнської...

Лукен скінчив. Смачно позіхнув і почав чухатися. Олекса сидів на постелі, все так же узявши коліна в руки. Чи розумів він усю красу, усю велич сієї вечірньої молитви гірського пастуха? Свідомістю, може, ні так, як і Лукен. Але хто ж створив цю молитву, як не такий же Лукен і такий Олекса? Тому вони й розуміли, але не свідомістю, а суттю своєю цілою, усім своїм еством, що було одно і з цією молитвою, і з оцими горами, з цією природою, вічністю, зорями і всім простором всесвіту.

Лукен ліг під стіну, сказав іще кілька слів і одразу заснув. Мов камінь держали-держали близько над водою, потім пустили пальці — і камінь потонув. Олекса не міг так скоро заснути. Правда, солодко було простягнутися після трьох неспаних ночей, коли залізали від звіра на дерево й там уможувалися на гілках. Але вражіння сьогоднішнього дня були сильніші за фізичну втому. А до того ж іще лежав на ньому певний обов'язок. Он пістоль у головах. Треба через деякий час устати, крикнути в усю силу легенів "І-го-о-о-а-а-а!" і бабахнути з пістоля. Заспиш, не зробиш так — а ведмідь прийде, розірве яку худобину — та й що тоді?

І Олекса постановляє зовсім не спати, аби тільки виправдати покладені на нього надії. Але він не знав всесильного сну. Боровся, не піддавався, та що ж, коли сон підкрався непомітно, як злодій, і вкрав свідомість. Олекса незчувся, як заснув. Не чув, як Лукен перелазив через нього, як узяв пістоля, виліз. І вже тільки як бахнув, закричавши притім найдикішим голосом, тоді Олекса прокинувся, одразу усвідомив собі, що сталося, і краска встиду запалила йому все лице. Аж Лукен, підкидаючи дровець до ватри, помітив сю ніяковість і добродушно потішив спокійним голосом:

— Нічо, нічо. Ти трудний. Спи. Я лиш ще раз устану.

Олекса хотів протестувати, хотів сказати, що це він ненароком, а вже що тепер він доконче не заспить, устане... Але така втома опанувала його, що він, не сказавши нічого, повалився на ліжку і в той же момент заснув. І не чув уже більше, як стріляли по інших застайках, як нічник трубив у свій ріг, як Лукен іще раз переліз через Олексу й вистрілив. Правда, відійшов далеченько.

XVIII

Прокинувся, коли вже на стоїщі буяло життя повним ходом. Крики пастухів, дзвінки й калатала, рев худоби — все це змішалось в один безперестанний гул.

Маржина розходилася в призначені ватагом місця на пашу. Якийсь молодий пастух протестував:

— Що ви мене женете третій раз ув одно місце? Там уже нічо нема паші. Ек буду пасти?

Ватаг спокійно відповів:

— Ти, хло', не пискуй дуже, а роби, що тобі велят. Паша там є, то вже ти не бреш. А тобі не подобаєси, що там близько ніхто не пасе та й нема з ким тобі дзевкати.

Пастух відходить засоромлено із розкритими картами, а Олекса ще раз переконується, що ватаг дійсно все знає.

Олекса не йде з пастухами. Він просить у ватага дозволу zostатися у стаї.

— Може би, я що вам допоміг...

Ватаг кидає ласкавим якимось поглядом на хлопця.

— Що там твоєї допомоги. Хочеш придивитися, ек то йдет у стаї, то так і кажи. Зоставайси, я не бороню.

Таки направду цей ватаг усе знає. Бо дійсно Олекса застається для того, аби ближче побачити життя стаї, бо як пастишити — він уже знає. Тим більше, що буде, мабуть, дощ: небо все у хмарах, навіть падає вже маленький "мачкатий" дощик.

Але, на превелике здивування Олекси, ватаг, уважно поглянувши на небо, нараз каже:

— Файна днинка нині має бути.

Погляд Олекси виявив здивування. А ватаг:

— Що? Гадаш, дощ? Меш тоді видіти.

Рішуче цей ватаг знає навіть, що чоловік думає... Ватаг помовчав трохи.

— У нас тут ріжного мож си надивити. Зрання світло, чисто, файно — а з полудне йк ударит плова з громами. Ек пілле дощ... Вімочіт гет пастухів і худобу. А перед... у саму Петрівку крупа падала, а витак зима. Ає... Таки зима йшла.

Вже виряджено всіх, Олекса з ватагом вертають до стаї.

Вчора був вечір, до того Олекса чув себе занадто втомленим і не міг розглянутися по стаї, тепер із цікавістю приглядався, як то ставлять стаї у чорногірських полонинах.

Оструб,[64] як і хатній, лиш вікон немає й стелі, а просто на острубі кізли, на них дах із драниць по обидва боки. І димаря нема, в одному й другому причілках діри для виходу диму — й годі. Двері одні. Ділиться стая на три частини. Перша назовні — це так зване піддашшя перед дверима. Воно без оструба, але зате має стелину — там сушаться звичайно будзи.[65] Далі більша частина стаї — житло пастухів. Але назву має не по людях, а по тому, що тут горить ватра: називається ватарник. Очаг — це ж святая святих древнього чоловіка. Він, очаг цей, міститься не зовсім посередині ватарника, а під середньою стіною. Вогонь горить тут негасимо. Вдень його підтримує ватаг, а вночі спеціальний хлопець, якого так і називають спузар, бо він, маючи діло з

вогнем, вічно вимазаний у спузі, а вмиватися не має коли. Він і зараз товчеться іще по стаї, ще не ліг — варить щось у котлі.

А котел сей висить не так собі просто. Там ціле приладдя, яке дозволяє пересувати той котел в усіх можливих напрямках. При усіх отих таємних процесах, коли з молока робиться і сир, і будз, і бринза, і вурда, і керлиба, і жентиця, і ще всякі продукти, ступінь температури відіграє дуже велику роль, тому треба мати під рукою гнучкий і послухний апарат — от він і є у вигляді верклюга й берфели.

Механізація не складна. При серединній стіні стоїть у петлях верклюг — то є стовп, що може крутитися на своїй осі. Від нього йде роздвоєне коліно, і в тих вилках ходить кужба, чи берфела, — досить груба витесана з дерева дошка з дірками. Вона, як-то кажуть гуцули, заклебучена, має на кінці клебуку крюк, що на нього вішається котел. Таким чином, по-перше, коли треба котел зовсім вивести зі сфери дії вогню — повертається верклюг, і котел опиниться збоку, по-друге, коли треба zostавити котел над вогнем, але змінити силу і місце удару полум'я — берфела посувається між двома вершками у продовбаній частині плеча, і третє, коли треба на довший період часу дати сильніший чи менший вплив вогню — берфелу підтягають або спускають на одну-дві дірки, і котел стає вище або нижче над вогнем.

Комбінаціями цих трьох основних способів можна досягти дуже тонких нюансів у зміні температури — а це для роботи має величезне значення.

Під бічними стінами ватарника йдуть широкі лавиці, настелені хвоею, сіном, гіллям. Ліворуч — постіль ватага, цього полонинського генерала; праворуч сплять старші якісь або недужі пастухи, що не йдуть до застойок. Над лавами йдуть полиці та стоять миски, пляшки, сіль, ложки — таке усяке.

Від входу по кутах ватарника стоїть посуд: путні на молоко, бодні з гусянкою, жентицею — загалом усе те, що вживається щоденно. Над посудом по стінах висять сита, цідила, а на осібних клинках пастуше лудіння, зброя. Так виглядає ватарник. А третя частина стаї — це комора. Там переховується вже готовий продукт: бринза, будзи тощо, а також продукти споживання: мука, пшоно, солонина — усеке.

Олекса розглядається з цікавістю. Вдома не доводилося бачити, бо близько села полонин немає. Та ватаг не дав довго розглядатися.

— Ано-ко! Вигів'єс, де дрива? Урубай трохи. Цес свої попалив, а на ннину най собі ватаг сам нарубає?

Спузар усміхався, скалючи свої білі-білі зуби, які здавалися ще білішими на полі чорного обличчя.

Олекса зрадів: нарешті він може допомогти чимось реальним. Сокира аж свистіла в руках дужого, звинного хлопця. Гора нарубаного дерева росла. Вже б і досить, а Олекса все рубає. Йому хочеться, щоби ватаг здивувався, вийшовши, й сказав: "Ото, скільки ти нарубав! Я й не знав, що ти такий молодець..."

Так не сказав ватаг. Він сказав:

— Доста, доста. Се ти мені ту на два нни нарубав.

Але в устах такої стриманої людини це була вже похвала. А потім тон — і Олекса

розцвів в усмішці.

— Ігім, мешси дивити, ек молоко гледжіют. Аби з тебе був цілий ватаг.

XIX

Увійшли до стаї. Ватаг дістав з полиці мішечок з бринзою й посипав її до путини[66] з молоком. Потім весь час обертав велику путину біля вогню, аби молоко було рівномірно літепле. Починався незримий процес.

Під впливом тепла й мікробів "риндзи" на очах робиться диво дивне: молоко "ловитси". Поволі, але безперестанно виділяється сир, а те, що зостається, перестає бути молоком, а стає керлибою.

Чимдалі все більше й більше виділяється сиру, аж нарешті ватаг, помітивши, що процес закінчився, перестає обертати путиною. Зоставляє її на деякий час у спокої, і сам відпочиває.

Далі бере ботелев — такий дірявий кружок з ручкою, і бовтає ним у путині. Це робить процес інтенсивнішим, і сир виділяється вже цілковито. Але він плаває у масі — треба відлучити його від керлиби. Для того ватаг засукує рукави й починає надавлювати сир униз. Давить довго, виловлюючи найменші шматочки, аж поки весь сир не зіб'ється в одну масу.

Бере цідило — шматочок полотна — вибирає туди сир і дає стікати. А керлибу з путини виливає у дзерівний котел, доливає туди малу коновку молока і вішає на кужбі над ватрою.

— Се вна ту буде баїти, й з неї віваритси вурда.

Вурда — це той же сир, але такий, що виділяється вже тільки під впливом тепла. Це гірший ґатунок. Вурду складає ватаг у друге цідило. Сироватка з-під вурди — це вже останній продукт. Називається жентиця. Її дуже люблять гуцули й п'ють замість води. П'ють самі, роздають прихожим людям додому, але її стільки, що решту віддають худобі — телятам, коровам, свиням, псам.

— Ой нема такого вина на світі, щоби так поздоровило чоловіка, ек цеса жентичка, — каже ватаг. — Лиш не зараз, а та, що переварена й стоїть цілий рік. Вна стає квасна та й добра на серце й на черево. Я лиш таку п'ю. Хочеш?

Із цідил окремо вибирається сир, а окремо вурда. Сири збиваються в круги й кладуться на подрю, де й вітер добре продуває, й сонце гріє.

— Ек довший чes сир на подрі сохне, то стане на нім не раз така тверда шкіра, що пласом сокири тра розбивати.

Так висушений сир вже називається будз. Ватаг дістав кілька таких будзів.

— А теперенька будемо робити бриндзю. Наша бриндзя, видиш, з самого овечого молока, та й вна сита. А де мішеют до овечого молока ше казєчого, тото вже бриндзя вутліша май.

Ватаг краяв ножем будзи, дав і Олексі ніж. Будзів було багато, вони справді тверді, отже, доводилося добре надавлювати. Покраяні шматки ватаг поклав до путини й добре посолив. Потім узяв брай і весело ним махнув.

— Ано-ко ше цеї.

Брай — то грубий буковий кіл, з одного боку обтесаний гладко, а з другого — гранчастий та ще й з надрізами. Ватаг почав сильно і з розмахом бити спочатку отим гранчастим кінцем. Це розбивав тверду шкірку на будзах.

Розбивши, перевернув брая й почав бити вже гладким кінцем. Бив довго і сильно. Піт виступив йому рясними краплями на чолі. Нащо сильна людина, а видно, втомився. Став.

— Хе-х, сараки... Єк їсти, то така бриндзя добра, а ек робити, ой...

— Дайте-ко лиш я трохе.

Ватаг посміхнувся й передав брая Олексі. Олекса завжди вважав себе дуже сильним. Серед хлопців, то не було в Печеніжині дужчого. І от тепер, працюючи браєм, побачив, що його сили тут замало. Через п'ять хвилин він уже відчув, що мускули його втомилися.

Густе, в'язке тісто схоплювало брай, мов залізними кліщами, й не пускало. Коли Олекса підіймав того брая, за ним тяглися густі пасма, наче не хотіли розстатися. Олекса розривав їх, плував, але вони рвалися не всі й, шльопнувши назад у масу, з'єднувалися наново з товаришами, знову обхоплювали брай, знову тягли, не пускали.

Правда, Олекса міг би не так сильно бити, не так глибоко загрузувати брай у масу, але він не хотів. Він хотів цілком так, як ватаг. Втомився. Вже не так рвав будз, вже не так розмахував, але признатися було сором. Хіба тільки спитати: "А чи довго ще бити?" Не спитав і того. Та що ж, коли сей ватаг усе знає — і от дає відповідь навіть на невисловлене питання. Такий це дивний чоловік.

— Докив не ймеси. Єк стане така, мов тісто на калач, що відстає і від путини, і від брая — отогди вже бриндзя.

— Ано-ко дай-ко, сарако, ше я. Вже-сми припотів тро-ха, — сказав по хвилині.

Не сказав нічого, не посміявся з хлопця, не дав і знака, що помітив обезсилення і втому. Олекса це оцінив. Для виду вдарив іще останками сил разів зо три дуже і, задержуючи переривчасте дихання, передав брай ватагові.

Велике поліно засвистіло, задудніло у дужих руках. Тісто все ворушилося й пищало. Вже шмаття не сміло так нахабно виступити на браї й тягтися вверх. Коли й спробувало, то ватаг непомітним поворотом брая скидав його геть і приводив до покірності.

І тісто здалося. Вже не чіпляється, не в'язне, а смиренною масою зостається на дні й дозволяє себе бити скільки треба.

Мабуть, і з усякими масами так.

Останній удар — готова бринза. Вона як масло. Гостро пахне.

— Хтос ме споживати, лиш не знати хто, — каже ватаг. Як і всі працівники, він не знає, хто користатиме з його праці.

— Ано-ко, Оле, подай оту бербеничку.

Це спеціальні бринзенки, міртуків на дванадцять-чотир-надцять. До звичайної бербениці пішло би й двадцять п'ять. Ватаг набиває сумлінно, і сам це підкреслює:

— Бо то, видиш, ріжні є люде. Є такий, що не кладет свіжої бриндзі, а обсушит ї

троха. Такої менче йдет. Та й накладат — от аби була. А я того не люблю. Я хочу так, шоби ек чоловік розибнит бриндзенку вдома, то аби сказав: "О, свіжа бриндзя й по-господарськи набита..." Є такі футкі люде, аби все когось обдурити. А то він лиш самий себе дурит. До мене усекий дає маржину. Я вже не хочу й брати, а вони все дають. А чіму? Бо всі знають, що я людей не шахраю. Я не див'юси, йке літо. Бо то в нашім ділі, знаєш, так: ек літо мочеє, то бриндзі май бирше, та собі шош си лішит. А йк посуха, то може бути так, що не лиш робив пусто-дурно ціле літо, а ще й грошима маєш доплатити. Бо ґазда — він нічо не знає. Ти мені дай моє — бирше я нічо не хочу. Та й то таки правда.

Я, сказати, ше-м не докладав. Ані раз. Бо я змаціцька вівцьох, та й я вже знаю. Немає полонини ту у нас, екої би я не знав... Піду по полонинах: де я ватагував, там усе в порядку. Потоками корита й вода простує до жолобів сама. Я не шукаю води, а сам ї до себе кличу. У енчого ватага, то до води маржину тра гнати та ще чесом і далеко. А у мене вода до маржини йдет.

Гнат знав, що він дійсно добрий ватаг, але, як і всі прості люди, любив іще про те і поговорити.

— Ци, сказати, стоїще. То не така легка річ — де поставив, то поставив. Тра вибирати та ще й добре вибирати місце. Аби вно й не під вітрами було, аби догідне на ночліг, приступне для людей, бо мішенники ж приїзде та й коні з терхами — на все тра думку мати.

Кумбуків у мене, видиш, кіко. Видиш, екі хіхлаті густо, ек руно на вівци. А вно й добре.

Дійсно, по стоїщу видно було багато невисоких смerek, що їм іще в молодості було утято вершок. Така смерека вже не росте в височінь, а розкладається вшир, стає крислатою, гілчастою. Вверху густо поростає суччям, а внизу з неї обвисають хвости — сухе галуззя, вкрите мохом. Таку смереку і вітер не повалить, бо вона низька. Ватаг аж наче любувався своїми кумбуками.

— Видиш? А вно й добре. Ек плова вдарит — маржина там ховаєси, ек у хаті. Бо крізь кумбук дощ не йдет. Та й сонце ек грієт дуже, маржина стає під кумбук.

На все він добрий. Полюбувавшись кумбуками, ватаг повів Олексу по стоїщу. Мов якого високошановного гостя супроводжують по замку.

— Маєш телетник на телета — я й на зимки го держу. Се кіннок на коні, ци сказати — стаднарка. А ту у мене елівник. А то — куча на свині... А далі бовчарка на подій корів. Се у нас, у Жеб'ю, так називають. А вже в Єворові то каут на бовчарку — оків. А у Ферескулі — вакарка. Ади, усеко люде називають. Ватагував-сми в ріжних полонинах, то усеко чював-сми.

Гнат стояв посеред стоїща. Видно, приємно йому було знати, що все в порядку, все йде, як машина, а головна пружина у тій машині — він, Гнат. Посмоктує свою люлечку, ніби не усміхається устами, але цей усміх видно на всьому його обличчі. Потім прийшла йому ще одна весела думка до голови.

— Ек гадаш? — звернувся він нараз до Олекси. — Ек гадаш, коли я кошери

перебивав?

Олекса не знав, що сказати. Він знає, що кошара на вівці не може довго стояти на однім місці. Він пригадує, що не раз і в тім же році переносять люди кошару. Бо як маржина вимісить землю, згрядить її, а дощі ще розмочать, то хоч-не-хоч, а треба переносити. Але це так у них, у Печеніжині. А як тут, у горах, — Олекса не знає. А тут, у горах, іще складніше. Карпати, такі прекрасні, такі зарослі лісами, показується, носять на собі дуже тоненьку верству землі. Ця верства тримається на поверхні лише коріннями рослин, травою. Коли ж цю землю розмісити, а вдарять добрі дощі — вода змиє усю ту політуру ґрунту, і на сонце вишкірить зуби одвічний камінь. Скотина не може лягти на холодні гостряки — і кошару треба переносити, хоч вона ще не загноїлася. Тому в горах вибір місця на кошару має далеко серйозніше значення, ніж на долах. Коли ватаг питався Олекси, то, видно, з ціллю здивувати. І дійсно здивував.

— На сему місці стоє кошери в мене вже третій рік. — Це було сказано повільно, урочисто. Три роки на однім місці, то таки напавду великий термін. Не всякий то потрафить.

— Але йгім, хло', їсти варити. Бо, видеv, скоро тра трембітати на обідний удій.

XX

Олекса помагав при готовленню разом із спузарем. Це Василь.

Коли він і спить? Це ж і вночі він увесь час чугає коло вогню, не раз вибіжить та затрубить у ріг; і вдень він коло роботи. І твориться таке враження, що він ніколи не спить. Зрештою, як на якого ватага. Єнчий ватаг та бачив би тільки ті моменти, коли спузар прикурне та й дрімне.

— Ци ти вже виспишси коли, най би раз навіки вснув! Ти мені ще ватру втрать, то я ті покау.

Втратити ватру на полонині — це така сама трагедія, як і в передвіках утратити вогонь взагалі. Колись за це карали смертю. Тепер би, може, й ні, але всі кари, якими розпоряджає ватаг, посипалися б на спузаря, що втратив ватру.

Гнат був добрий чоловік, і тому у нього спузареві жилося непогано. Удвох з Олексою вони наладили швидко все, що було треба. Ватаг краяв м'ясо: його треба скоріше з'їсти, бо зіпсується.

Спузар подружився з Олексою. Вони навзаєм оповідали один одному своє життя. Незавидне було життя Василеве, бо й сам був із Незавидова.

— Я таки сирота, гет цалком. Гедя з ненеv померли. Ґрунтику було там, каут, трішки — так брати гедеві забрали гет. Та й нема у мене нікого й нічого. Жию роботами. Літо в полонині, зима — в бутані.

Олекса теж був син бідняка, але мав батька, матір, брата, сестру, взагалі сім'ю. А сей хлопець не мав нікого й нічого, мусив кожную хвилину жити з чужої ласки. І в будучім. Як-не-як, а Олекса міг сподіватися, що хоч бідно, немічно, але батько допоможе синові на підступах до життя. "Деє дерева на хату дістане, якус вівцю чи козу дасть на розжиток". Оцьому хлопцеві ніхто нічого не дасть, ще всякий норовить узяти. Пан забере його час і силу, люди заберуть місце посеред себе, коли його не

відвоює він собі зарані. Все треба буде в житті здобувати самому.

Але хлопець іще собі того не усвідомлює цілком і якось радісно несе свої обов'язки, знаючи, що за добре виконання роботи його нагодують, дадуть якесь дрантя одягнутися на зиму, шматок шкіри на постолі. Поки що більш нічого й не треба. А от далі, коли захочеться взяти й свою пайку радощів життя, коли захочеться голосно заявити й про своє якесь місце під сонячним промінням — як тоді? Василь не журиться. Моргає Олексі очима, що їх білки виблискують, як у негра.

— Я тобі баранчиків дам... У вас роб'є баранчика?

Ні, у них баранчиків не роблять. Там, де мається яких п'ятірко-шестірко овечат, так кожна краплина молока на обрахунку — де вже там робити баранчики. Це тут, де вівці рахуються на тисячі, кожний пастух може їх собі наліпити, скільки схоче.

Баранчики — це різні фігурки з сиру, якому дали трохи застоятися й прокиснути. Розвариш його у жентиці, то він зостане тобі глевким і податливим на всяке ліплення — і пастухи виліплюють усяких звірят у найдивніших формах. Потім ці фігурки кидають у розтоплене масло, від чого вони стають жовтими й гладенькими.

— Такий баранчик може тобі стоєти й двацїт років і не зопсуєси. Укинь го у горече масло — і їдж. На тобі, на, — і совав Олексі до дзьобні баранчиків своєї роботи. Там були й з рогами і без рогів, із хвостами й без хвостів, у всяких чудернацьких позах — повний простір фантазії.

— Та декую... бирше не тра... Шо ти їх кіко наробиш?

— А продаю. Домарі купуют. І баранці, і колачіки.

Колачіки роздають за померші душі, шо вмерли без сповіді, дес у лісі ци ек. А баранчики роздають за гіти померші або за маржину. За маржину дають бирше. "Даю, — кає, — за худібчине здоров'є. Най Бог прийме за мою та й за люцку маржину..." — Василь сміється.

— Чьо си смієш?

— Бо то парубчека ліп'є колачкі гівкам своїм. Цес білевий Іван та придивиси лиш. Він насилає у два, у три реди на ремінь та й роздає витак гівкам. Та й кождий так, котрий май старший хлопець.

Дійсно, хлопці, яким уже дівки в голові, лагодять побільше сих баранчиків для роздачі дівкам взагалі і своїй вибраній особливо. А дівчата ждуть виспівуючи:

Пішли вівці в полонинку,

Лиш єгнета бліют,

Ба шо ж наші вівчарики

В полонинці гіют?

Ба шо гіют, ба шо гіют,

Ци не ватагуют?

Поробє нам колачіка,

Прийдут — подаруют.

І дійсно — як надарують котрій! То ж честь — якій найбільше надають: "Дивиси... дають і дають... Вже я не хочю й брати..."

Гнат заглянув до стаї.

— Готово у вас, кухарки?

— Готово! — весело обзивається Василь. Саме весело. Він завжди говорить весело і завжди сміється.

Ватаг дивиться на сонце.

— Но, то тра вже й трембітати.

Бере із стаї довгу свою трембіту ватагівську, мічену, виходить на певне місце, де ноги навіть розставляє у певних гніздах, і трубить.

Перепливчасті різкі звуки стрибають у повному сонця повітрі, встромлюються в нього і гостро летять у далечінь.

Але очарування того, яке відчув Олекса тоді, увечері, тепер не було. Тепер це був тільки сигнал на обід. Однаково і Василь у ріг міг би затрубити. Ще кілька хвилин — і які ближчі пастухи вже показуються по убіччях із своїми стадами. Знову крики, шум, доїння, обідній спочинок і для скоту, й для людей. Так і йде собі полонинське життя. Ніби одноманітне, але для Олекси повне нових привабливих вражень. Його все цікавить, усе радує — і ватаг це помітив.

— Цес хлопець уродивси на пастуха. Такого хтів би-м у стаї мати, — говорив Гнат до одного з пастухів, а Олекса випадково чув. Та фраза, мов на крилах, його підняла. Він і сам хотів би зостатися у цій стаї, але що ж... треба додому.

XXI

Чотири дні пролетіли для Олекси, як одна година. Юр і Видерка нудилися, не знали, куди діти час. Їм усе здавалося одноманітним там, де Олексу чарувала різноманітність. А втім, різноманітності, мабуть, не бракувало і взагалі. От, наприклад, ведмідь прийшов.

— А так, так... Був...

І стріляли хлопці, і гукали, і собаки бігали, а прецінь не злякався. Вибрав хвилинку, коли все послуло, в догідному місці перестрибнув ломи і — добридень вам! Появився гість серед загород. Але не удалося пожитися. Пес, отой волоський, першим учув і рвонувся з розмаху один, не дожидаючи товаришів. Сильний був звір, понадіявся на свою силу, але прорахувався.

Він був великий, той пес, і мав спеціальну тактику нападу: піднятися на задні ноги і вдарити на ворога не лише лапами, щелепами, а й вагою свого дужого тіла.

І тут він ужив цього способу, не знаючи, з ким має діло. А ведмідь присів і лапою навідліг махнув злегенька. В результаті вирвав псові усе "прирожіне".

Заскавулів пес, завив і качався по землі. Тут набігли другі пси, попрокидалися пастухи. Всі біжать, кричать, стріляють.

А скотина, зачувши у своїм середовищі такого страшного гостя, кинулася врозтіч. Хто куди попав... В усі сторони, униз, в глибини долин.

Вся огорожа довкола стоїща і ломи оті, і вориння де-не-де — все те змела скотина в шаленім лютім бігу. Мов лавина зірвалася з високої гори, котиться й нищить усе на своїм шляху.

Олекса спав на піддашшю. Коли мимо нього пронеслася в божевільнім бігу тисячоголова маса — він скочив і не знав, що це робиться. Йому здалося, що земля провалилася, що гори летять у безодню, а разом із ними і стая, і скотина, і він, Олекса.

Прийшов до себе, коли затріщали вистріли, засвітилися то там, то там вогні. Кожний пастух, вихопивши головню із своєї ватри, біг у тьму ночі боротися з невидимим ворогом.

Олекса кинувся й собі у ту гущу, але, сказати правду, не знав, що має робити. Ведмідь утік. Видно, хтось його поранив у тій заворусі, бо пустив краску. Але, мабуть, не дуже, бо біг повним ходом.

Із сусідньої полонини бігли, шалено гавкаючи, тамтешні пси, за ними теж із горючими головнями чужі пастухи, бо так уже заведено: в хвилину тривоги і пси, і люди біжать до сусідів на поміч. Це було страшенно красиво, як ото невидимі руки несли видимий вогонь, і засіялися темні боки гір рухливими ясними точками, але нікому було тією красотою любоватися.

Пастухи бігали з криками, розбризкуючи іскри довкола себе, заглядали під колоди, під каміння, чи не сховався. Пси полетіли навздогін за звіром.

Гнат уже зорієнтувався в ситуації й голосно короткими фразами віддавав накази: кому куди бігти, яких псів брати, кому заганяти поближче скотину — всім знайшлася робота. В усі боки розбіглися пастухи, й скоро на стоїщі zostалися тільки ватаг, спузар, який ніколи й ні при яких умовах не сміє кинути вогню, й Олекса, що не знав, куди оприділити свою охоту до праці.

— Видиш, іке наше? — говорив ватаг. — Тепер великого шесте треба, аби усу худобу мав назад. Котра розчехнулася, котра ногу вломила, бо то ж бігло, сироте, у потемках. Котре так загналося, що гляба видшукати буде. Може, хіба у ннину, ек не задере медвідь. Бо то він, я вже знаю го поведінку, буде тут лешувати — ци би не вдаласи удруге штука. Коби йкий стрілець си нагодив та би го вбив. Я був і самий го спрахтив, лиш ек то від стаї рушити.

Почали прибувати перші партії маржини, овець. Найгірше було із свинями: вони так далеко забігли і в таку гущавінь, що трудно було й сподіватися, аби вночі їх можна було відшукати. Про сон уже ніхто не думав. Пригнавши одну партію худоби, пастух зараз же біг із собаками вниз по другу. Отут міг бачити Олекса, що значить добрий пес у полонинах. Без собак пастухи не зібрали б й половини худоби.

— Ає, ає, — казав ватаг. — Пастух знає лиш, що завидит, зачює, а пес — він вітрить. Худоба не раз заженетси у гущавину, причекнет, шо ти будеш ту-о коло неї стоєти, а не завидиш і не вчюєш. А добрий пес — ого! Він уже знає. Єнчий желує на пси кошта класти. А я не желаю, бо то си окупит. Чкода ми цього. Сірая угорського... Видев, си не виходит з того.

Гнат зробив уже псові перев'язку і загнав його під лавицю в стаї — нехай вилежиться.

— Лиш то таке, шо вже не буде з него діла. Хуч си й по-правит, але не до свої міри.

Взагалі багато клопоту наробив ведмідь. Довго ще ліквідували пастухи результати

його відвідин, а деякі рани то не загоїлися й зовсім. Відчує їх і господар, що його худобина загинула, відчує і ватаг, що мусить давати мішенникові продукт від неіснуючої вже скотини.

Лише Олекса відчуває се, як поезію полонинського життя, як нову сяйливу фарбу на палітрі.

Словом, чотири дні минули для хлопця, як казка, і коли йому сказав увечері ватаг, що, може, завтра прийде хто з села, це зовсім Олексу не обрадувало.

— Завтра, ади, субота, то вже надвечір мут люде приходити. Котре піше, котре конем. Тот хлопа видвідати, тот маржину... Єкий іде дат забрати ци жентиці.

— То й жентиця йде в дат?

— Та де... жентицу ми так роздаєм, за простабіг. Котре бінне, то берет. Багачеві вна непотрібна.

Справді, на другий день надвечір почали появлятися на полонині сторонні люди. Першим з'явився якийсь низенький, присадкуватий, вічно веселий гуцулик. Видно, нужда його давила сильно, але не могла роздавити: він протиставляв тому тисненню непробиту броню своєї веселості. Завжди він із жартиком, завжди він із придабашкою, пісенькою.

Ой у мене ременичок
Широкий та довгий,
Люб'є мене молодиці,
Заки ремень повний.
Єк зачало у ремені
Грошей не ставати,
Стали мене молодиці
Бай й не пізнавати.
Не дивітси, молодиці,
Шо я подорожній,
Любили-сьте ремінь повний,
Любіт і порожній.

Прийшовши до стаї, він відразу вніс у полонинську одноманітність якусь живу струю. Він і зажартує, він і приповісточку скаже, так все так до діла й до часу в нього виходить.

Він бідняк, маржини у нього немає, всього "єкихось п'єтеро овец", отже, йому, властиво, нема пощо сюди й ходити. То ходять ті, що по багато скотини мають; їм треба вибирати дат помалу, за літа, аби потім восени не тарабанити одразу багато. Якову не було такої жури, а проте він часто навідувався на полонину. Пояснював це потягами цілком нематеріального характеру.

— Ади, вітрено тут, свобідно. Там, у селі, пани та корчмарі нарід присіли та й дихати нічим. А тут — весело.

Прийде, поживе кілька днів з пастухами, помагає їм: дров наносить, бо то хоч і ліс кругом, а треба ж їх наносити. Кошару направить, дошку коло сидця приб'є, стовп

розхитаний укріпить, застайки полагодить, бо самим пастухам ніколи. І їсти pomoже зварити, і в голові не одному поськає — до всього. А за те все і сам прогoдується кілька день, і надають йому на дорогу і сиру, і бринзи пастухи — аби доніс.

Оце й зараз. Щойно наблизився, а вже кричить:

— Ой га, пршепеньки! Ци дужі?

Пастухи хором відповідають одразу весело, бо це починається кількаденна полоса жартів.

— А ти шо лежиш, ек пан? Чo не доїш?

Се один із пастухів прихворів трохи і лежав.

— А ци я гірший за пана? Най раз полежу, йк пан, бо й я такий самий.

— Ой, нє, небоже. Ти не такий.

— Чіму? Оннаково чоловік си родит. Пан Біг оннаково людей творив.

— Ой, нє, не оннаково.

— А ци ти там був, що знаєш?

Пастухи охоче піддають репліки, бо знають, що Яків доконче виплете якусь сміховину.

— Я при тім не був, а знаю, що йк Бог зачєв творити усеки народи, то виліпив русина з глини, а шляхтича з доброго кіста пшенишного, солодкого. Поставив на сонце шушитиси, а сам дес пішов.

Лиш біда го наднесла — пес прибіг. То русина не рушев, бо тот з глини. А шлехтюка із'їв гет цалком, бо то було смашне кісто.

Лише погадайте собі — із'їсти тільки того кіста! Обдуло пса, об'ївси неборака та й мусів ізчєста сідати спорожнятиси. Ек дерево завидит — і сідат під деревом.

Приходить Бог — ой-га-а!.. Руснак стоїт, ек і стоев, Божов руков зроблений, а шляхтича нема, лиш те, шо пес наслідив. Но, нема шо робити. Треба душу давати. Дмухнув Бог душу у руснака — тот ожив. А витак давай дмухати на те лайно. То що сідав пес під вербов — став із того шляхтич Вербицький, що під березов — шляхтич Березовський, що під буком — Буковецький, під євором — Єворський. Так пішла жити гет дала шляхта.

Пастухи регочуть. Їм приємно, що так влучно, так приперчено вигadaв хтось на панів. По вечері сьогодні довго всі не спали, бо Яків усіх смішив. До того ще й музикант він: і на скрипку, і на флюяру, на денцівку, монтелев — на усяку тобі музику. Співаночок таких вимудрує, що пукати від сміху. На другий день у неділю нікому не хотілося йти від стоїща — так тут було весело. А ще буде веселіше, бо з самого рання почали прибувати люди та все не з порожніми руками: той горівчини приборг, той тютюнцю пригістного. І вісті ж із села найновіші — всякому цікаво.

XXII

Стоїще ожило. Багато людей ходять, крутяться; жива бесіда, жарти, сміх. Ватаг міряє, перекоює, рівняє реваші[67] до колід. Не без того, що дехто й голос підійме, як видається щось не так.

Один ґазда почав говорити, що на його шкаберці було "штирі рублі й бовт".

— Але йк давали мені онну бриндзенку та зрізали рубель, то й бовт ненароком ізрізали. Я вам казав тогди, що зрізалисте бовт та й можете забути, а ви мені говорили: "Нічо, нічо — я му памнетати"... Лиш що були-сте підохочені та, видеv, напpавду-сте забули...

Гнат твердо казав, що такого не було й не могло бути.

— Шо-сте дістали, то-м зрізав. Я вашого, ґаздо, не хочу. Я кілька ватагом, а міртуна чожого не взев-сми.

— Я ни кау, шо ви взели, я лиш кау, шо-сте забули. Я вашого теж не хочу, але й свого не дарую.

Слово за слово — розмова загострилася. Трудно було рішити, хто з них правий: чи дійсно Гнат забув, хоч це прямо неприпустимо, а чи ґазда, надіючися на те, що не може ж Гнат усе пам'ятати, гадав зірвати й проколов бовт.

Гнатові прикро, що це відбувається при людях. Якби сам на сам, то, може, Гнат просто дав би бринзи на той бовт та й відчепись ти від мене. Але зараз люди слухають, кожне думає: "А хто би то знав? Ніби за Гнатом не водилося такого, але скусa не по каміню ходит, лиш по людех".

Гнат нараз обриває розмову:

— То каєте, ґаздо, штири рублі й дерка на бовт?

— Ає!.. І бігме так. І на реваші так, — і совав шматочок тріски усім під очі. На реваші дійсно було півдірочки саме там, де на колідці було зрізано. Виходило, ніби винен Гнат.

Правда, дірочку можна було повертіти собі дома, вистудіювавши перед тим колідку; таку думку навіть висловив хтось із присутніх, але ґазда клявся і божився, що він того не робив.

Гнат знову перервав:

— То слухайте, ґаздо, що я вам іскажу. Приймаю штири рублі й бовт. Даю вам штири бриндзенки бриндзі за рублі, а за бовт півбриндзенки — кемуєте? Не єк за бовт, а єк за пів-міртука. Одну бриндзенку-сте ви взели. То маєте зара від мене дістати півчварта бриндзенок бриндзі, відлучейте собі свої дроб'ета й йгіт ід хати, аби я вас ту на полонині у себе бирше не вигів.

ґазда закліпав очима. Такого кінця він не сподівався. Правда, дістати весь дат на початку літа і мати у себе овець, які ще ціле літо будуть доїтися, — це було добре, але... Але, забравши одразу вівці — що з ними робити? На жодну полонину їх більше не приймуть, отже, пасти дома? А як? Самому ніяк, треба наймати.

Мало того. Будеш мати з овець молоко, то треба усе його споживати, бо сам бринзи не наробиш: нема й посуду потрібного, глягу, зрештою, просто уміння. Словом, виграш був, але не покривав програної. ґазда почав дотумкувати, що, мабуть, він програв. Дивився по людях, шукаючи співчуття, але якомсь його не знаходив.

— Чкайте... Єк же то...

— А так. Прийдут пастухи в обід — розлучейте собі свої вівці. Котрі ваші знаменета. Пічки.

— Ає... Пічкаті мої...

— Тож беріт та маршіруйте.

— Але ж бо я не маю на чім вести дат...

— Кочете собі. Вно з гори покотитси аж у долину. Ґазда бився руками об поли.

— Та чуй, Ґнате... Я вже не хочу... Най тот бовт... най моє пропадає...

— Я вашого не хочу, аби пропадало. Даю вам бирше, ніж слід. Даю вам зара, то до кінця літа ви собі ще приспорите штири бриндзенки. Лиш аби я вас ту бирше не вигів.

— Але я вже говорю, що вже не хочу бирше того... Може, я сі помилив, то перепрошею.

— Ви з мене злодія зробили оперед людей. Ви говорили, що маєте на реваші те, що я собі на колідці зрізав. То або ви злодій, або я. Лиш я злодій ще не був. Най люде скажут, ци був я злодій. Кажіт, люде добрі, ци я кого вшахрував, ци кому не додав? Може, хто на мене ще таке говорити, ек цес ґазда?

Ґуцули відповідали, що ні, що ніколи ніхто не міг сказати на Ґната нічого лихого, що він на всі гори ватаг, що другого такого пошукати. Словом, усі були по стороні Ґната. Ґазда вже просився, казав, що він помилився, що він бере свої слова назад — але Ґнат був невмолимий. Виніс три бербениці бринзи, четверту в половині, доповнив вурдою і велів ґазді зараз же то все забирати.

— Таже я конє не маю. Ой...

— На собі несіт. Віднесете онну — вертайте за другов, але щоб я вас бирше ту не вигів.

Хтось із гурту бовкнув було, що так ніби не годиться, що треба дати чоловікові можливість забрати своє добро.

Але Ґнат (Олекса не пізнав зрівноваженого, спокійного Ґната):

— Своє добро? То моє добро він берет, бо его худоба ще тільки не наносила. Я му своє добро дарую і не хочу бирше го ту вигіти. А хто мені має вказувати? Куждий на своїм обійстю ґазда, а я ту, на полонині. Я ту ґазда — і ніхто мені най не вказує... А хто хоче і свої відлучити — до ласки панцкої уручаюси. Хоч зара... Трембітаю на обід. Зара вівці приженут. Хто хоче — най вогорит свої знаменета.

Схопив трембіту й дмухав у неї так, що звуки не поміщалися в інструменті й вилітали з горла, мов кулі з рушниці.

Ґазда, що так нещасливо зайшов собі з Ґнатом, ходив поміж людьми й просив, чи хто не довіз би йому тих бербениць до села. Але кожний приїхав не так собі. Мав мати терх назад, тож усі відмовлялися.

Потім того ґазду наче що осінило. Він пошепотівся із якимось своїм приятелем, той передав йому з-під поли пляшку.

Ґазда підходить до Ґната з наливою чаркою. Лице у нього вже було спокійне — він вірив у всесильність чарки. Але не знав Ґната. Ватаг пити не захотів. Ґазда вже і так, і так. І вибачення просив, і давав усякі обіцянки — Ґнат zostався невблаганним, і ґазді таки дійсно довелося відлучати своїх овець. А що не його лиш вівці були пічкаті, а й другого ґазди, що саме був тут, то зайшла ще сварка й там. Добре, що той другий ґазда,

окрім пічки, познаменував свої вівці ще одним, йому лиш відомим знаком, а то готова б бійка.

Словом, поки вирядили того з його вівцями й бринзою, то крику було доста. А вже що лаявся на відхіднім, то скільки хотів. То вже було йому дозволено. Кожний знав, що треба ж дати чоловікові бодай вигавкатися. Зрештою, ця неприємна пригода скоро забулася у взаємнім частуванні. Горілки цей раз принесено було досить, обід тягся довго, і деякі пастухи пішли на пообідню пашу і геть-то веселі.

Та й Гнат підохотився трохи і все хвастав — який-то він ватаг знаменитий, яка у нього прекрасна система випасу, як він уміє підбирати пастухів і взагалі службовий персонал.

— Пастух має чисто си обходити весь чес (тобто не знати женщин), бо би від того шкода би була в худобі. Та й щоби не вкрав — не то шо, а таке, шо синє за ніхтем, то й такого аби не вкрав. Бо йк хто краде — худоба зара си розриває, губитси по лісах та й готове нешіське, ає... Та й меже собов аби вміли в мирності жити, аби не було у стаї псекуване та гризи усекої. Такі у мене пастухи. У мене тихо, у мене спокій у стаї. Правда, пастухи мої славні.

І пастухи відгукувалися хором, із п'яною щирістю, лізли цілуватися, прирікали, що всі обіти виповнять. Лиш от... обіт цнотливості. З ним було найтяжче. Особливо коли прийде хто з домарів із жінкою.

Один вид челядини приводив декого з пастухів до стану нервового подразнення — і тоді во ім'я цілості свого обіту нарушались всі інші. Насамперед обіт мирності, бо пастухи починали сваритися поміж собою, лаятися за кожну дрібницю, доходило часом і до бійки. Нарушався обіт всесторонньої послухності ватагові, бо пастухи нараз починали огризатися, показувати дух свавільства й протесту. Нарушався обіт повздержності, бо пастух хотів потопити у горілці своє подразнення, але горілка ще більше розпалювала. Взагалі нарушалось ще безліч обітів, коли хотілося нарушити лиш один.

Пастухи ставали тоді фантастами і мрійниками:

— От я пасу, а вона виходит з-за смереки. "А ти тут, легінику. Ци не знайшли би си ми вбоє..." Або лежу у застайці... Коли чую — шос тепле під боком. Озирнув си — а то вона...

І таке ріжне.

Ватаг перебалакав з одним з порядніших ґазд, потім закликав печеніжинських хлопців:

— Цес ґазда із Жеб'я — Слупейки. Він ідет зара іт хаті. Мете йти з ним. У него переночуєте, а завтра собі підете додому. Він вас ісправит на дорогу.

Юр і Видерка зраділи, Олекса зажурився. Пішов прощатися з якимись ближчими пастухами. Дивився на Хом'яка, на контури гір і з ними теж прощався. Ватаг усе те бачив, хоч і був підхмелений.

— Просиси у геді до мене в пастухи. Я те прийму серед літа, а заплачу йк за ціле літо. Бо з тебе буде пастух.

Олекса казав, що проситиметься.

XXIII

Полонила полонина Олексу. Коли вернув додому, перше слово було — просьба відпустити на полонину. Батько б то і не від того, бо все ж, рахувати, заробіток, вдома однаково нічого не висидиш. Але трапилася перешкода — не пустив пан.

— Шо то має бути? У мене у самого вівці. То я маю своїх пастухів порозпускати, а собі наймати, чи як?

— Таже у вас уже пасут, пане...

— То що? Хіба не може який захворіти? Або хіба я не можу ще прикупити овець? Зрештою, просто нехай іде й помагає, коли він такий уже любитель пастушити.

Так і не пустив. Звелів Олексі пасти свою череду. Якби знав, якого ворога тим набуває собі в лиці оцього Олекси, може б, і пустив. Бо дійсно Олекса по-особливому відчув ту заборону. Це ж перший раз. Перший раз на вільного степового коня наложили узду — і рве він її, і б'є копитами, підіймається дибки. Олекса, почувши про заборону, вибіг із хати і, сам не знаючи пощо, побіг у ліс. Якби міг плакати, заплакав би, але замість сліз шепотіння проклять виривалося у нього з уст. Він ламав гілля просто тому, що воно попалося йому під руку, ставав і підстрибував на місці від нетерпіння п'ятдесят разів обома ногами. Чогось треба було йому, щоб вкладати ту злість, яка його душила, давила, пригнітала до землі.

От що таке пан. Уперше відчув уповні. І не ради діла, а так, з капризу, "я так хочу"...

Але — нічого не поробиш. Як не крутив галок, як не проклинав, якої помсти не прирікав, а довелося зостатися, довелося виходити й пасти панську череду. Після високих музикально-мовчазних гір, безконечних просторів полонинських, після загадок і таємниць Чорногори, після трембітання Гнатового на вечірніх зорях, сопілки Василя, ночей у застайці з Лукеном — прісно і нудно було Олексі на печеніжинських толоках. Спекота, курява, одноманітність пейзажу й роботи, а властиво, не роботи, а безділля.

Там, на полонинах, пастух — це музикант. Він грає і на змінах місця попасу, і на більшому чи меншому згущенню овечих мас в тій чи іншій ділянці, і на порі дня, і на температурі, і на силах худоби. Багато струн на його арфі, багато цівок у флейті. Туди входить близькість чи віддаленість води, більше чи менше заселення лісу хижим звіром, рельєф місцевості, характер трав'яного покриву, відсотоклюбимих чи нелюбимих трав — та мало хіба ще?

Тому добрий пастух ціниться мало чим нижче середнього ватага. Бо коли середній ватаг бере, скажимо, п'ять бербениць бринзи за літо, то доброму пастухові дадуть чотири.

Олексі, звичайно, не дали би чотирьох, бо на те треба стажу, але на дві міг би зарахувати свобідно. А дві бербениці бринзи у бідному господарстві Довбушів — се ж таки ціле багатство.

Зрештою, що про те говорити, що журитися, коли все одно пропало. Але мрію свою

про пастуше життя Олекса таки здійснив — тільки не в цьому році. Батько зимою таки виклопотав Олексі у пана дозвіл піти на заробітки з третьої часті.

Знова відчув Олекса вагу панської волі. Я маю робити ціле літо, недосипати, мокнути, сохнути, а він буде сидіти в теплій, сухій хаті, нічого не робитиме — й матиме третю частину мого заробітку. Два місяці, два довгих місяці я мушу робити, аби все те віддати панові.

Але знов нічого не поробиш — треба чинити панську волю. Як ото у молитві говориться — "да будет воля твоя".

Правда, Гнат (Олекса пішов до нього) підморгував:

— Ми вашого пана ударимо: при людях візьмемо такму на дві бербениці симбрилі та й з тої симбрилі ти панові даси третю пайку. А на ділі я тобі дам три бербениці — тоже третя чиста тобі си зістане.

Здійснилася мрія Олексина, і почалося для нього життя, повне поезії, нових прекрасних вражень і відносин. Він не помічав трудів, зв'язаних із пастушими обов'язками, не помічав негативних сторін полонинського життя — його напувала лише поезія гір, краса образів і стосунків. З любов'стю надівав весною сорочку-мазанку, аби скинути її аж восени. В такій сорочці під час спеки невиносимо душно, мов у залізному панцирі, а під час холоду знов вона так морозить, що здається, ніби на тобі шкіра тріскає, а Олекса того не помічає, повторюючи за своїм ватагом:

— Зате під мазанкою кіло все біле та й не ловитси то жадна огидь.

Бігти відбивати вівцю від ведмеда, запускатися із собаками в непроходиму гущавину лісу, відшукуючи пропавшу корову; не спати ночі, підстерігаючи якогось невиданого звіра, борсука чи ще якусь біду — в усьому тому чує Олекса захоплення, солодкий трепет нервів, його захоплюють оці процеси всього. Він іще й іще біг би, іще й ще не спав би, аби досягти свого, аби виконати, доказати. І загалом він був здоровий хлопець, а діяльне життя на полонинах зробило його звинним, метким. Уже він не знав таких однолітків, які могли б з ним боротися. Що був дужий, то дужий, але й брав ще звинністю.

Рвучко налітав на противника, коли той ще й не встигав отямитися, й валив. Або такий іще мав прийом боротьби. Ходить-ходить, взявши за руки, ніби все пробує повалити, та ніяк не повалить. Усипляє увагу противника, наводить його на горбик, а сам стає на похилості. Блискавично падає навznak і в тім русі перекидає противника через голову. Той, оголомшений, секунду одну не знає, що з ним сталося, а за цю секунду Олекса вже сидить на ньому верхи.

Немало помагала йому ота заповідана в полонині чистість статева. Вона зробила його повздержливим, а це теж дало йому здоров'я.

Любив Олекса пізнавати нові місця. Тому щороку наймався на іншу полонину, щоб усі їх пізнати, щоби звідати усі їх таємниці. Чорногора взагалі манила його, і він нишпорив усюди. Знаходив часом такі криївки,[68] потайники, що нікому і в голову не могло прийти когось чи чогось там шукати. А що був безстрашний, то ліз у такі зашкалубини між скелями, куди не то хлопці-пастухи, а й дорослі лізти не

відважувалися.

Батаги й пастухи, з якими доводилося Олексі працювати, помічали цю жадобу хлопця лазити та вишукувати всякі таємні місця. Сміючися, говорили:

— Видев, ти на ватажка оприського си способиш, що тебе тегне до криївок.

— Ає. Він лазит так, то може й біди собі нажити. За біду не тяжко... Я колись робив у Шилигулі та й у неділю пшов ми от так, подивитися. Та й у полонині каглу знайшли до комори. Укели-сми до-овгу таку шпражину, на кілька шежнів, та й спустили у ту геру. Но, хто ме лізти? Ніхто не хоче.

Обібравси нарешкі мудрачок оден, що поліз у тоту геру з тов жердков. Ізліз уже був до йких три шежні та й вернувся назад ід горі без отемку. Шо ми го не питали, що не говорили — мовчіт. І довго так мовчєв, може, з тиждень, а витак вернуло му бесіду. А о тім, що там вигів, оннаково не вогорив ніц.

— То може бути. Я тому повірю, бо я самий був такий, що лазив. У бутані робив-сми у Балтагулі, ше молодеком. То й так само у неділю йшли-сми на полонину й під горбічком кагла у комору. Спустили ми жердку у тоту каглу, та й я обібравси лізти: хтів-сме завстидати усіх легінів, що вни такі та й збоєлиси. Ізліз я тов жердков у сам спід, став там на ривнім дні. Кагла тота була так файно обмурована, що варт си дивити. А така чорна — гет задиміла, закуріла димом кагла. Бо то опришки клали ватру у коморі, а дим ішов тов каглов.

Іду я далі. Прийшов єких п'єть кроків наперед тов каглов, див'юси — вже кінець ті кагли. А успід іде гера, у комору, ади. Та лише я, браччіки, аби си спускати у геру, у тоту комору, а то вити — Господи!.. Єк фухнет ід мені отак — ффф!.. Свічка ми у руках ізгасла, лишився я потемці.

Господи! Єк дало мені пуду — волосє д'гори здіймалося... То сме без памнеті вилеків наверх, аж там трохи очухавси.

— Чкода... Вже був-єс коло грошей.

— Най із тими грошима! Єк би був там пшов, то певно, що й по мені було би.

— Ци було би, ци не, а гроші би вже мав у руках. Та й ліз би вже не каглов, бо в коморі певно двері є надвір.

— Шо ж, я виджу, тебе кортит до тих грошей. Ой, не пробуй... Мене то вже ані раз не кортіло. А йк маїш охоту, то йгім. Я би й сегоне знайшов тоту геру, хіба би єї заломили та, може, глинами засипали бутинєне.

І багато взагалі страхів оповідали гуцули, але на Олексу всі ті перестороги не мали жодного впливу. Навіть навпаки: він іще наче з більшим завзяттям починав лазити усюди. Натрапляв часом на цікаві речі. Знайшов раз діру між камінням. І невеличка така, можна і не помітити — чорницями заросла. Й Олекса наскочив випадково: нахилився чогось і почув, як дихнула струя дуже холодного повітря. Це зацікавило. Кинув туди камінь, прислухався... Камінь ударився об якусь терасу, потім полетів далі, знов ударився об виступ, знов полетів далі — і так чотири рази. Потім булькнув у воду. Заінтригований Олекса почав кидати туди каміння — і кожен раз був той же результат: чотири удари об чотири виступи й бульк у воду. Олекса попробував розширити вхід до

підземелля, щоб подивитися, що там є, але з того вже нічого не вийшло. Дірка була між дуже великими каміннями, і всі зусилля Олекси були надаремні. У результаті всіх отих лазінь було те, що Олекса пізнав гори, як рідко хто. З часом це обернулося у нього вже прямо в спорт. Він не брався уже пастушити на полонині, де раз був і ставав на гірші умови, аби на нове місце. Хотів пізнати усі таємниці Чорногори. І досяг своєї цілі більш-менш. Де була яка печера, де була яка глибока долина між скалами — він всюди вилазив, усюди поставив свої знаки. Сам не знав, навіщо це робить, але ставив, щоб по них знайти це місце вдруге.

У нього виробилася ціла система таких знаків. Камінь, звичайний камінь лежить серед моху, а для Олекси це вже знак. Передряпнута глибоко кора смереки, зломана певним способом гілка. Мало того. Коло основних знаків Олекса додумався ставити менші, контрольні. Великий знак може бути порушений, зіпсутий — тоді менш помітний контрольний зоставить показання в силі.

XXIV

Другий результат усіх тих екскурсій був той, що Олекса перестав вірити у всяку чортовщину. Де він не лазив, куди не проникав — ніде не помічав і слідів якоїсь нечистої сили. Залізе в підземну печеру: холодно, правда, вогко, кістки якісь валяються — мабуть, звіринка якась впала й не могла вилізти. Але щоб ото, як оповідають, фуфкало щось, аби які дива показувалися, якісь страхи — нічого того ніколи не бачив Олекса й перестав у те вірити. Підсміювався навіть, коли хто оповідав.

Це дивувало молодших і обурювало старших.

— Ек-то? Старі люде оповідають, а якийсь смаркач буде тут іще посмішковуватися?

— Та й що ж, ек я того ніколи не вигів та не знаю.

— Молодий ще, то й не вигів. А йк поживеш із моє, то ще й не того надивишси. Раз я пшов борсуки сокотити. Іду собі лісом і чую, що диханія йкас пасе, звіринка йкас. Але я си того не боев: мав так сокиру у руках та пушинку малу.

Відходжу я на поле, уже там рівне, дивлюси — кутюга. І має куди піти, а не йде, лиш си крутит то туду, то суда. Я тогда сокиров махнув, аби перенев — а то нема нічого... Так у тім я три рази рубав сокиров — й тота, ек вітер, не ловитси нічого, то й вна, кутюга, рівно бігає. За четвертим разом я вже і сокиру верг та ухопнув пушечку і стрілети. Я си злагодив та й лишень би патити — а вна в землю завертілася та й пропала.

А далі кечери загуділи так, що зроду я не чув, аби так гуділо шо, як тогда. Та ек мні став чупер ви того, то мені си здавало, що я чисто голий став.

Та й витак ік видти побіг, то так-сми біг, що було на два пальці шуми на мені, так-сми упрів. І я прибіг там ід товаришеві, де-м мав бесіду із товаришем найтиси. І найшовси з товаришем і забивси так під бік, що і не міг окемитиси до днини, — так мені страх стало.

А тот товариш мені каже: "Шо з тобов було, шо ти такий перепуджений, шо я тебе боевси, йк ти йшов д'міні, так ти біг сильно". Товариш мене спитав, а я кажу: "Я таке й таке бачив-сми сеї ночі"... Во! А ти кажеш...

— А то так. Я зна-аю, — додає ще хто-небудь. — Я йшов раз із рибов, дес там вже було ек вопівночі. Див'юси — іде пес за мнов. Таки ступає в слід. Я кинув дручком, а то скочило в млинівку. Та й я із страху ек прибіг, ек згримав у двері, то мнє без памніти до хати пустили. Видиш? А ти кажеш...

І всі ці оповідання не робили жодного враження на Олексу, а більше приводили його в гумористичний настрій. Раз за малим не били Олексу старі ґазди за таке посмішковування. То було в свято, саме на Івана, коли то в полонинах аж роїться від людей. Особливо на таких, як Гаджіна, скажім, де багато усякого зела. Там і тоя, невісточки, головатень, кучеревець, нитота, грань, брустурник — все то помічні зела. Одні на людину, другі на худобу.

Ото й приходять люди за зіллям і лазять усюди. Молодші по скелях та урвистих просторах, а старші збирають по лісах або ломами. І коло стай людно в той день. Може, яка скотина й голодна стоїть, зате пастухам весело.

Зібралось і коло тої стаї, де був Олекса, народу чимало. Це було у Тропі. Ватажив там Шумеїв Фока з Єсенова. Коли горілочка розігріла голови, підсилила фантазію — почали оповідати, хто якої вмів. Зійшли, як водиться, на скарби. Фока Шумеїв оповідав, як він був за горою, возив бринзу на продаж.

— Попродав я бриндзю та й пшов собі вина си напити до Ідної винарні. Проходжу туду, а там сидит за столом екийс маляр та й перед ним уже стіл мокрий від вина. П'є вино маляр. Я сказав му "добридень", а він запрошеє мене, аби собі сів коло него. Я сів. Питаєси, видкив я. З Єсенова, кау. "Гиги-ги!.. Знаю я Єсенів, зна-аю... І людей там багато зна-аю. Срібнарчуків знаю, Данилюків... Шумея знаю". А я, кау, Шумеїв годованец. То він так си втішив, тот маляр.

— Таже то, видеv, не маляр був, лиш таки наш чоловік.

— Ає... Лиш си по-малярски насив, то й я вже так — маляр та й маляр. Зачев він оповідати усеке. І про скарби: "Ек сі вийде зверхе на Чорногору, то видти, з загірського боку на тім хребеті, під самов Гомолов, є скала. А в ті скалі є зверхе під плитов закопані гроші. Нас там, — кає, — принесли раз трицет легінів, що могли, грошей, і там закопали. Тоті гроші, — кає, — чисті й мож їх узети".

"Я там бувалий, — кау, — та й ту плиту знаю. Лиш вже тої плити там нема. Тогди, — кау, — Василь Павлусевичів, таки наш есенівський, узев тоту плиту дес у долині". — "І гроші взев?" — "За гроші не знаю. Видев, грошей не брав, бо ек був бінний, так бінний си й лишив". — "Чкода, — кає тот маляр. — Тепер нема поправки на ті гроші — так вони й пропадут у землі. Але я тебе, — кає, — ше поправ'ю. Ек кінчаєси Гаджіла, више Кидроватої, то там зверхе є комора на чистім полі. Там є кагла. Дуже та кагла далеко йдет, але то нічо. Треба тов каглов лізти, аж ізлізеш у нашу кухню, що ми собі їсти варили. А трохи далі з кухні піти, то там є наші леговиша, де ми лежали. А ше далі, то є комора і в ні шість путин грошей. То йк бис си дістав там, то мав бис із чого жити і самий, й гіти, й гіти від гіти..."

Та й такого мені наговорив маляр. Я собі тото затемив та йк вернувси д'хати, то так май по згоді узев слугу та й пішов. Шукав я, доки шукав, але врешті таки знайшов-сми.

Гет так чисто усе, ік тот маляр говорив. Пішов я в лїс, утєв остриву, поклав у ту гіру та й кау слугі: "Лізь..." Але слуга, біда би на него впала, не хоче лізти. Лізу я самий. Зліз я тов остривов успід, знайшов тоту кухню. Далі була мала гіра, шо лєдвє мож чоловікові пролізти. Висунув я поперед себе ліхтарню та й лізу у ту гіру. Ліз я, доки ліз, аж дістав-сми до тої комори, шо спали опришки. Та лиш я тудя вліз, а там, браччіки, лежит таке велике, ек добрий полубичок. Ноги в того такі, ек бербениці. А очі такі великі, ек добрі клубки... Ріт аж по самі вуха... А луска така на тім, ек добрі долоні... Та то усе так світї, шо страх... Господи! Ек то си на мене вбернуло та подивило, то на мені волосє стало дубом. Я не мав коли ужє обертатисє, лиш таки задом, задом зачєв висуватисє з тої комори. Та ек смиси урізав у плиту плечима, то гет шкіру зігнав... Шкіра повисла у мене на плечі, ік шталаба.

З гірков бідов видер-сми йкос із тої комори. Та ек стали ми укікати вити оба з слугов, то не знаю, коли ми добігли у Тропу, ув оцису стаю до мене.

— А чого ж ви тікали?

— Боєлиси, аби то сі не вихопило за нами, аби сі не гнало.

— А що ж то було?

— То, браччіку, змія така си уплекала там у коморі з вужка. Бо вужек сім рік не чює люцкогo голосу, то стає змійов, жертвов, сказати. А ек опришки витив си вбрали, то минуло багато чєсу — вна й уплескаласи там.

Олекса з невинним видом задає єхидне питання:

— А що вна, жертва тотя, їла там у коморі тіцький чєс?

— А глину. Там мулкий камінь усподі, що опришки розробили собі комору. То вна і їст. Та й у таку опришок поправив мене біду, шо мені гет плечі облетіли зі шкіри.

Олекса нахилився за спину товариша й шєпочє йому на вухо:

— То від курвий дєс хтос обігнав му плечі...

Товариш Олексів розреготався з того. Фока спитав:

— Чо си смієш?

— Та то Олекса каже, ніби вам від курвий... обігнав плечі...

Цє таки було негрєчно. Фока мав рацію образитисє. Не лишє він, а й ті всі ґазди, що були при тім.

— Шо то має бути? Єкийс смаркач будє старшим людєм курвий завдавати. Та добро би свій, а то зайдєй єкийс.

Оцєй пункт завжди болів Олексі. Хоч він увєсь час у полонинах, хоча його вважють за одного з кращих, а все ж, як що — витикають йому нечорногірськє походження. Він гуцул, Олекса, тільки з трохи рівнішої околиці, але цього досить, щоби можна було сказати:

— Дєс він із бойков, цєс хлопец.

От і тепєр. Хтось ужє знайшовся, що назвав зайдою. Олекса зачервонів.

А Фока то прямо-таки дужє розсердився.

— Я тебе на полонину приймав, я тебе годую, я тобі гроші плачу, а ти мене в дурні шиєш перед людьми? Не віриш, то подивиси.

І стягав сорочку. Всі заглянули. Дійсно, зірвано було колись здоровенний шматок шкіри. Чи то дійсно при пошукуванні скарбів, чи то, може, справді в якому побоевищі на амурному фронті — то трудно було сказати, але з плечей шкіру було зірвано, то факт. Старші газди взяли сторону Фоки. Один уже штурхнув барткою Олексу межі плечі.

— Се тобі би обігнати шкіру зо спини, аби-с знав, ек шенувати старших людей.

Олекса добре зробив, що утік.

Так і виростав Олекса більшою мірою на полонинах. І виробився з нього смілий, відважний легінь.

XXV

Він нічого не боявся — і тим непомалу дивував і молодих, і старих. А що було всього дивніше, так це те, що Олекси дійсно не брала жодна нечиста сила. Часом задавалися ціллю умісно направити хлопця якраз туди, де він міг би найдошкульніше відчувти могутність таємних сил — і нічого. Піде, куди скажуть, зробить, що скажуть, вертає здоровий, нічим не ушкоджений, сміється. Нічого, каже, не бачив, ніхто мене не чіпав, ніхто не кричав, не хував...

Усі, наприклад, буквально усі, без винятку, вірили, що коли вийде восени з полонин остання маржина, то зараз же до стаї приходить мара.

— Се убитий чоловік. У нім лиш половина чоловіка, а половина — юди. Бо му ще не чес було вмирати, але злий трафунок зігнав го зо світу без подзвінного, без похоронів, без закону. То юда й захопив его половину.

От ця мара і приходить до стаї. І коли вона вступає у володіння, тоді вже ніхто її нічого не зможе взяти із тої стаї.

Покинене людське житло дійсно має в собі щось таємниче, щось із гострої неприємності. А особливо у лісі. А особливо восени, серед великої самотності.

Хто має нагоду пізньої мокрої осені десь підвечір наткнутися на таку покинену колибу чи стаю у лісі, той сам міг пересвідчитися, яке складне почуття заволодіває людиною при виді сього покиненого людського житла.

Моросить дрібний дощ, дерева шумлять осіннім шумом у вершинах, напружене вухо ловить звуки, яких іще нема. Вітер б'є непричиненими дверима колиби — ляссь... ляссь... Заглядаєш обережно у темряву входової діри... Може, ведмідь там? Кажуть же гуцули, що часом ведмідь, замість шукати берлогу, забирається до покиненої колиби й зимує там... Входиш. З темряви кутків, здається, виглядають якісь очі... Від стін іде непривітність якась, холодне попелище посередині, незатишно так і головне — неприємно.

І виходиш скоріше надвір, хоч там по-осінньому мокро і ляпає мокре гілля смerek у лице.

Отже, не диво, що народна фантазія заселила те порожнє житло невидимими істотами, ворожими чоловікові, або, в усякім разі, такими, що можуть принести шкоду.

— Мара, вна, сказати, нічого не шкодить, лиш не дає нічо взяти.

— Бо ніхто не йде та й не бере нічого, — сміється Олекса.

— А ти бих йшов?

— А чому ні?

— Ой, га, браччіку! Ліпше не йди. Шеребірек отот, шо з Бервінкової, пішов у заліжку, шо візьме берфелу із стаї. Та йму такої берфели дало, шо був ек дурний місець.

Показувалося, шо й перед Олексою бували такі сміливі легіні, шо ходили до стаї й брали на признаку яку річ, хоч би берфелу ту саму. Але удавалося то не кожному, а лиш такому, шо знав, як до тої справи підійти. А знати треба багато. От як про це оповідав такий, шо сам ходив колись:

— Ек прийшов-єс на хитар полонинський, то зара перевертай на собі усе лудіне — ек сорочку, ек гачі, постолі — ну гет усе. Навіть волоки да й тот koniec успід, шо був угорі. Та аж тогди йди.

А прийшов — бери навідліг берфелу лівов руков. І ніхто тобі нічого не скаже, ек-єс усе перевернув. А ек шос забув — мара не допустить і до стаї. Тогди вертайси тов самов дорогов назадгузь та й говориси: "Чистий хрест напередь мене, чистий хрест назад мене — відгони все лихе від мене..." Так маєш говорити через цалу дорогу. І хреститиси. Аж дійдеш назад на те місце, де перебиравси. Тутка стань і роздумай, шо ти забув на собі перевернути. Ек згадаєш — переверни й знову пробуй. Може, тогди озмеш.

Але оннаково йк меш вертати із берфелов, мут показуватиси тобі усекі голоси: вівці блеют, кличе хтос тебе на мнє, фівкає, регочеси, стрілеє, гремит — таке усеке. Лиш ти собі йди, бо то лиш так сі показує. Прийшов на хитар — а ту перед тобов застрелена скала. Гляба минути. Але ти не бійси. Перекрестиси й кажи: "Тратив тебе архангел Михаїл, і я тебе трачу". Скала зараз уступитси, і ти тогди супокійно йди собі д'хаті... От ек треба йти, а не так — узев та й йшов. Так мож біди собі попитати.

Олекса сміється:

— І перевертати нічо не буду, а так собі підут та й принесу берфелу.

— Ой га, екий ти футкий!

Слово за словом — і Олекса йде в заліжку, шо восени, коли всі підуть з полонин, він вернеться серед ночі й принесе берфелу, на якій буде покладено знак, шо се іменно та. Всі були страшенно зацікавлені, чи зробить мара шо Олексі. Не тільки з сеї полонини, а й з інших. Аби він не піддурив і не пішов до стаї в усьому оберненому, йому зашили сорочку, зашили гачі, голку відобрали з кресані — словом, забезпечилися перед обманом цілковито. А Олекса тільки сміється:

— Оце прийду гет цалком дурний. Шо мара маров, а тосте розум мені зашили.

Се натяк на бабське повір'я, шо як зашити на людині сорочку, то зашиєш разом з тим і розум. Пішов Олекса вночі, приніс берфелу, приніс ложку одного з товаришів, шо той забув був у стаї. Ознаки безсумнівні. Всі на нього дивляться, дошукуються очима слідів боротьби з нечистою силою — нічого не видно. Питають:

— І нічого тобі не виділося?

— А чому ні? Ек прийшов-сми туди, а там мара стоїть така завелика, йк смерека. Так вогорит ід мені: "Дай око горівки, то те пушшю за берфелов. А ні, то з'їм із

калюхами зовсім..." Шо ту мені дієти, шо горівки не взев-сми... Перекрестив-си — а вно сі перевергло у пса. Та й у того пса шіснаціт ніг, а в куждїй нозі рот, а в нему сім зубів. То йк кланциєт усіма тими зубами, то такого ми пуду дало...

І меле, меле, аж поки всі догадалися, що то він на сміх. З того часу загально було признано, що нема сміливішого над Олексі легеня. Пастух із нього вийшов знаменитий. Його охотно брав кожний ватаг, але він ішов не до кожного.

Особливість його пастухівства було те, що він ніколи не вживав жодних чарів, примівок, ворожбитства, усіх отих спльовувань, заговорів. З того всього він сміявся й казав, що совісний догляд за скотиною допильнує її краще від усякого чарування. Той факт, що дійсно у нього маржина завжди була в порядку і без примовлянь, на багатьох впливав. Або таке. Коли ватаг уперше приходить на полонину, то він насамперед кладе живу ватру. Але кладе її конче на підкові. І підкова та мусить zostаватися в огні весь час, поки в стаї йде праця, аж до осені.

"То закладаєси, ади, проти граду. На таку стаю, де торит підкова у ватрищі, ніколи град не б'є, бо вна, підкова, вже бита й піхана".

Це загальне вірування, і ніхто не піддає його сумнівам. Олекса, замість того, щоб доказувати словесно — зрештою, у нього не було й аргументів, — береться до такого способу. Взяв витяг потихеньку підкову з ватри і повісив її на кумбуку. Повісив так, що її легко можна кожному побачити, але що туди ніхто не додивлявся, то так вона й довисіла до осені. А восени завів Олекса при вівчарях із ватагом таку бесіду:

— Ото декувати Богові сетельному, не біла нас ні раз громовице сего літа...

Ватаг задоволено посміхається.

— Бо я знаю таке, що ніколи там, де я, громовиця туди не вдарит.

— А шо би то було?

Ватаг ніби не хоче спочатку говорити, але що всі його просять — каже:

— Я підкову кладу у ватру. Докив та підкова у ватрі — грім не вдарит, не... Але лиш би кинув підкову з ватри — ого! У ту мінуту би грім увалив у саму середину стаї.

Олекса посміхається мефістофельським посміхом.

— Ано-ко, брачкики, йдіт суда — я вам шос покажу.

Усі йдуть, Олекса підводить до кумбука. Спокійно теліпається підкова на мотузочку.

— То я ше тов веснов ї завісив...

Усі іронічно дивляться на ватага. Той не знає зразу, що сказати.

— Ой дивиси, хло'! Жертуй, жертуй, але ж бо й міру знай! Нашим житєм ми не дозволеємо тобі жертувати. Добре, шо Бог помилував і не вдарив. А коби хтів покарати?

І всі, хто за хвилину перед тим іронічно дивилися на ватага, тепер із докором поглядали на Олексу й думали: добре, що Бог помилував, а якби вдарило?

Сміливість і буйність — то були ознаки характеру Олекси. Ця буйність переливалася у нього жилами разом із кров'ю і потребувала виходу. Коли можна — знаходила його у фізичнім чині; коли ні — показувалась у якімось протесті, у якімось бунті. Він, дужий, мускулистий, немов світ увесь викликав на боротьбу з собою.

Поразок він іще не знав — тому зазнавався. Вже думав часом, що подужає всіх і вся. Тура би скрутив за роги.

Боровся з нечистою силою — і легко її поборов. Ні разу не трапилося відчутти на собі чортові пазурі, відьомське шахрайство, підступ чи лісовика, чи домовика, чи водяника. Тому ясно й твердо раз назавше сказав собі, що тої нечисті нема взагалі. Але обіч чорта була ще одна невидима сила, в котру так само твердо вірив загал гуцулів. Сила могутніша від чорта, бодай так хотілося б думати, бо то сила Бога. І от перед Олексою мусило постати питання: раз нечистої сили нема, то... Показалося, що чорта подужати було легше. Не віриш у чорта — ну й не вір собі. Дасть тобі бобу доброго, то й повіриш. Морального упадку, всесвітнього одщепенства тут іще жодного немає. Але не вірити в Бога — це вже переходить поняття, це відлучує людину від собі подібних, ставить на ньому печать одречення од всього. Як можна не вірити в Бога? Гуцульська мисль цього не допускала. Та віра — то було щось невіддільне від людського "я". Без ноги — це чоловік; без руки — ще чоловік; без двох рук і двох ніг — все-таки чоловік. Але без віри в Бога людини вже нема. Можна проклинати Бога, можна відріктися від нього, як ото ті, що хочуть дуже забагатіти, то кровію підписують відречення й плюють на "сете роспнете". Страшні це вчинки, коли людина свідомо вступає до боротьби з Богом. Але, борючися, вже одним цим признає факт існування.

Сказати ж, що його просто немає, того Бога, що небеса порожні в той самий час, як і земля, і вода, і повітря, і все заселене, — це було поверх свідомості гуцульської взагалі, а в тім числі й Олекси. Олекса-чортоборець боявся стати богоборцем. Віковічна віра всіх предків не могла так скоро зникнути в одному індивідуумі — і Олекса роздвоївся. Одна частина свідомості говорила йому: "Отрицай. Не бійся. Ти ж "його" не бачив ніколи. І ніхто не бачив. Значить, "його" нема, це ж ясно..." А величезна сума внутрішніх рефлексів тривожила великістю тайни, кладучи кайдани атавізмів.

Кажеш, нема... А як єсть. За це ж вічна мука, вічне каяття, вічне переслідування. Бо чорт не такий завзятий у переслідуванні своїх ворогів, як Бог. До того чорт карає, видно, дошкульно, але одверто. А Бог карає нишком, не знаєте ні дня, ні часу, карає не самого лише винуватцю, а й близьких його, дітей малих, усю громаду може навіть покарати за провину одної особи.

Для того існувало навіть теоретичне оправдання. Кажуть, як ходив Бог із Петром-апостолом по землі, то раз прийшлося так, що Бог осудив на знищення ціле місто за гріхи кількох людей. А Петро тоді й каже:

— А чи то добре ти, Господи, зробив, що за одного винуватого стількох невинних покарав? То не є правда.

Бог нічого йому на це не сказав. От вони йдуть, ідуть, і довелося їм переходити річку вбрід — майже по пояс у воді. І от коли вони так брели — надлетів рій і сів на руку апостолові Петрові. І одна бджола ужала апостола.

— Ай! — скричав апостол, тріпнув рукою і скинув увесь рій у воду. Хвилі підхопили, і рій загинув. Господь тоді й каже:

— Як же ти, Петре, так несправедливо зробив? Укусила тебе одна бджола, а ти весь

рій потопив.

Застидався тоді апостол і не прикладав уже більше людської мірки до Божих діл.

Цим усправедлилювалася Божа система кари, коли він насилає, наприклад, помір на людей або війну, або голод, карає цілі народи за гріхи одиниць, не розбираючи правих і винуватих. Це було право масштабів, масова робота — що ж там міг уже казати індивідуальний мозок людини. І чим більше думав над тим Олекса, тим більше заплутувався. Занадто міцні були вузли, не годен був їх розплутати. Так і облишив свою боротьбу з Богом — не в силі був подужати. Носив у собі зерно невірства, але до остаточних висновків боявся приступити.

XXVI

Ріс, наливався Олекса Довбуш. Звик до полонинської свободи, вжився в неї усім своїм єством, знав над собою тільки наказ природи, веління хмар, зими і холоду могутність, всесильність сонця і туману... Людська воля проходила над ним. Корився ватагові, правда, але ватаг — це ж та сама природа: всі його веління в остаточності подиктовані тою ж спекою чи дощами, ростом трав, звуками громів полонинських. Тому любо навіть було виконувати той наказ, він не тяжив, не сердив, як не сердить злива, що змочить тебе до нитки, мороз, що скує пальці на ногах. І звик до тої свободи Олекса кожним атомом свого дужого тіла. Свобода з кров'ю разом ходила по жилочках, із диханням вилітала з уст, чулася в ході, в голосі, в погляді очей. Та й не могло бути інакше там, де все було вільне: звір, слово, вогонь, вода.

Говорилося про панів і на полонинах, але то було щось далеке; відчувалося, як смерть предка, що жив на двісті літ перед твоїм народженням. Пан звелів... пан вибив... пан поїхав — ну і нехай собі ще, бо от звучить уже обідня трембіта, а у вівці нога ще не загоїлася. І тому коли раз одної весни захотілося панові припинити оті відхідні заробітки й прикріпити Олексу до панщизняних форм — Олекса навіть не зрозумів у перший момент ваги тої заборони. Так жовнір у своїм розгоні не чує, що його проштрикнули наскрізь списом, і лізе по тому списові до ворога... І тільки згодом, коли усвідомив собі, що це ж весна йде... Мішенники вже мішають маржинку, умовляються про день виходу до полонини, на літовище. І приходять він нарешті, той день. Познімають кресані мужчини, моляться. І потім найстаріший командує:

— У Божий чес. Рушеймо!

І рушить уперед величезний похід. Попереду трембітарі й які порядніші ґазди. За ними корови й воли, потім вівці, далі всяка інша худобина, а ззаду коні з терхами. Замикають похід мішенники, жінки, діти, що будуть проводити маржину на край села.

І йде цей блискучий, торжественний похід під звуки трембіт, сопілок, трипок, цимбалів, флюяр. Гавкають пси, вівці блеють, пастухи співають, стріляючи час від часу. А челядь заводить за своїми голубанями, гіляннями: "Хто тебе тепер ме доїти? Та ци за тобов приглянут, ік я пригледила, ци тобі підстелют, йк я під стел ела..."

На дорозі пристають інші мішенники з других сіл, похід зростає, більше людей, більше звуків, більше урочистості. Корови помахують своїми стрічками на рогах, бо не одна запопадлива ґаздинька прикрасила від глибокої щирості свою корівку ще й

лентами на роги. А хлопці заливаються, виспівуючи перед дівками. Це ж вони місяців шість ні одної дівчини й у вічі не побачать:

Єка ж тота полонинка
Навесні весела,
Єк овечки у ню ідуть
Із кожного села.
Єк овечки у ню ідуть
Самі біленькії,
А за ними вівчарики —
Хлопці молодії.
А котре з них годні хлопці
Ідуть та співають,
А ік котре мізерськії,
У плай позирають.
Зарикала голубаня
У середу вранці,
А хто буде розводити
Без легінів данці?

Дійсно, спустіють вулиці села, скучно дівчатам, бо найкращі хлопці — усі в полонинах. Олекса тільки дома, сплутаний панською волею. Показалося, що пан дужчий чорта, бо чорта вмів Олекса подолати, а пана — ні. Не рвав і не метав від злоби Олекса, але глухо засіла велика ненависть у цьому свободному серці. Не відмовлявся від жодної роботи, йшов і косити на панських луках, і пасти панських овець, і направляти панське вориння — всюди йшов, не відмовлявся, але в душі своїм відмовився від тих робіт і лише, так би сказати, тимчасово виконував їх.

І дивна річ. Нічого він не говорив, Олекса, — а село одразу відчуло перемену. Зовні, правда, це не було помітно: Олекса був веселий, охочий хлопець, любив і вмів оповідати про всякі полонинські пригоди, приносив щороку до села нових співаночок, не від того був, щоб і пожартувати — тепер наче відтяло то все зразу. Став мовчазний, негомінкий, рідко появлявся на вулиці. І село розгадувало сю перемену.

— Шос наш Олекса йкийс...

Не договорювалося, але всяке розуміло, що Олекса мало того, що якийсь не схожий на інших, а що ця несхожість виявиться колись саме в стосунках до пана. Село почало чекати чогось від Довбуша Олекси. Мабуть, і пан щось чув у повітрі, бо завів нараз нічні варти коло свого будинку. Кожна хата мусила давати по черзі вартових.

Село примирилося і варту дало. Але зажадав нічної варти й вірний слуга панів, Іцко-орендар. Він напrawdę дуже вже розпаношився, за панською спиною робив, що хотів, і дуже допік людям. Не один уже бовкнув, що боїться, як би одного прекрасного ранку не згоріла корчма "з невідомої причини"... Іцко знав це — він усе знав — настрашився й просив пана нарядити варту ще й коло корчми. Село варту дало, але не примирилося і все на цю варту нарікало. Не тому, щоб вона була якась занадто важка,

а тому, що доводилося вартувати "коло корчмаревих бебехів".

Коли ці варти настали, то Олекса заявив просто — що до корчми на варту не піде. Ця вістка блискавицею облетіла село.

— Чюли?

— А шо?

— Олекса Довбушуків казав, що не піде на варту до шинкаря.

— Єк же тото?...

— А так. Сказав, що не піде, та й конт.

— Тот, варе, такий...

— Ано, мемо вигіти, шо з того буде.

Дивним дивом сі балачки не дійшли до корчми, отже, не знав за них Іцко, не знав таким чином і пан. Отже, відмова Олекси впала на двір несподівано. Коли Олекса заявив гайдукові, що вартувати не піде, той витріщив очі.

— Як-то не підеш?

Для нього непослух панської волі був річчю немислимою. Вони там звикли у дворі до думки, що найменше слово пана — закон, і почути від якогось гуцула "не піду", "не хочу", "не послухаюся", це було все одно що запротестувати проти грому небесного — не бий мене.

Гайдук ще раз спитав:

— То не підеш?

— Не піду.

— Так і панові сказати?

— І панові так іскажи.

Гайдук не пішов, а побіг. Ніс же сенсацію. По дорозі кого не стрічав, то всякому пояснював, чому він так біжить і що сталося. У дворі ця вістка зробила враження вибуху бомби. Двірня стовпилася вся і стояли так, з цікавістю чекаючи, що буде. З одного боку авторитет пана, а з другого — гуцульська завзятість. Хто подужає? Коли панові сказали, що якийсь Олекса відмовився йти на варту — пан відразу спалахнув. Першим його криком хотіло бути старопольське: "Бий — забий..." Але згодом поміркувався.

— Хто це такий Олекса?

Коли довідався, що се той самий, що кожного року ходив на полонину на заробітки, сказав:

— О... Я так і знав. Недурно я не хотів того. От на моє й вийшло. Набрався там опришківського духу — і роби тепер що хочеш.

Розпорядився привести Олексу.

— А як не піде? — спитав хтось із гайдуків — і в тоні почулася зухвалість. Один-єдиний випадок непослуху вже будив дрімучі інстинкти навіть у гайдуків, і в тому зухвалому запиті звучало: "А що? Бачиш, що й тебе можна не слухати. Отже, будь обережніший. Сьогодні гуцул наплював тобі в жменю, а завтра це можемо зробити й ми всі..."

— Як не піде? Як він сміє не піти, коли пан кличе?

— А так. Візьме та й не схоче.

— Ого!.. — Пан скрикнув, аж запищав. — Тоді застрілити його там, як собаку!

— З чого? — пошепки запитав оден гайдук другого у тов-пі і назвав такий інструмент, з якого справді стріляти не можна...

XXVII

Гайдуки побігли. Стріляти вони не думали, бо таки не було з чого, а оттак, силоміць приволікти, ляпасів надавати дорогою, наляяти найогиднішими словами — це охотно.

— Заберім кілля, — запропонував хтось оглядніший. — А то як кинеться на нас із сокирою, а ми з порожніми руками.

— О, вже й кинеться. Чому йому на нас кидатися? Хіба ми своєю волею?

Уже не готувалися проявляти власної ініціативи, уже затулялися за панську волю.

Олекса, на превелике здивування, не сказав і слова проти. Неначе ждав, бо сидів у хаті. Мати одразу почала заводити, але старий Василь крикнув:

— Заткайси! — і послужна від віків жінчина одразу вмовкла. Тільки хлипала.

Дивна то була процесія, що оце зараз ішла селом. Вільною розвалистою ходою, мов предводитель, йшов попереду Олекса. А ззаду на певнім віддаленні, мов боячись наблизитись, згромадившись купкою, йшли гайдуки. Гуцули ставали й дивилися вслід.

— Анно... Дивиси — Довбушка Олексу повели гайдуки. Жінки вибігали, дивилися й собі, потім кивали головою.

— Чо хиташ головов?

— Думаю — ци ме бити го пан, ци не...

Се питання цікавило не саму Анну, а все населення. Думки поділилися. Одні казали:

— Не посміє пан цего бити.

— Чому не посміє? Усіх смів, а цего не?

— А мете вигіти.

Другі говорили, що посміти пан посміє, але, певне, що Олекса не дозволить себе бити.

І треті, нарешті, були тої думки, що при всяких умовах Олексу вб'ють.

— Ек то си не даст, двацік гайдуків наседут, то й дастси.

І зацікавлені представники усіх трьох течій кидали свої хати і йшли ззаду гайдуків. І поки дійшли до двора — за гайдуками утворилася ціла товпа. І все те ввалилося у двір. Коли панові доповіли, що Олекса вже на дворі, він вибіг на ганок. Глянув — і одразу, хоч і не дуже був мудрий, одразу зрозумів серйозність становища. Якби самі гайдуки — і то річ була би складна. А то ж іще селяни. Уронити перед ними свій панський престиж — та це все одно що самому собі вистрілити в лоб. Про те навіть і говорити не приходитьсь. Знести, знести, знести все, але авторитету додержати.

І одного погляду на приведеного хлопа було досить, аби цілковито переконатися, що ся людина, доведена до остаточності, піде буквально на все.

Лице Олекси було наче спокійне, але то був спокій, здобутий ціною шаленого

напруження волі. В ньому все клекотіло. Не тільки пана дратувала громада, що зійшлася, дратувала вона й Олексу. Це ж ті, що говорили: "Наш Олекса, він єкийс..." Це ж ті, що чекали весь час від Олекси якихось невиданих чинів — і ось, мабуть, настала пора її чини показати. Олекса весь тремтів внутрішньо. Одне знав — що знущатися з себе не дасть. І це рішення так яскраво було написано на всій постаті Олекси, що пан ловчий курський зрозумів.

Становище було безвихідне, секунда одна все рішала. Один рух уст і зараз тут станеться якесь побоїще, де падуть жертви і одною з них, одною з перших буде пан ловчий курський, се ж ясно. І треба віддати справедливість панові Кшивокольському, що він геніально зорієнтувався й знайшов блискучий вихід. В одну секунду він набрав вигляду заклопотаного, надзвичайно ділового чоловіка, бистро оглянув усіх.

— А... Привели... До присонки з ним... Зараз я не маю часу. А ви? А ви... чого? До роботи, до роботи, до роботи! — і побіг назад у будинок.

Хвилину всі стояли роззявивши рота. Переглядалися один з одним. Та як же?... Оце й усе?... А пощо ж ми так чекали, пощо ми йшли?...

Розчарування почало малюватися на всіх обличчях. Навіть обережно накопильовали губи, мов їх хтось підло обдував. Пана не було, то дивилися на Олексу, ніби говорячи: що ж ти, брате, підвів?...

Для всіх було ясно, що це був фортель, але зроблено було зручно, і нічого не скажеш. Гайдуки теж стоять ніби ні в сих ні в тих. Зібралися такою громадою двадцять на одного — і наче аж стидно тепер, що так готувались по те лише, щоб вийшов пшик.

А Олекса стояв усе так само непорушно — тільки якось увільнявся зсередини. Поза залишалася та сама, але мускули втрачали напруженість, ослабали до нормальності; ноги стояли на тім же самім місці й на йоту не зрушилися, але вже не були, як за секунду, готові до тигрячого стрибка; очі перестали кидати блискавками.

Старший гайдук підійшов і, мов граючися у дитячу забавку, процідив крізь зуби:

— Ну, ходім, чи що?...

Олекса пересмикнув плечима й пішов. Декому здалося, що він ледве помітно усміхнувся.

Громада поволі розходилася, злегка побалакуючи між собою:

— Оце там дадут Олексі.

— Нич му си не стане. Пан збоєвси.

— Ає... Ає... Він вигів, що може бути лихо.

— А бачили, брачкики, ніж у Олекси у ремені?

— Де? Таже не стирчев?...

— А був!.. Лежав за ременем. Я вигів, ек Олекса непомітно помацав раз — ци тут. Так йкби пан що зговорив — був би бай сегоне.

— Та й що? Оден пан би загиб, а другий на його місце би си з'євив. А чоловік би ізгиб, то такого другого, видай, би вже не було. Бо цес Олекса, він єкийс...

Словом, загальна думка була та, що не знати, як у кривавій, а в безкровній боротьбі сьогодні подужав Олекса. Пан злякався.

З тої пори дивні якісь відносини потворилися в селі Печеніжині. Село ще більше укріпилося в думці, що Олекса, "він єкийс", і чекало в мовчанні чинів. А пан теж переконався, що цей Довбушук справді людина небезпечна. Цей раз він дійсно нічого не зробив Олексі: подержав ніч у присонці (чомусь так із французького називав свою малу тюремку) та й пустив. І в той же день одмінив свій наказ вартувати коло Іцкової корчми.

Але простити Олексі його перемоги, очевидно, не міг. Вся його шляхетська чи білошляхетська гордість бурилася про того: як? Хлоп, мурло, виявив повне непослушення і зостав некараний? Живий?... Та якби це на старі часи, то вистрілив би в лоб, та й вже.

І часом, як роздумається про це пан ловчий курський, то аж зубами скрегоче. Нуртує потреба помсти, виїдає панові ловчому кишки, але немає підходящої хвили. Треба ждати — а так не хочеться.

Незабаром оженився Олекса. Дівку взяв файну, чисту. Перейшов до своєї халупи, почав господарювати, ніби як і всі. Але село не вірило, щоби він устаткувався, і все ждало чогось... Ждало довго. Вже минуло багато літ, вже в Олексі хлопчик, вже, здавалося б, чого там чекати від ґазди, від батька родини. А село чекає.

XXVIII

Такий-то був сапогівський піп, такий-то був Олекса Довбушук. І оце їх звела доля до купи. Про що вони могли говорити, ці дві такі різні між собою натури? З одного боку, вчений, дуже вчений служитель культу, а з другого — простий гуцул-пастух із примітивним світоглядом, патріархальним укладом життя. Що могло їх в'язати?

А преціж знайшлося щось, що сапогівський священник не раз нетерпеливо чекав того гуцула, а Олекса забував часом і домівку, забував свої обов'язки і відносно власного, і відносно панського господарства — і біг до Сапогова.

Перші часи стосунки якось не наладжувались: різниці вдач і становища давали себе чути різко, а те, що було спільне, ще не показувалося. Але згодом нерівності згладилися, й сих двоє людей відчули потребу один в одному.

Для Олексі бесіди з попом були прозрінням якимось. Кожен раз, йдучи з Сапогова, молодий гуцул відчував себе так, ніби був сліпий досі, а тепер прозрів. Єгомось читав цілі лекції і з природознавства, і з географії, і з астрономії, і з усяких інших галузей наук — і на все знаходив пильного, жадібного учня, що всмоктував кожную нову думку, як краплину роси. В самотності Кравевича це було діяльністю, це було не розвагою тільки, а великим моральним задоволенням, що от не даремно ж учився, не даремно читав.

Та все ж не треба думати, що завжди говорив отець Кравевич, а гуцул слухав. Часом вони мінялися ролями — і тоді Кравевич перетворювався в пильного слухача. А так. Було й йому чого послухати й чого навчитися. Все, що Олекса говорив, було таке нове, таке цікаве! Для гостя цих країн відкривалися побутові й моральні риси цього замкненого в кут української землі народу. А часом то Олекса дивувався Кравевича частиною своєї філософії, своїх моральних імперативів.

Раз, наприклад, зайшла розмова про євангельський тезис роздачі майна убогим. Олекса каже:

— Йк бих гілив свій маєток, то межи усіма по рівні пайці. Нате вам по вівці, ек багатому, так бінному.

Кравевич підняв брови.

— Але ж бо, Олексо, то було би несправедливо. Навіщо багатому твоя вівця, коли у нього своїх доволі? А в бідного нема ні одної, то йому ліпше дай дві.

— Не знаю... Лиш я бих давав усім рівно...

— Але чому? Чому?

— Та вже так...

Кравевич довго потім роздумував — що це? Чи то така вже темнота, повна відсутність найелементарнішого почуття справедливості? А чи це просто так собі ляпнув, бо ніколи не мав чого розділяти, то й не знає техніки. Але чим більше думав, тим глибше переконувався, що устами цього гуцула говорила якась інша справедливість, вища за буденне й загальнодоступне її поняття.

— Чому сонце світить однаково на злая і благая? Чому хмара дощова несе теплий свій дар і над убогі ниви, й над лани багача?

Скажеш — то темна сила природи, яка не вміє входити в розгляд соціальних різниць, потворених людьми поміж собою. Ні, то просто сила природи. А чи дійсно вона темна й механічно безрозсудна, а чи діє за якимись одвічно мудрими законами — про те у ваших книгах, отче, нічого не говориться.

І от сей простий гуцул, видно, знає ті закони вічної правди, що їх нас не вчено по наших семінаріях і академіях. От він не вміє тобі оповісти, чому він так зробив би, але твердо внутрішньо знає, що зробити треба саме так. Бо він і природа — одно. І закони ними управляють одні. З того часу уважніше почав приглядатися отець Кравевич до сього гуцула, прислухатися, що він говорить. А Олекса безхитро оповідав про красу гір, таємну їх велич, тишу, що залягає усі ті одвічні простори. Говорив, що до краси тої природи так близько підходить і краса життя в полонинах, його свобода, як протилежність залежному убогому чоловікові тут, по селах, під панським чоботом і канчуком. Говорив про всякі звичаї гуцульські, в яких Кравевич починав добачати раціональність і зв'язок, знов, з тими ж одвічними законами природи.

Часом, слухаючи Олексу, і навіть говорив сам собі: "Пощо йому ота моя книжна наука, коли він основне, найголовніше в людським житті знає далеко краще, ніж я, з усіма своїми пізнаннями, чужоземними мовами..."

Або таке. Приходить Олекса, і з сумом йому каже між іншим їмость, що захворіла коняка. Господарство-бо все на їмості, егомость знає лише свої книжки. Тому що до господарства, то Олекса говорить з їмостью. Він-бо дійсно — прийде і зараз же вплутається в господарські справи: і дров нарубає, і сарай направить, і кобилу оце піде огляне. Наварить якихось трав, напоїть — і скотина видужала. Матушка похвалиться егомостеві, а той дивується.

— Звідки то ти все знаєш, Олексо? Я часом — це я тобі щиро кажу — дивуюся:

звідки ти міг і коли встиг набрати такої сили знання?

Олекса відмахується рукою.

— То пусте. А от видки ви усе знаєте? Таки гет цалком усе. В Гамерицисте не були? Ні. То видкив можете знати, ек там ека гора си називат, кіко вна зависока й коли в ні сніг зійде. На місяці гори, усподі землі огонь — ой... Ци там був хто? Ци вигів?...

Отець Кравлевич сміється. Аби зовсім здивувати гуцула, каже:

— Я можу тобі сказати навіть, скільки наша уся земля важить.

По лиці Олекси пробігає тінь не то недовір'я, не то образи навіть. Мовляв, що ж ти, смієшся з мене?

— А як я тобі розкажу, то ти побачиш, що нічого тут мудрого, особливого нема. Адже як ти зважиш одну цеглину — то ж можеш сказати, скільки буде важити сто цеглин, хоч ти їх і не важив?...

— Можу.

— Так і тут. Зваживши шматок землі й помноживши на всю кількість, легко дістанемо вагу всієї землі. А це я кажу тобі для того, що і всі наші знання, запозичені з книжок, дуже... як би це висловитися, дуже легкі до набуття. Прочитав ту чи іншу книжку — і знаєш. А от ви, прості люди, ви знаєте часом такі речі, що ставите нас мнимоучених у безпорадне становище. Я це чую на собі.

І дійсно. З учителя по багатьох питаннях отець Кравлевич обернувся в учня; з того, хто одкриває другому очі й давить на чуже переконання, став у положення людини, що їй хтось одкриває очі, внаслідок чого приходить зміна переконань.

Почалося це непомітно. З священничої повинності часто оперував отець Кравлевич євангельськими формулами. Це були звичні речення, раз назавше десь колись пояснені. Отже, людина над ними не задумується, як не задумується над фразою "сонце сходить".

"Тому, хто вдарив тебе в ліву щоку, підстав і праву..."

А Олекса питає:

— Навіщо?...

Кравлевич широко розкриває очі.

— Як то навіщо? Се ж вища мораль... перемога над злом через добро... і...

— Ні. Це пусте, — говорить Олекса авторитетно. — Ци я го ще переконаю добром, ци не — а йк дам му одразу і в праву, і в ліву — то тогди певне переконаю. Вже не ме бирше лізти битиси.

— Але ж бо це вищий християнський заповіт. Це одно з високих місць християнського учення.

— Я не знаю йкого, лиш се дурне. — Олекса оживляється під впливом нової думки, що прийшла йому до голови. — А йк він дитє мале в лівє лице вдарив? То я мушу піднести дитину та й ше файно попросити: аноко йк бесте були ласкаві цесу дитину ще й у праве лице двинути. Так? Та я за дитину малу ребра му полом'ю, а не в лице...

На отця Кравлевича впливає твердість, з якою Олекса говорить завжди там, де річ іде про його переконання. Жодних хитань, жодних або-або. Се так і не інакше.

І коли Кравевич вперше задумається над євангельським текстом, вперше приходить йому до голови, що дійсно се місце "дурне".

В усякому разі, теоретично. Се аскетизм. Індійський брамін, що тисячу літ дивиться на свій пупок, а звідти виростає лотос, а з того лотоса ще лотос, а з того ще, ще — і так до безглуздої безконечності. Олекса розбиває це одним запитом: "Навіщо?..." І справді — пощо се в живому, дійсному, сьогоднішньому житті?

Та навіть і в теоретичному відношенні. Ми ж не знаємо пропорції, в якій помішане в світі добро і зло, не знаємо взаємної їх сили. Що, як добра менше і воно взагалі слабше? Тоді, щоразу підставляючи щоку, добро мусить всі свої позиції програти і зло цілковито запанує на землі... В соціальних питаннях Олекса говорив уже прямо, з невимовною твердістю. Тут уже жодні цитати, жодні отці церкви не мали на нього ніякого впливу, і він лаяв їх усіх підряд. "Ність власть оце не од Бога..."

— Від Бога... від Бога... А то від Бога, що перед домінією ґазда цілий ранок без шепки, а лиш вийде на підсіне йкий писарина, то тут ґазда хуч екий поренний ци старший чоловік, сивий не раз, ек голуб, а б'є му поклін, тому писарині, д'землі, а тот кучеревитси, ніби що путне. То від Бога? І то від Бога, що пани гівки собі до лужка берут і по десік, і п'єтнадцік на село? І то від Бога, що може збиткуватиси з людей пан ек хоче, може вбити свого підданого — й ніц за того не відповідати? То від Бога все? Ого! Ек то пан Бог таке злагодив, то не хочу я Бога.

— Бійся Бога, Олексо! Що ти говориш?...

— Що я говорю? Я говорю те, що тисячі людей плачут, тисячі дітей малих живут у бідности, що чесом нема чого їсти, нема де посісти, нема чого жети. А пани жерут, напиваються, набуваютьси, позахорабчили землю, пасовиско, полонини — та й то так Бог велів? Ек він такий мудрий і добрий, то не міг він такого веліти та й дати одним солодке житє, а другим самі слези та біль. А йк він таке велів, що нема за що му клане — тиси. А може, й...

Отець Кравевич спішно переводив розмову на інші тори, бо це вже здавалося йому святогудством.

Тільки дивно: не міг Кравевич обрушитися на цього гуцула з усім імпетом віруючої власті, не міг покарати це кацерство, єретицтво. Сам себе ганив. "Ти ж служитель Божий, а дозволяєш у своїй присутності говорити такі речі. Та за це ж прокляття, анафема, відлучення від церкви..." Але нічого не казав Олексі, тільки старався не зводити розмови на такі теми, де можна би сподіватися спірних питань. Тільки трудно було вберегтися. Питання соціальної нерівності занадто боляче торкалися Олекси, й він мусив про них говорити, шукаючи відповідей. І тут конче натикався на Бога.

З Богом в Олексі було довше перемир'я. Обидві сторони завісили зброю, але це не був іще кінець боротьби. На дві чашки ваги людського сумління клалися звичайно на одну чорт, на другу — Бог. В Олексі одна чашка вже спустіла, треба би зробити якийсь порядок і з другою, інакше грозить вічна нерівновага. Всі спроби Олекси самому знайти вихід терпіли неудачу. Коли трапилася на життєвій дорозі така високоучена людина, то Олекса мусив собі нарешті сказати: або тепер, або ніколи. Якщо ця людина

не розв'яже проклятого питання, то хто ж тоді ще?

Довго все ж не зважився Олекса. Бувало так, що вже готове питання, вже на язиці — але якийсь внутрішній таємничий жах обхопить, скує мову, звелить мовчати — і Олекса пропускає, не запитує. Та все ж прийшов нарешті час, що Олекса таки зважився.

XXIX

— А що я хтів вас, отче, давно запитати, та все йкос...

— Що такого? Говори — я з охотою відповім, коли зможу.

— Та то... видите...

Хотілося оповісти всі перипетії, всі вагання і сумніви, всю ту важку дорогу, яку довелося пройти, але забракло слів, і Олекса бухнув прямо:

— Ци є Бог, ци нема?

Не було несподіваним для отця Кравевича се питання. Він знав, що рано чи пізно, а Олекса його йому задасть. І все ж, коли сей момент прийшов, Кравевич запнувся. Він почервонів, потім зблід і так уже блідим і зостався. Чекаючи того питання, Кравевич був приготував цілу лекцію з вищого Богословія, де з усіма хитрощами, як два і два чотири, доказувалося, що Бог таки дійсно єсть. І тепер побачив, що та лекція тут ні до чого, що тут треба говорити якось інакше.

"Але як? Що сказати? Розбити сумнівом сю просту душу, отруїти скептицизмом науки, яка сама ще підлягає скепсисові, — чи маю я на це право? Віра в Бога... Чи не ліпше було би найменувати її вірою в людину, в те найкраще, що в людині є, в те вічне, що заложене в душу? Відбери віру в Бога, в категоричний імператив — і відбереш разом із тим віру в гріх пролиття людської крові, в гріх поганого поводження з людиною, віру в необхідність благості, любові і всепрощення. Гуцулка говорить дитині: "Не роби так, бо то грішка" — і дитина розуміє, стережеться. Відберу я у неї Бога, відберу гріх — що вона, гуцулка, скаже дитині? Во ім'я чого буде вимагати послушенства? "Ах, дитино, дитино... Не роби так, бо то некрасиво. Бо то негречно. Бо то не прийнято у порядних людей..."

Ні, ні, ні, ні... Проста віра прекрасна. Вона допомагає жити простим людям, дає їм вищі емоції, дає красу, дає вихід, а коли не вихід, то коєння терпінь, бодай ілюзію укоєння. Чи маю я, ущерблений чоловік, право руйнувати сю віру, висушувати се джерело втіхи й душевної відроди? Ні, ні, ні... Тисячу разів — ні!"

Вихром проносяться ці думки в голові священика — а гуцул дивиться, а гуцул чекає, а гуцул впився очима в лице і вичитує в ньому цю боротьбу, вагання, неспокій. "Ага... І ти сумніваєшся, як я. І ти роздумуєш, як я. Значить, і ти не віриш, як і я. Бо самий сумнів, крихітка сумніву, якась найменша його дробина — це вже невірство... І коли я, темний селяк, заплутався у своїх думках і не міг знайти відповіді, то це так тому й быть. А коли, от я бачу, й ти, високоосвічений, що прочитав тисячі книжок, що звідав глибини океану й преісподня землі, — коли й ти вагаєшся, коли й ти не знаєш, що відповісти, так, значить, його й справді нема".

І так і сиділи вони мовчки один проти одного з вихром думок у голові, жаліючи

один одного, милостивлючися один над одним. "Я не буду руйнувати твоєї примітивної прекрасної віри..." — "А я не буду далі допитуватися, бо бачу, що тобі тяжко, і ще тим тяжче, що ти священник..."

Отець Кравець мов прокинувся й почав ходити по хаті. Раз тому, що це дійсно була його звичка, а потім просто хотів укрити перед Олексом своє схвилювання.

Ходив, ходив... Потім підійшов, став і поклав Олексі руку на плече. Говорив тихим, зворушливим голосом.

— Слухай, голубе... Існують питання, котрих не повинен собі чоловік задавати, бо не зуміє, при всяких умовах не зуміє на них відповісти... Смысл буття... Скільки б ти не читав книжок; у яких би ти філософів не питався — ніщо тобі не допоможе і смыслу життя ти словом не оприділиш. І ніхто тобі його не вкаже, коли в тобі самому немає внутрішньої відповіді на те. А, властиво, не відповіді, а відсутності запиту.

Діти не запитують про смыл життя. Не тому, що вони малі й гупі, а тому, що відчувають той смыл у творчості всього свого організму, знають кожним новим атомом, що прийшов із повітря з диханням, із землі з ягодою вишні, з усміхом матері, сонячним променем, звуком польоту ластівки над заснулим озером.

Не питають про смыл життя і мудрі старики, особливо серед вас, селян. Та й з нашого брата я зустрічав таких... Ті теж не питають про смыл пройденого шляху, коли його було пройдено чесно, щиро. Жив, працював, віддавав кесарево кесареві, а Божіє Богу. Виховав і поженив дітей, діждався онуків — що ж іще? Благодарю тебе, Господа мого, що благ еси і дозволив мені мирно пройти стеєю мою.

І тільки нам, людям середнього віку, присущі прокляті питання про смыл буття, про... Бога... Але ще раз кажу тобі: скільки б і кому б не задавав сих питань — мертве мовчання буде тобі відповіддю. Тут уже немає ні вчених, ні невчених — тут усі однаково безсилі. І навіть ті, що звать себе освіченими, більше безсилі, ніж ви, щасливці, яким природа сама дає розуміння своїх тайн. Ми мусимо шукати його розуміння в хімічних ретортах, в наших машинах і приладдях, а до вас воно приходить само, з отим зерном, що витягаєте ви з землі, з риком корови на полонинах, посвистом покетка.

Тому, як оце ти запитав мене, так само ж і я можу запитати тебе. І як ти не зможеш мені нічого відповісти, так і я тобі. По вірі вашій дасться вам. Віриш — значить, Бог є. Не віриш — значить, Бога немає, і ніхто вже тобі його не створить. Буде порожнє місце у серці — і нічого вже більше ти там не поставиш...

Але холодно ходити з пустою і непривітно. Як дитині без мами. Коли дитиноньці заболить щось або страшно стане — воно крикне: "Мамо..." А мати: "Я тут, дитиночко, не бійся..." І дитя вмовкне. Уже й ніжка перестала боліти, уже і не страшно нічого.

Так і тому, хто вірить. Вдарило його життя, страшно стало жити... "Господи. Де ти?" — "Я тут, дитино моя. Не бійся нічого..." І оросить теплі сльози вдячності, серце перестане тріпотітися.

А той невірний — кого закличе і кому повірить біль свій і розпач свій? Крикне слово призиву, а пуста лише розреготється луною порожнечі, дихне диханням запустіння, павук протче непрозоро-темну завісу свою...

Холодно, сумно тоді, Олексю... І страшно. Сам-один стоїш на високій горі й думаєш, що варто вітрові трохи дужче дмухнути — і злетиш ти у пропасть і розіб'єшся об камінь.

Тому, сину мій дорогий, не вгашай вогню. Єсть Бог, нема Бога — нехай се не тривожить твоєї душі. Тепла, тепла не викидай із серця, а решта все дасться вам. Будь таким же прекрасним у невірстві своїм, як був у вірі — і благо ти будеш. Нема Бога — так тому й бути. А як він єсть і буде судити тебе на своєму суді — простить він тобі, всеблагий, невірство твоє і оселить в хорах своїх.

Гарно говорив сапогівський єгомось, але відповіді точної, в одному слові, так-таки й не дав. Зрештою Олексю й не потребував її. Запит, звернений до священика, то була, властиво кажучи, лише формальність, бо відповідь дано було давно — в перший же момент сумніву. Але то все для себе. Назовні все зосталося по-старому. Олексю розумів, що невіру в чорта можна демонструвати на людях, але невіру в Бога краще зоставити в самому собі. Тим більше, що зараз же після цього поставало питання: ну добре, Бога нема, чорта нема — а що ж є?...

Нема нічого. Так як же так? І думка знову упиралася в тупик. Гуцул усе заселив. Навіть до порожньої стаї на зиму послав жити мару. І от тільки небеса, такий величезний простір, де були обиталища такого великого і всемогутнього духа, мусили б нараз зостатися порожні. Це якось не пасує... Поодинокі все заперечувалося, а як звести разом докупи — свідомість не пускала далі. Не мирилася з порожнечою...

XXX

Про Бога більше розмов не здійснювалося, але були інші питання, в яких чув Кравець, що так само Олексю зачіпає з самої глибини й перевертає там щось таке, що, здавалося, було вже вияснене й здане в архів. Навіть знайомство з Довбушем почалося з того, що отець Кравець збирався доказати гуцулові безглуздість повстань. Але коли поспробував це доказувати, побачив, що у нього немає абсолютно аргументів, а ті, які єсть, Олексю збиває навіть не рухом, а щиглем якимось. Деякі аргументи, посилення на історичні приклади Кравець навіть і не висував, бо бачив безцільність і волів за краще передивитися власні постулати. Показалося, що треба дещо перецінити, що вартість повстань міряється зовсім не ступенем їх удачі. Коли оповідав Олексю про історію України й безконечне число її неудалих повстань, мусив зробити висновок, що все ж це знаменувало живу душу народу, його волю до життя.

Що не побідив, що впав у титанічній боротьбі — ну що ж... то воля Господа. Але видно, що не хотів гинути... І зараз ідуть повстання там, на Поділля, Волині, Брацлавщині. Хто знає, який буде результат, але, в усякім разі, це зло вже-таки показує, що люди живуть, чогось прагнуть, не задовольняються сьогоднішнім днем і його умовами. А у нас? Тиша і мертвота. Мовчить народ, мовчить духовенство, а агресія польська зростає...

— Ти певно не повіриш, Олексю, як глибоко вже пустила коріння полонізація в нашій народі. Маріка Деркачева, жінка тут одна, зав'язує зрізані нігті у вузличок. Я знаю, що ото у них за повір'я, але питаюся: "А пощо, — кажу, — ґаздинько, ви ото ховаєте?" — "Аякже, — каже. — На суді ме питати Бог кожного за ніхтями: "А гдзє твоє

пазнокце..." Розумієш? Розумієш, Олексю? Вже Бог буде говорити до гуцулки польською мовою. Бо то пан Бог, тож мусить і говорити мовою панів. Куди ж іще далі?

Кравець тер собі лоба й нервово ходив по хаті.

— Як я се почув, то мене мов каменем в лоб ударило. Се ж уже кінець. Це вже смерть. Якщо ми втратимо народ, простий народ, при чому ж ми тоді зостанемося? При отій купці отої нещасної духовної братії? Бо панки наші, ніби русини, то ж запроданці. Най нас завтра завоюють китаїці, то вже післязавтра панки-русини будуть говорити виключно по-китайсь-ки й казатимуть, що то власне їхня питома, прадідівська мова...

Ні... Народ! Тільки народ, простий народ — ото наша основа, наша підпора, наша надія, наше все. А народ темний, несвідомий. От я певен, що навіть ти не зовсім мене розумієш і не бачиш трагізму в тому, що баба Марина змусила пана Бога говорити по-польськи. Бо ти теж несвідомий. Держишся руськості, держишся свого обряду, але не знаєш, чому се так і навіщо тобі придалася і руськість твоя, і обряд.

А втім... ти і закони природи знаєш несвідомо, а тобі добре з тим... Може, краще несвідомо тримати, ніж свідомо втратити, як наші усі світські пани. Зрештою... Я вже сам не знаю, що думати: чи просвіщати вас, чи ліпше нехай ви зостанетеся вічно консервативним резервуаром народних скарбів. Бо почни вас просвіщати, то ви зараз тікаєте тут до поляків, там до росіян. Цивілізованих русинів наче нема ж на світі.

Особливе враження робили на Олексю описи козацького періоду життя українського народу, і чомусь найбільше — морські походи козаків. Олексю зроду не бачив моря, як не бачив ніхто з його рідні, з його села, десятків сіл доколя. А тепер він бачив його на картинках, що знайшлися у єго-мостя, а головне — чув у живому оповіданні.

І обидва вони захоплювалися: і той, хто оповідав, і той, хто слухав.

— То би мені з козаками, — виривалося в Олексю. Безліч питань виникало.

— А чимунь запорожці не йшли суходолом? Таже Турція о, під боком. Перебрів Черемош — і маєш Турчину. А я і не знав, що орда таке лихо робила нашому народові. А татари теперка є? А Січ Запорозька? А чому тепер не підой-маються?

— Чому не підіймаються? Підіймаються і тепер. І зараз, як оце ми з тобою говоримо, на Поділля, на Волині, Брацлавщині йдуть повстання.

— Ой га!.. Таки зараз? А то далеко?...

— А що? Хіба пішов би?

Олексю вагається, у нього ніколи слово не розходиться з ділом. Тому і зараз сказати — це значить зробити, піти, а Олексю ще не знає що і як. А Кравець робить екскурс у сучасну історію, виводить початки гайдамацьких заворушень із загальнополітичних причин. Оповідає про боротьбу партій після смерті Августа II.

— А хіба наш король помер?

— Аякже, давно. І от по його смерті одні пани хочуть німця, сина покійного короля.

— А хіба наш король німець?

— Німець. А другі пани хочуть свого, поляка Лещинського. За цим Лещинським було більше панів, і його були вже обрали, але верх узяв таки німець, бо за ним стала

Росія.

— А що ї до того?

— А їй до того те, що німець-король не буде так дуже за Польщу дбати, бо що вона йому? От московське військо і прийшло до нас. І почало бити тих поляків, що не хотіли німця. А наші люди, русини ніби тамтешні, бачать, що москалі б'ють ляхів, та й думають собі: "Се ж Москва допоможе нам вигнати ляхів із нашого краю..." І почали збиратися у купи, почали громити панські маетки, бити панів. Почали панки тікати.

— Добре. Бігме, добре. Коби й у нас так. Аби вігнати панів гет із нашого краю. Порозплоджувалоси тут у нас мерзи тої, навезли із собов пейсатих корчмарів, розпивають, заводят людей у борги.

— А чого ж у вас тут народ не протестує, як там? Чому не встають і ваші люди?

— Нема кому вести...

— А якби знайшовся такий, то пішли би?

— Може би, й пішли — я знаю?...

Коли така бесіда пройшла, вона схвилювала обох. Справді. Чому там підіймаються люди, а наші мовчать? Що, якби одразу і там, і тут?...

— То би панки не знали, куди й кікати...

— А тоді? — машинально питає Кравевич, бо він думає своє.

— Та й не було би панів, а було би, ек давніше, старі люде вповідають: гуцул і ліс, ліс і гуцул.

Кравевич мислить не про скасування панів, а про якийсь інший лад в результаті повстання. Чи не струснулася б тоді Річ Посполита і чи не вийшло би з того щось доброго для українського народу? Хоч би з'єднання під одною булавою? Нехай і московською — аби не польською.

І оці гуцули — хіба не могли би допомогти загальній справі? Народ сміливий, войовничий, гордий. Правильно каже Олекса, що бракує їм тільки вождя й керуючої ідеї. Що, якби їм і те, й друге дати?

Але... але се не так просто. Там, на Україні, йдуть повстання, то правда, але одним з гасел є боротьба проти унії. А ці — вирости в сім обряді, й він є для них правдивою релігією. О, прокляті ляхи! Хитра їх політика... Вони і тут нас порізнили, щоб ми ніколи не з'єдналися водно, щоб ніколи не пішли проти Польщі спільним об'єднаним фронтом.

І кидається Кравевич своїми новими думками і не знає, до чого пристати. Корить себе, ставлячи взірцем православне духовенство. Тамошні духовні, бач, як міцно тримають зв'язок із народом. Священики, ченці організують гайдамацькі ватаги, озброюють, підкріплюють на душі, підводять могутні національні ричаги під національну справу — от і виходить щось із того. Нехай не вдалося раз, нехай не вдалося два, десять, але крапля камінь доведе. І то ж крапля, а це хвилі цілі гайдамацьких повстань, море ціле людське схвилюване, яке скелі дробити може, не то камінь. І якби ті хвилі піднялися дійсно і звідти, і звідти — ого...

Що з того, що сі уніати, а ті православні? Але вони повстали во ім'я одної ідеї. Зрештою, вони можуть і не зустрічатися між собою. І потім... і потім унія не така вже

одвічна релігія на Русі, щоби варто було за неї так особливо держатися. Таки що не говори, а унія вийшла не з канонів релігійних, а зародилася в умах політиків польських, одягнених у реверенди. Зрештою, що знає гуцул про унію? Яке поняття має він про неї і навіщо йому здався папа римський? Про смерть свого короля він довідується випадково через кілька літ після самого факту, так само не відчув би переходу папи римського назад під патріарха царгородського.

У Довгополі галицькім церква уніатська, а в Довгополі буковинським — православна. Відділяє їх одна від одної вузьенька полоска Білого Черемошу. Робив ті церковці один майстер, дзвони купувалися в однім магазині. Гуцулія — то все родичі — ті до тих ходять на храм, ті до тих. Кравечик питається:

— Ну як там у православній церкві служиться?

— Оннаково, йк і в нас.

Або:

— Ми того не розуміємо.

Пробує отець Кравечик до своєї служби внести потихеньку елементи православного обряду. От так, для проби... Коли б тільки дяк не помітив... Але дяк у сапогівській церкві простий і не дуже-то там розбирається. До того він ще багатосімейний, тож мало вникає в службу: голова його завжди повна домашніх інтересів. "Кукурудза пріє, треба просушити... гос... пом... гос... пом... гос... пом... сусідки свиня двором ходит та й дивиси... тобі, Господи..."

Проробивши пару разів такі проби, переконувався отець Кравечик, що оскільки перехід від православ'я на унію був кривавим і ніс за собою тисячі жертв, остільки відворотний процес міг би пройти спокійно і обійтися зовсім без жертв. Аби тільки духовні наші того захотіли.

Ах, духовні, духовні... Як вони не схожі на тих, що там, на Україні, ідуть напереду гайдамацьких ватаг, святять повстанчу зброю, наражають чин свій, екзистенцію й саме життя навіть за велику ідею свободи власного народу. А наші? Та якби тільки хто згадав за повстання, вони повтікали б із своїх закапелків до великих міст, під протекцію сильних панів, під охорону їх замків і городів. І за ту охорону продали би свободу і свою, і свого народу, і віру, і обряд, хоч надщерблений, а все ж грецький.

І борсається Кравечик у навалі отих нових думок і ні одної з них не може продумати до кінця. Схуд, зблід.

XXXI

Матушка тільки дивиться і... готується до нових терпінь. Вона знає вже цю неспокійну душу. Вона знає, що під навалом якихось нових ідей отець Кравечик може допуститися особливих дій, що він тоді не порухується ні з чим, а в результаті — нове перенесення кудись, це, може, ще й гірше. Говорити, відмовляти, впливати — даремна річ. Краще вже віддати це збігові обставин — може, воно якось і обійдеться.

Сам Кравечик нічого не каже дружині. Він наївно думає, що як укриє перед нею свої думки, то збереже тим її спокій — і оце во ім'я того спокою мовчить. Він і не підозрює, що його нервовий неспокій, його гарячкове тремтіння відчуває насамперед

вона, дружина, і, раз відчувши, вже втрачає спокій. І привернути їй того спокою вже нічим не можна. Як жінка казала, вона мусить весь час слухати, чи не дзвенить військова сурма на сигнал вимаршу, чи не гримлять полкові литаври. Хвилька спокою, хвилька життя — а там знов похід, знов сердечна тривога, знов виглядання, чи не несуть на червоній китайці холодного трупа. Так пройшло немало часу.

І, переїжджаючи сюди, знала матушка, що ця висилка — це ще не останній етап, що знов прийде якась ідея, заволодіє Кравечем, забере всю його мисль, всю його душу — і знову нові переносний, нове скитання. Але думала, що все ж потриває хоч трохи ця перерва, цей антракт між двома актами вигнання. І от тепер бачила, що антракт був дуже маленький, що вже назріває щось нове. З завмиранням серця стежила за оцими візитами печеніжинського гуцула, з тривогою відмічала, що вони стають все частішими й довшими, балачки все завзятішими. Підслуховувати собі би не дозволила, але схвилюваність голосів обох бесідників проникала й крізь стіну і непокоїла, турбувала.

Коли Марта, одвічна Марта, вже не служниця, а член сім'ї, розповідала, як приходила жінка оцього гуцула, думаючи, що її чоловік ходить до сапогівської попаді, усміхнулася матушка гірко. Отже, там десь є друга така приречена істота. Теж дивиться тужними очима в темінь ночі — а куди ж то він пішов? А чого він так часто ходить? А чого він так подовгу буває? Ой, щось віщує моє серце, що не перед добром...

Покликати б її, ту гуцулку, поплакати б разом над тією долею, що готують їм їхні чоловіки. Та й порадитися — може, що і вигадали б?

І матушка рішила перевести це в життя. Сказала раз Олексі:

— Ходите, ходите самі до нас. Хоч би коли дружину свою привели.

Олекса похмурнів.

— А що би вона ту робила?

— Маєш! А ви що робите? Ви собі балакаєте з єгомостем, а ми би з нею поговорили.

— Що має баба з вами говорити?

Матушка силувано засміялася:

— Адже ви находите щось говорити з єгомостем, а ми би вже з нею якось ізнайшли...

Олекса нічого на це не відповів. Але в той день, коли йшов додому, думав про те. Йому жаль було жінки. Все ж от він, Олекса, має моральний відпочинок, прийшовши сюди, побалакавши з єгомостем. А вона? Все сама, все сама...

І не скаржитися, і не нарікає... Може б, дійсно привести й її до Сапогова? Нехай би побула межи гарними людьми, трохи б розвеселилася, бо щось вона дуже сумна останніми часами.

Чим більше думав, тим більше переконувався, що варто так зробити — тому передав жінці запрошення сапогівської їмості.

Єлена злякалася. Їмость... Її, просту гуцулку, хоче бачити їмость. Навіщо?... В якій потребі?...

Коли печеніжинська їмость кликала кого з гуцулок, то се розшифровувалося дуже

просто: або покладків треба, або полотна, або ще чогось іншого. Невже сапогівська їмость хоче, аби їй носили покладки аж з Печеніжина?

"Мабіть же, що ні. А як ні, то чого ж їй треба? З Олексов шос ізробили, дане йке му там дали, ци ек, бо ходит замислений, все про щось думає. Вже й до господарства не такий, іще кудись ходит, хлопці до нього якісь з'являються. Та все потихеньку балакають, та все так, аби я не чула — ой...

Насувається щось страшно, невмолиме... А тут іще їмость... Чи вона Єлені щось порадить? Чи врятує?... А може? А може ж, таки порадить як розумна людина... Вони ж учені, вони Вангеліє читають... Прийти би отак, заплакати, впасти до ніг — може, змилостивиться, може, відверне чари, дасть який привіт".

І на превелике диво Олекси, Єлена згодилася піти до Сапогова. Олекса думав, що доведеться намовляти, мало не силоміць тягти — а воно...

У першу ж неділю, "вівберавшиси, скільки достатки зате-кали", вирушили супруги. Олекса чомусь був надзвичайно веселий. Жартував, що от вони, мов справжні які пани, ідуть у гості до сапогівського священика.

— Лиш чо ви, пані, не бриков їдете, а такой піхотов? А де ж ваші коні та й карети?

— А чімунь ти на коні та на брики не надбав? Я бих їздила.

Єлена віджартовувалася, а у самої неспокійно було на серці. І куди це вона йде? Пощо згодилася? Як увійти до попівської хати? Як сісти? Як говорити? Ой!..

А може, Олекса зле вчув, може, її й не просили зовсім. Прийде — а її кутюгами натравляють. "Такий чоловік, скажут, прибикувавси, що не знаємо, ек го спекатиси, а ту ще й ти..." Зайшли до церкви. Служба вже була під кінець, усім помітно, що прийшли нові люди саме тоді, як уже топірці розбирають... Несвойско якос... Чужа церква, чужі люди... Єлені здається, що всі на неї зглядаються, всі шепочуть: "Ов... дивиси... Прийшла до єгомоська у гоські... А унучі екі... А кептар охоблений..."

Стояла як на голках і каялася, дуже каялася, що дала себе переконати й пішла.

По службі отець Кралевиц загаявся щось із гуцулами. То ж неділя, всякі є оруді до ксьондза в неділю. Олекса з жінкою стояли й чекали. Олексі то ніби нічого, а Єлена вся тремтить, їй здається, що люди вже сміються. Мабуть, хтось сказав їмості, бо вона бистрою ходою, майже бігом, вийшла на царинку.

— Добридень, добридень!.. Се дуже добре, що ви прийшли. Я давно вже казала вашому чоловікові, щоби й вас привів. Мабуть... видеv, вам скучно дома самій, правда? Прощу ж до хати. Прощу, прощу...

Їмость чомусь хвилювалася. Єлена це бачила, хоч сама хвилювалася ще більше. Але все ж відчула, що запрошення щире, що тут немає ніякого підступу і ніхто нікого не хоче ображати. Зніяковіла від близькості до так високої особи й, зашарівшися, щось плела, сама не знаючи що.

— Але ж бо прощу до хати. Єгомость іще довго будуть із людьми говорити, а вас прощу до хати. Прощу, прощу...

Відбувалося це на царині. Кругом стояли чоловіки, жінки. Всім було трохи дивно, що це за гості такі, що їх їмость так припрошують зайти. Здається, звичайні собі гуцули

з Печеніжина (по кептарах видно), а от така шана. Може, про полонину щось говорити ксьондз хочуть, але ж не виглядає, аби ці ґазди були такі, що полонини мають.

Олекса кивнув жінці — йдім. Пішли.

Їмость садовить Єлену, як якого почесного гостя, просить відпочити, бо далеко йшли, каже, що обід буде зараз, от лише ще трошки аби були ласкаві зачекати...

Як одурманена сидить Єлена. Була вона з бідної сім'ї, віддалася за бідняка, отже, ніколи, ні разу в життю не дознала такої шани, щоб ото її припрошували, садовили, піклувалися. Коли доводилося бувати на яких храмах чи весіллях, то навпаки — ліктями спихали її у "сірий куток", подавали об'їдки, ніхто не припрошував, не частував. Єлена це добре пам'ятає. А тут... Та ще, рахувати, хто? Не яка-небудь товаришка, гуцулка, а їмость...

Отже, було від чого спантеличитися бідній Єлені, і не скоро вона оговталася, зрозумівши до дна, що тут нічого немає, окрім щирості.

XXXII

Прийшли й самі єгомость. Привіталися так лагідно. Запросили до столу. Обід був добрий, хоч нічого такого особливого не було, щоб ото здивувати. Все, як у людей, тільки чисто, акуратно, мило подивитися. Єлена конфузилася немилосердно. Якби не ласкава лагідність їмості, то прямо хоч скачи з-за столу й тікай.

Що її тільки й підбадьорювало, так це Олекса. Він нічого й не казав жінці, але вже самим поведженням якось заспокоював. Він тримав себе так, мов не був пастухом і не виріс у колибі серед скотини, а наче все життя провів межи священиками та іншими високими особами.

Єлена дивилася й не пізнавала свого Олекси. Ніби той — і ніби не той. Сидить так, мов багач якийсь; йому подають їсти, ніби панові, а він бере таріль не поспішаючи, щось у тім моменті говорить і то так поважно. Вже Єлена прощала йому й часті відлучення з дому, що він так файно навчився з файними людьми бути.

По обіді просиділи ще трохи за столом, побалакали гуртом, а відтак єгомость кажуть Олексі:

— На-ко, йгім, Оле, д'мені — шос ізговоримо.

Кольнуло Єлену в серце. "Ой!.. Оце вже починається... Якби не піп, то подумала би, що дух нечистий напосівси на мого Олексу та й переводить, навчєє на пісечю віру..."

— Ідіть, ідіть, — обзивається їмость ніби веселенько, але чує Єлена, що в голосі немає правдивої веселості. — А ми тут із ґаздинькою поприбираємо, побалакаємо.

Марта — вона все знає, вона все бачить — каже:

— Ідіть і ви, їмость... Я сама.

Матушка взяла Єлену під руку і повела до спальні. Вона відразу розгадала сю просту, щиру душу, до якої й говорити треба просто, широко.

Хоч по обіді люди настроєні звичайно до благодушності, повільної й малозмістовної бесіди, але у цих двох жінок однакової долі бесіда одразу перейшла в пристрасні тони й оросилася обильними сльозами. Вони розуміли одна одну.

Перша ж фраза, перший запит їмості стрясли вже Єленою до дна, і вона,

захлинаючись й поспішаючи, мовби треба було все сказати в одній хвилині, зразу розкрила перед цією чужою жінкою усю свою душу.

— Йой, їмостечку файні, Бог би вам життя примножив, що ви такі добрі, та й єгомость, чоловік, ади, ваш, видеви, добрі, — лиш що вно си готует, до чого вно йдетси?... Не знаю, чи смію я так говорити, лиш доків не ходив мій Олекса суда, дотив був людина йк людина. Газдував, ек си належит, і межи собов ми сумирно жили. Бінно, але супокійно. А йк зачев ходити, ік зачев — йой!.. Що вни тут говорут? На йке єгомость го навчєют?...

— Бідна ви, жінко... Єгомость на лихе ні на що чоловіка, чи вашого, чи якого-будь, навчати не можуть. Єгомость — то людина високих наук, великого розуму...

— Я то знаю, знаю... Лиш коли вни такі... такі розумні — на йке їм такий простий гуцул? О чім вни можут говорити вба? Тоже кінь до конє, віл до вола...

— Голубочко... Я не знаю, о чім вони там говорять, бо я свого чоловіка не розпитую.

— І я ні, — тихо вставила Єлена.

— Лихого нічого єгомость навчити не можуть, але... Але у кожного є своє. Єгомость — то така людина, що не думає о собі. Він хотів би, щоб всім людям було добре. Він хотів би свободи нашому народові, щоб наш народ був свободний, щоб панщини такої тяжкої не було.

— Во-во-во-во!.. І мій так само. Лиш мій каже, аби цалком панів не було. А я му кау: чи ти самий світ переробиш? Чи пани лише у нашім краї? Вони усюди... Ек світ світом були пани й будут. Не ми то встанов'ємо, не нам і змінети.

— Так, се правда ваша, ґаздинько... Але знову ж, як то повідають, під лежачий камінь вода не тече. Я теж сама невисоких наук і не знаю, як там по книгах виходить, але кожний народ бореться за свою долю. Нас посіли ляхи, то наш народ от уже двіста, може, літ усе бореться проти ляхів.

— Най си боре, хто хоче, лиш чому вни мого Олексу чіпают? Я світу не збізую змінити — та й що мені з того.

— І то правда. Але якби ми усі зіклали руки, то ляхи геть би нас посіли.

— Бог си заступит...

Їмость нараз піймала себе на тому, що вона обернулася в якогось агітатора й от розагітовує оцю просту жінку. Вдарило порівняння, що от тут, у цій кімнаті, відбувається якась паралельна дія, як там, у другім покою, з чоловіком цієї жінки.

Свідомість, що сапогівське подружжє "охажує" печеніжинське, кинула в краску їмость, і вона замовкла відразу.

Зрештою не знати, як там, у тім покою, а тут агітація мала незначні skutki: жодній агітації Єлена не піддавалася. Вона твердо знала одно: що вона мусить спокійно жити із своїм хлопчиком і чоловіком. Все, що сприяло тому лагідному життю, — то було благо, все, що перешкоджало, — було зло, з яким треба боротися всіма силами.

І Єлена боролася, закликала до тої боротьби і їмость:

— Таже ви вчені, ви, видеви, і савтиру цілу, може, прочитали, то ви би йкос

зговорили з вашим єгомостем — най мого Олексу облишут. Єк їм уже так треба, то най екого енчого знайдут. Є такі, що не в мирності межи собов жиют та вна би рада го зі світу спрахтити, а він ї. То з тих най беруть собі єгомость, до чого їм там тра... А ми ж то жили, єк у церкві... Усі нам завидували, що тихо у нас так, миром... А тепер... Що си діє...

— А тепер що? Він із вами погано обходиться? Він вас б'є?...

— Не... того не скажу. Він лагідний, він іще ласкавіший до мене, як був, лиш... чую я, чую, що то перед екимось кінцем. Шос навалюєси на мене — а не знаю, що й видкив... Відбила би, боронила — лиш не можу знати, хто мій ворих. Єкби знала, що єгомость...

— То що?... Що тоді?

Єлена мовчала. Відчула, що навряд чи можна жінці єгомостя сказати — убила би... Зрештою, й сама Єлена не знає, чи піднялася би до такого остаточного вчинку.

— Повторяю вам, що єгомость особлива людина... і...

Єлена пристрасно схопила їмость за руки і майже скрикнула:

— То пошо ж вни го кличють? За йков бідов? Шонегілі, шонегілі, а не раз, то й серед тижне... Най уже раз дадут му спокій. Най го не чіпають.

Гірко було їмості чути ці слова. Спільності з її чоловіком тікають, бояться її... Відчула навіть якусь образу в тому й холодно якось сказала:

— Он двері. Підіть і скажіть це все йому самі. Скажіть, що він навчає вашого чоловіка на все лихе, що він розбиває родинне щастя, що ви забороняєте йому це робити, а коли не перестане, вживете більш рішучих заходів.

Єлена підняла перестрашене, все в сльозах лице.

— Я?... Туди?...

— А бачите! Не пішли бисьте, правда? А чому ж хочете, щоб я пішла?...

— То ваш ґазда...

— Що з того, що мій? То я маю його вчити, як він має поводитися і що має робити? Він знає все, в сто разів краще мене знає. А ви свого чоловіка вчите? Вказуєте йому, що він має робити? А як пробуєте, то чи він вас слухає?...

Єлена опустила безсило голову. Вічна другорядність ролі жінки була, показується, не лише долею села, а от і у панів...

— Не наше діло вчити наших чоловіків. Вони краще знають, що їм робити. Як попросять нашої поради — ми уділимо їм її з цілого серця, з усією щирістю й любов'ю. Коли будемо бачити лихо — постараємося відвернути його від любих нам істот. А несила буде — терпітимемо разом із ними й за них. Але навчити їх, як вони мають робити, — ми не зможемо і... не сміємо. Він глава, він відповідає перед Господом...

Матушка хвилювалася. Сльози тремтіли у неї в очах і в голосі.

— Тому, мила дитино моя, здається мені, що нам, поки що, робити нічого. Чи ти би просила свого чоловіка більше сюди не ходити, чи я би просила свого більше не кликати — однаково вони нас не послухають. Ми думаємо по-своєму, а вони думають по-своєму. Дійсно, щось вони затівають. Щось, мабуть, велике і... небезпечне, але

несила наша їх від того відвести. Тому най твориться воля Господня...

Елена тихо плакала. Їмосьт гладила її по голові, як дитину, а у самої сльози безперервними струмками текли по щоках.

Частина друга

I

А в сусідньому покої була теж особлива розмова. Там не плакали, там, навпаки, горіли. І єдине, що було спільне, — це несподіваність ролей і висновків. Їмосьт, закликаючи гуцулку до себе для спільної акції, ніяк не думала, що вона виступить в ролі агітатора і що кінцем її розмови буде здача всіх позицій в "руці Божії" і терпеливе чекання, аж сокира впаде на шию. Закликаючи гуцула й читаючи йому лекції з географії, ніяк не думав отець Кралевиц, що він сам стане сторонником ідеї народного повстання й буде сам до нього закликати. А от вийшло так — і оце зараз ходить Кралевиц по хаті й розпалено говорить:

— Чому? Чому вони можуть, а ми ні... Коли під час безкоролів'я вступили до Брацлавщини російські війська й пустили заклик боротися проти конфедератів — досить було такої благої й пустої причини, щоб уже знайшовся такий Верлан, який зумів використати момент і скупчити коло себе людей. І не купку якусь, а тисячі. З Брацлавщини пішов на Поділля, на Волинь, здобув Жванець, Броди, загонами своїми сягав аж під Кам'янець і Львів.

А Грива? А Медвідь? А Харко? А Гнат Голий? Чому? Чому там знаходяться і вожді, й люди, й зброя — і тільки у нас нічого нема, а терплять люди спокійно, волять вмирати, ніж повстати на бій з одвічним ворогом. А як же би добре було, якби піднятися тут і з'єднатися з тамтими вояками, крикнути їм звідси: "Держіться, брати! Ось ми йдемо вам на поміч!" Таже якби вони почули, що і тут, в далеких горах, знають про них, ідуть їм назустріч, скільки ж то прибуло б їм сили й завзяття у боротьбі з ляхами. Бо з Верланів, Харків і Гнатів можуть вирости Хмельницькі...

Олекса слухав тої переривистої, повної жаги промови, і сам тремтів. Давно вже він помічає, що отець Кралевиц здалеку, збоку, непомітно, але наводить Олексу на думку про необхідність народного повстання взагалі, а на вождя способить його ж таки, Олексу. І солодко, і страшно було від цієї думки...

Ідея повстання не чужа Олексі. Він горить до неї з тої пори, як уперше усвідомив собі, що таке кріпацтво. Тепер, коли побачив у розмовах Кралевица могутні сплески народної помсти, це розкривало широкі перспективи, будило й освідомлювало. Але... бачив Олекса специфічні труднощі. Просто він знав своїх людей. Для Кралевица справа стояла теоретично, і теоретично вона була однакова: раз можна підняти повстання на Брацлавщині, то чому не можна його підняти на Гуцульщині? Тим більше, що тут умови такі ультра-сприяючі, народ озброєний.

Олекса був далекий від усякої теорії і брав справу практично. Він не знав, як то там робиться, на Брацлавщині, але знав, що в його, Олексину, розпорядженні немає таких засобів, якими можна було би підняти народ тут так само, як там, на Брацлавщині. Потім. В устах Кралевица весь час звучать терміни "Русь, Русь", "Україна,

Україна". Олекса вже орієнтується, що то криється під тими словами й яке відношення мають ті слова до таких, як "Польща", "Москва". Але для гуцула то річ темна, і навряд чи він піде воювати за якусь там Україну. Ще конкретне щось, видиме, може, й розумів би він, як-от, скажім, пропозиція вигнати панів з краю. На це би, може, й пішов, але й то трудно, ой, як трудно...

Це й було предметом думок Олекси останніми часами. Це робило його задумливим і незрозумілим для Єлени. Чув великі поклики і в словах єгомостя, і в своїй душі, але вагався. В ньому теж боролися два чоловіки: один теоретик, що йшов більш-менш за словами Кравевича і за його, Олексиними, таємними мріями, і другий практик, який одразу питав: а що за силу ти можеш протиставити? А якими засобами оперувати? Люди? Зброя?

Кравевич у своїх бесідах ні разу не поставив питання руба, бо все ще вважав за незакінчений період підготовки. А Олекса не ставив питання руба, бо зараз же по тому треба було переходити до реальної роботи, а передумов до того нема. Тому навіть боявся потроху моменту, коли питання назріє і вирветься чи з уст батюшки, чи з уст його самого. І такий день настав. Якраз сьогодні.

Набравши багато духу в груди і все ж чуючи себе без дихання, спитав Олекса:

— То це ви гадаєте, отче, що і тут би можна підняти нарід?

Відчув Кравевич важливість хвили й скупчено, напружено сказав:

— Так! Я думаю, що й тут можна підняти народ. І це можемо якраз ми — ти і я. Ти, змішавшись в саму гущу народу, а я з церковного амвона.

Олекса покрутив головою.

— Ні, єгомостику, так не буде. Вам з амбони робити нічого. Люде за амбонов не підут. Що з того говоріння? І я піду говорити — так само люде не послухають. Молодек, скажут, а береси за таку справу, що й в голов не лізе.

— То ти думаєш, що у нас повстання не можливе? Олексо, Олексо... Ти розбиваєш найкращу мою мрію. Ти відбираєш у мене віру в наш народ і в кращу його будуччину.

— Ні, єгомостику... Я не так... Я лиш хочу... Віслухайте мене. Є друга дорога. Є така дорога, шо нев наші люде підут. Се — опришки. Я стану на чолі. Ми покажемо тогди, ек то си робит... Та й будемо говорити на кождім ступені: "Ей, люде! Вставайте, ек ми. Берітси за бартки, ек ми... Женіт лехів та їх слуг із нашої землі. Бийте тих п'євок люцких... Та й люде будут вигіти, шо то мож, що то легко — та й будут приставати ід мені, аби свої ровти закладати. Та за йких два-три роки може так вийти, що у нас будут тисячі опришків. Тисячі повстанців... А за ними встане весь нарід... А там, на Вкраїні, гайдамаки... То так, дивиси, стиснемо з двох боків лешню, шо тріснет, ек вуша на гребінці.

Олекса запалився. Любо було подивитися на цю могутню постать, що готувалася до великих дій. Високо підняв красиву голову. Широкий ремінь, як панцир, обвивав міцний стан. Ноги стояли, наче врившись в свою рідну землю. Очі горіли, руки робили широкі жести, мов у передчутті великих боїв і великих перемог.

Але не було кому любитися. Кравевич сидів якийсь охлялий. Те, що говорив

Олекса, то був вихід, правда, алехіба це, про що марив останніми часами отець Кралеви́ч? Йому уявлялося щось наче масовий похід у святкових оджах під дзвони церковні, зі співом божественних пісень, з розгорнутими хоругвами. На чолі такого походу і він міг би вже стати, їдучи попереду верхи із сяйливим хрестом у руках.

Йому марилося повстання, як пожар степовий, що одразу захоплює безконечний простір. Повстання, де нема тих, що вагаються, бо хто ж може ще вагатися, коли він, служитель вітваря, стає проти канону і йде! Повстання, де всі, зрозумівши вагу мети, йдуть одразу, забравши жінок і дітей. Усім народом... Всемогутньою лавою... Без поразок і неудач. Невпинним рухом... Нам не треба стратегії, гармат і генералів — нам ентузіазм і горючі серця вистачать за все. Нас віра буде двигати ота, що двигає горами.

І оцей простий гуцул двома словами скидає з основ усю оту феєричну будову і дає свій убогий, але цілком реальний план. Не політ, а якесь плазування. Не пожар, а саме лиш підпалювання, а воно гасне — ти його підпалюєш, а воно гасне...

— Та невже ж немає надії одразу підняти народ? — як менший старшого, з одчаєм питає отець Кралеви́ч. — Ну не одразу, ну не завтра, а взагалі.

Олекса похитує заперечуюче головою.

— Це ж сила: ти там, а я з амвона.

— Вас, ек ви лиш дві слові іскажете у церкові, лехи зара обскочют та й заберут. А говорити мені у селі — ци не гово-рив-сми не раз та й не десік раз? Ви й пізнали мене саме, йк я говорив до людей — а шо з того? Я говорю, а вни слухают. Я перестав, і вни перестали. Ні, не видко шос мені, аби наш нарі́д мож було словом піднети. Його мож піднети лише ділом, і я беруся за тото... Я давно маю ту думку ніби про опришки, лиш усе я не знав пощо. Розбити пана одного, другого, розбити корчму, а далі що? Та й не видко ми, шо далі. Тепер знаю... Розкрилися ми очі, та й я тепер знаю, для чого підіймаю бартку... Легінів таких собі ізберу, йк я, і тогди — держись, панки, у нашім краї... Кікайте... Загоді кікайте, бо коротка вже буде ваша година...

І якби був пістоль оце зараз у руках Олекси — бахнув би з нього від повноти почувань.

А отець Кралеви́ч сидить сумний. Мрії Олекси розгортаються — мрії Кралеви́ча згортаються й киснуть, як квасне молоко.

Олекса почав збиратися додому, бо то з жінкою у потемках іти... А отець Кралеви́ч і не затримує. Сумно йому, і хоче свій сум на самоті обдумати.

Нараз Олекса хвильку затримався, подумав і спитав:

— А ек із жидами бути? Ци бити всіх, ци ек?

Кралеви́ч мимо всього суму, мимо такого поважного настрою усміхнувся...

— Видев, так, — відповідав він на свій власний внутрішній запит. — Котре працює, шос робит на користь людем, — того би не займати. А котре п'євков лиш для людей, лихим трунком розпоює, здовжує нарі́д та гнет го, того бий разом із паном. Правда?

Скоро попрощався Олекса й швидко пішов — гнали його великі переживання. Ледве дріботіла за ним Єлена. Тільки один раз обізвався до дружини:

— Ек же тобі си гостило?...

— Гарні люде... — прошепотіла вона.

II

Так було задумано велике діло. Правда, пішов Олекса від отця Кравевича без остаточного благословення, егомость не сказав рішучого слова, але в основному, видно, все вирішено. Нехай отець Кравевич обдумує, а Олекса між тим буде готуватися. Насамперед люди. От де придасться довголітнє життя на полонинах, коли зустрічалося з десятками людей і була нагода пізнати їх не так собі, не зовнішньо, а до самого дна. На полонині вже не прикинешся і не вдаси, а яким ти є, таким тебе і видно. Перед пам'яттю Олекси проходять ці засмаглі, прокопчені сонцем і димом постаті. Бідняки це все. За ним полонина і маржина не стоять і не прикріплюють його до місця. У той день, в який почув поклик, — в той день і пішов. Грошей йому не треба ховати й продавати лудіння.

Але Олекса не буде брати кого-будь. Він хоче підібрати особливих. Щоб були сильні, а головне — щоб не дивилися на опришківство, як на розбишацтво. Бо як там не говори, а з усіх оповідань про опришків було ясно, що мало хто задавався вищою метою та по тій меті й розподіляв свої вчинки; решта ж таки були охочі до грошей, до веселого й буйного життя, файного вбрання й блискучої зброї.

А ходімо, товаришу,
На в гори, на в гори,
Та будемо розбивати
Жидівські комори.
Та будемо, товаришу,
Горами гуляти,
Та будемо солоденький
Медок попивати.

Ото і все. Красно вивберитися, напитися добре, почудуватися серед людей, щоб усі завидували, щоб заглядалися дівчата, а молодиці у плай віходили...

А Олексі того не треба. Йому треба таких хлопців, аби й у них так горіла душа, як у нього. Треба, щоб і вони знали, як там, на далекій Україні, розправляються з панами їх брати гайдамаки; щоб не чужими були імена Верлана, Медведя, Гриви; щоб знали, хто то був Хмельницький і що він зробив для України. Я приведу їх, своїх легінів, до егомостя, нехай і їм розкаже, як мені, щоб вони знали, куди й навіщо йдуть, щоб не кидалися у вир боротьби з закритими очима, а йшли свідомо, твердо. Тоді тільки поведемо за собою людей, люди нам повірять, візьмуть за зразок і підуть нашим слідом.

А для того треба приготуватися. Треба довго і солідно підбирати дружину, намітити план і круг діяльності, роботу першої черги і другої черги. Треба заготувати зброю, припаси, місця для сховку. Щодо цього, то...

Олекса усміхнувся. Він знає такі ізвори, такі дебри і печери, про які ніхто й поняття не має... Гуцул, природний гуцул-чорногорець не знайде туди стежки, а не то поліція чи яке там восько.

Але то все треба виготовити, наладити. Взагалі роботи багато. Зрештою, й час є. В

такім ділі спішити не треба. А тим часом отець Кравець зав'яже зв'язки з Україною, дасть туди знати, що держіться, мовляв, хлопці, бо й у нас уже щось починається. Іде вам, браття, допомога з високої Чорногори, від братів гуцулів — опришків. Бийте ви там, а ми тут — десть зійдемося на середині.

І ріс Олекса при тих думках. Брала його нетерплячка. Скоріше би все ж перейти цей підготовчий організаційний період та взятися до справжнього діла. Але чоловік гадає одно, а життя приносить йому в дар несподіванки. Так трапилося і тут.

III

Пан Кшивокольський ніколи не випускав Олексі Довбуша з поля зору. Це не була одкрита війна — це була партизанщина. З вилазками, засідками, несподіваними випадками в тилу. Вже сто разів робив Олексі всякого роду прикrostі, сто разів надуживав, хоч і злегка, правда, своєї влади, але все не вважав іще себе помщеним досить, все рахувалася якась заборгованість. Тому ловив кожен нагоду, аби дошкулити ненависному хлопцеві, не пропускав нічого. І ось побачив можливість зробити велику пакість і — що вже зовсім добре — самому zostатися на боці.

Знайшов пан ловчий нового економа, якогось пана Болсуновського. Молодий чоловік, він приїхав недавно, в ділянці економіки ще цілком не встиг себе виявити, зате виразно й одразу виявив себе як любитель прекрасного полу. Ще не розглянувся добре на селі, ще не знав, хто, де і що, а вже міг розпочати рахунок своїх побід одразу з досить поважної цифри, яку невпинно й замалим не щоденно збільшував. Правда, це не було вже так трудно. Не ходив сам, не вишукував, не полював, а просто зганяв дівчат і молодичь на двірську роботу, робив побіжний вибір і велів одній іти до покоїв ніби мазати, чи в печі палити, чи ще там що — та й авс.

І от пан ловчий курський надумав використати малу обізнаність нового економа з людьми й стосунками та натравити його на Довбуша. Не на Олексу персонально, а на його жінку. Мисль подобалася. Відкладати було не треба, бо кожного дня пана Болсуновського могли просвітити, що таке Довбушук Олекса, і тому раз по обіді пан ловчий курський розпочав:

— Пане Болсуносю! Буде з пана хлоп до дівчат, я бачу. Коби такий і до роботи, то кращого би й не треба.

Пан Болсуновський посміхнувся, підкручуючи свої шовкові, тонкі вуса.

— Але дивно мені, що пан вибирає чи, властиво, зовсім не вибирає собі кращих яких об'єктів для своїх... пригод. Я би на панськiм місці — ого! Я би не годувався січкою й половою, а самими ягодами.

— Може, пан знає які "ягоди" та мені закомунікує?

— І овшім. От тут єсть одна молодича...

— Як ся називає? Завтра ж буде моя.

— Її чоловік називається Довбушук Олекса. Зрештою, не маю наміру ставати на куплерку — то ж досить. Краще скажіть, як наші сіна цього року.

— Маємо вигляди, маємо вигляди, — і пішла звичайна ділова розмова.

Назавтра пан економ в число жінок, що мали йти на двірську роботу, вставив ім'я

Єлени й загадав ще гайдукові, щоб конче була.

Гайдуки, які знали напруженість стосунків між "домами" Довбуша й Кшивокольського, переглянулися.

Єлена особливому натиску гайдука — "але щоб була конче" — не надавала особливого значення. Це був звичайний додаток до всіх панських наказів. Хоч і чула, що новий економ вибирає собі молодиць до покоїв, то це їй не лякало. Була певна, що без жіночої згоди в таких випадках нічого не буває. А як сама йде — ну то вже таке...

Коли прийшла до двору, їй зразу ж сказали, ехидно по-смішковуючись, що кличуть до хоромів. Йойкнуло, правда, серце, але не боялася. День божий і людей тільки надворі... Увійшла — одразу ж клацнув замок. Настрашилася, але ще не зовсім. І тільки згодом почули люди шалений крик, брязкіт скла. У розбите вікно лізла Єлена, а її тяг назад осатанілий економ. Люди стояли непорушно. Ніхто не кинувся допомогти, порятувати. Вся порізавшись, вискочила-таки Єлена, впала, підстрибнула й побігла до хати, лишаючи криваві сліди за собою. Пан Болсуновський, розхристаний, лютий, вискочив на ґанок.

— Чого стали, вилупивши очі... псам вашу маму! Марш мені до роботи!

Старший гайдук покивав головою. Чомусь спитав:

— Чи Олекса був дома?

— Був дома, — понуро сказав гайдук, що ходив кликати Єлену.

— Ну, тоді тікайте, пане, і то скоріше.

— Хто?... Я тікати? Перед ким?... Перед хлопом вонючим? А не діжде він того!.. Та коли він насміє лише наблизитись до двора, я його застрілю, як собаку... Але він не посміє... Бо він знає, що у мене зброя... От я зараз...

І побіг до покоїв. Гайдучня, перешіптуючися, переглядаючись, почала розходитися. Не цілком, а так — щоб і бути, і не бути. Щоб і бачити все — і зостатися на боці на випадок чогось.

— Куди ж ви? — пробує спитати старший. — Адже Довбущик туй-туй прибіжить.

— Ще прибіжить чи ні, а робота стоятиме...

— Як він прибіжить, то й ми прибіжимо...

І коли пан Болсуновський вибіг на ґанок із рушницею в руках, то в дворі вже було майже порожньо.

Сиротливою купкою стояли жінки, бо зігнали їх на роботу, піти самовольно не можна. Дехто з гайдуків тікав.

Пан Болсуновський хотів було їм крикнути: "Куда ж ви? Зоставайтесь!" — але подумав, що це можуть витолкувати як боягузтво з його боку, а показатися боягузом перед жінками він нізащо не хотів би.

— Повтікали. Ах ви, труси!.. Ну чекайте, я вам покажу...

І ходив по ґанку з рушницею в руках, кидаючи від часу до часу:

— Я не буду з ним довго... Крикну — стій! А як не послухає — бах, і конт. Але щось нема його. Мабуть, перелякався і тремтить.

Надаремно так думав пан Болсуновський. Жінки зашепотіли, показуючи на дорогу.

Глянув і економ... І коли глянув, то одного погляду було досить, щоб оцінити, хто то біжить. Тепер би вже й тікати, позабувши і женщин, і сором, але куди?

То не тур казковий, похиливши рогату голову, ломить дерево під ногою, розбиває камінь копитом і піною росить траву. То не барс летить, витягнувшись в одну лінію, аж свистить повітря, мов від стріли, спущеної з нап'ятого злобою лука. То Олекса Довбушук біжить на криваву помсту. Він і не бачить, і не знає нічого — тільки ворога... дайте ворога...

Коли побачив скривавлену жінку — вся любов і весь жаль до цієї бідної жінчини прокинулися в його душі. Він знав, що готує своїм будучим опришківством Єлені велику пайку терпінь; він болів духом і хотів би заощадити їй хоч інших усяких болів — і ото якась сволота, якась мерза, панок нещасний насилує, кривавить... Голова закрутилася в Олексі — і він, нічого не взявши, з голими руками кинувся до двора. Біг із найбільшою швидкістю, на яку був здатен — а бігав він неабияк. Прив'язували йому колись хлопці довгу, в кілька сажнів, віршовку до голови, і коли він біг — віршовка натягалася ззаду, як струна, й стирчала рівно, мов патик, не похиляючися вниз.

Пан Болсуновський крикнув з ґанку:

— Стій, бо стріляю!

Але навряд щоб Олекса чув навіть. А хоч би й чув, то ні на секунду не спинив би бігу.

Болсуновський вистрілив. Зірвав кулею крисаню з голови Олексі. Мов дика звірюка, перемахнув одним скоком Олекса через паркан і вскочив у двір.

Пан Болсуновський, вистріливши, кинув рушницю, вбіг до хати й захлопнув за собою двері, встигши ще замкнути. Але не було замків перед Довбушевою силою. Він гахнув усім тілом, усією вагою в двері, й вони зіскочили з петель.

Почувся нелюдський крик, коротке шамотання — й за хвилику вискочив Олекса, високо тримаючи обвислий труп економа у витягненій руці. Кричав у нестямі.

— Я йду видси... Але най — скажіт панові — най не чіпаєт моєї жінки й моїх старих. Най варуетси... Най не чіпає... Бо я си єв'ю тогди... Єй, чюєте?... На розум іскажит панові — най не чіпаєт... І я тогди не буду на него йти... А йк ме... йк ме з мої жінки й мої дитини си збиткувати — най кемует! Не ближтиси д'мені, бо кождому смерк!

Кинув трупа з розмахом об землю й трьома скоками був уже за двором. Видко було, як пігнав, пігнав додому. Рахував, видно, що нім організується погоня, він устигне озброїтися, ну а тогди вже нехай підступає, хто хоче.

Єлена тільки, як пішов чоловік, зрозуміла, що сталося. Вона вже знала, що як оце Олекса так побіг, то щось буде. Або його вб'ють, або він кого. Страшний біль оповив їй серце, коли усвідомила собі, що це, властиво, вона всьому виною. "Було би вмитися, скрити, прийти додому веселою. А може, най би вже той пан узяв що хотів, аби лише не руйнувати гнізда, аби Олексичок нічого не знав і був тут, дома, при мені".

Вся похоловши, сиділа і ждала. Хлопчика не було в хаті — отже, сиділа сама. Хотіла молитися, аби все минулося, аби Господь охоронив, заступив, але не могла поворухнути не лише рукою, а й думкою — і ждала, що от обрушиться скеля на голову, роздавить,

розм'яджить, перерве життя. Побачила, як біжить Олекса сюди, на гору. Хата їх високо, але Олекса не звільняє бігу й летить на гору, як би по рівному.

Все зрозуміла Єлена...

Але розуміла й те, що вона жінка гуцула, якому без зброї ходити не можна. З бистротою лані кинулася в хату, і поки Олекса добіг — винесла йому рушницю, пару пістолів, порошниці і головне — бартку. Олекса не міг говорити від бистрого бігу. Надівав на себе зброю. Поцілував жінку й сказав тільки:

— Жди мене... я си єв'ю... — і побіг у ліс.

Скавав через каміння, й за ним ледве встигала бігти його тінь. Ломився без дороги, бо внизу, уже видко, гонять гайдуки. Що кричать — не чути, але видно, як розмахують руками й показують на ліс.

Олекса не оглядається — до лісу би... тільки до лісу...

Стала коло вориння Єлена й дивилася. А то бігло від неї, тікало від неї її щастя, і спокій, і теплота родинного життя. Бігло, тікало й лишало по собі тугу, сльози й вічний біль. Гнала би за ним, доганяла. Кричала би: "Верніться, мої золоті дні! Вернися, щастя моє і спокою!.."

Не вернуться... пропало... все навіки пропало...

Застогнала Єлена й обвисла на воринню непритомна. Прибіг малий Олексик, торгає...

— Неню! Неню!.. Шо нічо не говорите?...

IV

Отаке-то трапилося нараз. Звалилося, мов цеглина на голову.

Думав підготувати Олекса свій перший виступ, обставити декораціями, дати освітлення бенгальське, і хоч не так розпочати, як марив Кравець, а хоч приблизно. І от — нічого з того...

Опинився сам у лісі, без даху над головою, вже одразу як злочинець, вже одразу як переслідуваний. Сам... Один...

А де ж товариші по зброї, де повстанці? Де оті всі будучі Верлани, Медведі, Гриви? Їх треба ще шукати — але як? Як тепер прийти до того чи іншого й почати кликати до ідейного протесту? А він скаже: "Ото-то... Доки самого не припекло, доти й ідейного протесту було не треба... Ех, голубе. Всі ми однакові!.." Розбивалося все. То би приходив гордо до будучого свого підлеглого. Казав би свої умови й кінчав би фразою: тільки при додержанню тих умов я приймаю тебе до ватаги. Мені не конче в опришки. Доберу хлопців, яких сам схочу, — піду на роботу. Не доберу — мене з хати ще ніхто не вигнав: вертаю д'хаті й газдую.

Тепер не те. Прийду я його вербувати до своєї ватаги, а він мені скаже: "А чому ж оце ти мене вербуєш до своєї ватаги, а не я тебе до своєї? Чому ти так одразу сам оббираєшся мені в начальники, коли я такий само гарний, як і всякий інший. Чим ти так уже проявив себе особливим, і взагалі що ти таке? Пастух свинячий, та й годі..."

Ішов лісом без дороги — і так бездорожні мислі гнітили голову. Нараз став: "Куди я йду? Справді. Погоні вже не було, значить, я не тікаю від погоні — так куди ж я справді

йду? І де я буду ночувати, що їсти й взагалі що робити? Ну, ночувати, очевидно, у лісі — це не первина. А їсти?"

Рішив піти на пасовисько, до батькових овець. Батько Олексин був такий бідняк, що не мав навіть своєї хати і жив у комірнім. Овець було трошки, й ото їх разом із іншими людськими, разом із вівцями жителів сусіднього села Марківки пас вівчар Олекса Жолоб на громадським пасовиську, яке поміж собою печеніжинці називали згорда — "наша полонина".

В усякому разі, у колибі у Жолоба можна попоїсти й набрати харчів на дорогу. Роздивившись по ситуації, можна й перебути кілька день, нав'язати зносини з селом — Жолоб же не видасть. Але там, на пасовиську, можуть бути й інші люди. Треба заходити обережно.

Олекса вжив усіх полонинських прийомів, аби зайти непомітно й не збудити собак.

Пощастило: Жолоб пас окремо й до нього легко було підійти.

— Ов! І ти тут, і Йван тут, — стрів Жолоб фразою. Олекса стрепенувся. Іван... Брат... Як же це про нього забув Олекса? Та от же тобі вже готовий перший опришок. Правда, Олекса ніколи про те з братом не говорив, але був певен, що й говорити зайва річ — Іван буде згоден, це ж певно. Взагалі традиції сім'ї були такі, що намовляти довго на опришківство не приходилося. Іван був молодший від Олекси, але не на багато літ. Теж сильний і смілий, хоча в усьому уступав братові. Любив гуляще життя, тому не женився досі й жив при батькові.

Олекса дуже зрадів братові. Просто так, морально: по великій, відчутій самотності своя, рідна людина. Потім вважав цю стрічу за добрий знак. Попросив Жолоба закликати брата сюди.

— Лиш не кажи там, при стаї, що я тут. Скажи — оден чоловік хоче видіти.

Жолоб запитливо глянув на Олексу. Причому тут така таємничість? І чому це Олекса не мав часу переговорити з Іваном дома й прийшов аж сюди "на полонину". І взагалі — чого він прибіг у такий невизначений час. Щось тут не так, але розпитувати Жолоб не вважав себе вправі й пішов викликати Івана.

Прийшов Іван. Відділився Олекса з ним убік і розповів усю пригоду. Іван слухав, кусаючи травинку. Не показував ні знаків здивування, ні знаків одобрення чи осуду.

— Так от видиш, нема мені тепер повороту в село. Я йду в опришки. Зберу собі хлопців, іких сам знаю, та й буду панів харатати.

Іван оживився.

— Панів? Се добре.

— Ідеш за мнов ув опришки?

— А чіму ні?

Оце була й уся відповідь. Коротко і ясно.

Олекса розпорядився в той спосіб, що оце Іван піде додому так, якби нічого й не було.

— Єлені скажи, аби нічо не боеласи — пан не ме ї чіпати. Я панові загрозив, та й він ме си варувати. І скажи ти, що я скоро зайду й тогди скажу, що має делінь робити.

Так... Теперка ти. Маєш способитиси: ек убєря, ек зброя, зіле, куль — усього меш наготовити. Зіле й куль бери бирше, бо то річ потрібна. Най тобі Єлена даєт шо продати, та й купуй зіле й олова.

Іван сприймаєв грядущу зміну свого амплуа цілком рівно-душно. Жодних трагізмів, жодних турбот, думок нічних, тривог сердечних... Сказав брат: ідім ув опришки — ну і йгім. Сегонне? Най буде сегонне. За тиждень? За два? Най буде... Навіть Олексу здивувала та легкість, з якою Іван пішов на таку кардинальну, на таку невинправимо цілковиту зміну життя.

— А Жолобові казав? — питає Іван.

— Нє...

— А чіму? Він би такий...

— Може. Але я кращих собі доберу.

— А кого саме?

— Ти не знаєш.

— Із нашого села?

— Ні. Жадного з нашого села.

— Де ж ти їх меш шукати?

— То вже моя в тім голов.

Давши останні інструкції й звелівши принести собі харчів, Олекса зараз вирішив і далі.

Тепер він ішов уже не такий сумний. Безнадійні думи щезли. Жолоба не взяв до ватаги — значить, є можливість вибору. І справді.

Оце йшов на Чорногору. Там же все свої хлопці, біднота, пастухи — саме ті, на кого можна класти надію.

Отой Василь Тунєків із Незавидова. Спужар, спужар... Той, що з ним зазнався Олекса ще хлопцем. Тепер він не спужар уже, а здоровий рослий парубок. Але як не мав нічого тоді, так не має нічого й тепер. То такий, що варт йому сказати слово — і він готов.

Або Никорак Федір. Він у Кидроватім пасе, на горі Ротало стая. А сам із Микуличина. Звинний, сильний і теж підхожий хлопець.

А Джамиджуки два. Брати. Федір і Штефан. Єворівські. Скільки то з ними наговорилося ночами у застайках про панську кривду, про свободу. Хіба ж таки ці відмовляться? Та ніколи в світі! Оба чорні, непривітні ніби, але завзяті і — біда.

Срібнарчук Семен есенівський. Його брати ґазди, але вони забрали все собі, а йому нічого не дають, і хлопець тиняється, воші годує. Цес так само піде. Ой га! Хлопці будут — не тра багато й шукати. Правда, не так думав усе те обставити Олекса, інакше думав усе те проробити, але що ж... нужда закон міняє. Тепер ніколи зупинятися над дрібницями. Тепер треба якнайскоріше сформувати ватагу, хоч яку-не-будь — і вдарити на сонне царство. З часом можна буде вибракувати яких непідхожих. Зрештою, ті, про яких зараз думав, — це ж з усіх боків підхожі.

Олекса летів до своєї коханої Чорногори. Чомусь не думав уже ні про жінку, ні про дитину. Попереду бачилися великі дії, кипуча діяльність, яка забере весь розум, усю волю, весь час. От уже зараз: скільки уже полонин треба оббігати, щоб познаходити всіх отих хлопців. Може, вони й не пасуть уже... Може, поженилися, як і Олекса, та газдують або наймитують де у селі?

Але вбіг у гори й побачив, що вони стоять непорушно, такі самі, якими він їх кинув кілька літ тому — хотілося думати, що й усе так само не змінилося. Прийде на яке перше-ліпше стоїще, загляне в яку-будь стаю — і звідусюди почує:

"А-а... Оле!.. Єким чюдом чюдненьким, єким дивом дивненьким... Ано-ко ви, молодеки! Посувайтесь, дайте місце. Наш поренний пастух прийшов..."

Так же було. Так же бувало.

Це окрилювало. Пролетів Жаб'є за одним фуком, як-то кажуть. От уже знайомий поворот наліво, де стільки разів проходив із мішенниками полонинським ходом під звуки трембіт і дівочі співи. Але ж бо роз'їздили тут дорогу за ці роки! Прямо як гостинець.

Війнуло на Олексу полонинським вітерцем зимненьким, роздулися ніздрі, очі заблищали, як у лева, що вирвався з клітки зоологічного саду й допався лісу. Гнало Олексу щось, підганяло. Мов крила вирости за спиною.

Не все застав Олекса таким, як кинув. Роки дали себе знати... І стаї не на тих місцях, і люди в стаях...

До першої, до якої прийшов, — та вже одразу розчарувала. Пастухи всі чужі, незнайомі, все молодьки якісь. А ватаг — волох.

Мимоволі подумалося — а що, як і далі так? А що, як куди не прийде Олекса — всюди нові люди, нові відносини? І немає тут давно вже ні Василя Тунекого, ні братів Джамиджуків, ні взагалі кого-будь із старих знайомих, що на їх слово можна покластися, що з ними не страшно кидатися у кипучий вир нового небезпечного життя. Що ж робити, як усі полонини чужі і всі люди на тих полонинах? Де шукати тоді побратимів і що робити взагалі? Вертатися додому, щоб пан закував у кайдани й відставив до суду? Емігрувати до Молдави й там найнятися вічним пастухом?

Любив пастуше життя Олекса, але тепер, після широко нарисованих картин майбутньої діяльності, після тої політичної закраски, що мало прийняти в руках Олекси опришківство — бути вічним пастухом і тільки пастухом здалося блідим і нестерпним. Почув утому, йдучи далі. Досі не чув її, хоч відмахав уже стільки миль. Тягло сісти й перепочити. Але вирішив іти далі, аж поки не знайде кого з побратимів, поки не зупиниться на чому певному.

Доля змилостивилася над Олексою: на другій полонині найшов Срібнарчука.

Зустрілися, як брати. Розпитував, як живе, — це ж було основне.

Показалося, що живе так само. Правда, оженився, але ґрунту від братів відтягнути не міг, живе у комірнім і от пастушить. Факт оженення був недостатній. Воно, певно, буде в'язати Семена. Розпитався далі Олекса — ні. Шлюб вийшов якийсь недібраний, Семен жінки не держався і на перше ж слово Олекси дав повну згоду. Мало того, що

сам згодився, а ще повідомив, що тут же, на полонині, з ним разом пасе один хлопець, що дуже й дуже буде підхожий.

— Він теж есенівський, я го добре знаю. Паліїв Василь. Він з гедем своїм повадився за йкіс лази та й укік із дому. Шос іше украв у геді, то тепер вертати нема ек.

...Щось украв... От із такої братії, що може щось украсти й тим найбільше підходити до опришківства, доведеться на перших порах вербувати свою ватагу... Не так думалося, не так... Ну що ж, доведеться.

Увечері пішли до стаї. Подивився Олекса на того Палієвого. Нічого хлопець: звинний, смілий. Трохи хитруватий, може, та то вже так...

І цей Василь, сам приставши, нараяв із свого боку ще одного есенівського хлопця.

— Семен го знає: Дрислюк — знаєш?

— Аекже...

— Так от... Він до всего. Я за него ручу.

Той ручить за того, той ручить за того, виходить, якась кругова порука. А Олексі хотілося б одному ручити за всіх.

Ну що ж... великий вибір можна робити при великій спокійності, а не так, як вийшло зараз.

Давши інструкції — де і коли збиратися, що з собою брати, — Олекса пішов далі.

Знайшов Никорака Федора, а той порадив узяти свого приятеля, теж із Микуличина — Кошака Івана. Знайшов Джамиджуків. Ті з радістю — і теж зі свого боку казали, що приведуть двох гошівських хлопців, теж рідних братів.

— А ще в Косові хлопець оден, у дзекана служит, Бойко Іван. Коби до него скочіти. То такий хлопець, шо варт. Він і дзекана бив.

Знов... "Бив дзекана" — значить, підходить на опришка. "Та не те це все, хлопці, не те!" — хочеться крикнути Олексі. Але розповідати про все довго, зараз нема часу... нема часу... Довго шукав Олекса свого приятеля спузаря, але нарешті таки знайшов. Оце дійсно такий, що таких би хотів усіх... Оцього як поведе до Сапогова — цей одразу все зрозуміє.

Згадав іще Олекса, що колись, пасучи на Лостуні, познайомився з хлопцем одним, що добре вмів грати на скрипку. Тому ніхто його не звав на ймення, а тільки Смикайло. Якщо він zostався таким, яким був тоді, то це хлопець підхожий.

Знайшов Олекса й Смикайла, а з ним разом пас волох один пітилівський, який теж охоче пристав та ще обіцяв привести хлопця одного із собою.

— Гаштурак Павло. Він із Єсеня угорського. У нітника служит.

Словом, не встиг Олекса розглянутися, як уже опинився на чолі досить численної ватаги. Нехай не всі являться — і тоді вже це буде поважна сила.

Гордий дух уступив до Олекси. От як у нас... Ще нічого не було, а й то он скільки народу вдалося набрати. А як покажемо ми себе на ділі — ого! Тоді сотні являться. Тисячі. Як там, на Вкраїні... Мене оберуть полковником... сяду на коня...

Тепер до Кралеви́ча. Він же ще нічого не знає. Як зрадіє, коли побачить, що від слів вже перейдено до діла, що вже розпочинається велика боротьба і розпочинається так,

можна сказати, блискуче. За яких два-три дні, не горівши, не болівши, набрав Олекса півтора десятка хлопців. Правда, не всіх іще бачив у лице, може, який з них і не підходить. Але це ж в однім маху... В однім менті... Раз-два — і готово! А як приложити сюди рук і часу? Ого!.. Ого-го!..

VI

Олекса летів до Сапогова так, як ото летів на полонини. Велику радість ніс у серці й останні милі то вже біг.

З нальоту, з імпету, захльобуючися від радості, говорив єгомостеві, що він уже опришок, що має дванадцять легінів для початку і що тепер тільки плану, вказівок і моральної підтримки. Не помічав у своїм захопленні змін в обличчі отця Кралеви́ча, але коли побачив — одразу зупинився. Що з ним, з єгомостем? Чому у нього таке перестрашене лице? Олекса не мав іще діла з теоретиками, які дуже радикально рішають питання на папері або на словах і безнадійно лякаються, коли діло доходить до чину.

Але з переляком своїм отець Кралеви́ч справився скоро. Як-не-як, а про те думалося. Пішло воно не так, як було вимріяно, але все ж пішло. Тепер не треба пускати керівництва з рук, не треба давати справі йти самопас, треба направляти її на бажані рейки й повертати хід речей в необхідному напрямі. Тож отець Кралеви́ч переборов себе й почав розпитувати Олексу про деталі. Якось мимоходом, як річ непершорядної ваги, але як зв'язану з початком опришківства, оповів Олекса й про пригоду з економом. Коли говорив про зневагу над жінкою, очі загорілися, а коли оповідав про сам акт помсти, щось звіряче показалося отцеві Кралеви́чу в фізіономії гуцула.

— Єк сми давнув, то він лиш квікнув...

Очі Кралеви́ча поширилися... він відхитнувся від Олекси...

"...Убивець... це сидить убивець... на руках у нього людська кров... І я стискав цю руку... дружина моя, моя чиста Анна віталася з убивцем...

...Але ж бо він убив ворога... І свою, і своєї, і нашої справи... Хіба де коли обходилося визволення без крові?... Хіба Хмельницький не бродив у ріках крові?... А гайдамаки брац-лавські хіба не ріжуть, не вішають панів?...

...Це все так, але... Але сидіти за одним столом із людиною, що має ще не засохлу кров на руках... Він візьметься за рушник — а від того зостануться криваві сліди пальців... Моя тиха обитель... мої книжки... рукописи — і кров... Кров на рукописах, на чистих аркушах паперу, де я хотів писати великі слова любові, сніжно-білі, чисті мислі, що вели би людство до щастя... Через розум, через веління серця, а не через кров..."

Отець Кралеви́ч напружував усю свою волю, як це вміють робити сильні люди, щоб не дати помітити Олексі впливу оцих своїх думок, але нерви були сильніші мозку й не повинувалися наказам із центру. Єгомость змушував себе балакати з Олексою по-давнім, вдавав, ніби цікавиться справою, а сам час від часу кидав погляд на руку Олекси, на рукави сорочки — чи не помітно там кривавих слідів.

Олекса тільки дивувався. Що сталося з єгомостем? Де ділася його привітність, його

щира бесіда, товариське обходження. Це ж чужа, чужа людина сидить тут, по-чужому дивиться, по-чужому говорить. Але чому?... Може, він нездоровий? А може, що трапилося лихого?...

Олекса не розумів і шукав об'єктивних причин. Але от увійшла матушка кликати на обід. Так було багато разів, так було завжди: матушка приходила і ґречно, тепло просила на обід.

Так було й зараз: той же ласкавий вираз очей, тихе привітне слово.

Але єгомость заклопотано якось устав і, криючи схвильоване лице в повороті голови, сказав:

— Я... видиш... іще не хочу обідати, а... а панові Олексі, мабуть, дуже спішно...

Панові Олексі...

І мов ударило Довбуша. Він зблід, цей сильний чоловік. Одразу не стало і одної кровинки в лиці... В одну мить зрозумів, що він тут чужий, що ніякого такого ідейного керівництва звідси не діждешся, що всі оті Верлани, Гриви, й Медведі, і Україна ота — то все брехня, і нічого такого ніколи на світі не було. І що коли потрапив ти вже на свою опришківську дорогу, то йди самотужки, як твоя власна голова розуміє, а не надійся ні на попів, ні на панів, ні ще на яку там сволоту. Олекса встав і почав прощатися. Матушка підняла здивовані очі.

— Але куди ви, Олексю? Таже обід на столі.

Олекса посміхнувся якось криво і жалібно.

— Мені вже тих обідів не їсти... Буду з торби хлібом жити, з скали воду пити.

Поклонився й вийшов.

Матушка здивовано дивилася на чоловіка.

— Що з ним, що ви йому сказали?

Отець Кравець нахилив до дружини лице й прошепотів:

— Він убив чоловіка...

— Кого?... Як?... Де?...

Єгомость оповів усю історію з економом. Матушка нервово встала.

— То ви вигнали чоловіка з хати за те, що він обставив честь дружини? Честь жінчини?...

— Але ж бо на його руках кров... Як міг я посадити його за стіл з кривавими руками обіч тебе, за нашим чистим столом.

Очі матушки зробилися якимись вузькими, гострими. Таких очей іще зроду не бачив отець Кравець у дружини. І таких слів теж ніколи не чув із оцих вуст.

— А чи не вважаєте ви, отче, що частина сеї крові, уже пролитаї гуцулом, і частина тої, котру він іще проллє, лежить і на ваших руках?... А чи не думаєте ви, що оцей простий гуцул — то лише, властиво, виконавець вашої волі, ваших навчань, ваших впоєних в нього думок? Ви послали — він пішов; ви звеліли — він виконав наказ. Ви підняли меч — а він тільки вдарив. То чи було ж право у вас так жорстоко, так не по-людському образити вашого спільника, виконавцю ваших велінь?

Так... Велика любов буває здібною часом до великої жорстокості. Отець Кравець

розкрив рота і задихнувся.

Насамперед сей тон. Се говорить матушка. Се говорить довголітній друг життя, друг безмовний, що говорив лише поглядами. Що не вникав і не розцінював, а сприймав як належне, як закон, як необхідність.

Та от показується, що і не сприймав, а розцінював і навіть осуджував — лише мовчав. А тепер сказав. За всі рази раз. І слово це стало від довгого загострювання таке жалюче, що припікає серце, мов розпаленим залізом.

А потім — думка, яку висловила матушка. "Це ж правда. Се ж я агітував і збаламутив цього простого чоловіка. Се ж я набив йому голову ідеалізацією повстанців, необхідністю протесту... От він і запротестував як умів... І це не він один убив економа печеніжинського, а ми вдвох... Я ідейний керівник цього злочину, і, за всіма законами всього світу, я перший мушу відповідати навіть перед людським судом..." А потім приходило на думку, як вони сиділи удвох з Олексою. Перед убивцем моральним сидить убивець фізичний, і вони змовляються удвох, як би ще кого убити. І щоб багато-багато повбивати людей. Се для того, аби ті, хто залишаться в живих, були страшенно щасливі. "Що за дика, що за звіряча думка! І невже я міг так думати, міг так говорити, міг направляти туди залізну волю цього гуцула..." Велика і темна безодня розкрилася перед очима отця Кралеви́ча. Чи тобі ж, безсилому, гнилотілому, вплутуватися у великі діла, де життя навіть не важить нічого ні своє, ні, тим більше, ворогове? Туди треба людей повнокровних, людей дії, безоглядних і твердих. Таких, як Довбуш Олекса. А ти... брехнув там щось язичком і перепудився...

А що ж тепер мусить почувати оцей збаламучений тобою гуцул? З якими думками, з яким морем одчаю іде він оце у свої гори і яке прокляття понесе туди всім отаким язикоблу-дам, як ти. Він, бач, не пожалів. Нічого не пожалів. Усе поклав на вказане тобою місце. Зрікся спокійного родинного життя, зрікся дружини, яку, видно, любить, дитини зрікся власної — і пішов. А ти відрікся його, як Юда Христа, і так тяжко, так до глибини серця образив.

— Анно! — просто і тихо сказав отець Кралеви́ч. — Що це я наробив? — І авторитетний, високоучений діяч великої політики так просто, по-дитячому просто просив поради у своєї неученої, все життя мовчазної жінки.

— Нічого доброго! — чулася відповідь звідти все так само жорстоко. Слова падали, мов оте каміння, що вилітає з вулкана: прямо на голову і без усякої милості. — Нічого доброго. В горах давно вже не було опришків — тепер вони відродяться з вашої, отче, легкої руки й з вашого благословення. Цікава, мабуть, річ... Бо то ж уперше, мабуть, свята церква єднається з розбишацтвом та ще й бере у свої руки. Але коли неображеного гуцула можна було тримати коло себе та якось направляти його криваву діяльність — так ви, отче, певне, рахували. Ображеним гуцулом керувати годі. Він піде тепер самопас, піддасться власним інстинктам, підпаде під вплив оточення диких товаришів. І надаремне ви, отче, так перелякалися одного вбивства на своїх руках — тих убивств буде більше... Не стане рук у вас, не стане пальців на руках — і то все будете ви, ви, отче...

— Анно, — благаючи якось, говорив отець Кравець і простягав руки.

Але Анна не чула. Це не була вже мовчазна Анна, з якою ніхто ніколи не хотів рахуватися, — це була Немезіс, що мстить за вічне своє поневіряння, що говорить раз у сто літ, але говорить тоді словами важкими, як скеля, пекучими, як розплавлений метал.

— Що?... Бігли би, отче, й завертали? Перепрошували й саджали за обід? Ні!.. Таких речей ніхто не прощає, а гуцул тим більше.

— Що ж робити? Що робити, Анно?

— Передати все волі Божій.

І пішла до свого покою. Виходила, як королева, але впала на ліжку, як зломлена билина. У спазматичних, конвульсійних риданнях билося й трепетало тіло.

Се була четверта драма. Любила свого чоловіка, цінила його ум, горда була з його непохитності, з його оригінальності, що він так не схожий на буденні типи обивательського оточення. І от почула нараз, що не зашкодило би менше тої оригінальності, а більше рішучості й розуміння реальних завдань живого життя. Або гнатися за фантомами та гнатися до кінця, до загибелі, як отой гуцул Олекса Довбуш, або не гнатися зовсім. А так — поткнутися і назад, бовкнути язиком, а від діла усунутися: робота не почесна...

VII

А Олекса дійсно біг, не знаючи, на якому він світі. Душа розривалася. Мозок не міг охопити, не міг подиктувати розум, що робити в найближчу хвилину. Піймав себе, що біжить знайомою дорогою в напрямі своєї хати. До дружини би... До тихої Єлени, що так словом одним тихим може полегшувати болі й приносити полегшення. Чи раз так було, що охопить відчай душу, ненависть розпирає усього тебе, що пішов би й бив кого попало.

А вона положить руку на плече, загляне в очі, скаже що-небудь таке просте-просте — втихомирюються хвилі розбурханого духу, злобне слово зірветься з уст, впаде на землю, а з ним разом і злобне бажання. Перестануть тремтіти мускули, очі не мечуть уже блискавиць, і вмирає безрозсудний чин.

Олекса певен, що якби й цей раз, тоді, як вона прибігла, коли б удалося перекинутися з нею хоч кількома словами, вона вдержала би свого сильного чоловіка. Мов канатом сталевим, вдержала би одним словечком. Простим-простим.

Але він же не зупинився і на мить. Коли побачив її закривавлену — світ замкітрився йому перед очима, все здалося дрібницею перед образою цієї дорогої істоти — і от... сталося.

Та Олекса не жалів. Він і тепер не зробив би інакше, але що от тепер не можна прибігти до неї, оповісти, поскаржитися на тяжку незаслужену образу. Вона б зуміла заспокоїти. Вона б якось представила се в іншому, прийнятному світлі — і стало би легше. Так що ж, коли жінки немає, сім'ї немає... І хлопчика, малого Олексика, немає, що любив так вилізти батькові на коліна й бавитися грідущками. Немає нічого. Пустині полонинські, дикі печери, куди так цікаво було лазити хлопцем і так нецікаво лізти

тепер, щоб там жити...

Став серед дороги і з тугою оглянувся. Куди йти?

Направо, наліво, вперед, назад — всюди однакова самотність, всюди однакова небезпека й обов'язок братися за зброю... Се ж когось треба вбивати, когось калічити. Навіщо се і кому воно потрібне?

Надіявся на єгомостя, чекав його слова, благословення, поради й допомоги — і от... Ще нічого не було, а він уже злякався, продав. А згодом? Чого доброго, й донести може. От так отець святий... Всі вони однакові... Їх душу псам іздохлим.

Рішив побувати дома за всяку ціну. Зайде до Осташука — він сидить на узбіччі. Попросить дати знати жінці. Той такий, що не зрадить. Зрештою — буду берегтися.

Швидким кроком і якимось заспокоєно пішов до села.

Коли потемніло, застукав до Осташука у вікно.

— Хто там?

— Ано-ко вийгїт, ґаздо, на мїнуту.

— Ти, Оле?...

— Я...

— Зара...

Вийшов. Оповідав новини, які могли цікавити Олексу.

— Гайдуки брали до двору гедю твого, жінку брали. Кричев пан на не...

— Кричев то пусте. Але не бив? Не знущевси?

— Ні, не казали.

Олекса зітхнув із полегшенням. Значить, погроза мала свій skutok.

— Но, а ти ек, Оле?

— Та й що? Маю п'єтнацік легінів під собов, — хвастонув Олекса. — Нароб'ю такого, що всім дивно буде.

Осташук покивав одобряюче головою.

— Ає, ає... То би добре — попуджєти панів трохе. Най би си варували.

Осташук пішов дати знати Єлені.

Вона прибігла задихавшись й кинулася на шию Олексі. Він її пестив і говорив ласкаві слова. Тепер тільки вповні відчув, яке щастя кинув собі під ноги. Оце би зараз пішов додому... там затишно так, любо... Олексик малий.

— Питавси за мнов?

— Ає... питаєтси... "А де гедя?" А я все кажу: скоро прийде... скоро прийде...

Щеміло серце, думаючи, що не скоро цес гедя прийде... А може ще так трафитиси, що приведут...

Якби ще не той піп проклятий, то, може би, нічого й не було. А то наговорив-наговорив, запаморочив голову, а сам... У, песечя душа попівська! Чув гнів до недавнього свого божества. Це якби так попав зараз у руки — набив би по обох боках обухом добре, аби знав, ек езиком бовтати.

Н-но... Шо си стало, то стало. Тепер уже не чєс мінєти. Може, й піп тут не винен, бо він же економа на мою жінку не посилав... Однако я би вбив того економа й мусив

би йти в опришки.

Цілу ніч пробалакали Олекса з Єленою. Заспокоїв її трохи. Сказав, що це ж не навічно, що, може ж, воно ще перемелеться якимось.

— Ци я знаю, що може бути? Може, я си верну, може, до Молдави підемо ґаздувати — усеко може бути. Я буду си навідувати суда, ек забезпечюси. А витак видко буде...

Єлені стало легше: все ж не пропасть під ногами.

VIII

Одразу загриміло ім'я Довбуша на гірських околицях. Напади один другого сміливіший, один другого удачніший посипалися як з мішка. І число їх, і територія розповсюдження попросту лякали. Здавалося, що сей розбійник може бути в один час в багатьох місцях одразу.

— Чи чули? Корчмаря ограбував у Ясені.

— А в Перечінську мало не весь ринок ограбував. Рахуйте — місто ж.

Ясінь — у глибоких горах на угорській границі, а Перечінське де? Сама подорож туди густо заселеними околицями вже була небезпечною, але молодий ватажко, видно, не знав небезпек і нікого й нічого не боявся. Перелітав з місця на місце й лякав бистротою своїх пересувань.

Сьогодні оповідають про грабіж в Уторопах, завтра в Тов-мачику, післязавтра в Добротові, далі в Устеріках — і сиплються, сиплються назви за назвами, пострах нападає на околицю.

Що одразу стало примітним, так се те, що за об'єкт своїх нападів молодий ватажко вибирав тільки панів та корчмарів. На гуцулів не нападав зовсім. Мало того, що не нападав, але говорено, що дуже часто він свою пайку віддавав бідності. Коли таких фактів народна пам'ять відмітила кілька — се одразу привернуло до нового отамана симпатії широких мас гуцульської бідноти.

— Ає, ає... Він лиш пани та жида пуджєє, а людем нічю не каже. А наше село ув Ослави прийшов та таку, ек півхлопа, скриню грошей взев у пана. А витак ідуть усі селом, він та й трицік хлопців, ек восько йке, та усе гроші обіруч меже челідь сіють, ає...

— Чемний то йкийс вотаман об'євивси. Він, каут, на усе-кого бінного си дивит. Легіням своїм сказав: "Хуч жида, хуч пана, що у невеликі пенції, то не руш..."

Коли проходила вістка, що нападав Довбуш і на гуцулів, то показувалося, що були або панські служаки, як ото в Ясені пограбував гайдука, в Микуличині, або то були учасники облав, як ото в Чорних Ославах, коло Ланчина.

Тамошній жупник ладив похід на опришків, а кілька багатших ґазд охотно піднялися допомагати. З походу нічого не вийшло, бо Довбуш щез. Але за кілька день несподівано вернув і напав на Чорні Ослави серед білого дня.

Жупник заплатив життям за організацію, а ґазди, учасники походу, всі покидали свої жінки й діти та повтікали в ліс. Чотири хати зграбували хлопці. П'ятий ґазда зумів викрутитися. Він не тікав у ліс, а навпаки: повиносив надвір столи, заставив усяким питвом і наїдками, сам став коло воріт і низьким поклоном запросив хлопців на обід.

— Шо-сме завинив — проскіт, але хліба-солі прошу не відцуритиси.

Се так подобалося, кажуть, Довбушеві, що він не велів займати того ґазду.

Ще одна особливість нападів Довбуша була та, що де тільки були при тім люди або де так із ними Довбуш зустрічався — всюди говорив:

— Підіймайтеся, люде, ек ми. Беріт у руки бартки, ек ми. Таже вас багато, а панів мало. Докив будете терпіти? Бийте панів... Гоніт їх на псю маму з нашої землі.

Але сам Олекса убивав рідко, видно, при якихось особливих умовах. Такими особливими умовами було насамперед погане поводження пана з селянами. Лихих панів Олекса не милував ніяк. Другою причиною смертовбивства могла бути участь в організації походу на опришків. Так погіб отой жупник у Ланчині. В Текучі убито урядника Лошака й розгромлено його канцелярію, спалено всі папери. Зрештою, до паперів в опришків виявилася якась прямо ненависть: де не попали на папери, там всюди їх палили. Від них, казали, всі біди на народ ідуть. Коли напали на місто Молотків, то не так кинулися грабувати магазини, як палити в ратуші папери.

Пострах пішов по панах підгірських. Де не зійдуться — розмова тільки про одно: там того пограбовано, там того спалено, там того убито.

— Чули? У Вербіжі зрабовано пана Добросельського. Все забрано... Все...

— Се його піддані, Джамиджуки, навели. Вони в Довбушевій ватазі — ну от і направили.

— Не все одно, хто направив? Він і без направи буде нападати на всіх підряд.

— Як підряд?

— А так. Буде йти за порядком: сьогодні мене, завтра вас, післязавтра його...

— Та що ви?

— Та нічого. Ви чули, як він всюди говорить, що вижене всіх панів і жидів із "свого краю".

— Жидів — не бороню. А як же мене, коли я з діда-праді-да тутешній?

— А він каже, що то край їхній і що ми тут всі зайди.

— Ну... це вже...

— Стривайте, — вмішується третій. — Ви це самі від Довбуша чули чи з чого ви так вньоскуєте?

— Сам Довбуш це каже і повторює всюди. Коли мого сусіда, пана Рушиця, грабував у Воскресінцях, то так і казав: "Забирайтеся, — каже, — пани звідси, бо однаково життя вам тут не буде. Підійму весь народ проти панів, то всім народом вас виженемо. Я, — каже, — тільки перший загін народний. Мене вислано розчистити шлях, намітити путь". От як він міркує.

— То як, пана Рушиця пограбовано?

— Вже.

— А яка у нього колекція зброї була!.. Я часто любувався, буваючи у нього.

— Пішла вся.

— А як з розумувань того Довбуша, чи не відчуваєте ви, панове, тут якого вищого керівництва? Будь-що-будь, а такі ідеї — підняття всього народу і таке інше — це нове в устах гуцула. Ми знаємо опришків і опришків усяких, але то собі просто грабує чоловік

— і все. А тут... Воля ваша, а я вбачаю тут чиєсь керівництво. Чи не постарався тут і не приложив руки який піп руський.

— Можливо, що й так. Бо дійсно: він убиває мало кого, більше грабує. Гуманним, так би сказати, способом виганяє нас звідси.

— То не убиває, кажете?

— Трапляється, але то вже яких особливих... Тих, що занадто жорстоко поводитися з селянами.

Пан Карпінський, сей вічний проповідник лагідного обходження з хлопом, і тут вставляє.

— Я завжди казав, що чаша терпіння народного переповниться й доведеться нам усім покутувати за гріхи деякої частини з нас.

А пан Злотніцький, прихильник суворої школи для хлопа, виривається:

— Як пана слухати, то хлопа треба під шкло посадити й любитися ним, щоб не сказати яскравіше...

— А як пана слухати, то з хлопа треба шкіру здерти та нею застелити собі стіл для великодньої паски.

Це вічна полеміка. Говорять ніби двоє, але то, властиво, найяскравіші представники двох течій і за кожним із них стоять симпатизуючі. Пан Карпінський — старополяк, прихильник родинних, найближчих стосунків із селянством.

А пан Злотніцький — це вже інший і цілком протилежний тип. Правда, і він часом бавиться в старопольщину, але бере звідти тільки необуздану сваволю. Що ж до селянства, то вважає його бидлом і навіть серед не дуже поблажливих панків своєї околиці виділяється жорстокістю.

Не тільки пан Карпінський, а й сусіди не раз говорили панові Злотніцькому: що занадто, то не здорово. Радили трохи зм'ягшити режим, але пан Злотніцький був draжливий на сім пункті й зубато відгризався.

— Панове! Я до ваших справ не мішаюся, не мішайтеся, будь ласка, й ви до моїх. Може, у вас які хлопці інші, того не знаю, але у мене самі лотри, лайдаки, лінюхи і злодії — і до них у мене мова одна — нагай.

Та не лише нагая вживав пан Злотніцький у своїх розмовах із хлопцями. Гірше було те, що він часом вигадував спеціальні муки, особливо для тих, хто проявляв хоч який-небудь дух протесту.

Декому це імпонувало, як, наприклад, панові ловчому курському. Він часто висловлював думку, що заздрить панові Злотніцькому.

— Се у вас тут, на долах, можна собі позволити на таке з хлопом. А у нас в горах це попросту неможливе.

Пан полковник сміявся з того.

— То пан не вміє. Якби я сидів у ваших околицях, я би вам показав, як то треба тримати хлопа в руках.

IX

Коли об'явився Довбупі і рядом учинків заявив себе як месник народних кривд;

коли раз, і два, і кілька трапилися факти, що селянство скаржилося Довбушеві на лютість панів і Довбупі ішов і творив розправу, багато шляхтичів мусили змінити свій режим; дехто пробував і загравати із своїми підданими.

— Ну що, панове сусіди, — півжартівливо, півсерйозно говорив такий до своїх селян. — Будете закликати Довбуша до мене?

Селянство або відмовчувалося багатозначно, або лицемірно говорило:

— Ми ваші, ви наші...

Дивно було одно — і над тим багато дехто задумувався: як то одразу оцінило селянство виступи Довбуша як свої власні й дало на них свою санкцію. І раніше ж бували опришки, і вони розбивали панів, але чомусь селянство не розписувалося за них. Виказувало до декого з них свої симпатії, допомагало часом, але то все в певних межах, природно.

Тут же якось одразу сталося щось інше. Перших кілька нападів, і ім'я Довбуша вже у всіх на устах, всі селяни повторюють його з тою усмішечкою, з якою ото оповідають улюблені свої анекдоти про дуже мудрого хлопа й дуже глупих панів. Одразу пішли творитися якісь оповідання, якісь легенди навіть про особливі вчинки Довбуша. І всюди червоною ниткою проходила симпатія нового отамана до бідного люду.

— Єк ішов Довбуш із Ляховец, над ріков над Бистрицев, лапав рибу Василь Василюк, господар леховецький. Довбуш прийшов до нього й каже:

— Рибу лапаєш?

— Ає, рибу.

— А ти нас погостиш?

— А чому ні? Погощу. Я ще й дома маю.

— Ну то ми підем до тебе на вбід.

Пішли. Та й добре їх усіх почастував рибов. Довбуш подякував, а витак каже:

— А що тобі належитси за тото?

— А нічо.

— Ну, то настав'ей шепку.

Тот наставив шепку, а шепка велика, шо й півгелетки в неї влізе. Та й Довбуш насипав му повно грошей.

Над тими, хто кривдив бідних людей, Довбуш мстився часом жорстоко. Бистро оббігла гори чутка, як Олекса закопав живого попа в землю. Скільки там було дійсної правди, а скільки уросло з легенди — не відомо, а тільки чомусь ніхто точно не вказував, де власне то відбулося. Казали, що був десь побережник один і вмер. Пішла жінка до попа, а той каже:

— Як не даси п'ятнадцять левів, то не буду ховати.

Іде жінка назад, плаче. Зустрічає її Довбуш:

— Чого плачеш, молодице?

— Єк же мені не плакати, йк ксьондз не хте чоловіка ховати без п'єтнадцік левів, а тих грошей зроду не мала.

— А де ти жиєш?

— А ту, у лісі, чоловік був побережником.

— Ану йгim.

Прийшов Довбуш, подививси. Лежит тот мертвий на голій соломі, гіти сиге голодні, нема шо вкусити. Зараз казав Довбуш своїм легіням витегти, шо в кого є їсти; погодували гіти та й ту жінку, а витак Довбуш їй каже:

— На тобі п'єтнадцік левів, та най тобі поховає ксьондз чоловіка. Єк его завтра вінесут на цвинтар і прийде ксьондз та й буде коло гробу, і ек спустят у єму — скажеш ксьондзові, шо прийде до него Олекса. А піп тогди буде вертати тобі гроші, лиш ти не бери.

Все так відбулося. Піп, переляканий грядущою відплатою, велить зарізати ялівку, готовить щедрий обід, але Олекса обідати не хоче й велить себе вести на цвинтар і показати, де поховано того бідного.

А ксьондз не знав, шо й єму вже попри того бідного єму вікопали. І він пішов з ними всіма на цвинтар та й показує:

— Оцей гріб того бідного...

А Олекса сказав товаришам:

— Клагіт го до цеї єми.

А вони го поклали стоєти сторцом рівно в землев, лиш голова наверхі і прикидали го глинов по саму шию.

Вернулися до него додому та й забрали гроші. Повернули до тої бінної удовиці, й Довбуш дав ї утримане до самої смерти.

А ксьондз цілий тиждень стоев у землі і дуже плакав. А за ним скрізь писали — де ся подів. Аж грабар го відшукав.

Єк го відкопали, принесли додому, але так го глина з'їла, шо вже шос тиждень по тому помер.

Казали, ніби це піп був у Гробівцях. І тут же оповідали, шо і попа, коли він бідний, Довбуш не займав. Говорили, шо після грабунку грабовецького попа мав Довбуш піти ще до ляховецького, бо про нього теж казали, шо він дуже скупий. А той піп та був собі, кажуть, дуже хитрий. Прочувши про Довбуша, пустився на хитрість.

— Борзо повіносив усі дорогі речі гет з хати, а поскликав від сусід дрібні діти і не дав їм цілий день їсти, аби були голодні. Сам перебравси дуже бідно і поставив післанце на дорозі, аби дав знати, коли ме Довбуш іти, аби попаде варила їсти для тих дітей. А ек тот посланец дав знати, вна зачєла варити кукурудзений чир.

Довбуш прийшов, дивитси на того і питає:

— То всі твої діти?

— А всі.

А діти кричут: "їсти!.. їсти!.."

Подививси, подививси Довбуш і каже:

— То ліпше бути денним зарібником, ніж таков попадєв, як ся.

Та й усі ті гроші, шо зрабував у Грабівцях, дав сему попові.

Підкреслювалася загалом щедрість нового отамана не тільки спеціально до бідних,

а взагалі. Вказувалося, що у нього немає тої жадності до грошей, яку проявляють взагалі розбійники. Оповідали, наприклад, що в Сиготі багаті збудували собі спеціальну скарбницю, куди зсипали своє золото й срібло. Причём зробили це дуже хитро.

— Вони хтіли Олексу змудрувати та й усипали успід золота, а поверхи срібла у скриньох. Гадали, що си май скорше заберут, що зверху, та й далі.

Але Олекса добачивси зара: узев лопату і повигортав золото наверх. Кожний легінь набрав, що міг, і пішли у гори.

Ек вийшли на прилуку, дивитси Олекса, що декотрий легінь набрав тих гроший, що ледве несе. Сказав стати і принести усі торби д'собі. З кожної торби надсипав, а лишив лиш тільки, кілька хлоп годеи занести. Решту, що лишилося, розсієв кругом по прилуці.

— Нащо ти, Олексіку, розсіваєш золото? — кажут легіні.

— Є, дітоньки. То і за тридцк років найде пастушок грошик — зрадуєси тому дуже та й Бога запросит.

А в Солотвині, оповідали, як забрав касу Довбуш, то взяв лопату й викидав усі гроші надвір.

— То ек був гмін людей, цілий, казати, ермарок, так усю кинулося збирати гроші. Люде дуже урадувалися тому і Бога просили за Довбуша, бо кожний ніс купу гроший з ермарку додому.

Часом це розкидання грошей приходило ніби ні з того ні з сього, видно, просто від повноти душевної. Так ніби трапилося раз у Зелениці, де на Спаса, коли люди йшли до церкви, Довбуш ніби взяв решета й почав розсівати гроші на дорозі.

— То сієв від Єков'єків аж онде, де сидит Єнкілька. Люде йдуть до церкви, аж ту див'ються — гроші... Забули й за церкву, кинулися збирати. Та йк зачнут сварку, а далі бійку... Зробили ціле пекло над тим маєтком, що їх Довбуш почестував. Одно перед другого хотіло бирше набрати... А Довбуш си сміє...

Взагалі припав до душі народові новий отаман. Поряд із жорстокістю, з якою він розправлявся з ворогами, відмічалоя ласкаве, лагідне ставлення до жінок і особливо до дітей. А най би котрий з легінів дитину малу торкнув, він зараз: "Най, — каже, — най... Не руш..."

— То вже я самий знаю, що правда. Він був ув Оліне в Зелениці. Та що ж, баювали там трохе у саду — бо ув Оліне був садок. Рано, ек уже йти, Довбуш каже: "Дивиси, ґаздику, аби хлопец твій — а у Оліне був малий хлопчіше — аби хлопец, — каже, — не йшов у сад, бо оден з моїх легінів згубив ніж".

Видиш, ек дбав. Помнєтав за дитину ліпше геді. Бо Олінь забув, та й хлопец поліз рано у сад та, видитси, не розпоров собі стегно? Ого! Розпоров гет...

А пани слухають усі оті легенди й оповідання через своїх довірених... Та коли ж би то все обмежувалося на оповіданнях, то була би ще байка. Коли ж бо селянство ознаменовувало свої симпатії до молодого отамана не самими легендами, а цілком в реальний спосіб. Довбуш не потребував мати ні агентів, ні шпівнів — все селянство одразу записалося до нього в агентуру: і поведуть, і розкажуть, і покажуть, куди пройти, коли безпечніше напасти. Стануть самі на сторожу й то з усіх боків. Коли

часом Олекса помилує поміщика й не підпалить — підпалять самі, а потім б'ють у дзвони й прибігають гасити вже тоді, як усе згоріло.

Сумовитість напала на панів. І коли першими часами то ще відбувалося спорадично — все якось думалося: то лихо на сусіда, а мене, може, Бог помилує. Коли ж грабежі посипалися як з мішка, радіус сфери діяння до надзвичайних розмірів — всі зайти відчули, що в краю сталося щось особливе, прийшла якась пошесть, як от чума або холера. Навіть гірше. Бо від хвороби є ліки, нарешті можна видужати, перебути лихий час і вернути знову додому. А тут ліків нема; утекти, правда, можна, але коли вернешся, то прийдеш на згарища власного маєтку.

Х

Найбільше всіх потерпав пан ловчий курський.

В перший момент після того, як трапився отой випадок з економом, пан Кшивокольський не міг отямитися від гніву. Йому здавалося, що шляхетський гонор потребує невідкладної та примірної кари. Хату Довбушеву спалити, жінку його вкарати смертю, як рівно батька й матір. Або завдати до вічного криміналу в кайданах. Взагалі не було такої кари, яка б здалася завеликою. На щастя, серед двірні знайшовся один старий служака, який порадив своєму панові не спішити й взагалі не дуже-то давати рукам волю.

— Бо то, видите самі, який то зухвалий хлоп. Він же перестерігав на відході, аби ви не займали його жінку — і я би вам радив справді не чіпати. Бо той хлоп як узлоститься — хто вас тоді від нього оборонить? Ніхто.

— А ти знаєш, що по старому сарматському закону за смерть одного шляхтича треба убити сім хлопів?

Де саме пан ловчий курський вичитав такий закон, того він не сказав, але дістав у відповідь стиснення плечима.

— Я такого закону не знаю, то не буду про нього й говорити. Може, то давно колись було так, а тепер якось я про таке не чував. Зрештою, то за шляхтича, а покійний пан економ був такий же шляхтич, як...

І замалим не вирвалося — "як і ти". Старий був слуга вірний, але шпигнути пана ледве втримався.

Пан Кшивокольський бундючився ще трохи для вигляду, але внутрішньо чув, що слуга каже правду. Для видимості закликав до двора Єлену, старих, покричав на них, а зробити все ж нічого не зробив — і не каюся потім.

Бо коли пішли чутки про напади Олекси на панів, про удачливість його походів, пан ловчий благословив у душі доброго радника. Мороз ішов поза шкірою, коли думав — що би з ним зробив тепер Олекса, якби дійсно, в першому пориві, кара впала на Єлену.

І пан ловчий курський не тільки не чіпав родини Довбушів, а навіть прикликав раз до себе старого Василя і говорив йому:

— Слухай, старий. Що сталося, то сталося — і най твоєму Олексі буде Бог суддя. Але мені жаль твоїх синів. Все ж вони хлопці гарні і могли би собі ґаздувати. Я би їм поміг... Скажи їм — нехай перестануть розбивати й повертають додому. Може, вони

боятися мене, то скажи їм, що даю їм своє рицарське слово, що їм нічого не буде. Я пущу все в непам'ять. А як вони не послухають і далі будуть броїти, то певно попадуть на шибеницю, це вже ретельно. Рано чи пізно, а попадуть. До часу дзбан воду носить.

Василь слухав з покірним виглядом, потакував, а сам думав:

"Ає... Добре співаєш... А якби вернули — дав би походити місяць чи два, тогди... Знаємо вас..."

Зрештою Василеві, як показалося, просто було неvigідно, аби сини вертали. Насамперед зазнав великої шани від селян. Ще від своїх не так, як від чужих. Де би не показався — просять випити, угощають та ще дякують.

— Ой, гекувать, гекувать, що такого-сте сина зростили. Честь, честь, — говорили і на базарі, і на храмі, і де би не ступив. Правда, дякує більше голота. Більша була би честь, якби дякували екі май поредніші ґазди, але вони помовчують.

Та й економічно поворот синів був би неvigідний. І за п'ять літ вони не заробили би стільки, скільки оце тепер понаносили тайкома. Або, скажім, таке.

Сидить раз перед вечором Василь на порозі своєї хати, попихкує люлечку. Коли дивиться — постать якась. Звернула з дороги на Василеву стежку й простує сюди. Придивляється Василь — корчмар якийсь та ще й незнайомий. Бесаги за плечима.

Спохмурнів Василь. Що тут йому треба? Коли корчмар іде до крескенина, то вже напевне з лихою думкою: драча якась нова ци біда го знає, що вни вже там корчмарі з панами вигадали.

Гість підійшов до воріт, обганяється від собаки.

— Узміт кутюгу... Кутюгу узміт...

Василь відогнав пса.

— Ви будете Василь Довбуш?

— Я...

— То, може би-сте, були ласкаві піти д'хаті — я би шос хтів зговорити з вами.

Здивований іде Василь до хати: щось дуже лагідно говорить прихожий.

В хаті ще чудніше. Кланяється незнайомий Василеві раз, кланяється два, кланяється й три. Потім ставить на стіл велику бутлю горілки, кладе два буханці білого хліба такого, що зроду такий не лежав тут на столі у Довбушів. Фаску масла кладе, бринзи, ковбаси такий кавалок, як кінська нога.

А виклавши все це з бесагів, поклонився ще раз і каже:

— Прошу вас приймати цес дарунок та й аби-сте були ласкаві сказати своїм синам, аби вни мене не грабували.

Ага... Ось воно що...

Лице Василя набрало ясновельможної поваги.

— А ти хто?

— А я називаюся Йосель, Йосель Бергштейн. Я орендую шинок у Лючі. Так я видів ваших синів — уй... Шо за хлопцї... Єк дуб'є... Слава Богу, шо-сте дочекали таких синів...

Може, й не цілком Йосель славив Бога за Довбушевих синів, але бодай так говорив.

Дивлячись на солідні аргументи, якими підкріпив Йосель своє прохання, Василь з повагою відповів Йоселеві:

— Не бійси, Йоську, нічого і йди собі д'хаті супокійно. А як прийдут ід тобі сини, то скажи, що був у мене й що я велів їм тебе не займати. Дай їм їсти-пити — та ото й по всему. А коби таки конче хтіли рабувати, то вилай їх порен-но та й скажи, що гедеві донесеш.

Лице Йося зробилося сумним. "Вилай добре... Се тоді, як корчма горить, звідусюди пістолетні вистріли, а коло горла тобі ніжик тримають. Вилай добре, коли я один, а їх десять, а може, сто — я знаю?"

І тому скорбно від озвався Йосьо:

— Ци мені лаяти таких великих панів?... Та я й подивитиси на ні бою. От екби... екби ви були ласкаві дати мені знак екий... шос із себе...

Василь сміявся:

— А шо я ті дам із себе? Гачі дати? То в мене вни онні — ци я му ходити без штанів, га-га-га...

Йосьо дивився по хаті — що би таке взяти. Але в халупі Василевій було голо.

Погляд шинкаря впав на засмальцьовану крисаню старого Василя. Тій кресані було, мабуть, стільки ж літ, скільки й самому Василеві. Зашкарубла, просмальцьована, вона виглядала на якийсь безформний шматок шкіри невизначеного кольору чи кольорів. То була неписана історія життя її власника — Василя Довбуша. Зрештою не можна було би сказати, що неписана, бо там все було написано, тільки не тим чи іншим алфавітом, а певними, самому лише Василеві зрозумілими ієрогліфами.

От шпалаба урвана. Це ще парубком відбивався від десятка легінів із сусіднього села, куди ходив до дівчат. Не тому, щоби своїх бракувало, а так, із буйності.

От бик пробив діру рогом, як метав колись у полонині. А ось дірочка таємного походження... так ніби слід кулі поліцейського "гусарського" пістолети...

Багато там було всяких знаків. По магнатських домах вішають військові трофеї по стінах, що оповідають правнукам історію їх дідів. Василь міг би повісити на кілку свою крисаню і по ній оповісти історію не свого лише, а цілого покоління. Бо те, що переживав він, переживала й більшість таких, як він.

І от цей, можна сказати, літопис побачило шустре око Йося.

— Гачі... шо мені гачі? А от коби-сте були ласкаві та й дали мені оту вашу кресаню, то я би вже вам файно подекував, а завтра бих прислав вам нову, та таку, що ф-фо!.. Дивитиси мож... Дайте, ґаздо. Видев, ваші сини знають, шо то гедева кресаня.

Ого! Ще би їм не знати, коли від маленькості вони не бачили на голові геді іншого убора, лише оцю вічну, незмінну — і буденну, і святочну — кресаню.

Але Василеві якось не хотілося розставатись із тою реліквією.

— Та я до неї звик... та вже тільки роки... та на якого дідька мені нова... то молодому кортит, а мені товже...

Але Йосьо все ж таки Йосьо, і не був би він Йосьо, коли би не вмів допинати свого. В результаті переговорів Йосьо забрав ту святість родини Довбушів і дійсно як

дорогоцінність поніс додому, притуляючи до грудей.

Справді то була вартісна річ. То була гарантія збереження свого майна, гарантія збереження "трудів" стількох літ.

А Василь увечері зробив "бал" своїм близьким і дальшим сусідам. Попилися всі. Старий все припрошує:

— Пийте, людонькове! Не шкодуйте добра тих дерунів. Я пошлю до Лючі, й мені Йосьо ще даст. Та що до Лючі... До усекої коршми пошлю, то мені усекий даст. А то чому? Бо я лиш іскажу слово онно — і кант! Бо у мене сини-и... Ні у кого таких синів нема, йк у мене сини.

І хвалився, фудулився, аж поки непривичний хміль звалив його серед таких же п'яних, як і він.

А за який тиждень попробував своєї могутності. Закликав пастуха Жолоба Олексу, дав йому рогатину.

— Іди до Лючі, до Йося-шинкаря, і скажи му, що я, Василь Довбуш, тебе посилаю, аби Йосьо дав горівки. А рогатину цесу даю на знак.

Так лише гетьмани пересилали свої булави з яким високоважним політичним дорученням.

Жолоб пішов і справді приніс око горілки, два буханці хліба й рогатину назад.

Зрештою, не один Йосьо показався таким мудрим. Косівські купці зробили те ж саме, але організовано. Вони прислали до Олекси делегата, який мав домовитися, скільки хочуть опришки діставати щомісячно відкупного, аби тільки не нападали на Косів. Олекса пристав. Умову було складено точно, хоч і не на письмі. Окрім грошей, Олекса вставив туди натуру — сушену рибу, вудженину усяку, а також порох, олово. Все це мало приставлятися самими данниками в призначене місце — і дійсно свято виконувалося.

Таким чином Олекса мав забезпечення у харчах, міг часом і приховати дещо. Так він і робив: відділяв частину й ховав у різні покрийомі місця різні припаси, які не могли псуватися.

— Про всеке...

ХІ

Олексі трудно прийшлося на перших порах. І то з усіх боків трудно.

Насамперед психічно. Як-не-як, а треба було переступити через людську кров і сльози. Се було непривично. Як і всі фізично сильні люди, сам Олекса з природи був добродушний, м'якої вдачі; особливого задоволення йому не давали людські, та й не лиш людські страждання. Жорстокостей він не переносив не тільки в кому іншому, а й у собі в першу чергу. А тут — доводилося бути жорстоким, доводилося дивитись на людські страждання, на людську кров. Якось... незвично було у тім Олексі... проти себе йшов.

От Іван — то вже друге діло. Той іще змалечку показував інші норови. Раз — іще були хлопчаками — піймав був Іван сову. Вивернув їй крила й так, за крила, приніс до хати. Птаха, видно, сильно мучилася, а Іван і не помічав того: теліпав птицею

туди-сюди, оповідав, як вона — така футка! — хотіла його дзьобом, але він, ще футчіший, не дався.

Олекса не міг дивитися на муки птахи й попросив сову собі. Іван не дав. Олекса повторив просьбу сильніше. Іван своє. Олекса ударом під ногу звалив Івана. Той ухопив Олексу, зчинилася бійка.

Подужав, правда, Олекса, але від сови залишилося саме шмаття, та й Іван довго ходив у ворожому настрої, аж поки то якось забулося.

От і тепер. Олексі трудно звикати до деяких негативних сторін вибраної професії. Впадаєш до корчми... смертельно перестрашені обличчя... жінки плачуть, малі діти пищать, аж мокрі від страху — а в тім усім треба ходити, розбивати скрині, тягти добро, а часом і бити, на смерть бити корчмаря...

І Олекса здебільшого фізичне грабування передає на своїх хлопців, залишаючи собі лише організаторську частину: жінок і дітей закликає до окремого покою, велить сидіти тихо, запевняючи, що їм нічого не станеться.

І все ж перші часи трудно було. Сам себе умовляв, що так треба для справи, що без цього не обійдешся, але перед очима вставав власний синок Олексик і думалося, що воно, біднятко, мусило би пережити, якби так уночі напав хтось, хату запалив, маму ізв'язав, добро почав тягти... Ні, не так воно якось... От коли б отак установилося: сталася комусь кривда, таки зараз, отут на очах, і зараз же треба було помсти, як чинника рівноваги. Тоді була б інша річ, тоді було би легко.

А то кривда є, правда, але робилася колись, а може, й не робилася зовсім даною особою, робили інші — а мститися треба на всіх підряд і не розбирати, який ти там сам по собі. Оце й було трудно.

І знов Іван — нічого того не знає. В заграві пожарів відчуває себе, як у власній стихії, може навіть жартувати. Плачу й стогонів не чує, відноситься до того, як до брентіння придушеної мухи. Може вдарити сокирою в людське тіло тільки тому, що воно підвернулося по дорозі, а в руках був топір. Не раз спостерігав Олекса, як Іван, ударивши барткою, з цікавістю дивиться, як витікає кров із живої ще людини. Кричачи несамовито, в'ється ранений передсмертно, а Іван дивиться, як ентомолог, що наколов метелика на шпильку, капнув етером на головку і дивиться, чи скоро перестане тріпотіти засуджена на смерть істота.

Пробував Олекса вказувати братові на безцільність безцільної жорстокості, але Іван відповідав зухвало:

— А ти хто такий, аби мені вказував, що я маю робити?

— Я тобі втаман.

— С... я такими втаманами, ек ти. То Дрислюкові ти втаман, а я що хочу, то й роб'ю.

Ставало у Івана ще тільки тям, аби не говорити того при людях, але й на самоті це було річчю неподібною. Олекса марив про залізну дисципліну у своїй ватазі — а яка вже могла бути дисципліна, коли серед товариства знаходиться такий розкладний елемент.

Добре, що все удавалося, все йшло так, як Олекса надумав, як Олекса запорядив,

як Олекса розпланував. А так же вічно не може бути. Трапиться колись і невдача, а може, й не одна — а тут такий Іван виступить із своєю критикою. Іншому то розвалив би голову за непослух, а рідному братові як...

Словом, ватагівство, яке здалеку здавалося такою простою річчю, що відбирай лише саму пошану, при ближнім розгляді показалося страшенно складним. Вже наскільки ватаг у полонині має мати голову на все — але де... Чи можна й рівняти, як ватажити над вівцями, а чи то над живими людьми? Боротися з вовками — а чи то зі смоляками, ровтами, які засідають з усіх боків? Знати одну полонину — чи знати весь край, як гори, як доли? Як де пройти, куди найближчий і найбезпечніший шлях, які пригоди тебе можуть на тім шляху зустріти й як від них відборонитися?

А скільки ж найдивніших стосунків із усякого роду людьми? І стосунків несподіваних, непередбачених. Олекса, починаючи свою діяльність, ясно розділив був собі теоретично людей на "ворогів" і "своїх". Поділ яскравий, орієнтуватися легко.

Виявилося, що це зовсім не так. Виявилося, що серед тих, які цілком ніби належали до стану ворогів, є такі, що з ними можна й треба тримати зв'язок; і знов же серед "своїх" багато є таких, що чимдалі від них, тим краще. І все це треба врахувати, все це треба знати, серед того орієнтуватися.

От підстароста Рушель. Це найближча власть адміністративна в повіті. Пан є паном і може наробити багато лиха; підстароста може його наробити ще більше, тим паче, що має в руках сяку-таку озброєну силу.

Олекса на початках досить часто навідувався до жінки, до батьків. Прийде, застукає у вікно. Мати вийдуть або батько.

Погомонять. До хати Олекса не входив, бо хто знає... Раз тільки увійшов на хвилику до своєї хати — поглянути, як спить малий Олексик.

Скромні вони були й не часті, ці одвідування, але й на них треба було купити право. Це право міг дати Рушель. Олекса послав одного з найзвинніших своїх хлопців Василя-спузаря (так його звали за Олексиним приводом і всі товариші). Той вислідив, коли Рушель поїхав на полювання, й привів Олексу прямо перед ясні очі пана старости.

Рушель приложив рушницю. Олекса свою.

— Не стрілей, пане, бо й я тої штуки вмію. Подивиси ліпше.

Рушель оглянувся. Майже з-за кожної смереки стирчало дуло рушниці. Пан староста зрозумів, хто перед ним.

— Ти Довбуш?

— Я.

— Чого ти від мене хочеш?

— Хочу по-розумному з вами поговорити.

І сказав, що деякий час іще має намір навідуватися зрідка до старих своїх і до дружини; що пан ловчий курський займати його не буде, але от хотілося би мати ще таку саму за-безпеку й від пана старости.

— А шо суха ложка рот дерет, то, може-бесте, були ласкаві приймати на перший раз цесе, — і давав згорток золотих та дорогу золоту табакерку.

Пан Рушель покомизився трохи, але акомпанемент до основної мелодії був такий виразний, що пан Рушель згодився співати дуетом.

Правда, він зі свого боку теж поставив деякі умови... Насамперед Олекса не має нападати ні на самого, розуміється, Рушеля, ні взагалі на довколишню шляхту. По-друге, приходити до Печеніжина більш-менш тоді, коли Рушеля не буде, бо як він буде там знаходитися, то його змусять напасти на опришків.

Олекса приобіцяв. Вдарили по руках і запили могорича з охотничого котелка пана підстарости.

І Рушель додержав слова. Олекса мав нагоду переконатися. Скільки разів приходив додому — правда, обережно, із застосуванням усіх опришківських пересторог, — але ніколи не помітив слідів засідки на себе.

Цілком все ж не довірявся, бо міг думати, що це пан лише присипляє чуйність, але все ж чув полегшення. А один раз так і зовсім завдячив тільки Рушелеві. Сталося це так.

Олекса, треба сказати, переконався, що людям треба імпонувати усім: і діяльністю, і словами, і навіть одежею. Тому Олекса почав ходити пишно, вбирався в усе дороге, блискуче, голову почав носити високо.

Як у вояка, що дослужився до якоїсь ранги, вдів сяйливий мундир, медаль якусь вислужив, появляється нараз непоборне бажання показатися в усьому тому блисків серед свого села, де пас скотину, показатися колишнім своїм товаришам, а ще головніше — ворогам, показатися старшим ґаздам, що колись теліпали тебе за вухо, дівчатам, особливо дівчатам. І вояк уживає всіх засобів, наражається на всякі невігоди, аби тільки хоч на день, хоч на один день вирватися до свого села — так і у Олексі появилось нараз таке непереможне бажання. Прийти до села не тихцем, серед ночі, потайки, а в день білий, в повному уборі, на чолі великого відділу опришків. Гучно, бучно. Зі співами й музикою. О-о-о, для такої штуки варт було дечим рискнути. Правда, Олекса не зробить так цілком наосліп, він забезпечиться, та риск все ж певний є.

Але в тім же і розкіш життя. І Олекса рискнув. Вибрав неділю, файну днину і з'явився у Печеніжині... Ефект був надзвичайний. Печеніжинці й заочно були горді, що от такий славний ватаг вийшов із їх села, а тепер, коли він загостив і от так одверто, прямо не знали, де його посадити.

Самі розставили варту, а окрім того, установили оригінальну систему: до корчми пускали всіх, а з корчми нікого. Особливо багачів. Коли який наважувався йти, припрошували ехидно ласкавими словами.

— А, Іваньчику солоденкі, Бог би вас (землев — се потихеньки) укрит. Таже раз, може, на віку шо нам із вами набутиси. Та й абесте були грешні із нами посидіти.

І з веселими, хитро привітними обличчями заступали дорогу, майже силоміць брали за плечі й садовили за стіл. Гостили Олексу, як якого великого пана, а при ньому вже й його бравшу. Опришки теж не хотіли відстати, частували ґаздів, а ті знов опришків — і пішло таке...

В результаті перепилися всі, забули й про обережність, забули різницю між

станами. Всі люди почали здаватися прекрасними, і якби зараз надбігла поліція, їй запропонували би випити і закусити. Один тільки Олекса не тратив голови. Повністю ніс відповідальність свого поста й був свідомий її. Не пив багато, сам виходив перевіряв варту. Зате Іван наливавсь вщерть. А в хмелю він був дуже буйний, ліз на бійку, наривався. Так сталося й тепер.

У ватазі Олекси було два волохи. Одного псевдонімом величали Джус — це по-волоськи означає "житель долин", а другого Сус — "житель гір". Іван чомусь взагалі їх не любив, а тепер нагадав собі десь якось неправильно поділену здобич, ніби Сус і Джус забрали якусь Іванову пайку — і от тепер напосівся на них з усією п'яною впертістю. І коли б це було між собою — може, якось би й обійшлося. Але тут, на людях, — о, тут картина була зовсім інакша. Почуття власного достоїнства загострювалося тут до крайніх, найтонших ступенів. Опришки взагалі такі люди, що наступити собі на ногу не дозволяють, але зараз, у корчмі, де стільки народу, женщин, тут опришок не то наступити, а й подивитися на свою ногу не дозволяв. І тому сварка між Іваном і волохами бисто перейшла до барткових аргументів. Олекси саме не було в хаті. Коли рванулися легіні до бійки, хтось із тверезіших побіг дати знати Олексі.

— Пане втамане. Іван із волохами завівси.

— Іван. Знов Іван. Ох, мені цес Іван...

Коли Олекса прибіг, застав там побоїще в повнім розгарі. Крик, галас... Клубки якихось людських тіл. Хтось когось тягне, хтось когось заспокоює, а всі кричать, і ніхто не знає що.

Одного волоха, власне Суса, вже не треба було заспокоювати: Іван уже заспокоїв його раз назавжди. З розрубаною головою волох іще дихав, то одкриваючи, то закриваючи очі, але, мабуть, то вже було останнє дихання.

Джус зірвався з піною біля рота відомстити за товариша, але його держало двадцять рук. А Іван — як сатана... Відбивався від десятка людей, мов від найлютіших ворогів... Очі налилися кров'ю, і він уже і не бачив нічого, і не усвідомлював собі, що робить, кого б'є й навіщо. Зрештою й ті, хто на нього нападав, так само мало знали, що вони роблять.

Олекса так крикнув "Стій!" — ускочивши до корчми, що справді одразу всі стали. Розкидавши товпу, кинувся до брата:

— Верж бартку!

Осатанілий, непритомний, весь скривавлений, Іван навряд чи розумів, що йому кажуть.

— Верж бартку! — крикнув ще раз Олекса, весь дрижачи від гніву й нетерпеливості. Іван не чув, бо кричав щось беззв'язними звуками і розмахував топором.

Комусь через голову, десь через лавицю скочив Олекса тигровим скоком на брата. Налетів зверху, як сокіл б'є журавля.

Гримнув Іван на землю, але, падаючи, махнув барткою так нещасливо, що розрубав Олексі ногу. В наступну секунду вже лежав на землі, придавлений стопудовою вагою.

Ще в наступну був уже зв'язаний, весь спелений вірьовками й ремінням. Вив від злості, плювався й гриз зубами все, що міг дістати ротом.

Все гуло і кричало в корчмі. І в тім гудінню хтось зауважив:

— Пане ватажку! Таже у вас повні гачі керви.

Олекса глянув. Дійсно: грубі суконні гачі не пропускали рідини, і там, як у бордюку, зібралось повно крові. Треба було хоч обдивитися. Олекса взяв свого незмінного Василя-спузаря (хто би тепер пізнав у цьому бравому, кров з молоком хлопцеві колишнього "нічника"?). Спираючися на нього, пішов до своєї хати, доручивши Федорові Джамиджукові зібрати якимось до порядку легінів і вирушити в зарані призначене місце.

— За село не знати. Все файно, все добре, а проте тра сокотитиси.

Федір попробував щось зробити, але в нього нічого не виходило. Насамперед сам був п'яний, а потім — ніхто його не слухав. Він віддавав наказ, а той, до кого це стосувалося, співаючи, простягав до нього чарку й пропонував випити.

Нічого організованого у Федора не вийшло. Опришки всі були п'яні. Хтось тут же впав і хропів; хтось пішов ще до якогось прихильного ґазди, а хто — до ґаздині. І саме в цей момент прибіг вартовий із тривожною вісткою, що їде якийсь пан, а з ним троє гайдуків. Але вістка ця нікого не здивувала, нікого не зрушила, бо хто ще й зостався на ногах, то не в'язав лика.

Шинкар, повинуючися незмінному в віках інстинктові, шепнув жінці: піди скажи панові Рушелеві (бо це був він), що опришки у мене в корчмі, лежать усі п'яні й що зараз мала дитина може їх пов'язати. Шинкарка вибігла і передала ці слова Рушелеві. Але яке ж було її здивування, коли представник влади спокійно їй відповів:

— А за що ж я маю їх в'язати? Хіба вони мені що винні?

Шинкарка так і залилася з розкритим ротом, а пан Рушель торкнув коня острогами й швиденько подався геть. Рахія покивала головою й подумала: "Скільки ж він від них бере?..." Єлена аж затрусилася, коли побачила чоловіка. Він іще йшов, але був блідий і хитався. Очкур довелося розрізати — і ціле відро крові одразу хлюпнуло на долівку, мовби хто коновку перевернув.

Єлена скам'яніла, і серце в неї перестало битися. Василь узявся обмивати, а Єлені сказав побігти й покликати кого з людей. Єлена побігла до свекра. Василя не було дома, прибігла мати Олексина, але з неї толку було мало.

Як-небудь, як уміли, перев'язали ногу. Олекса сам керував перев'язкою. Потім сказав матері, щоб пішла роздобула коня. Це нелегко зробити, бо літом коней коло хати гуцули не тримають. Але все ж дістала. Привела.

Єлена з тугою дивилася.

— Ци бес їхав, Олексику... Я би те віходила...

— Знаю, Єленочко... Самий бих так хтів, але... можуть мене взети...

Олексик малий дивився на все перестрашеними очима. Так давно не вигів гедю — і от... Стільки крові не бачив зроду — і перелякався.

Ледве виліз Олекса на коня. Нога розпухла, в рану набилосся багато волосків з

суконних гачів.

Попрощався Олекса, поїхав. Василь іде збоку, підтримує. І якби тепер хто хотів ловити опришків у корчмі, а Олексу в дорозі — не мав би великого труду. Олекса це розумів і сильно каюся, що ради своєї пихи наразив на таку страшну небезпеку всіх своїх людей.

Схорована уява рисувала всі можливі до здійснення картини. Іван лежить зв'язаний, уже готовий — приходить і бери. Опришки — хто спить, а хто хоч і чуває, то до оборони не здатний. Ті, що пішли по ґаздах, так само безсилі боронитися й дадуть себе похапати, "єк курет".

Велике дав собі слово, що коли щасливо вийде з легінями з усієї цієї пригоди — ніколи більше не буде робити таких експериментів.

Перші кілька днів дуже турбувався. Тут нога не дає спокою, а тут неспокій про легінів: чи зйдуться, чи не сидять уже, чи не готовлять їм пани муки й шибениці?...

Але якось обійшлося. Поволі почали приходити опришки. Стидно їм, що от так порушили всяку дисципліну й здалися на волю Божу.

— Ну добре, що так вийшло, — говорив собі кожен з них. — А якби не дай Боже...

І ніяково було дивитися в очі отаманові.

А отаман сам ховає очі, бо кинув товариство у такій безпомічності. Правда, був ранений, але все ж мусив би бути при них і, як капітан корабля, уходити останнім.

Іван так і зовсім не дивився на брата. Зате Олекса твердо і дивився, і говорив.

Звелів Іванові стати перед собою. Потім сказав:

— Дай свою бартку.

Іван дав. Скажи зараз Олекса "нахили голову" — нахилив би. Олекса кинув бартку на землю. Показав на неї пальцем.

— От цеса бартка. Оден кінець туду, оден туду. Вибирай, котрий хочеш. Або ти туду, а я суда, або навпаки, а разом нам не ходити. Шо ти мене скалічив, те я тобі прошшею, лиш іше сегонне маєш іти від мене, у котрий хочеш бік.

Голова бартки лежала на схід. Це би означало зостатися тут, бо далі на схід гір нема. Кінець бартки показував на захід — се означало йти у бойківські гори, нав'язувати стосунки з невідомими людьми...

Трудно і не хочеться... Але вдарив Олексу у ногу, скалічив, може, навек — а він і не мститься, дозволяє навіть свободу вибору — і Іван вибрав захід.

Але грубо помилився би той, хто вважав би це актом коли не великодушності, то хоч свідомості своєї вини. Правда, Іван відчував деяку провину, але не настільки, щоб робити щось на шкоду своїм інтересам. Іван рахував так. Суса він все ж убив, уся ватага дивиться косо, а отой Джус, що не перестає вертати білками очей і все клене по-волоськи — це ж вічний і непримиренний ворог. Може, не викличе на дуель, бо не знає, що воно таке, але десь несподівано бахнути з-за смереки, або рубанути барткою під час січі "ненароком", або мало хіба ще є невинних способів?...

І от жити під такою загрозою не було би розумно. Далеко розумніше — зникнути на деякий час, а там видно буде. Відхід Іванів відбувся патріархально просто. Скинув свій

бордюжок на спину, бесаги перевісив через плече, поправив пістолі за поясом і рушницю за спиною, кивнув головою хлопцям і, навіть не сказавши "прощайте" чи там ще що, пішов униз.

З тих пір мало й чути було про Івана. Десь долітали глухі вісти від бойків, що ніби зорганізував і собі Іван ватагу та рабував у Самбірським, заходив і в Сяніцькі гори. На тамошні масштаби це теж була неабияка величина. Там десь він і помер. А перед смертю мав дивний помисел. Люди, вмираючи, відказують церквам маєтки, гроші — а Іван відказав церкві в Беняві свій розбишацький ніж. То був простий ніж, зроблений з різака, широкий і некінчастий; ручка коротка й оправлена в мосяж; кінець ручки вироблено немов у кінське копито. По один бік ножа вижолоблено було (мабуть, пізніше) слова:

Іван Довбощук, славний збойник
Горскій, перед смертю своєю
Зложив той резак в церкві Беняшки.
А з другого боку вирізано таке:
От того резака загиб з рук До...ука

Дальший рядок з іменем жертви витерся настільки, що нічого не можна розібрати. Стільки залишилося пам'яті по Іванові.

А Олекса так і не виходився більше з тої рани на нозі: хромав уже до кінця життя. І в пісні про нього співалося:

Ой попід гай зелененький
Ходить Довбуш молоденький,
На ніженьку налігає,
Топорцем си підпирає...

Але цікаво, що хоч і кульгав Олекса, та проте це не відбивалося на його вмінні швидко ходити. Навіть бігав так само, як і перед тим.

XII

Дивні враження відбирав отець Кравець, чуючи про розбої свого знайомого. Коли лінія їх напряду визначилася, й то досить скоро, Кравець не міг не вбачати в тому своїх впливів. Йому почало приходити до голови — а що, як Олекса має рацію і вибрав саме властиву дорогу? Дуже можливо, що в даній місцевості до даного населення треба підходити інакше, ніж в іншій місцевості до іншого населення.

Олекса казав, що тут не треба одразу підняти маси, бо все буде наражено на невдачу; а от так, показувати власним прикладом, вести за собою не словом, а ділом — це може дати наслідки. Він виходив із глибокого знання місцевості й звичаїв та вдачі люду, а я виходив із теоретичних міркувань, одірваних від живої дійсності.

Чимдалі роздумував, тим більше переконувався, що Олекса має рацію. І тому, коли чув про напад Олекси ще на одного пана і ще на одного пана, а при тім отой доконечний, яскравий рефрен: "Але ж бо вставайте, люди. Вас багато, а панів мало. Женіть оту мерзу з вашої землі..." — якась навіть радість охоплювала Кравеця, чув у тім щось із себе.

— Так і каже? — питався кого-небудь із селян.

— А так, єгомостику, й каже. Де би не був — так говорить.

— А як ви думаєте, Дмитре, правильно говорить Довбуш чи ні?

Дмитро насторожується. Воно ніби чемні єгомость, ніби ще нікому злого не зробили, а втім... ліпше, як ліпше.

І Дмитро старається так сконструювати свою відповідь, щоб і відповісти, і щоб нічого не сказати, а загалом покликатися на невідкладну роботу і скоріше втекти. Кравець це бачить, і йому прикро. Доки ж це так буде?

Зрештою не всі. Знаходилися сміливіші, які прямо схвалювали лінію Довбуша. Навіть коли отець Кравець ставив питання руба, чи вийде що з того, чи договориться Довбуш, аби дійсно повстали люди, — діставав часом відповідь:

— Усе може бути...

— Ну, а ви, от ви, тут, у Сапогові — чи повстали б? Чи пішли б на панів?

Це вже було наче занадто, й найсміливіші навіть огиналися відповідати прямо. Одні рачкували:

— Нам не треба... Ми, Богу декувати, пана маємо лагідного...

Другі затулялися за інших.

— Єк люде, так і ми.

— Ає, ає... Каби люде — та й...

— Ци ми гірші за людей...

З того переконувався Кравець, уже помимо своїх теоретичних міркувань, а на живому житті, що Довбуш на вірній дорозі і що якби десь йому удалося підняти хоч одне село — це може, чого доброго, розгорітися і в справжнє всенародне повстання.

Тоді ставало Кравецю особливо прикро, що він так образив Олексу. Тепер би закликати, перепросити, але як це зробити? Певної адреси своєї Олекса не лишив, літає собі орлиними перельотами від угорської границі аж до серця Поділля — і як ти його піймаєш?

Селяни — ті вміють якось знаходити його, коли їм треба, але селяни бояться отця Кравеця, а поручити їм таку місію батюшка не може. Зрештою, хто там кине господарство і піде ради доручення попа за десятки миль шукати вітра в полі... Треба чекати принагідності. Але якої? Щоби Олекса прийшов грабувати кого з сусідніх панів і, витерши руки після убийства, засів за стіл. Або, може, дочекатися, поки Олекса Довбуш прийде грабувати... отця Кравеця. Таке чути, що грабував попів.

І чиста лінія думок отця Кравеця мутиться. Знов йому здається неможливим стосунок між розбійником і служителем вівтаря. Знов не знає, що буде робити, коли нараз, може, з власної ініціативи, в тій чи іншій ролі — як гість або як грабівник — прийде Олекса Довбуш до Сапогова.

Тому у великому клопоті знайшовся отець Кравець, коли раз увечері, так уже "у завлеги", нараз постукав хтось. Ну то ж у попівському домі це не дивно: може, вмирає хто абощо.

Марта вийшла довідатися. Прийшла, каже, що то Петюк Іван і хоче бачити доконче

ксьондза самого.

Кралеви́ч вийшов. Петюк півголосом сказав:

— Пан ватажко Олекса Довбуш казали, що прийдут ід вам вечеріти з хлопцema у цесу негілю, так аби-сте були ласкаві приймати дванацік хлопа.

Петюк це говорив таким тоном, що якби заповідав візиту самого канцлера коронного, то не міг би додати голосові більшої поваги.

У Кралеви́ча сильно-сильно забилося серце. Він одразу навіть не знайшов, що відповісти. Спитав цілком безглуздо:

— А ти відки то знаєш?

Справді — що таке Петюк? Петюк собі, та й годі. У товпі прихожан ніколи й не помічав його отець Кралеви́ч, а він... дивись...

— Видкив знаю, то вже знаю, лиш вам кау те, що мені велено. А втім, ваша голов — ци приймати, ци донести...

Так і сказав — "ци приймати, ци донести". Шпигнуло це отця Кралеви́ча. Шорстко натякував:

— Доносителів тут нема, а прийняти старого знайомого прийму з охотою. Так і передай кому там знаєш.

Петюк поклонився і вийшов, а Кралеви́ч пішов прямо до себе.

Душу хвилювали складні почуття. Навіщо Олекса заповів прихід через третю особу та ще так офіційно? Хотів, мабуть, показати, що він не той уже Олекса, що приходив до цієї хати, як до вітваря, і слухав промов отця Кралеви́ча, мов Божого гласу... А фраза про донос. Чи сам Петюк її вставив, чи зарані було йому сказано, що саме так скажи.

Петюк, непомітний сірий Петюк — а дивись, як виріс і яким тоном говорив із егомостем. Звідки вони беруть силу і... нахабство, оці Петюки, коли чують за собою громаду? Поки був одиниця — тулився несміло у притворі, не смів навіть до церкви зайти, щоб стати рядом з багачами. А от тепер — такий тон, така певність. Постав його на чоло повстання — і, дивись, поведе, та ще й непогано поведе. Що це означає? Звідки це в нашій народі?...

Ходив, ходив по хаті, боровся з думками, а в сусідньому покою матушка тривожно прислухається до тих нервових, неспокійних кроків і з тугою думала: "Знов щось нове, знов щось болюче, знов, мабуть, Довбуш... Яка зла доля зв'язала нас із цією людиною..." І тут же констатувала, що мимо всього — не має якось гніву до Олекси. Більше: якби явився, то могла би узяти за голову і поцілувати як сина.

Кралеви́чу прийшла думка — а чи добре ж зробив, що звелів Олексі прийти, не порадившись поперед з їмостою? Як-не-як, а це ж вона мусить і приймати, і гостити... Та й помимо фізичного прийняття — вона теж несе на собі частину ваги морального прийняття — то захоче вона ту вагу брати? Взагалі, мабуть, зле зробив, що прийшов до якогось остаточного рішення, а дружину залишив на боці.

XIII

Відносини між подружжям останніми часами були якісь... невиразні. Зовнішньо все ніби зосталося по-давньому. Те ж піклування про обід, сніданок, чисту білизну, спокій,

та ж запопадливість коло господарства — і разом із тим щось не те. Наче більше мовчазною стала матушка, більше задумливою. Робить, робить щось — і нараз зупиниться, наче аж замре, дивлячись кудись у просторінь. Менше почала балакати, а коли говорить, то якось уривчасто, відповідає, наче з обов'язку.

Маленька деталь. Завжди перед сном матушка говорила "добраніч". Говорить і тепер, але коли раніше до того слова малого додавалося тепло, то тепер залишилося саме лише слово. Мовби у пишної комети відтяли блискучого хвоста, і залишилася сама зірка певної величини.

Дивно, що отець Кравець, такий мислитель, не помічав серйозності процесу, а здавалося йому, заглибленому у власні думки, що то перехідне, от зараз минеться.

І зараз оце мав іти до їмості не з яких там особливих міркувань, а більше з навички радитися в усяких господарських питаннях.

Крізь стіну запитав:

— Матушко, ви не спите?

— Ні...

— Можна до вас?

— Прошу.

Кравець пішов. Оповів візиту Петюка, питався, чи добре зробив, згодившись на прихід.

— Очевидно, добре. Не прийняти тепер — се просто би означало: я тебе не хочу знати, бо переходжу до табору твоїх ворогів.

— Вже й "переходжу"...

— Аякже. З дому вигнали (за малим не сказала "вигнав"), прийняти не захотіли — хто ж як не вороги?

Отець Кравець походив, походив по хаті.

— То, значить, ти радиш прийняти?

— Я нічого не раджу, — підкреслено відповіла матушка, — бо ти все одно зробиш, як сам захочеш. Я висловлюю тільки свою думку.

Отець Кравець запитливо поглянув на жінку. Хто це говорить? Це ж говорить чужа та ще й озлоблена людина! Це не фраза друга-порадника. Але задумуватися над тим було ніколи, й він пірнув знову у свої думки.

Так... Велику загадку загадав сапогівському егомостеві Олекса Довбуш. Тільки й думає Кравець що про будучий візит.

Думає про нього й матушка. Ясно як день, що візит цей не укриється від пильного й стривоженого тепер ока властей. Влада не любить Кравця, як ворохобну людину. Чи не буде це приводом до обвинувачення в спілці з опришками?

Правда, можна буде говорити, що опришки приходили з ціллю грабунку і тільки власне добрим прийняттям вдалося відвернути від себе грозу. Он якийсь ґазда у Чорних Ославах, кажуть, і врятувався, що заставив столи їжею й питвом для Довбуша й його хлопців. Так і тут...

Але ж усе село знає, що Довбуш ходив сюди майже до самих днів свого виступу. Як

захочуть знищити, то варт їм це сказати на суді — і кінець. А сказати можуть, бо відносини між плебанією й селом сухі й офіційні. (Своїх щирих і гарних відносин їмось чомусь не брала в рахунок.)

Виходило, що доля священичої родини зависла на сумлінні сапогівських людей: захочуть — донесуть, захочуть — помилують.

Дивним був день, ота неділя, в яку треба було сподіватися приходу отамана Олексі Довбуша. Правив отець Кравець службу Божу, а здавалося йому, що всі прихожани дивляться на нього й іронічно посмішкуються. Белькочеш, мовляв, священні слова, накликаєш до християнської любові, а сам столи розбійникам заставляєш. Он із самого ранку дим іде з труби попівського мешкання — "не на три, відев, особи обід варут".

Помілявся в службі батюшка, чим викликав щире здивування дяка. Харамаркав як-будь, аби скоріше тільки скінчити, аби скоріше визволитися з-під цих уїдливих поглядів.

По службі треба було їхати з потребою — похорон — до одного з найдальших кутків парафії. Кравець квапив скоріше ладнати коня, мов боявся втратити й одну хвилину. Приїхавши на місце, спішив до неможливого. Дяк, він же й урядовий експерт, оглянувши трупа, підійшов і пошепки сказав, що ховати, мабуть, не можна, бо неначе слід кулі під волоссям.

— Я ніц їм (тобто родичам) не казав, але... не знаю, ек... Родичі ті, похмурі якісь люди, із зловіщими очима мрячно поглядали. Кравець чув краєм вуха, що це дуже неспокійна сім'я, брати часто сваряться між собою, не можуть поділитися. Хто знає, може, й ця смерть — результат незадоволення поділом? Але вплутайся в цю історію, відмовся ховати — наберешся такого клопоту, що й життю будеш не рад. А головне — ніколи. Так ніколи, так ніколи... І отець Кравець, такий теоретичний чоловік, і здобувся на таку цілком практичну раду й шепче дякові:

— Дай спокій! Ти ж знаєш сих Кошуків, які вони. Ні тобі, ні мені життя не буде.

— То правда, то правда, — радісно закивав головою дяк. Він сам хотів запропонувати такий вихід попові, але не посмів.

Так проти імені Павла Кошука в метричній книзі смерті було проставлено звичайнісіньке мирне "від смерті", хоч все село знало, що тут мало місце вбивство.

А все через те, що отцеві Кравцю було ніколи. В інший час він, може, всупереч практичності, не пішов би на компроміс із своєю совістю й відмовився би ховати.

Їхав назад додому Кравець і все поганяв коня, мало не вскач. Дома теж нервувався, не знав, за що взятися, аж матушка сказала:

— Чого ти так хвилюєшся?

Матушка уже не хвилювалася. Свої хвилювання вона відбула вночі, тепер от тільки ходила до комори, до погребя, поралися удвох із Мартою, мов перед храмом. Хотіла було матушка здивувати опришків якою-небудь великопанською стравою, але Марта відрадила:

— Їм такого не треба — попростіше, але аби було смачно й багато.

І от коли все вже було готово, матушка вже сиділа склавши руки, а Кравець

нервово не ходив уже, а бігав по своїй хаті — забрехав пес і одразу урвав, перевівши гавкання на приязне скавуління. Він...

Чи бігти назустріч, чи чекати в хаті?...

Але бігти не довелося, бо на порозі блискучий Олекса Довбуш.

XIV

Ого!.. Єдиного погляду досить було, аби переконатися, що це не той Олекса, що заходив сюди перше ніяково й боязливо, а потім хоч і привично, але як менший. І там була сила, була певність себе, але чи рівняти з теперішнім? Дивився, як князь, і дозволяв собою любитися.

А залюбуватися дійсно було на що.

Червоний сердак, недбало кинений на одне плече, весь отікав від сухозлоти блискучих металевих прикрас, дорогоцінного чи, в усякім разі, сяйливого каміння в гудзах, на шнурах, грідушках. Найкращого сукна червоні гачі, кептар мудро вишитий, прикрашений викладанням з різнокольорових шкірок. Ремені від порохівниці і ташки, вибивані бовтицями, перехрещували могутні груди. У руках важка блискуча бартка.

Сила... Сила грає в кожному мускулі, в кожній жилочці, у кожному русі. На лиці усміх і свідомість того ефекту, який зробив і робить завжди своїм появленням.

Залюбувалися й матушка, й Марта. Першою отямилася матушка. В голосі її почулася щира радість, і вона промовила:

— А-а-а!.. Пане сонаций... давно, давно вас чекаємо. А де ж ваші легіні?

Олекса підійшов під благословення до оторопілого его-мостя, поцілував руку в матушки, мов який талант варшавський, і тоді тільки проговорив:

— То можу свої легіні кликати?

— Аякже, аякже. Ми на вас усіх чекаємо.

Довбуш вийшов, злегка свиснув. З різних сторін двору показалися тіні, й вісім душ опришків увійшли за своїм ватагом до хати.

— А чому ж вісім? — питала матушка. — Ви ж казали на дванадцять...

— Нас і є дванадцїк, лиш ми мусимо класти варту про всяке.

Отець Кравець прийняв це на свій рахунок і сильно зчервонів. Олекса відразу зрозумів.

— Не проти вас, отче, бо я вам вірю. Але ж бо в селі можуть бути усекі люде, то ми мусимо безпечитиси ек день, так ніч.

"Я вам вірю..." Як це звисока, як це з певним правом сказане... Та чи се той же самий селюк, що слухав оповідань про метеликів тропічних країн, роззявивши рота. Що дало йому почуття сеї гідності, почуття вищості не скажу вже над своїми легінями, над своїми земляками-селянами, але навіть от над нами. І що мене пригноблює перед ним...

Матушка запросила опришків до їдальні. Олекса з приємністю розглядався по знайомих речах.

— Так мені мило у вас, їмостичку, як у власній хаті...

Матушку аж у серце торкнула і ця фраза, і щирий тон, яким її було сказано.

— Дуже мені приємно чути се від вас і прошу вірити, що й я рада вас бачити у себе, пане сонаций — се я вам щиро кажу. Єгомость теж часто вас згадував.

Це був просто акт милосердя відносно батюшки, котрий як упав одразу в якийсь стан остовпіння, так в ньому й перебував весь час. Не сказав ні одного слова, не міг орієнтуватися, взяти себе в руки.

Дивний вигляд мала попівська їдальня. Хлопня розсілася попід стінами — й у хаті одразу стало тісно. Всі, як манекени, поставили топірці поміж ноги, оперли на них обидві руки й так сиділи, вилупивши очі, не знаючи, що робити, як поводитися, чим виявити, що ти жива людина. В одного лізе блоха боком. І то так дідьча душа скобоче, що аж зуби наче зводить. А легінь терпить, думаючи, і не безпідставно, що, мабуть, у панськім товаристві чухатися не рекомендується.

Всі дивляться на свого отамана й тільки на нього, бо куди ж іще. Не вперти ж тобі очі на єгомостя чи — ще скажи! — на їмость. Або не розглядатися ж по обстановці, щоб іще подумали, що ти зроду попівської хати не бачив... А потім іще на отамана треба дивитись як на взірець. От так отаман! І в бою молодець, і от, як показується, у попівськім салоні... Так легко, так свobodно почуває себе! А бесіду підтримує, мов галантний кавалер столичного салону.

Зрештою балакають тільки він і матушка. Їмость попробувала раз-два з яким простішим запитом до якого з хлопців, але у відповідь мала перестрашене лице, погляд то на того, то на того з товаришів, в якому читалося: "Брачкики... Ретуйте..." Після двох проб матушка вже не хотіла більше лякати легінів. Єгомость ще не відзискав дару слова, і бесіда тяглася межи отаманом і матушкою. Вони розмовляли, як двоє добрих сусідів, що здавна приятелюють між собою, але не мають бажаної змоги часто бачитися.

Марта разом з наймичкою готують на стіл. Матушка глянула на наймичку — і внутрішньо, по-жіночому усміхнулася. Коли вона встигла? Тільки що була в кухні у своєму звичайному, затрапезному, найвіковічнішому службовому своєму вбранні — і от, мов трансформатор який, що в одну мить являється в різних костюмах, вже одяглася в святоче, причепурилася, волосся привела в порядок, ще якусь квітку червону заткнула — і тепер входила під розстріл восьми пар гарматних поглядів, але якось без страху й ніяковості, неначе аж із викликом: "Хуч ми й не пани, але оннаково люде..."

Поява цієї постаті сколихнула і пробудила мовчазно-непорушне царство опришківських мумій. На червоні загорілі лиця виступила, як піт, відкілясь зсередини усмішка; один схилився до другого, щось шепнув, той відповів фіглярним кивком голови; мертві постаті оживилися, пики істуканів стали похожими на звичайні людські обличчя. Матушка це помітила.

— Насте! Ік злагодиш, що тра, абес і ти прийшла за стів сісти. Легіням веселіше буде. Бо ми старі — що з нас за цікавість?

Аж тепер щезла непевність з обличчя Насті. Не тому, щоби їй було дивно сідати за один стіл із своїми хазяїнами — таке траплялося мало не щодня, але ж бо не в такій урочистій обстановці.

Настя зашарілася й не вміла відповісти. За неї говорила Марта:

— Добре, добре. Вона прийде.

А єгомость і досі не відзискав дару мови, й досі не знав, що говорити із своїм таким величним, таким повним достоїнства питомцем. Аж матушка змилюстивилася і під претекстом, що їй треба до кухні, силоміць всунула обов'язок бесіди в руки супруга.

Не одразу знайшов єгомость відповідний тон і відповідну тему. Характер останнього побачення в'язав його. Йому все здавалося, що перш ніж почати яку-будь розмову, треба вияснити минуле. Кравець навіть заїкнувся, але Олекса з якоюсь поблажливою усмішкою на вустах вимовив:

— Не клопочіть собі тим голови, отче. Що було, то було, а тепер усе по-інакшому.

Ти, мовляв, образив печеніжинського селянина, який мало не заплакав від ваги тої образи. А тепер перед тобою сидить опришківський ватажок, якого вже не рекомендується ображати, бо він може відповісти на образі інакше, ніж печеніжинський селянин.

XV

А отець Кравець, сказати правду, і не помітив тих тонкостей. У нього просто як гора з плечей звалилася. Раз не треба ні вибачення просити, ні пояснювати більш-менш благопристойно свого вчинку — то в чому ж річ? Тоді все в порядку.

І Кравець трохи прийшов до себе, трохи повеселішав, а скоро то й зовсім знайшов себе. Це коли Олекса трохи наче урочисто, в усякому разі, помітно підкреслено сказав:

— А що би, єгомостику, ми вас просили. Чи би ви не були ласкаві оповісти нам за тоти опришків українських, що там дес на Україні пішли теж проти панів та орендарів, ек ми тут.

"Милий Олексо... Дорогий мій духовний сину... Так ось пощо ти привів своїх хлопців до мене... Значить, пам'ятаєш, значить, ідеш за моїми вказівками, значить, і не хочеш, і не будеш розбійником, а повстанцем. Може, відмінним трохи від тих, але ж бо й природа тут відмінна, клімат, інші вітри віють..."

Кравець мало не просльозився від тих думок. З великою готовністю взявся оповідати та й прочитав восьми опришкам цілу блискучу лекцію з латинськими цитатами, з екскурсами в цілий ряд політичних наук.

І, може, якби не така пекучість теми, може, й ця проповідь, як і церковні, тільки приспала б опришківську братію, але суттю промови було таке зрозуміле поняття, що кожний опришок, зрозумівши хоч десяту долю, вже слухав із цікавістю.

А Кравець, "розтекашися мислю по древу", співає, мов соловей, доказуючи історичне оправдання появи гайдамацтва:

— Наша шляхта польська глупа й неосвічена. Вона не розуміє історичних законів, що рухають громадами людей і носять характер необхідності. Якби шляхта ті закони розуміла, вона побачила би, що руський народ має свої непоборні жадання, які двісті літ двигали козацтво й годували його живими соками. Але шляхта наша нічого не знає, окрім своєї польськості, католицизму й класових привілеїв. Вона не бачить, чого треба руському народові, вона цього народу не знає навіть і вічно торочить тільки... про

вроджену хлопську злість, про звичайну "руську невдячність", мовби дійсно було нам за що бути вдячними. Шляхта вимагає від русина безумовного послуху, цілковитої покірності, а сама в той же самий час нехтує найпершими громадськими й навіть людськими правами народу.

Козацтво вже показало, що руський народ із таким нехтуванням не примириться. Козацтво боролось за наше людське достоїнство, за наше право на сонце, на повітря і плід нашої землі. Поляки здавили козацтво, потопили його в ріках крові — і заспокоїлися, думаючи, що це вже все, що справу виграли цілковито й русина пригнобили навек. А історія каже — ні! Це ще не кінець. Жив Бог — жива й душа моя... І наш народ знову повстав. Тільки називається вже тепер це не козацтвом, а гайдамацтвом. Вже не козаки, а гайдамаки чи, як ви себе називаєте, опришки.

Так, так... Се, що ви, легіні, повстали проти панів — се не ваша тільки воля і добра охота. Се історичний процес, що має відбутися і відбудеться. На всім просторі нашої землі, всюди, де є утиск і панська сваволя. Не Довбуш Олекса підняв вас на повстання, а його самого підняли закони історичної конечності. Народ хоче скинути із себе шляхетське ярмо і робить це всіма доступними для нього способами — на Україні так, на Гуцульщині інакше, але ціль одна. І ви, легіні, з вашими бартками, з розбиванням польських дворів та шинків — се тільки ланка великого ланцюга, який простягся через цілу Русь і який витягне нарешті наш край на свободу. Тож бийте ляхів і їх приспівників. Це ваша історична місія.

Матушка сиділа як на голках. Такі заклики до убивання з уст священнослужителя — та що ж це таке?... Але зупинити свого чоловіка вона знала, що не можна. Тому старалася якось інакше: дзвеніла посудом, гриміла ложками, веліла Марті подавати їсти і веселим тоном казала єгомостеві:

— Але ж бо годі вам... Легіні їсти похотіли. Балакати можна й по вечері.

— "Балакати..." Хіба ми балакаємо? Це ж рішається доля народу, в усякому разі, доля краю і його найближчої діяльності. Бо як до оцього зерна приєднаються маси, коли ця кістка зародка обросте м'ясом — ого! Не знати ще, що тоді буде!

І батюшка не припинив своєї мови. Саме оповідав про Запорожжя й про його роль у гайдамацьких повстаннях. Оповідання виходило блискуче, захоплювало, бо й сам вірив, що запорожці — се месники народних кривд, рицарі, що йдуть усюди, де треба стати за добро, честь і славу України. А Олекса поглядав на своїх хлопців із якимось торжеством, немов кажучи: "А що?... А що?... Ци я вам не казав?..."

Загалом уся промова зробила надзвичайне враження. Хлопці ніяк не думали, що вони єсть історичні особи — а от виходило ніби так. Вони знали тільки своє село й свої інтереси — а от показалося, що там десь далеко є люди, що живуть тими ж інтересами, так само ненавидять панів, так само б'ють їх, тільки більшою мірою.

Сама собою виникала думка: а що, якби так разом, га? А що якби поєднатися? Василь-спузар навіть запитав єгомостя:

— А ци би не мож витам ікої вісті дістати?

Кравеч обіцяв нав'язати зносини, чим перелякав матушку на смерть. Вона вже

не йшла в обхід, а просто заявила категоричним тоном, що вечерея простигає. А це ж такий аргумент, що ним і битву можна припинити, не то що балачку.

Легіні посідали за стіл, оживилися. Вже перестали дичитися й розпитували Кравевича про гайдамаків, про їх прийоми боротьби. Кравевич сам не знав, очевидно, особливих подробиць, але все ж міг дещо оповісти. Коли казав, що гайдамацькі ватаги досягають іноді тисячі й більше чоловік, легіні цмокали губами й зглядалися один з одним.

— Нас ек си ізийдет двацік-трицік люда, то вже ми рахуємо, що таке восько, що му міри нема. А то тисячі, рахувати... З таков силов мож усіх лехів повуювати.

— От і збирайтеся й ви тисячею. Хіба вас, русинів, мало? Нехай підіймаються за вами ґазди, ґаздівські сини, села цілі... Як усі не схочуть, щоби на нашій землі пани були, то таки не буде. І крові не треба, а просто громадів цілов явитися до пана і сказати, аби забирався геть. В однім селі так, у другім — і дивись, непомітно земля очистилася.

Кравевич розпалився. Для нього так було ясно, що така безкровна революція — річ можлива і навіть легка. Це буде великий ісход панів з української землі.

— Ми скажемо їм: у вас є своя Польща. Ідіть туди й робіть там, що вам тільки подобається, а нам не мішайте господарювати на нашій землі, як нам треба! — кричав він, забувши все, червоний, натхненний. І коли б хто зараз сказав, що такі громади вже зорганізувалися і йдуть до своїх панів — став би на чолі, високо підняв хрест і пішов.

А матушка сиділа прибіта й думала — що тепер буде й на яку чашу терпінь іще наражає її цей запальний, необачний чоловік... Це хоч на сільську парохію вислали, а тепер куди...

XVI

Пізно вночі почали збиратися опришки "д'хаті", жартували.

Кравевич просив зостатися ночувати, казав, що у нього в хаті їм буде цілком безпечно. Він взагалі був такий нервово піднятий, такий увесь збуджений, що се граничило з якоюсь несамовитістю. Олексу по кілька разів кидався цілувати, називав його іменами грецьких героїв, півбогів — і нарешті в якімсь екстазі, в якійсь нестямі, не знаючи вже, чим виявити глибину своїх внутрішніх почувань, нараз запропонував Олексі щось уже справді таке, що виходило з усіх рамок.

— Олексю! — почав якось урочисто й натхненно. — Пішов ти у таку славу, але й небезпечну дорогу. Слава стереже тебе на кождім кроці — але на кождім же кроці стереже тебе і смерть. Можеш скінчити життя несподівано, без святого причастя, без напутствія священничого. Як би ти там не думав у душі своїй, але ж ти християнин і вмерти повинен християнською, а не собачою смертю. Дай я тебе висповідую і запричащу.

Олекса спохмурнів. Він із своїм Богом поладнав у той спосіб — не чіпай ти мене, і я тебе не буду чіпати. Зрештою весь у гарячковому русі, в безперервних нервових хвилюваннях — і ніколи, правду сказавши, було згадувати за Бога.

Пропозиція отця Кравевича піднімала з дна душі все, що туди силоміць і з таким

трудом спровадив Олекса. Знов виринули старі образи, що так тривожили й так довго володіли душею колись. А ще Кравець сказав так влучно — "вмерти християнською, а не собачою смертю".

Олекса завагався. Отець Кравець це бачив і наполягав:

— Ходім, ходім до церкви... Ходім зараз же, зараз...

— Таже ніч... пізно...

— Нічого, нічого... Я одімкну церкву сам... я все сам... Але ти ж розумієш, як се треба для душі, для вічного душевного спокою. І твого, і мого, сину мій дорогий, любий...

І брав Олексу за рукав і тяг... Олекса дав себе вести...

XVII

Пан Карпінський Андрій був людиною помітною в своїй околиці.[69] Низенький, присадкуватий, круглолиций, в міру повний, з вічною усмішкою на лиці, він був втіленням такої людини, що свій побут серед природи ставить над усе, нікому не заздрить, не ганяється за гонорами і помпою, а все своє щастя бачить у повноті шляхетського достатку, добрій мислі й чистому сумлінню.

— Я там, мостердзю, за титулами тими всякими не тужу. Чого мені бракує? Обора в мене, хоч і не сказати, повна, але й не порожня. Стодола теж не світить пустками, бо поля, Богу дякувати, вистачає, а добре обробиш — добре й зародить. В пивниці яка бочівочка венгерського знайдеться для приятеля, на кухні звіринка і рибка свіжа, бо ставок є, та й річка недалеко, млинок там на ній із грачем. Костьола в селі, правда, немає, але недалеко в містечку то є капличка. Зрештою пан Біг по своїй милості приймає щиру молитву на всякому місці. Чого ж мені в усім тім ще треба?

І реготався добродушно. Дійсно, йому ні від кого нічого не було треба. Двір його — то справді був ніби замкнений в собі організм, маленьке якесь удільне князівство, що само для себе в усьому вистарчало, зовнішніх війн не вело, а для внутрішніх причин не мало.

А втім, це диктувалося не тільки вдачею самого пана господаря, а й певними, цілком об'єктивними умовами, які Польщу вісімнадцятого віку мало чим різнили від Польщі сімнадцятого, а особливо тут, на Прикарпатті. Ті ж неможливі, а в певних порах року непрохідні дороги; ті ж запаскуджені містечка, в яких ніколи нічого не можна дістати, хіба під час ярмарку; та ж відсутність особистої безпечності, бо по краю волочилася безліч гулящого, буйного люду, який з браку "призвоїтого" заняття брався й за непризвоїте. Тому хоч-не-хоч доводилося старатись заспокоювати всі свої потреби домашніми способами.

Для того існував насамперед Мацей, чи властиво Матвій, бо був русин. Це була якась універсальна машина. Міг робити буквально все: він і тесляр, він і коваль, він і швець, він і що завгодно. Пан Карпінський навіть не вірив, що існує яка-небудь робота, щоб її не вмів Мацей.

— Мацею! Треба викопати колодязь і цямрину поставити.

— Пане! Я ж ніколи того не робив.

— От дурниці... Що з того, що не робив? А тепер зробиш. А якби був на власнім господарстві — чи ти би наймав, чи що? Любісінько зробив би сам.

І ця ставка на українську всеталановитість ніколи не заводила пана Карпінського: колодязь копався, цямрина ставилася, і пан Андрій казав:

— От бачиш! А казав "не вмію".

Мацей тільки посміхався, сам любуючися своєю роботою.

Так і задовольнялися всі потреби місцевими засобами. На стіл ставилося лише те, що давало своє поле, свій город, садок, обора, ліс. Полотна робилися дома, шкіри виправлялися дома, крупи й різні муки мололися дома. Дома ж виливалися свічі, варилося мило, сотилися меди й вироблялося пиво, сушилося м'ясо, риба, з бузини фабрикувався атрамент, а пера постачало стадо гусей. Навіть пошта була своя і правив нею кінний козак Михайло.

Та не цим тільки виділявся пан Карпінський із свого оточення: таких, може би, знайшлося й більше. Основне ж, що відрізняло від сірого огулу шляхетського навіть зовнішньо — це його прихильність до старопольськості...

Пані Малгожата, дружина Карпінського, була теж не "модноходна", носилася по-старосвітському. Сукні носила "під горло", без найменших ознак декольте, яке увійшло в моду ще з часів Марії-Людвіки, що аж тодішні сатирики писали: "А інша весь час ходить як мамка, показує груди, наче годує дитину".

Пан Карпінський таких модниць не терпів і завжди в'їдливо про них говорив:

— У нас теж носили сукні опалі, але однаково шия й груди вкривалися гергелем чи то коронками, гезлом або передничкою. А тепер бридко й дивитися...

Правда, сказавши потиху, то пані Малгожата не носилася вже цілком як її прабабка: легкі, хоч і дуже легкі, впливи моди все ж могло добачити пильне око на уборах пані Карпінської, але це в деталях; в основному одяг був старосвітський... Так і жили панство Карпінські тихо, спокійно. З селянами й слугами поводилися людяно. Пан Андрій любив повторювати старовинне прислів'я:

— Хто за псом і за хлопом не постане, той і за жінкою не постане.

Недобачав, правда, що це прислів'я на одну дошку ставить і пса, і людину, але своїх людей дійсно шанував, отже, порівнюючи людям у нього жилося добре.

А пані Малгожата під тим зглядом ішла навіть далі чоловіка. Коли їй доводилося бувати в гостях, брала зі столу якісь смачні шматки й давала їх своїм слугам.

— Знаємося дома — знаємося ж і на людях!

Не всякому це подобалося; дехто вважав це навіть за афішування, але в дійсності тут афішування не було.

Жили панство Карпінські просто, не тратилися на пишні прийоми. По своєму ліжку простягай ніжку — і пан Андрій це ставив "во главу утла".

Нещадно висміював пан Карпінський охочих до пихи. Хоч і м'якої вдачі, а любив іноді навіть фігля якого вистроїти, як от раз панові Пухальському. Це був такий шляхтич-худи́на з шумними претензіями. Він, наприклад, їздив у гості візком у дві шкапи, але, не доїжджаючи до місця призначення на яку добру стаю, зупинявся, велів

випрягати одну шкапину, саджав на неї пахолка, чіпляв йому палаша до боку і так висилав до сусіда авізувати, що от, мовляв, мій пан їде в гостину. Коли пахолок вертався, припрягалася шкапа, і пан пишно заїздив до двору парою коней.

І всі знають, що це комедія, сміються поміж собою, але всі вдають, що нічого не помічають. А пан Карпінський раз не витримав, і коли пахолок пана Пухальського прибув із тим палашем, пан Андрій казав його напоїти до безтями. Приказ було виконано, пахолок звалився і захропів, а пан Пухальський дожидає у полі. Довго стояв, усе чекав і злий, голодний заїхав до пана Карпінського одною конякою, сам ще й поганяючи.

Зрештою був один такий пункт, на якому пан Карпінський тратив лагідність і виходив навіть поза деякі границі. Він не прощав підшивання під шляхетство.

Рід Карпінських був шляхетський. Не було в тому роді ясновельможних панів, сенаторів, каштелянів, воєвод, але "класти голови свої за рідний край уміли й Карпінські не гірше кого іншого", — любив казати пан Андрій і наводив цілу низку імен своїх предків, що з честю полягли на полях битв. Список був поважний. Гинули Карпінські й від татарських стріл, від шабель яничарських, і від кулі козацької на степу, і в далекій Московії на сході, і в далекій Альзації на заході, і ще пан Бог знає де. Коли пан Карпінський про те оповідав, він навіть виростав неначе, очі горіли.

І от, мабуть, дуже дратувало його зухвале підшивання під шляхетство всяких пройдисвітів з-під темної зірки. Зустрічаючи таких неошляхтичів у товаристві, пан Карпінський втрачав рівновагу й міг тоді наговорити всячини. Всім пам'ятний його виступ на останнім сеймику, коли-то він узяв на зуби пана ловчого курського Кшивокольського, що занадто вже покликався на своє шляхетство.

— Я, очевидно, шаную братів шляхту, завжди стояв і буду стояти за все те, що збільшує честь і славу шляхетства. Але от на що я хотів би звернути увагу присутніх. Чи не помічаєте ви, панове, одного небезпечного явища, а власне — що останніми часами до нашої шляхетської сім'ї вдерлося багато всякої, я дозволю собі навіть сказати, всякої наволочі. Бродить воно десь там собі авантюричними коліями та манівцями інфамій, якимись там темними шляхами доходить маєтку, з ризиком горла добивається кресцитиви — і дивись — вже стає по шляхетство. Ще трохи — купить собі той чи інший декоративний титул, підшиється під шановний герб — і готовий шляхтич.

Це було не в брову, а в самісіньке око. Всі дивилися на пана Кшивокольського, розуміючи, що ту бесіду направлено проти нього. Кожному цікаво було — а що ж він зробить?

Пан ловчий вився як вуж, але що ж міг сказати, коли його ім'я не згадувалося. Він тільки то червонів, то блід, руки йому тремтіли, але мусив сидіти, мусив слухати.

А пан Андрій розійшовся. Що таки правда, мав зуба на Кшивокольського за його завжди зухвалі й гвалтовні виступи, а що таки й від того, що пан Карпінський мав від природи дар красномовства, але застосовувати його і вправлятися в тому у нього не було можливостей. Тому використовував сеймик. Нап'ятував одчайдухів і гультяїв, що приходять до шляхетства невідомими шляхами, перейшов до тих, що ведуть своє

шляхетство з великопанської прихожої.

— Годить він панові, чоботи чистить, коханок приводить як довірена особа, а пан за те вифоритує свого вірного слугу спочатку на урядника, на підстаросту в якій королівській економії, на віцерегента в граді, на чопового поборцю, на губернатора якого далекого й малоконтрольованого ключа — от уже й дорога до фортуни. А то виробить йому яке інтратне вйтівство, дасть сельце за безцінь в державу, згадає в тестаменті. Словом, через деякий час вчорашній лакей за можливою протекцією свого хлібодавці здобуває темний індигенат і являється яко шляхтич у нас в Коломийськiм.

Це вже було занадто. Пан Кшивокольський не витримав. Він не розумів, що робить вельми нетактовний крок, що він осмішує себе в очах шляхти, що він наче плює собі в лице. Немов аж притомність втратив і крикнув:

— Перепрошую! Єстем шляхціцем з діда-прадіда, про що свідчать контерфекти, що висять у мене в ізбі-столовій.

Фраза була невдала з усіх боків. Вже самим тим, що вона існувала; тим, що чоловік покликався не на грамоти, не на шляхетні діла предків, а тільки на їх портрети. Декому з панів-шляхти аж ніяково стало, а дехто засміявся.

Пан Карпінський, граючись кутасом свого старовинного литого пояса, повернув трохи вбік голову й питав свого приятеля й сусіду пана Козловського:

— Пане Криштофе! А почому тепер жидки на ринку у Львові контерфекти предків малюють?

Пан Криштоф, ледве здержуючись від сміху:

— Я не замовляв, то й не знаю. Та й мені не було потреби, але когось би спитати з тих, хто недавно давав малювати.

Це було сказано таким тоном і з таким поглядом в сторону пана Кшивокольського, що всі зареготалися. Пан ловчий курський хапався за шаблю й, бризкаючи слиною, кричав:

— То образа гонору!.. Я того не попущу!.. Горлом... Горлом... мені відповість!.. То образа гонору...

Пан Карпінський з холодною кров'ю дивувався:

— Образа гонору? Пана хтось образив? Може, я недочув трохи, але щось мені здається, ні разу ніхто тут не вимовив прізвища пана. Жодної згадки навіть не було. То я не розумію, проти кого пан так кричить?

Словом, напивав собі досмертного ворога пан Карпінський. Треба було тепер чекати якого акту свинства зі сторони пана ловчого курського. Якби це давніше, то відбувся б, може, звичайний "з'їзд" шляхетський, але тепер, на жаль, мода на такі з'їзди минула та й умови життя були не по тому, отже, панові ловчому залишалося одно — чекати якої спосібної хвилі до помсти. І один момент йому здалося, що таки дочекався.

XVIII

Пан Кшивокольський, як відомо, дуже хвилювався, коли Довбуш розпочав свою діяльність. Потім заспокоївся, бачачи, що опришки його не займають. А тепер от знову

почав потерпати. Донесли-бо йому, що жінка Довбушева, що жила досі в своїй хаті, нараз щезла.

От так в один прекрасний день дивляться сусіди — щось довго стоїть хата зачинена й ніхто не показується у дворі: ні хлопчика нема, ні Єлени.

Вже здавна, видно, підготовлявся від'їзд, бо в хаті нічогосінько не залишилося. А вночі приїхало кілька коней — вмісили щось ґрунту перед хатою та й коняків дещо лишалося...

Коли це донесли панові Кшивокольському, він розцінив сей факт одразу як початок грядущого наступу Довбуша на печеніжинський двір. Пішов до дружини й казав їй:

— Це він забрав жінку, а тепер забере старих. То вони були немов заложники у мене, а тепер я вже zostануся сам — і тоді... Та що ж тоді? Що захоче, те й зробить.

— А бачиш? Я ж казала.

Пані Кшивокольська, властиво, нічого не казала, а просто се у неї була звичка — завжди все передбачати, завжди вказувати, що їй в свій час не було послухано. Пан ловчий бачив рятунок у тому, що хоч годив уже старим Довбушукам як міг: не тяг їх на панщину, не брав деяких поборів, вітався при зустрічі ласкаво. Селяни це помічали — сміялися. Вони взагалі помітили зміну режиму: пан став м'якший, не так уже тягав до отої своєї прісонки, не карав занадто за провини.

— А що? Оден лише Довбуш си із'євив та й, видиш, присів панок. А коби так, не дай Боже, їх кілька си з'євило — ого! Наклали би пани повні гачі...

— А чюєте, люде? Каут, Олекса все говорит людем: чо мовчите своїм панам? Вставайте, ікя. Підіймайтеси громадами та й женіт панів гет із своєї землі.

— А він правду кае. Шо, коби так усім селом устати...

— То правда... лиш... — і слідує віковичний український жест, що однаково вживається на всьому просторі — від Карпатських гір до степів воронезьких і тихого Дону.

— Коби всі такі, як Олекса...

— Йому ек? Устав і пішов. А тут маржинка ека-нейка у загороді ричит, поля шош трохи, кукурудзки не сапані...

Чули правду в словах Олекси, але дрібновласницька стихія держала. Тому обмежувалися на виразах симпатії, шпіонажем на користь опришків, достачанням продуктів, пороху.

Село знало, що воно не повстане, але поміщикам це було невідомо — і вони тремтіли у своїх маєтках, з острахом констатуючи, що радіус діяльності опришківської ватаги все ширшає, все з дальших околиць Підгір'я й Покуття приходять вісти про молодецькі нальоти Довбуша. Все більше й більше число покривджених шляхтичів з'являлося до Станіслава й вопіяло там — то доки ж так буде? Та повинен же нас хтось рятувати! А чи, може, це так і треба, щоби нас, цвіт Речі Посполитої, вигублювано й нищено? То ми хочемо знати, яка в тім ціль і на чию користь то робиться?

Пан Кшивокольський кричав у таких випадках найбільше всіх і вимагав від властей найщільнішої охорони шляхти, особливо тої, що сидить на Підкарпатті.

— Нам найбільше грозить Довбуш. Ми найбільше загро-жені в своїй субстанції й екзистенції. — Пан ловчий курський любив у деякі моменти прикрашати свою мову чужоземними словами. Коли траплявся тут пан Криштоф Козловський, він доконче підхоплював:

— Його еміненція має інтекцію й тенденцію к перденції в своїй корпуленції помимо інтелігенції, — міг молоти так без кінця під безперестанний регіт шляхти. Він приятелював із паном Карпінським, і вони обоє недолюблювали ловчого курського. Тільки пан Козловський уживав більше жарту й насмішки, а пан Карпінський бив серйозніше. Він казав, наприклад:

— Пан Кшивокольський сплотив нам Довбуша й, мені здається, скоро здобуде йому індигенат шляхетства, отже, буде у нас, панове, небавком одним шляхтичем більше — прибуде ще пан Довбушевський. На ці думки мене наводить та обставина, що отой самий Довбуш грабує всюди і грабує, як говорять, власне, добродіїв, що лихо поводитися із своїми селянами. Оскільки відомо, пан Кшивоплутські не грішив особливою гуманністю в своїх стосунках із підданими — а між тим, Довбуш його не грабує. Що за милостивість така? І звідки причини такого альянсу?

Пан ловчий одразу скипав:

— То пан мислить, що я на спілку з Довбушем працюю?

— Я такого ще не сказав, а що я мислю, того пан знати не може. Так само, як я не знаю, що обмислює пан Кшивокольський.

— Нехай пан не хвастає своєю гуманністю, бо Довбуш не дуже-то розбирає, хто гуманний, хто ні, і одної прекрасної ночі може ограбувати пана, як і всякого іншого.

— За панським приводом, очевидно.

Фразу було кинуте без усякого помислу, але пана Кшивокольського вона, видимо, навела на якісь думки. Він навіть замовк і скоро кинув помешкання ратуші.

Вийшовши, бистрими кроками подався по ринку в сірий його куток і зайшов нараз до шинку найпідряднішого ґатунку. Сказав дати собі пива, а коли шинкар ставив на стіл, сказав йому:

— Пришли мені фактора.

— Ні... А яка справа? У якій справі пан потребують фактора?

— Це я йому вже й скажу.

— То нехай я буду той фактор. Нехай пан кажуть, яка справа.

— Із вашої жидівської цікавості просто хочеш довідатися, яка справа, а потім таки пришлеш фактора.

— Ні-і... Чи я не можу бути такий фактор, як і всякий інший?

— Ну добре. Пришли мені зараз такого чоловічка, щоби міг виконати певне доручення.

— Ой-вай, яке діло? Це пустяк! А на яку справу? Сеймик розвалити? Пана якого побити?

— То вже не твоя річ.

— Чому не моя річ? Власне то є моя річ, бо я мушу знати, якого чоловіка вам

привести. Чи то шляхтича гонорового, що йому сотнями платити, чи то підрядного, що на десятках ходить, чи то вояка, чи то хлопа?

— Во-во... Щоб був хлоп, але розумний. Або щоб схожий на хлопа. І щоб по-руськи вмів.

Сторгувалися. Шинкар пішов і за якийсь час привів досить підозрілого вигляду особистість, що була схожою скоріше на батяра міського, ніж на хлопа. Пан Кшивокольський оглядав і, видимо, щось обдумував.

— По-хлопську вмієш?

— Чому не? — охрипло обзивалася особистість.

— Ано заговори до мене.

— А що би я гувував? — перейшла особистість на "руську" мову, з утрируванням наголошуючи на деякі звуки.

— То що хочеш? Ну... скаржся передо мною на погане хлопське життя.

Особистість чмихнула носом на таке чудернацьке завдання. Простіше було би, якби сказали зловити кого в темнім куті та набити добре або й ніж під ребро.

Нарешті шинкар розсіяв сумніви.

— Ну, чому не кажеш? Панові то нащось треба, то й говори. Заробок завше є заробок.

Особистість аж почервоніла, така то була надзвичайна пропозиція, але формула "заробок завше є заробок" здалася цілком правильною, і особистість, згрібши свою шапку в обидві лапи й притуляючи її до грудей, повела хникаючим голосом.

— Ой, де-де... Нема життя нам, бідним людям... Проше пана, ек-їм повів у понедівок у Великодній ялов'ята на толоку... повів ялов'ят, кажу, двоє межі збіжже пасти... Та таки на пустку, на обліг... най мене Бог скарає... Та що був-їм змучений, то положивсі й троха сі здрімав. І снитсі мені сон, що в мене худоба здохла, вісь сі зломила при самій снозі — таке... А він за волоссе... Та по плечьох — готаман ніби...

Панові Кшивокольському дуже сподобалося. Видно, особистість село знала й близько була знайома з психологією селянина, бодай в тому вигляді, в якому уявляв її Кшиво-кольський. Повів, пся крев, худобу в панське жито пасти в надії, що тепер Великдень, ніхто не додивиться — а оповідає так, ніби він святий та божий... Прекрасно.

— Добре. Згода. Беру тебе з собою.

— Далеко?

— Зараз умовимося — розплачуся іно з фактором.

Шинкар дістав умовлену суму, але жадав іще п'ять злотих.

— А звідки?

— Це за нього... Що він дістав заробок. Але що він не має, та пан дадуть п'ять злотих із його пенсії, а потім собі відрахують.

— Це за твоєю згодою?

Особистість зітхала й розводила руками — що ж, мовляв, поробиш, давайте.

Вертав додому пан Кшивокольський вже в асистентці цієї особистості.

XIX

Пан полковник Злотницький мав сьогодні клопіт. Він довідався, що четверо його підданих, які, він вважав, утекли були геть із села, — об'явилися знов, і об'явилися голосно, зухвало. Показалося, що вони й не тікали, а село післало їх делегатами до Варшави, ніби до самого короля, скаржитися на утиски пана й занадто жорстоке поводження.

Це таки була правда. Навіть серед не дуже ласкавого поміщицького оточення пан Злотницький виділявся своїми рішучими мірами відносно хлопів. Йому і вказували на це приятелі, але що ж, як такий уже характер у чоловіка був: не міг рівнодушно бачити хлопа — так і тягло дати йому в зуби, аби мав більший респект перед паном.

Жінка його, пані Зофія, теж на своїм фронті не дуже відставала від чоловіка і розправлялася із жіночою частиною двірської служби й села мало чим легше, ніж чоловік із мужеською.

Кожний день, який розпочинався в селі Борщеві, зустрічали люди тривогою і внутрішнім неспокоєм — а що сьогодні трапиться? А кого сьогодні поб'ють? А скільки дадуть і чим?...

Хто йшов-їхав мимо панського двору, все міг чути крики катованих людей — і малося враження, ніби панство Злотницькі не могли вже інакше й жити, як тільки слухаючи стогони й викрики битих селян. Часто бувало, що у вітальні панство приймає гостей, а через одчинені вікна зі стайні несуться крики й свист різок. І село не витримало. Гарячіші голови пропонували крайню міру.

— Кинемо жеребок... Най один відтерпить за всіх, так бодай уже кінець буде.

Другі пропонували громадою в тій вірі, що з громади спитати трудно — всі, мовляв, винні. Але більшість за тим не пішла. Занадто вже вони були лояльні, оці борщівські селяни, занадто вірили в право, закон. Казали, що за убивство Бог скарає, рішили вдатися до найбільш радикального, на їх думку, заходу — поскаржитися королеві.

— Він наш тато і він нас порятує. Його дурять пани, що все добре, все в порядку... А якби він знав, як нам живеться — ого!.. Він зразу би прикрутив і нашого, і всіх... Ото біда, що він не знає.

Він-то не знав, правда, але не знали й селяни борщівські, що їхнім королем є німець, якому й до Польщі взагалі мало було діла, а не то до її селян, та ще русинів. Не знали, що його, короля, не тільки вони, селяки, не побачать, а що його цілими місяцями не бачать найвищі достойники держави і для того, аби підписати який важливий акт, ідуть до Дрездена.

Нічого того борщівські селяни не знали й збиралися ночами в найбільшій таємниці то в одній, то в другій хаті та все вибирали делегатів до короля.

Довго вибирали. Бо се ж тобі не з економом справа. Треба вибрати вже з найкращих. І вибрали чотирьох: Демчука Івана, Гомжія Василя, Василя Мігайчука та Щупака Тодора.

Дуже просився Щупак, щоб його не вибирали.

— В мене ж діти маленькі, громада за батька їм не стане... Пожалійте мене, люди

добрі...

Не пожаліли. Вміють вони, оці люди з громади, знаходити якісь такі слова, що чоловік кориться й чомусь йде. Пішов і Щупак. Заплакав, прощаючись з дітьми, але пішов.

Ну що ж... Короля вони, депутати, очевидно, не бачили, бо він був у Саксонії. А канцелярія видала їм охоронного листа, бо це була проста річ, звичайний канцелярський акт.

— Дай уже там їм... щоб не лізли...

І отсей папір із вислою печаткою як святість, як сакрамент несли делегати на грудях. Хто мав у себе папір, той не спав ночі, щоб його не зім'яти, щоб, сохрани Господи, не поруйнувати печатки, бо в усякому ділі печатка — то найважливіша річ. Папір без печатки — пусте діло. І несли на грудях долю свого села. Осушаться тепер сльози, припиниться кроволиття, сотні людей матимуть нормальне життя.

Принесли. І в той же день довідався про те пан Злотніцький.

Гніву його не було границь. Як!.. Він так дбав про мертве, безсуперечне послушенство, він стільки труду потратив, аби довести підданих до цілковитої покірності, щоби кожен на саме скивнення пальця вже летів виконувати ще не висловлену волю пана — і от хтось сміє протестувати. Скандалити його полковницьке ім'я, тягати його десь там по королівських канцеляріях. І це його, його власні хлопці! Ні, це вимагає особливого примірного покарання. Тим більше, що пан Злотніцький думав оце їхати до Варшави і просити собі якогось уряду — а от тепер його ім'я там, не сказати, опаскуджене, бо хто там такій дурниці надає ваги, але, в усякому разі, будуть перебоювати канцелярчики:

— Злотніцький, Злотніцький... Чекай, який се Злотніцький? А-а-а... Це той, що на нього хлопці все скаржаться... Чудак чоловік — не може так улаштуватися, щоб того не було видно.

Лють збирала пана Злотніцького, коли він уявляв собі такі розмови, і закомандував "посполіте рушення" усієї своєї гайдучні, сам сів на коня, озброївся, як на поле битви, й рушив.

Село гуло. От коли здійснилися мрії й таємні бажання. Єсть! Єсть грамота від самого короля! Утруть тепер носа своєму панові.

Дехто хотів, щоб делегати й понесли грамоту до пана, але більшість була за тим, щоб зібратися усім селом, а панові дати знати, що громада його чекає, й тут показати йому грамоту.

— Лиш показати. До рук, Боже спаси, не давати аж ніяк. Бо він міг би знищити. То наша грамота, й у нас мусить бути.

Уявляли собі й ефект, який певне зробить грамота на пана.

— Таже мусит приклякнути й поцілувати печатку — а ти як гадав? То не з паном Богом жарти.

І зібралися, стояли, гули — а до пана ніхто не пішов. Кожне собі гадало — панові певно й так донесуть.

І дійсно побачили, як пан скаче на коні, за ним економ, далі гайдучня. Гомін одразу стих. Зблідли ті, хто стояв напереді, й почали протискуватися в товпу.

— Шапки знять! — ще здалеку, по-молодецькому, мов перед ескадроном, крикнув пан полковник Злотніцький.

Мов вітром, в одну мить знесло всі шапки з голови. Віковичний рефлекс.

— А-а-а!.. Послів посилати? Депутатів? Де вони, ваші депутати?

Шукати їх було нічого. Як приречені жертви, стояли вони попереду, й між ними й товпою було порожнє місце. Вже загодя одступилися люди від своїх депутатів, щоб не стояти близько, щоб, не дай Боже, й мене ще не зарахували. Пан підскочив до найближчого. То був Гомжій Василь.

— Ти депутат? — і замахнувся, щоб ударити Гомжія в лице. У Василя був істик в руках. З усього розмаху ляснув він тим істиком коня по храпах. Кінь аж заревів неначе, вмить став дибки, аж мало не впав навznak, стоячи так, ще ніби струснувся двічі — і пан Злотніцький випав із сідла. Одна нога залилася в стремені, й кінь поволік пана назад, прямо на гайдуків, що бігли ззаду з ломаками.

Гомжій вдарився бігти, але не вулицею, а огородами. Мігайчук Василь, другий депутат, бачачи, яка депутатам шана й від пана, й від громади, не чекав, поки його зачеплять, і собі в ноги. Щупак — грамота була у нього — вимахує тою грамотою й кричить:

— Люде!.. Куди ви?... Ось же наша охорона. Ось королівська грамота.

Демчук, людина неподатлива, завзята, почав лаяти втікачів. Громада теж. Грифель Ясько покрикує:

— Гей, хлопці, звивайтеся — панам-ляхам не дайтеся!

Гайдуки тим часом піймали коня з паном. Лице у нього було подряпане, одяг подраний в багатьох місцях. Але він не чекурився, а як тільки встав — як тигр, кинувся знову до громади. А там уже підбігли економ, гайдуки.

— Ловіть утікачів!.. Хапайте! — кричить економ. — Ей, ти! Біжи!.. Лапай!..

Це він до першого, що стояв у товпі. То був Михайло, Петрового Івана син. Хлопець годний, а притім сукристий. Він кивнув знизу вверх головою.

— Лови сам, як хочеш.

Економ махнув на нього канчуком. Михайло відхилився, і удар прийшовся по Шипітці Якову. Це був найкріпший парубок на все село. Горіх між пальцями лісковий роздушував, по півкірця збіжжя в руках держав свободно.

Ех, як підскочить Яків, як хрясне економом об землю. Аж латки на нім полопали. А сам тікати. Але гайдук один підставив палку. Яків пошпортався, і його схопили. Бився він, що було його потужної сили, але що ж, як наїло більш як десять душ. Тим часом підбіг пан.

— Депутатів!.. Депутатів мені!

Побачив Щупака і схопив його за горло. Той боронився лівою рукою, а в правій держав королівську грамоту. Вже обірвалася з неї печать у тій заварушці, але все ж високо держав папір у руці Тодор.

— Пане!.. Пане!.. — кричав він. — Ви лиш дивіться, що я в руках тримаю... Це ж грамота від самого ко-ро-ля... від ко-ро-ля грамота...

— А-а-а! Від короля? От тебе я й шукаю, з грамотою від короля. Гей, в'яжіть... — вмиль Тодора повалили, зв'язали. Грамоту розгортав пан Злотницький. Мотав нею, розгорненою, і кричав:

— Я вам ту пан, і король, і Бог. Ви на оцю грамоту надіялися? Так ось вам ваша грамота. Ось... Ось...

І борщівська громада селян побачила таке, чого ніколи не сподівалася бачити. Пан Злотницький королівською грамотою робив неприличний жест, шморгаючи себе нею по заду. Потім підбіг до зв'язаних Тодора й Демчука Івана, рвав грамоту на шматки і пхав депутатам до горла, кричачи:

— Їчте!.. Їчте, пся крев, свою грамоту! їчте, а то шаблею буду пропихати.

І ту грамоту, що так бережно несли селяни від самої Варшави, мусили тепер їсти. Давилися і ковтали.

Гриць Демчук кинувся було обороняти дядька, але його самого схопили й почали в'язати. Тільки він якось щасливо вирвався й теж пігнав городами. Товпа здригнулася й почала розсипатися. Гайдуки бігали за людьми й хапали вже хто навинувся. Грифель, що закликав не датися панам-ляхам, був уже скручений по руках і по ногах. Панові підвели коня. З морди капала кров.

— Який це мені коня скалічив? Я йому жінку й дітей покалічу.

Пан Злотницький, що був таки розлючений, а то ще сам себе підгвинчував, бажаючи здаватися ще грізнішим.

— Це Гомжій Василь, — услужно розкрилося десять гайдуцьких глоток. — Він сам утік, але у нього залилася жінка й дитина, хлопець Ясь.

— До двору їх! — хрипів Злотницький. — Я сам з ними... І цих до двору... Усіх!..

У дворі почалася розправа. Грифеля так збили, що жінка ледве живого довезла додому. Похирляв трохи і невдовзі помер.

Якова Шепітку пан велів шість годин без перерви бити буком, як рука завгрубшки. Збили хлопця на землю, на вугіль. Довго не жив.

А зі Щупака й Демчука Івана, депутатів, яких удалося зловити, пан Злотницький знущався по-особливому: місяць цілий держав зв'язаних і давав по двадцять п'ять палок щоднини рано і ввечері. Землю й хати їх забрав, сім'ї повиганяв геть. Демчук витримав і, хорий, скалічений, жив потім у комірному в батька. Щупак умер. Зісталися діти дрібненькі й жінка, яка ніколи не переставала нарікати на громаду.

— Це ви, людоньки добрі. Це ви нас посиротили... "Іди, Тодоре. Постій за громаду, Тодоре..." Пішов Тодор, стояв за громаду Тодор... А громада за Тодором як? Ведуть Тодора на смерть — а громада врозтіч. Ніхто не став за свого депутата, ніхто не кинувся на посіпак панських, ніхто не відбив свого заступника, що за вас аж до короля ходив і життям за вас наложив. Отака ви громада, будьте ви прокляті... Отак ви стоїте одне за одного...

І кляла всюди, кляла всіх, кого здибала. Громада чула свою вину перед Тодорихою

й старалася хоч чим-небудь загладити. Той принесе хліба, той бринзи. Їй дають, а вона лає. Притихло село. Коли королівською грамотою можна підтиратися, і грім не вдарив, і не вбив напасника, і королівські слуги не прилетіли на конях, не схопили, не замкнули у вічну тюрму за зневагу королівського імені, то що ж говорити далі? Значить, дійсно вище пана нікого нема на світі, й треба покоритися волі Божій.

Село мовчало.

І саме коли залягла найглибша мовчанка на всі вуста, коли поміж чорних хат хижо віяли чорні крила чорних птахів зневіри й одчаю — тихим поповзом, шепотом нечутним почали ходити поміж тих же хат чутки, що там, десь далеко, у високих гуцульських горах, об'явився такий отаман опришків, що мстить за людську кривду. Довбуш називається... І кажуть, що варт лиш прийти до нього, оповісти про пана все — і явиться Довбуш, і зробить порядок. Ходили такі чутки.

Хто вірив, а хто й не вірив. Мало чого люди не наговорять. Бо людям хочеться, аби був на світі хтось такий, хто ніби проти кривд людських виступає, та й вигадують. Хоч його й нема, а вони кажуть є.

Але ні... Вперто ходять чутки. Називаються імена панів, що їх покарав Довбуш, називаються точно села. Значить, є він, Довбуш. Значить, не вигадала його людська фантазія для своєї втіхи. Дати би знати йому, як ми тут живемо. Нехай би прийшов, сказав своє слово...

Але хто піде давати знати? Та й де його шукати, того Довбуша? Не сидить же він десь на однім місці, а ховається по глибоких горах, аби за нього ніхто не знав. Зрештою знайти би можна, але хто піде? Хто захоче розділити долю королівських депутатів? Ніхто. Сидім же, люди, тихо й терпім. Ісус Христос не так терпів...

І сиділи, і терпіли. Де, з яких невичерпаних запасів позичали отого терпіння усі оті борщівські люди — хто їх знає. Глибока вона, чаша народного терпіння.

XX

Жінку Гомжія Василя Мокрину й її десятилітнього хлопчика Йванка забрав пан Злотніцький до двору. Знущався з матері, а найбільше з дитини.

— Такий же розбійник виростеш, як і твій тато. Отже, буду тебе зарані карати, аби потім не було мало. Я з вас дух гайдамацький виб'ю... Се вам не Уманщина, де ви робили з панами що хотіли.

Загнане переполохане дитя боялося вже самого звуку ходи пана і завмирало на саме приближення. Прибігало іноді до матері, скаржилося зі сльозами — а що могла робити мати, сама вічно катована, сама завжди збита. Плакала рясно, обцілювала кожну ранку на тілі дитини, а потім знов виряджала до покоїв на дальшу муку.

І доки воно так було би, хто його знає, коли б не трапився маленький випадок. Оту чашу терпіння переповнила одна крапелька.

Раз у рік, на день свого народження, пан Злотніцький скликав усю околицю і влаштовував пир, що клав усіх в лоск. Випустити гостя тверезим вважав за ганьбу для себе.

Отже, й сьогодні гулянка йшла така, що всім аж чуприни куріли. Душна хата,

заповнена випарами всяких напиків, риганням, бо й це відбувалося тут же, давила низькою стелею і ще більше розморювала п'яних людей. Пили вже не тому, що це давало якесь задоволення, а просто так, ніби міряючи вмістимість своїх тельбухів. І пили вже що попало. Господар і сам це знав, отже, добре вино давав лише на початку, а далі велів уже подавати всяку сивуху, бо її не стільки вип'ють, скільки виллють та виплюють.

Запеклі пияки збиралися докупити й вигадували всякі речі, що тільки зберегла їм пам'ять із гомеричних попойок їх дідів. Пан Злотніцький виніс якийсь особливий кубок.

— Панове бенефактори! Старожитна штука. Прошу придивитися... — Обступили й розглядали. По кубку йшло три позолочених обручки зверху й на тих же місцях всередині.

— А що се має означати?

— А ось що. Наповняється кубок до країв. А ти маєш його вихилити одним духом аж по першу обручку. Ні краплі більше, ні краплі менше.

— А як не вцілиш?

— Повторюй, поки вцілиш.

— Ха-ха-ха!.. А як потрапиш?

— Маєш передишку, поки того самого не зроблять усі, хто пішов у круг.

— А тоді?

— А тоді на другу обручку, так само і на третю.

Витівка подобалася. Зібралось коло. Почалося вихиляння.

Пан Адам Рількавич сім разів ковтав і все не міг попасти. Так і кинув, бо... почало виливатися назад.

Кубок перейшов до других рук.

А в іншому кутку підпилий опасистий пан Михайло Ястшембський, староста козинський, ладився показати старо-польському штуку. Ліг на тапчан, казав собі вставити лійку в рот й лити вино прямо з кварти.

А що було під силу батькам, то було зверх сили синів. Пан Ястшембський поперхнувся, зірвався, задихаючися, з тапчана. Лійка полетіла прямо в товпу, вдарила в лоба пана Бара-новського, вином забризкало всім фізіомії. Хто регоче, хто лається. Пан Барановський узяв собі за образу гонору той факт, що дістав лійкою в лоб. Казав, що честь його опльовано, й шукав корабелі при поясі, забувши, що ще його батько, як сів на фільварку та відпоясав корабелю, то так уже й не припасав більше ні він, ні його коханий син, оцей пан Барановський, що його ніхто не слухає. В однім гурті йдуть об заклад і п'ють із спеціальних пугарів, що в кожний влазить по півгарнця. В другім, попустивши паси, дудлять прямо з коновок. А от зібралася купа дивитися на двох завзятих півнів, відомих на цілу околицю. Де вони зійдуться удвох, там завжди коло них юрма, бо справді є на що подивитися.

Пан Марек, завжди червоний, "як торунська цегла", тепер став аж синявий наче. Здавалося, кров от-от бризне з його набряклого обличчя. Маленькі вушка зовсім сховалися під фалдами обвислої шкіри, і він виглядав, як обтятий з вух татарський

полонений.

Він схопив найбільшу тикву, що її ніхто й не займав через її об'єм, всадив туди голову й лигав так вино, аж великий кадук ґелґотів. Цим викликав свого противника, пана Амбрози, зробити так само.

Довкола реготалися.

— Трафив свій на свого, як казав дябел до вугляра.

— Пане Амбрози! Не дай завстидати Станіславівського повіту.

Пан Амбрози усміхався, як концертант, що готується до сольного виступу, підняв смичок і жде, поки цілковито утихне зала, — устав, обвів усіх своїми ясними очима (мав ясні голубі очі, як у дитини) й поволі, але голосно проговорив:

— А що, ясні панове? А чи не має хто охоти спробувати старого цвіка? Я вам покажу малу штучку, а ви уважайте.

Налив квартовий пугар і повільними ковтками випив одну третину. Випивши, потягнув правою рукою по правому вусу, лівою — по лівому, потім мазнув долонею вздовж обличчя від чола до підборіддя, вдарив об стіл пальцем правої руки зверху, а пальцем лівої знизу, тупнув ногою й крикнув:

— Вино!

Далі випив другу третину кварти за одним духом і повторив у точності всі ті маніпуляції. Випив решту і так само все повторив.

Пан Марек дивився і не розумів, в чому ж тут, власне кажучи, річ? Він звик брати кількістю, а тут якісь штуки виробляють. Але що, видно, був іще не кінець, то пан Марек мовчав. На ногах йому було вже трудно стояти, тому сів прямо на підлогу і звідти поглядав, витріщивши очі, на суперника.

А пан Амбрози, висувивши першу кварту, повільно налив другу, знова випив третину, але тепер мускав себе по вусах двічі, гладив по обличчі двічі, бив пальцями по двічі й крикнув:

— Вино! Вино добре!

Так проробив і на кожній третині другого пугаря. Потім налив третій пугар, проробляв на кожній третині усе по тричі й крикнув наостанку:

— Вино! Вино! Вино добре! Налий!..

І з тим словом, кланяючися, вручив пугар панові Марекові.

Серед гостей постав гомін. Ніхто не бачив у тому нічого особливого, і кожний брався повторити, але на перших же кроках заплутувався і з реготом кидав. Викликаний на двобій, пан Марек поспробував і собі, але обважнілий язик не міг виговорити навіть "вино", голова похилилася, і пан Марек важко впав на підлогу під аплодисменти присутніх. А пан Амбрози, все усміхаючися, підійшов до печі й притулив розпалене чоло до холодних кахлів.

Але того було мало. Видно, розпирало його щось, підіймало зсередини, як ото дріжджі підіймають тісто; щось перло, рвалося надвір. Очі перестали вже бути спокійно веселими й тривожно забігали то туди, то сюди.

— Мацьку! — крикнув він якимось розпачливо й тремтячими руками почав шукати

гудзиків коло шиї. Але руки не слухалися... Тоді пан Амбрози почав конвульсійно рвати на собі одержу.

Тренований на такі моменти, Мацек уже прибіг із коновкою води і тут же, в залі, почав лити воду на похилену голову свого пана.

— Фе!.. Встидайся, пане Амбрози! Ще може хто подумати, що ми всі тут пос...

Це кричав хтось із приятелів, але загалом маніпуляція не зробила особливого враження. Переступав то той, то інший, аби не стояти на воді, але співав, не перериваючи марива.

Усі хвалили пана Амбрози й дивувалися.

— Сей, мабуть, не інакше, як самого дябла полигнув.

— О, пан Амбрози — се наша хлюба! То слава нашого повіту...

XXI

Два шляхтичі обіймали один одного. Товстіший, з величезними вусами, ганьбив тоншого:

— Ти пив, як канарок, а спився, як вева... Е, як я бачу, то ти ще зелений в таких справах. Ано тримайся mocno, трутню ти один... Що ти на мене видивився, як черепаха на свої яйця?

А тонший, заплітаючися язиком, добивався тільки одного:

— Ні, ти мені тільки скажи — коли у нас буде День святого Медарда?

— Опам'ятайся, молодче! Медард уже пройшов давно...

— Ні, не пройшов... Бо я знаю напевно, що коли на Медарда дощ, то після нього сорок днів має бути дощових.

— Сорок днів і сорок ночей. То буде всесвітній потоп...

Якийсь шляхтич хотів заспівати старовинної, але міг згадати тільки перший рядок. Тому, вибалушивши очі й відбиваючи такт рукою по мокрому столу, шість разів підряд повторив його і на тім перестав.

Другий, трохи тверезіший, задавався цілями вищого порядку — ладив хор, але ревів майже сам, диригуючи несамовито:

Господарю! Хто у тебе буває в гостях,

Той завжди веселий і ніколи не позіхає.

Гей га, до лиха! Дайте нам кубок!

За здоров'я господаря хай нам шумить у головах!

Зрештою, скоро увага всіх присутніх, хто не втратив притомності, звернулася в той бік, де був господар. Розхристаний, дикий, він затіяв якусь штуку й велів принести пару пістолетів.

Хто тверезіший, починав передчувати, що там, де пальна зброя попадає в п'яні руки, там добра не жди. Хто відважніший, почав потроху вже посуватися до дверей, аби чмихнути в потрібну хвилину геть.

— Кинь, пане Костянтині! Ти випив, рука нетверда.

— У кого рука нетверда? У мене? А хто це каже? Ано, нехай спробує...

І пан Злотніцький, узявшись в боки, оглядав усіх соколиним зором.

— Що?... Нема охотників? Тож то. А яка в мене рука — зараз вам покажу. Гей, Яся сюда. Під стіну його, й поставте йому бокал із вином на голову.

Ясь (тут ніхто не звав його Івасем) зблід і одразу почав труситися. Безсило поглядав він довкола себе, як загнане звірятко. Але довкола були всі чужі, п'яні, на які страшно було дивитися.

Гайдук смикнув хлопця за рукав. Це був той немилосердний Семен, якого так боялася мати й сам Івась. Він не знав, Івась, що його мати була ще молода й гарна, що цей Семен підсипався до неї, дістав одкоша й от тепер мстився й на матері, й на синові.

— Чи ти не чуєш, що пан кажуть?

Івась затріпався весь і несвідомо почав одривати своїми рученнями величезні лапи гайдука.

— ... я не хочу... пусти мене... мамо...

Пан Злотніцький, червоний, обважнілий, нетерпеливився:

— Чи довго там?

Він хотів показати гостям, що всі його накази виконуються блискавично, отже, його система тримання хлопів у їжачих рукавицях правильна. Семен штовхнув хлоп'я під підборіддя. Кров показалася з уст. Він замукав, як теля, і перестав рватися.

Пан Фількевич на правах приятеля хотів був відібрати пістоля у Злотніцького.

— Кинь, кинь, пане Костянтіне! Всі ми знаємо, що ти добрий стрілець, але по-тверезому.

— Хіба я п'яний? О, мене не так-то легко напоїти. Я всіх вас положу, а сам буду, як канарок. А як я стріляю, я вам зараз покажу.

Пан Фількевич моргнув. Двоє шляхтичів підскочили й хапнули пана Злотніцького, як хто попав.

— Чекай-но, брацішку... кинь...

Але пан Злотніцький мов сказився. Він так тріпнув собою, що шляхтичі, не особливо, правда, тверді на ногах, розлетілися в усі боки.

— Що?... Жартувати зі мною?... Я не для жартів уроджений...

— Пхі, сатана. Хай тобі чорт, аби з тобою хто жартував... А ви, панове-браття, чого стоїте. На ваших очах готове статися убивство, а ви дивитеся мовчки.

Якась сильно підхмелена істота обізвалася вельми незадоволеним голосом:

— Чому вже й смертовбивство? Ми знаємо пана Костянтина за доброго стрільця. Зрештою, тут не двіста кроків, а несповна двадцять.

І, як часто буває, одна фраза рішила справу. Ніхто вже більше не протестував, перемога залишилася за паном Костянтином.

— Я паннам корки відбивав у танці! — хвастив він.

Івася посадили під стіну, бо стояти він не міг. На звішену голову ладили кубок із вином. Кубок не хотів стояти. Семен знову вдарив Івася кулаком під підборіддя.

— Пан кажуть — держи голову рівно, то й маєш держати, щеня...

Семен аж усміхався про себе, думаючи, як то завие Мокрина, коли їй скажуть, що Яся вбив пан.

Ніхто не думав, що, власне, коїться на очах. Кожне лізло вперед, аби видніше. "Зіб'є чи не зіб'є?" — вертілося в кожній голові і ні в одній не вертілося — а що ж буде, коли не зіб'є.

Івась підняв смертельною блідістю вкрите личко. Там усе було біле — і ніс, і губи, і навіть ніби очі самі. Тільки з кінців уст висіли, мов тонкі вуса, дві струйки чорної крові. Очі були розкриті, але Івась не бачив ними нічого. Як сомнамбул, він тримався в тому положенню, в яке його поставила чужа рука.

Пан Злотницький скинув верхній одяг, поправив порох на полиці й почав цілитися. Лице стало серйозним і наче навіть осмисленим.

Цілився довго... Хтось навіть устиг сказати: "Довго цілиться — кепський знак..."

Одну хвилю навіть здавалося, що пан Злотницький опустить пістоля і з реготом скаже:

"А що? Добре я собі з вас усіх зажартував".

Але в цей момент пролунав постріл. Наче аж охнула вся п'яна зала. Всі очі були звернені на Івася.

А він... хилиться... хилиться... і впав півбоком на долівку. В самім центрі чола куля пробила дірку і звідти виступила одна, тільки одна краплинка крові. Це була та, що переповнила чашу терпіння.

Постав крик. Майже всі кинулися до дверей. Пан Злотницький кричав:

— Панове! В чім річ? Ну хибив, ну заплачу кому слід і скільки слід. Невже через таку дурницю переривати собі забаву?

Але його ніхто не слухав, і не пройшло мінути, як зала опустіла. Зосталися тільки ті, хто не мав сили піднятися.

Пізно вночі принесли до Мокрини трупик її сина. Вона глянула...

Щось до неї говорили, співчували, але вона нічого не чула. Стискаючи плечима, порозходилися всі, й зостала Мокрина сама.

Мовчки, без слів, роздягла свого хлопчика, обмила. Потім одягла у все чистеньке, поклала на стіл, зложила маленькі рученята...

Довго дивилася. І все мовчки, без слів і без молитв... Раз тільки глянула на образ якимось дивним, особливим поглядом — і вийшла з хати. Отак, як стояла. Ні на голову не взяла нічого, ні на плечі, ні на ноги. Так, як стояла, так і пішла, залишивши трупик на столі й свічку коло нього.

Мала, мабуть, рацію, бо в кілька хвилин по тім, як вона зачинила за собою двері, прийшли двоє гайдуків її арештувати...

XXII

Мокрина знала, що Гуцульщина лежить на південь, бачила часом гуцулів у Станіславі на ринку, але куди йти, кого питати — нічого того не знала. Знала тільки одно ім'я — Довбуш. Один тільки цей звук знала і вірила, що він виведе її, як Ізраїля стовп огнений у пустелі. І не помилилася. Довідалася одразу, що сам Довбуш родом із Печеніжина, що Печеніжин недалеко Коломиї, що там і досі живуть Довбушеві батько й мати і що, очевидно, найскоріше якраз вони можуть сказати, де їх син. Дійшла.

Добилася до Печеніжина, знайшла старого Василя, але, на диво, заявив старий, що він нічого не знає про сина.

— Ци він, гадаш, на оннім місці сидит? Ци в него хата? Таже він літит горами, ек орев. Дес у горах го шукати — лиш де? Ти, молодице, ліпше звержси того. Де тобі йти самій у гори? Мушшінин та й тот не видважитси сам у гори йти, а ти, рахувати, молодица. Та де-е!.. Звір ті роз'їст.

— Покажіть мені, в який бік іти.

— Ой, не прубуй, молодице. Там і такий, що знає, ме блудькати чесом, аж і смерті пожиет. Ти не знаєш, іке там. Скали, дебри, ліси непроходимі, жерепи. Дорог там нема, стежок нема. Та шо говорити...

— Я піду...

— Ні, молодице, не підеш. Та й гори — ци вни малі? Таже то тисячі миль... Де шукати? В котрий бік іти? Зрештов, не так вни сі приховуют, вопришки, аби котрий-будь їх міг ізнайти. Може, десік разів ти будеш іти попри них, а не спостережеш.

— Я таки піду...

І скільки не бився Василь, скільки не вговорювала стара Катерина, відповідь була одна: "Я піду..."

Може, так і пішла би Мокрина у саму у безвість, але несподівано трапився їй попутник. І не один.

Від недавнього часу в селі блукався чужий чоловік. Одежа на ньому селянська ніби, доліська, хоч з обличчя на селянина не виглядав. Казав, що він із села Голоскова якогось, підданий якогось пана Карпінського Андрія. Сей пан, каже, такий лютий, такий лютий, що лютішого вже на світі нема. Неволить людей багато робити: і косити, і жати, і снопи возити, і толоки збиває (прихожий толоку називав "клака").

— Думайте лиш, люде. Така тяжка у нас панщина, що як село селом — ніхто не був у церкві. Бо то цілий тиждень робимо, а в неділю обрахунок. Хто не доробив, каже його економ замкнути. І мусиш сидіти до понеділка до досвіта. Рано в понеділок скоро світ — випустив, дав кілька буків і жене на панщину.

Печеніжинці лиш похитували головами. Се гірше, куди гірше, як у нас. У нас іще такого нема.

— Ой буде і у вас, люде... Буде, ой, буде... А гайдук літає селом, як вихор, та зганяє людей до роботи. Хто спізнився трохи, того в полудне б'ють.

— А вроки великі?

— Ой-ой-ой... Чи бураки, чи збіжже яке полоти, то все стаємо на тільки місця, що два мали би що займати. У нас усе полільник робить за двох. Ану став котрий — ого! Вже летит економ і лушит гарапугою. Б'ют, за все б'ют. За зело в полотьбі, у жнива за два-три колоски — куди, все б'ют на пропадне.

І знов кивають гуцули головами. Все ж у них такого нема.

— А як жнива надійдуть, то щоднини копу нажати мусиш, снопи під міру, у півклані поскладати і колосся визбирати — тогди додому йди.

— Ого...

— А взимі молотьба заїдає. Кожний має копу змолотити в тижні. День малий, а снопи великі, не раз і два дні оден мусиш молотити. А ту всекі роботи. Отсе дорошівським гендлярям дерево возили...

І багато такого розказує зайда. Каже, що громада вислала його шукати Довбуша, най би прийшов та дав лад із тим проклятим паном Карпінським.

Але люди печеніжинські не такі футкі, аби зараз же справляти до Довбуша. Хочеш — іди сам, а радити ніхто не буде. Бо то може бути яка зрада. Бо якось не будить довір'я цей зайда. Каже про тяжкі роботи, а у самого руки чисті, мозолів, видать, і не було ніколи.

От баба об'явилася, скаржиться на другого пана, Злотницького якогось, — оце вже видко, що баба й єсть, і зради жодної тут нема. Коли бабу питалися цікавіші, чи не чула вона ще й за лютого пана Карпінського, баба здивувалася.

— Карпінського? Скільки ми чували у селі, то се дуже добрий пан, і на нього неначе ніхто не скаржився.

Селяни переглядалися, хотіли навіть зробити конфронтацію, але Мокрина в скорім часі добилася-таки того, що її відправлено до Довбуша. Сталося це так.

Отож був собі пастушок, що пас громадські й Василя Довбуша вівці. Коли з'явилися до Печеніжина брати Довбушуки, то такі вивбирані, та все на них блищить, сяє — не одна легінська душа, дивлячись на ту красу, й собі запалилася до опришківського ремесла. В числі тих запалених і Жолоб. Він прямо прийшов до Василя й заявив, що піде в опришки.

Що було Василеві казати! Відраджувати якось не випадало, хлопець скаже: "Бач, його синам щастя випало, так він оце із заздрості не хоче, аби єнчий хто щастя зазнав".

Порадився Василь де з ким із приятелів — кажуть усі, най іде.

— Ци ти го зіпреш, ек він си наважив? Оннаково втечет. Ци своїх синів дуже-с зіпер?

Таким чином, виходило, що Жолоб піде шукати Олекси Довбуша за вказівками старого Василя (ніхто не знав, що Жолоб підмовив іще із собою до мандрівки приятеля свого й однолітка Олексу Твердюка, сина отого Гаврила, що у нього сидів у комірнім Василь Довбуш). Тут уже починалася конспірація. Василь доручав Жолобові свій чепіль. Свого чепеля у великій таємності мав показати Жолоб у Ясені отаманові села Грицеві Данилюкові. Бо хоч це був і отаман, ніби урядова особа, окрім того первий брат, тобто дуже побожна людина, але окрім тих усіх достоїнств, він ще був головним довіреним опришків і, таким чином, негласним учасником їх здобичі. Ясенівці, як Срібнарчук, Паліїв, Дрислюк, підтримували цей зв'язок, і Данилюк кожного разу знав, де можна шукати Довбуша.

Так-от Жолоб, показавши свою вірительну грамоту, отой чепіль Василів, міг дістати від Данилюка більш конкретні вказівки, на якій полонині можна шукати ще одну довірену особу, яка вже вкаже, де саме Довбуш, чи скоро буде на місці — словом, усе.

То до цього Жолоба додано було бабу Мокрину й отого зайду. Причём наказано було

Жолобові цих двох нікуди не вести, залишати їх завжди на боці, а довідуватися про все самому.

Розпрощався Жолоб і пішов. Твердюк мав догнати його в дорозі. Все пішло, як по-писаному. Знайшов Жолоб отамана ясенівського. Це був красивий, повний, жадний до життя чоловік. Він довго розпитував Жолоба, випитував, запитував — словом, вивертав на всі боки й аж після всіх тих маніпуляцій сказав, що мав.

Не будемо переповідати, як ішли наші, а тільки Довбуша вони нарешті знайшли.

Жолоба й молодого Твердюка Олекса радо прийняв до ватаги. Бабу Мокрину вислухав у суворім мовчанні. Слів вона виговорила мало, але зате кожне з них так було насичене горем, що Олекса вже й не розпитував. Для нього ясно стало, що коли він, Олекса, хоче дійсно бути месником людських кривд, то ось вона, арена його діяльності. Якщо тут не втрутитися Олексівій бартці — то де ж іще?

Правда, виправа буде небезпечна, бо то далеко в глибину Поділля, околиця густо заселена й цілком незнайома, треба здатися на вміння Мокрини провести. Але при всяких умовах вирішив піти.

Своїм поведженням взагалі й своїм останнім учинком Злотницький, а з ним і поміщицтво взагалі кидало визов Довбушеві. Ти кажеш разом із твоїми братами селянами, що пани перелякалися опришків і стали м'якшими. Так ось тобі. Знай, що ми тебе не боїмось і наплювати нам на всяких опришків. Як били ми селян, так і будемо бити. Як уважали себе за Богом поставлених владик, так і уважати далі будемо...

Треба показати їм, панам, що таке опришки й що таке Довбуш. "Без мене ви могли іще таке виробляти, але тепер я є на світі. Треба бути уважнішим".

Спитав Мокрину:

— Поведеш?

Та кивнула головою.

— А дорогу добре знаєш? Бо то не один чоловік має йти. Де переночувати, де приховатися.

Мокрина казала, що мала все це на увазі й добре примічала всяке місце, яке чи то вдень, чи вночі могло би стати придатним опришкам.

Олекса почув повне довір'я до кожного слова цієї жінки й не розпитував більше.

— Іди відпочивай. За день-два будемо йти.

З другим оскаржителем свого пана було трохи складніше. Оскільки баба Мокрина була маломовною, остільки багато говорив цей зайда, видно, все чогось боявся. Коли Олекса втуплював у нього свої очі (навчився дивитись проникливо), зайда починав мнятися й плутатись.

Похоже, що вся його промова заучена. На всі запити, яких можна було сподіватися, зайда давав бистрі й вичерпуючі відповіді. Але коли Олекса задавав прості, лиш неможливі до передбачення запити, зайда викручувався як міг. Так, наприклад, Олекса запитав:

— А кілька покоїв у вашого пана?

— Як то — кілька покоїв?

Це був запит для відстрочки часу відповіді.

— А так: кільки в панцькому будинку покоїв?

Зайда здвигнув плечима й криво посміхався.

— Чи він мене в гості звав, що я мушу знати, скільки у нього покоїв? Видко з двору, що хати великі, а скільки там кімнат і що в них стоїть — не знаю...

Відповідь була дуже й дуже правдоподібна, але, видно, в обережному Олексі будила якісь сумніви. Питав Мокрину, киваючи на зайду:

— Ти го знаєш?

Мокрина заперечуюче хитала головою. Взагалі останніми часами вона якось більше знаками обходилася, говорити їй чомусь трудно.

— А за пана его чула-с?

— Чула, що добрий пан і що людем у него добре.

Олекса поглянув на зайду. Той якось скрутився, але потім засміявся зухвало.

— Вона в нашій шкурі не була, то що вона про нашого пана знати може? І у нас ходили чутки, що пан Злотницький — то дуже добрий пан і що людям у нього добре живеться, а от вона що інше повідає, та й я тепер сам виджу, що говорено неправду. Так і тут. Нехай вона піде, та поживе у нас, та попробує те потягнути, що ми тягнем, — отоді я буду з нею говорити.

І знову було дуже правдоподібно — і знов не переконувало Олекси. Він круто припинив допит:

— Поведеш?

— Поведу, — якось підкреслено голосно сказав зайда, мов зарані, дуже зарані знаючи, що такий запит буде і що на нього саме так треба буде відповідати.

XXIII

Так далеко ще Олекса ніколи не забирався. Без своїх гір гуцулія почувала себе не по-свійському, і страх заповзав до кожної хоч би найсміливішої душі. Край був залюднений, а до того ж гуцули взагалі були людьми відмітними; вже самий їх одяг оригінальний так виділявся серед сірих уборів оточення, що варт було побачити одного гуцула, щоб вістка пішла геть селами.

Тому йшли тільки ночами, оглядаючися тривожно. Спали неспокійно і взагалі потихеньку нарікали на Олексу, що повів у чужий край, наражаючи на стільки небезпек.

— У себе дома ми вже ой га би кіко стресли.

Стрясти — це був жаргонний термін. "Треба би ше того панка стрести..."

Олекса бачив, що хлопці невдоволені, хоч і не сміють того сказати. Тому раз на нічлігу заявив рішуче:

— Аби-сте знали, що не по гроші ми там ідемо і не по здобич. В енчім місці здобич знайдемо. А йдемо ми туду на покаране. Ми не розбійники, що лиш грабують. Ми гайдамаки. Чули-сьте, ек егомость сапогівський казали?

Легіні вислухали, але в душі кожний говорив собі: ци я опришок, ци я гайдамака, але мені аби грошей бирше...

Вела всю ватагу Мокрина. Зайда — той нічого не знав: ні де йти, ні де яке село — нічого.

— Таже ти йшов цев околицев, ек нас шукав.

— Ішов...

— То чімунь не знаєш де, шо й ек? Дивиси — баба раз йшла, а все знаєт.

— Вона, мабуть, ішла вдень, а я нічми біг, бо за мною могла бути стежа.

Щодо Мокрини, то Довбуш був цілком задоволений. Як не була пригнобленою, коли бігла сюди, але, видно, її ніколи не кидала думка, що не кому, а їй доведеться згодом вести ватагу, отже, треба знати довгість перегонів, місця сховку, перепочинку, нічлігу. І вона все так добре запам'ятала, що Олекса дивувався.

— Сеї ночі треба борзо йти, бо лісок буде не скоро — аж за Лахманівкою. Село мож обійти, — додавала поспішно, попереджаючи запит — чи треба буде йти селом. Все це подобалося Олексі — і тим більше на тім тлі не подобалося поведіння отого Яська Воротили — так себе називав зайда. Він не знав назви ні одного села, ні одного лісу — нічого. Раз тільки, минаючи якусь корчму на окраїні, зайда оживився й скрикнув:

— Оту-о ми попасали!

— Хто це "ми"? Зайда змішався.

— Та то я... як ішов, то попросився до одного пана... пустив на заберда сісти... так я...

— Ти ж казав, що нічми йшов-єс.

— Що ночами, а що і вдень, бо їсти треба ж було...

Погляне, погляне на зайду Олекса, покрутить головою. Поділився думками із Василем-спузарем. Той теж каже, що з зайди якась людина непевна.

— Ти, Васи, погледай.

— Добре.

І Василь обіцяв поглядати й товаришеві своєму сказав Палієвому, а помимо того одної ночі Воротило спинився на мить, ніби по своїй нужді — і тільки його й бачили.

У себе дома опришки не дали би далеко втекти, але тут, на чужині, де вже було думати про погоню. Тут би самим під погоню не потрапити.

Ся втеча ще більше затривожила хлопців.

— Це йкас біда була...

— Ік наш отаман кожному довіреє...

— Може ровту на нас наслати.

— Ци би не вернути д'хаті?

Олекса суворо поглянув на легінів.

— Я не спераю. Котрий хоче — най іде собі д'хаті. Але йкби ви всі пішли, то бих самий ішов, а йшов уперед.

Хлопці замовкли і вже більше не протестували. Очевидно, завжди і в усіх випадках отаман зробить так, як сам вважає за ліпше.

Нарешті прийшли. Залягли в околицях Бучача. Мокрина заявила, що вона піде вивідати все, що треба: чи пан дома, чи ставить варту й взагалі розглянутися по

ситуації.

— А як тебе там спіймають?

— Мене? Ні.

Вона сказала тільки тих два слова, але твердо. Вже її не піймають, ні... І вивідати, що треба, вона таки вивідає...

Так і сталося. Ходила цілий день. Під вечір вернула з відповіддю на всі можливі запити.

Опришкам не подобалася конструкція подільських сіл. Гуцулія звикла, що в селі хата від хати на звук людського голосу, а тут ліпляться одна около одної. Це лякало легінів.

— Ту й зайти тешко. Нім добіжиш — сто люд а тебе вздрут.

— А у пана ше, відев, кутюг сила.

Мокрина коротко:

— Пси я потріїла.

— Ов! Єк же то?

— Баба у нас у селі є. У неї зела всякі. То я взяла трійла й дала у хлібові. Псів не буде.

— Оннаково селом таким густим іти — згвалтуют ці кутюги.

— Ні, — знов коротко каже Мокрина.

— Єк-то ні? Ци у вас кутюг у селі не тримають?

— Я сказала всім господарям на вулиці, щоб своїх собак поприпинали далеко на городах сеї ночі.

Опришки аж здивовано переглядалися. От так баба! Про все подумала.

Але Олекса був не цілком задоволений.

— То в селі знають, шо мемо йти?

— Знають.

— Може бути зрада.

Мокрина усміхнулася. І страшним був цей усміх на костистому білому обличчі.

— Ні. Нашого пана рятувати ніхто не буде.

І дійсно. Коли вночі опришки йшли селом — ні одна собака не гавкнула. Вулиця була пуста, але якби придивлятися, то можна було би то там, то там за плотом побачити тінь. Іноді підіймалася стареча зісохла рука і благословляла опришків услід.

Тихо зайшли опришки під браму. Мокрина зупинила знаком руки ватагу, сама підійшла й почала стукати.

— Хто там? — відізвався сторож.

— Се я, Мокрина.

— Мокри-ина? А звідки ти тут узялася?

— Чи Івася поховали?

— Поховали. А ти де волочилася?

— В суд ходила. Я му того не дарую.

— Ой га, небого! Не потішне твоє. І він уже їздив до суду та, відев, не з такими

порожніми руками, як ти...

— А може ж, таки є правда на землі? Отвори, най подивлюсі, чи залилася хоч яка шматка в хаті.

— Може б, ти краще в селі переночувала? А то одчиняти серед ночі...

— Чого я буду в селі ночувати, як у мене свій кут є.

— Завтра би й прийшла... По-видному...

— По-темному ти хочеш що-небудь украсти.

— Що там у тебе красти? І без мене люди вже розібрали. Ну та вже одчиню, Бог з тобою! Ти й так нещасна.

Ворота закрипили, але в отвір всунулася не Мокрина, а Довбуш. Він мов обценьками залізними схопив сторожа за горло.

— Тобі нічого не буде — лиш не кричи.

Сторожа вмить було зв'язано, заткнути рота дала свою хустку Мокрина. Сама залилася простоволоса.

XXIV

У пана Злотницького будинок був не на старий фасон, де містилася служба під одним дахом із панами. Тут для служби уже окремий флігель. Його й було насамперед оточено.

Олекса вже знав, скільки вікон у домі, уже було наперед розподілено, хто з опришків коло якого вікна стає. Мов жовніри на маневрах, розсипалися опришки, й кожний зайняв свою позицію. Двері зі сторони саду було вирвано — і Олекса став паном будинку.

Полковник схопився від грюку, вискочив зі спальні. Встиг тільки крикнути "Слуги!.." — і вже був повалений, зв'язаний.

Олекса позапалював свічі. Стало світло.

Пан перестав борюкатися. Лежав і дрібно тремтів нервовим дрозом. Олекса нахилився над ним, мовби бажаючи дати себе ближче пізнати.

— Я Довбуш Олекса.

Потім узяв за руку Мокрину. Підвів.

— А цесу жінку пізнаєш?

Пан глянув.

— Мокрина, — не то сказав, не то прохникав...

— То ти людей катував? То ти по шість годин буком бив людину, ек...

— Шипітку Якова, — підказує Мокрина.

— То ти місяць карав людей та й давав по двацік і п'ять буків шодвічі на днину, ек...

— Щупака Тодора та Демчука Йвана...

— То ти бив людей до смерті, ек...

— Грифеля Яська.

— Пане Довбуше...

Злотницький хотів надати своєму голосові мужності й навіть діловитості, але не міг; голос зривався й пищав.

— Пане Довбуше... Беріть мої гроші, беріть усі мої цінності, я вам сам усе вкажу — тільки не мучте мене.

— А ти, як тебе просили не мучити — ти слухав?

— Я більше не буду. Я дам вам велику клятву, що більше не буду.

— А жите тим вернеш, що єс позабивав?

— Я їм життя не верну, але я забезпечу їх родини. Я відпущу їх на волю... Я всіх своїх підданих пущу на волю — лиш пустіть на волю і ви мене. Беріть мої маєтки... все...

— Не по маєтки твої прийшов-сми суда, а по твою душу — аби ти людей бирше не мучив.[70] І не проси, і не трать слів дурно — все одно вмиреш у лютих муках.

Схопив свічу і підніс її до руки пана. Злотніцький закричав, заборсався, але зв'язаний був міцно.

— Пали другу руку, — крикнув Олекса Мокрині. — Преціж він твого сина забив.

Мокрина похитала заперечуюче головою й відвернулася. Прискочив Дрислюк і почав палити другу руку. М'ясо зашкварчало, і скоро на тім місці, де торкалося полум'я, стала чорна обуглена маса.

Пан уже не верещав, а тільки мукав. Очі його вертілися, як два колеса і, здавалося, от-от вискочать з орбіт.

В хаті, видно, увечері палився камін. Ще жевріюче вугілля лежало обіч недопалених головешок.

— Дати би грані у пазуху, — запропонував Дрислюк.

— Сип. Він карав людей роками, а его мук ека година.

Коло каміна лежали щипці. Дрислюк витягав жевріючі вугілля і клав на груди панові. Той борсався й скидав. Вугілля палило підлогу.

Олекса наступив ногою на плече панові й придавив його до землі. Скоро і груди, і живіт пана покрилися червоними гарячими жаринами. Сморід пішов по хаті.

Довбуш стояв над паном і дивився. Погляд його був суворий, але холоднокровний. Ні одної крапельиночки жалю не було видно в тім погляді. Це був не гуцул Олекса Довбуш, а втілення народної помсти. На одну шалю ваги його душі склалися сотні літ важких терпінь синів і дочок його народу — і низько впала шалю та. Скільки б не поклав Олекса панських терпінь на другу чашу — не вирівнятися вазі. Тому погляд Олекси такий суворий і не показує жалю, бо немає його в сій душі.

Вугілля почало пригасати. Олекса бистрим рухом відкинув свою ногу, блискавично замахнувся барткою і шваркнув по правій руці пана. Рука відділялася від тіла, але що була прив'язана, то залилася на місці.

Мокрина підійшла й тихо торкнула Олексу за плече.

— Буде...

їй здавалося, що вона й тільки вона може розпоряджатися життям пана. З неї було досить, серце не витримувало, що бачили очі, — і от віддала наказ припинити. Але замість послуху почула у відповідь:

— Ні, жінко. Ти своє зробила і можеш іти, куди хочеш. А тепер ми своє зробимо.

Мокрина, понуривши голову, пішла до дверей. Олекса услід:

— Бери шо си вдаст із цього маєтку. Бери, чюєш?

Але Мокрина, не повернувши навіть голови, вийшла.

Олекса таким же гостро рвучким рухом вдарив пана по лівій руці — і знов зачекав.

Із сусіднього покою почувся крик. Довбуш випростався. Кивнув Дрислюкові головою. Той обережно одчинив двері й заглянув.

— Жінка з дитинов.

— А-а... Се та, що з паном своїм на спілку люде мучіла. Затни її.

Шалений крик одразу урвався. Задиханий Дрислюк вискочив, мовби за ним гнався хто.

— А дитину?

— То й дитину.

— Бий панське кодрло. Віростет — такий буде, йк его отець.

Дрислюк знову вскочив. За хвилину вибіг, якомсь дрижачи, і стояв, попустивши руки, мов не будучи в стані підняти їх знов.

— Підстав ей свічі, аби горіло! — командував Олекса, а сам двома ударами обуха перебив обидві голінки панові.

Дрислюк підставляв свічки під завіси на вікнах, під одежу, що висіла на стіні. Олекса вигрібав рештки жару з каміна й розкидав по підлозі. І без того було чадно в покою, тепер стало невиносимо. Але Олекса не йшов. Він дивився, як довгі язики полум'я лижуть матерію, добираються до дерева, як воно тріщить, сипить, потім займається.

І лиш коли переконався, що будинок дійсно загориться, пішов. Дрислюк за ним. Надворі став. Зачекав, поки перший червоно-жовтий язик показався наверх. Тоді свиснув.

Опришки йшли селом серединою вулиці, а ззаду їм присвічувало полум'я: то надобре вже розгорівся панський будинок, запалений опришками.

На вулиці не було нікого. Тихо стояли маленькі хатки, а в їх вікнах грали вогневі відблиски. Ні душі ніде — а Довбуш преці чує, ніби він іде серед товпи, тільки незримої.

— Ей, люде! — підняв Олекса голос до порожньої вулиці. — Чіму ховаєтеси? Вже немає вашого пана — а ви й мертвого його боїтеси? Віходьте... Йдіт подивітси. Не взели-сми стебла їдного панцького-о.

І витягав високо руку з топірцем.

— О, видіте?... Легіні!.. Підійміт руки д'гори, аби люде вигіли, що не рабували-сми пана, лиш прийшли за люцков кривдов стати.

І опришки підіймали всі вгору руки і йшли так по порожній, освітленій заревом пожару вулиці.

— А ви, люде? Не будьте такі боєзкі. Підіймайтеси громадами. Таже видите, ек то легко йдет. Нас еких десік душ, а зробили те, шо вас сто боєлиси. Вставайте! Пан оден, а вас багато... Женіт гет панів із вашої землі! Підіймайтеси!.. Ік гайдамаки... Не будьте такі...

І поки вийшов із села, все гукав до незримої громади, все накликав до спільного

повстання. Йому було так ясно, що панів же мало, а людей багато. Чому ж люди не усвідомлять собі того нарешті?

XXV

Тихо йшло життя в домі панства Карпінських. Особливо останніми часами, коли пані Малгожата доходила останніх місяців, дожидаючи благословенства Божого.

Пан Карпінський старався вже нікуди не виїздити. Давніше частенько, бувало, доводилося, особливо в медіаторських справах для панів-шляхти. Бо, на лихо собі, пан Андрій якось непомітно зробився повітовим арбітром усяких заплутаних процесів, спорів та інших неполадок межі шляхтою околиці.

А випадків до того було багато. Заплутаний спір спадковий, невміння братів розділитися по-доброму, погранична війна двох сусідів за межу й грушу на межі. Якась така справа, що сторони чомусь не хотять удаватися до трибуналу, або знов цілковите затонення в трибунальських позовах, паперах, одписках, безнадійне заблукання в процесових лабіринтах, коли вже немає братів, сусідів, земляків, а ворушиться й шипить якийсь ковзкий клубок змії ядовитих, що вже не знають самі, кого власне вони оце вкусили, й часто гризуть власний свій хвіст — куди тоді вдаватися?

До пана Андрія. Він то все розгляне, роз'яснить, розплутає, мудро розсудить, справедливо залагодить обидві сторони, заб'є процес, зробить непотрібними всі ті акти, протоколи, обвинувачення, свідоцтва. І були часи, коли пан Андрій буквально не знав спокою. Шляхта польська взагалі, а кресова особливо, любила позиватися за всяку дрібницю. Найменша суперечка родинна чи сусідська легко переходила в скандал, скандал потягав за собою процес, ряд процесів, де вже забувалося і право, і людськість, а хотілося одного — доказати. І в таких випадках уміння пана Андрія то все залагодити, не допустити до дальшої ненависті, насильства, помсти. Це таки був дорогоцінний дар.

Але то все несло за собою стільки турбот, хвилювань за чужу справу, за чужі інтереси із занедбанням своїх власних, стільки на те все затрачалося часу з відірванням його від власного господарства, що панові Андрієві того нарешті стало забагато, й він рішуче сказав — годі!

Треба визнати, що трудно було спочатку: всі насідають, просять, благають: раз, один тільки раз, оцей, останній... Але пан Андрій витримав характер і закрив свою контору, як висловлювався жартівливо. Спокій настав у хаті. Тихо стало у дворі. Не торохтять уже візки шляхетські, гонені нетерпеливою рукою, не збігає на сходи під безперестанне гавкання псів заклопотаний сусід. Зайде часом квестар-чернець із квестою, навезе новин домашнього характеру з клерикально-матримоніальним відтінком. Прийде жовнір вибирати стадію в сусідній королівщині; його новини вже інші — військові, забарвлені глибоко провінціальною політикою.

Мандрівний зегармістр прибукався раз, він же об'явив себе й маляром; і хоч ні по тій, ні по тій спеціальності не знайшлося йому роботи, все ж прожив він у голоспільському дворі з тиждень.

А ще замандрував словак із пудлом своїх "матерклясів". Цей об'явив себе вже лікарем. Подивився на обважнілу їмось і поставив діагноз:

— Онi сем су слабi i немоцнi. Ну я знам: кедь онi сем под гору iду, що їм цяжко i дихат не могу. А як згори — їм легко.

I пропонував до послуг усю свою аптечку...

— То на рани, правда, на рани, але можна й пити, можна й пити...

Пропонував він i краплі боброві, які радив уживати у вині. Мазь, що могла служити i від болю в животі, й до зм'ягчення ременів. Було у нього й сало борсуче та ведмеже, товщі з кроликів, боцяна, пса, вовка, лиса. Навіть у пляшечках вода з мартового снігу, теж уже помічний медикамент.

Пан Андрій робив серйозне лице.

— А немає у тебе шкіри з чола зубра? Ото власне є інклюд для вагітної жінки. Або як робили давні наші предки: об'язати живіт шкірою тура. У тебе немає такої шкіри?

Словак казав, що є, все у нього є — тільки він забув узяти й другим разом принесе.

Довго згадував із веселістю пан Андрій цього лікаря й його діагноз.

Виноторговець з Угорщини заїхав із пробками вина. Вірменин — з конем, ну i само собою — "вічний жид", без якого шляхетська Польща не мислила собі свого існування.

А поза тим усім тихо було в дворі. Пан Андрій відчував від того радість. Весело вставав ранком i йшов по господарству, весело сідав за стіл, заставлений простими потравами: капуста кисла з вудженим салом, горох із салом же, каша пшоняна, часом м'ясо з обильними корінними приправами, як імбир, шафран, мушкатель, цинамон тощо.

— Коли французи попали до нас уперше з Марією-Людвікою, то на банкеті у Дангофа так попарили собі язики об нашу перчену страву, що їсти не могли...

I сміявся весело.

На вагітність дружини дивився спокійно. Чи то першина? Зрештою, пані Марцеля тут: вона вже не раз бабувала i все з добрим skutком, отже, на неї можна покластися.

Але все ж у міру того, як наближався критичний момент, легка тривога заповзала в душу пана Андрія. Добре то добре, але ж знаєте, річ незвичайна. Мало хіба що може трапитися. I коли пані Марцеля донесла, що з деяких їй самій лише відомих ознак можна сподіватися сьогодні — пан Андрій пильніше засмалив свою люлечку i все барабанив пальцями по столу.

Пані Марцеля вгадала. Вже показалися неомильні ознаки того, що "наступає"... Правда, трудно сказати, коли саме "наступить": може, за годину, за дві, а може, й уночі чи там коли. Се діло таке.

Все в домі готовилося прийняти нового невідомого, таємного гостя. На кухні держався вогонь, кипіла вода, щоб на кожну хвилю була готова. У себе в алькеріку розложила пані Марцеля всі медикаменти, які, можна було сподіватися, здадуться в потребі. Білизна готова, пелюшки, звивальники — все це на місці, все передбачено.

XXVI

I от коли все в домі було пронизане тишиною чекання, коли кожде з тривогою готувалося почути перші крики породіллі, а потім вони все будуть рости, рости й, коли дійдуть свого апогея — одразу стихнуть i новий житель планети об'явить про свій

прихід першим своїм настирливим криком; коли пані Марцеля повиганяла всіх мужчин із служебної половини дому, сказала навіть самому панові Андрієві, щоб сидів тихо й не рипався та не стукав своїми чоботищами — нараз почувся кінський тупіт. Хтось бистро скакав на коні вулицею. Під'їхав до воріт і шалено застукотів ручкою нагая.

Собаки загвалтували. Прив'язані рвалися з ланцюгів, не-прив'язані всі збіглися до воріт, але одразу замовкли й почали виляти хвостами.

Це був сусід й приятель пана Андрія — пан Криштоф Козловський, жартун, трєфніс, взагалі дуже весела людина. В товаристві був незамінимий. Мав надзвичайний дар перевтілюватись у другі особи, перебільшуючи їх смішні сторони. От він копіює якогось повітового модника... То показує шлягуна марсової постаті, що ото собі задається — оком горіхи гризе, а вусом мухи стинає.

Його просять до танців, а він:

— Я там не до тих танців. Я знаю танець із татариним, шведом...

— Але ж послухайте, яка гарна музика.

— Мені миліша музика сурм і помортів військових при гуку гармат — от моя музика.

Регіт стоїть у товаристві, бо то копія якоїсь загальнознаної особи. І от сей вічно веселий чоловік виглядав зараз цілком невесело. Спитавши на бігу, чи пан дома, на бігу ж кинув комусь із слуг:

— Сідлайте панові коня! І то борзо. Натихмяст...

Слуги знали пана Козловського як дуже близьку людину, отже, пішли виконувати наказ.

Пан Козловський вбіг до кабінету.

— Шшш... Шшш... — замахав руками пан Андрій. — Що ти летиш, як скажений.

В коротких словах бистро оповів пан Козловський страшну подію із Злотніцьким. Пан Андрій споважнів. Гадав, що це приїхав приятель просити за якесь арбітровство, за те, щоб поїхати туди й якое починити якісь коли не вправні, то в усякому разі, формальні кроки. А як ту їхати, коли дома таке.

— Так ось сього Довбуша з його ватагою бачив один із моїх селян у нашому лісі. Випадково наткнувся, але зумів утекти непоміченим і дав мені знати. Чого Довбушеві йти в наш ліс? Це ж йому не по дорозі. Очевидно, він, щоб не йти дурно назад, надумав ограбувати ще кого. В першу чергу мене, а потім, мабуть, і тебе, бо ти на дорозі. Оборонитися ні в тебе, ні в мене немає сили, тож я вирядив усіх своїх у ліс, а сам оце до тебе. Давай тікати. Якщо виховаємося одну ніч — Довбуш піде собі в свої гори, й небезпека мине.

— А двір спалить...

— Ну що ж... Другий поставиш... А як життя позбавить, як Злотніцького?

Пан Андрій стояв хмурий.

— Я їхати не можу. Дружина на злогах... от-от почнеться.

— О-о-о... Це гірше, це гірше... А проте, знаєш? Кажуть, що Довбуш жінок не займає...

— А Злотніцьку?

— Ну там особливі умови. Мала нянька спала в одній кімнаті з панею. І як усе почалося — залізла під ліжко. Чула, як Злотніцький предлагав Довбушеві гроші, весь свій маєток, а той відповів: "Не по гроші я прийшов сюди, а по твою душу, щоб ти більше людей не мучив". У тебе ж такого нема, отже, я думаю, що твоєї жінки та ще на злогах він не займе. Я певен, що він і Злотніцької б не рушав, якби самого не було дома. Не захотів би ж "із бабами воювати". Так і тут. Їдьмо. Нехай твоя зостається сама — се буде шансом, що й вона уціліє, і ти. А коли зостанешся — шансів не буде й, дивись чого доброго, обоє згинете.

Пан Андрій хруснув пальцями.

— Ні... не можу.

— Ну як знаєш. А я їду. Ніч перебути в лісі — це байка. Єй, не дурій, Андрію! Пустиме мене до пані Малгожати — я сам з нею побалакаю, і певен естем, що вона сама тебе виродить.

Пан Андрій нервово ходив по хаті. Козловський говорив правильно, але виїхати, рятувати себе, а жінку кинути на паству розбійникам — проти такого виходу бурилася вся шляхетність, все, що було рицарського в пана Андрія.

Козловський направлявся до виходу. Ще раз обернувся.

— Не жалієш себе — пожалій хоч дружину й те дитя маленьке, що має прийти на світ. Ти ж їх доводиш до погибелі тим, що зостаєшся. Востаннє кажу тобі — їдеш? Ні? — і брався за клямку:

— Підожди... я піду побалакаю...

Пан Андрій пішов. Що вони говорили там — невідомо, а тільки вийшов від дружини такий похмурий, яким іще ніколи не бачив його пан Козловський. Видно, йшов проти своєї натури, проти своєї суті, лише за голосом розрахунку. В таку хвилину, коли важилося життя дружини і то важилося двічі: на вазі природи й на добрій ласці чи неласці розбійника; в таку хвилину, коли жінці взагалі так треба, так необхідно, так безумно хочеться мати коло себе чоловіка, оборону — він, пан Карпінський, такий чулий до всіх, такий готовий усім допомогти, кидає — кого? Приятеля кровного свого, матір своїх дітей, своє мило, дороге, єдине подружжя. Ні, не гонорово.

Правда, дружина теж згоджувалася з тим, що пан Криштоф правий, сама молила й заклинала.

— Їдь... Для мого й твого спокою — їдь... Зараз... Не трать часу. Вже темніти скоро почне.

Але в тоні її голосу, в очах вичитував пан Андрій: "А ти все ж мене не послухай і зостанься. Щоб я почула твою руку в своїй в найтяжчу хвилину, щоб ти став у моїй обороні, коли опришок увійде сюди з ножем".

І все ж "шанс", про який казав пан Козловський, переважив усе. Ради цього шансу сідав пан Андрій на коня.

Вийшла пані Марцеля.

— Прошу дозволу зготовити стіл для опришків.

— Добре, — тільки й сказав пан Андрій. Вже сидів на коні, а ще вагався. Поманив до себе пальцем Мацея.

— Слухай. Я не поїду далеко. Ти постав три мушкети на вежі й коло них кого з людей. Як справи підуть погано — звели стріляти з усіх трьох один за одним. Я примчусь — і най тоді воля Божа...

Торкнув коня й виїхав.

XXVII

Пані Марцеля звеліла заставити в сені столи, приготувати їсти, горілки, а сама пішла до породіллі.

І саме впору. Вже було невиносимо терпіти, хоч кричати пані Малгожата боялася.

Так під дзвін розставляваного посуду, під кухонну суєтню родився хлопчик. Вже давно на родинній нараді було рішено, що коли Бог дасть хлопчика, то назвуть його в честь діда Францішеком.

Пані Марцеля обмила мале, спеленала. Воно заснуло. Породілля лежала, відпочиваючи від мук, і з тугою слухала, чи не гавкають собаки, чи не йдуть страшні "чорні хлопці".

Дійсно. Нараз серед повної тиші страшенно загавкали всі собаки одразу (пані Марцеля розпорядилася всіх їх поприв'язувати). Породілля завмерла й почала вся тремтіти. Очі стали великі, рот перекосився.

— Не бійтеся, пані, нічого, — тихим, але спокійним голосом сказала пані Марцеля, взяла дитя на руки, перехрестила і вийшла до сені.

Саме на порозі показався ватажок, а за ним, прихиляючися в одвірках, хлопці, хлопці, хлопці. Та всі, як дуби.

Повходили. Стали. Дивляться.

Столи застелені білими обрусами, рушники по краях довгі — руки витирати. На столах барила з горілкою, миски з їдою. Зі стелі висить "павук", у ньому, як у церковному панікадилі, горять свічі. І всі горять — не пожалкував господар.

Обстановка була така, щоб перескочити через так гостинно заставлені столи і втелющити бартков. Та ще кого? Бабу з малою дитиною на руках!

Попустилися бартки молодечі, щез гнів з очей. Барилочка з горілкою має чарівну силу — проганяти гнів і з серця, і з очей.

Пані Марцеля виступила вперед із дитиною й поклонилося Олексі.

— Пане отамане! От година тому, як народилося оце дитятко. Пам'ятай на Бога, на хору матір і на оце немовлятко — та й не роби тут жодної шкоди. Тим більше, що ми приймаємо тебе як гостя, — і свобідною рукою повела в сторону застелених столів.

Ну як тут бити топором?

Але Олекса похмурений, але Олекса пам'ятає, що пани майстри відкуплялися дурничкою за всі свої гріхи перед народом.

— А де сам пан?

— Виїхав.

— Укік. Не чує себе справедливим. Мені донесено, що він лихий пан, що він си

збиткує на своїх підданих, мордує, то-мит роботами, куєт у кайдани.

Пані Марцеля знов поклонила.

— Слуги наші всі тут. Звели їх закликати й спитай. Якщо покажеться всьому тому правда — утни голову й мені, й оцьому младенцю, й його матері.

— Піди поклади дитину й склич слуги.

— Не треба і йти, я так закличу. Хто тут є? — сказала трохи підвищеним голосом.

Одчинилися двері до службових кімнат, на порозі показався Мацей.

— Пан отаман хочуть балакати зі слугами. Вони тут?

— Тут усі.

— Клич.

Почали виходити схвильовані, перестрашені люди, мужчини й жінки.

— Єкий ваш пан? Лихий? Клєтий? Мучив нарід? Шо? Слуги загули всі враз. Слів не зовсім можна було розібрати, але відповідь була ясна.

— Вже що там що, а про нашого пана й паню це гріх сказати. Я хоч і під присягою... Та що балакати — хіба не видно?

І дійсно — Олексі одразу було видно. Як тільки увійшов. Стіни дихали тут спокоєм. Обличчя слуг, їх поведінка, одежа — все говорило за те, що вони не похожі ні на катованих, ні на катів.

— Се ви таке говорите, бо ви панські слуги. Слуг пани тримають добре, бо то їх посіпаки. А от на селі.

— Най пан отаман закличут із селян кого. Хоч десять душ...

— То витак. А був у вас на селі ци в дворі наймит Ясько Воротило?

Слуги здивовано переглядались між собою.

— Ясько Воротило? Ні, проше пана, ніби не було у нас такого...

— Може, на селі був?

— Ми самі усі з села, то ми село знаємо.

— У нас таких і людей нема.

— У нас Досійчуки є, Мокрицькі, Коржі, Панькови, Бідники, Воробці, Колопенні, Кобильники... Усекі, проше пана, є — лиш Воротилів у нас як село селом не бувало.

— Єк-то не було? Отакий та отакий...

Олекса описав вигляд зайди. Один зі слуг ударив себе по лобу.

— Чкайте, пане отамане. То у цего Воротили ще бородавка під носом?

— Так, є бородавка. А видиш.

— А то я, проше пана, ходив-єм у поле. Та й див'юсі — ще якийсь пан бричков польвов дорогов. Стала бричка здалека, а мені видно, що там двох сидять. І пан усе показує на наш двір руков, все показує на наш двір руков. А я ше погадав-єм собі, що то за пан їде польвов дорогов, а не гостинцем, і шо то йому за потріб на нашого пана двір указувати. А витак вони попри мене їхали, та й я добре видеv-єм і пана, й того другого. Вигледав, як батяр станіславський, та й бородавку мав під носом.

Очі Олекси блиснули.

— А пан тот ек виглядав?

І описав поверховість пана ловчого курського.

— Ото-то-то-то. Акурат так... Єкби там пан були.

Олекса звернувся до пані Марцелі:

— У вашого пана бував коли в гостині пан Кшивокольський?

— Ні, ніколи. Бо наш пан його дуже не любили.

— Чому?

— Бо наш пан казали, що пан Кшивокольський не є правдивим шляхтичем, та й пан наш усе з нього посмішковува-лися. А окрім того, пан наш не любили таких, що ото із своїми підданими зле обходяться.

— Так. Тепер я усе розумію. Ігіт, люде, до себе — нічо вам не буде. А ви (до Марцелі) проведіт мене до вашої господині.

Пані Марцеля поклонила-ся й показала йти вперед себе. Олекса обсмикнув ремінь, мов бажаючи причепуритись, і пішов...

Одного погляду було досить, щоб переконатися, що говорено правду: перед Олексою дійсно лежала породілля, не всі навіть сліди акту було прибрано.

Пані Малгожата затремтіла, коли побачила, що до неї близиться опришок.

— Не бійтеси, не бійтеси, пані, вам нічого си не стане. То хлопчик ци гівка?

Пані Малгожата не могла говорити від страху. За неї відповіла Марцеля:

— Хлопчик, пане отамане, хлопчик.

— Се добре. То біх хоків, аби-сте назвали го Олексов. На памнетку, шо-м був на его уродинах.[71]

— Добре, пане отамане. Зробимо, — потакувала пані Марцеля.

— А чому пані нич не говорить?

— Перелякалася дуже, пане отамане. Та й по породі сил нема. То ж тільки бідна намучилася.

— Но нічо, нічо... Най відпічнет.

Нахилився трохи в сторону хорої й, ніби до глухої, підняв голос:

— Вам нічо си не стане, пані. І вашому чоловікові я ніц не зроб'ю. Скажіт му, най не боїтси Довбуша — Довбуш му нічо не зробит. І вам. Ми лиш повечеріймо та й підемо собі гет. Зоставайтеся здорові.

Олекса вийшов. Марцеля поклала дитину і йшла до опришків, шепнувши на ходу пані:

— А бачите? От усе добре й обійшлося. Лежіть собі спокійно, а я піду до них.

— Ти не боїшся? — прошепотіла пані Малгожата.

— Анітрохи.

Легіні вже почали з гомоном розсідатися по лавах. Олекса підманив пальцем Марцелю.

— А страва чиста?

— Чиста.

— Не затроєна?

— Ні, пане отамане.

— Ано спробуй.

— З котрої миски?

Це було сказано так спокійно, погляд очей був такий одвертай, що Олекса усміхнувся.

— Но-но — не треба. Вір-ю. Но-ко, хлопці, напоймоси. Тіцький чес і не вигіли-сми.

І почалася учта. Пані Марцеля була присутня весь час, і коли бачила, що кому чого бракує, зараз постачала.

— А то маємо господиню добру! — хвалив Олекса й на вихіднім витяг три злотих із тобівки й давав пані Марцелі.

Ледве помітно здригнулися руки у жінщини, коли вона брала цей кривавий дар, але знала, що відмовитися не можна.

Опришки пішли. Пані Марцеля сіла на лавку і впала головою на стіл.

Мацей вийшов за опришками. Почув свист. Чотири тіні з чотирьох боків метнулися у темі беззвучно. Взагалі опришки йшли, не видаючи звуків.

Мацей виждав довго, поки міг думати, що опришки увійшли далеко. Пішов на вежу і вистрілив тричі з трьох мушкетів.

Пан Андрій прилетів на коні, але один погляд сказав йому, що ніби все в порядку. Стомленим голосом говорила пані Марцеля:

— Опришки були, але нічого не зробили ні пані, ні дитині.

Пан Андрій упав на коліна, закрив обличчя руками, а крізь пальці текли сльози.

XXVIII

Страшне вбивство Злотніцького підняло всю шляхту. Не змовляючися, поз'їздилася вона до Станіслава, наче на сеймик. Тільки й розмов було що про Довбуша, про можливі акції рятунку, про потребу щось робити, про деталі кривавої розправи.

— Палив, кажуть, йому руки... вогнисте... йому сипав...

— А чуєте — окупу, грошей, срібла і не хотів узяти.

Ця остання деталь найбільше лякала. Це було щось нове в опришківській діяльності. Розплачуватися грошима — це, коли можна так висловитися, була річ звична; але розплачуватися за своїх хлопів, за систему кріпацтва — це було незвично і страшно.

— А все ж, панове, треба правду казати, покійник був таки лихий до людей і багато замордував своїх підданих.

— Отже, виходить, правильно сказано: якою мірою мірите, тою відміритесь вам.

— Або як іще казали мудрі люди: хто проливає чужу кров, той мусить бути готовий до того, що проллється колись і його.

— Панове! Коли вже пішло на латинські поговірки, то й я міг би вам нагадати одне мудре прислів'я: про мертвих або добре говорять, або нічого.

— Справді, панове! Годі судити людину, котра не зможе встати й оборонити себе. А мене от що лякає: до яких же границь буде лазити сей Довбуш? Поки він розбивав собі там, у горах, — ну, нехай... А то, бач, аж куди забрався!

— А де той Злотніцький жив? Я щось його собі не пригадую.

— А в селі Борщевім. Се дві милі від Бучача.

— О! Це справді.

— То ви, пане, ображаєтеся, що вас можуть пограбувати опришки не свого власного виробу, а чужокраєві?

— Прошу облишити свої нудні довціпи, залишивши їх до слушнішого часу й для більш підхожої для pana аудиторії.

Між іншим, дуже всіх вразив факт цілком іншого поводження Довбуша з сім'єю pana Карпінського. Хтось там буркнув навіть про якісь коншахти з опришками, але його зразу офукнули — занадто високо стояла репутація pana Андрія в повіті.

Шляхта кричала, гвалтувала. Проекти, один одного дивніші, сипалися як із мішка, виникали щохвилини й щохвилини ж гасли, мов іскри на повітрі.

— Панове! Стривайте!.. Всі наші проекти ні до чого, бо опришків уже тут нема. Вони, очевидно, будуть так налітати несподівано, вихоплювати, кого їм подобається, а кого подобається — будуть залишати... гм... Вся біда в тому, що ми не знаємо, в які періоди вони соблаговолять нас навіщати. Воістину — не вісте ні дня, ні часу, в онь же Довбуш при'їдет.

— Взагалі не думаю, щоби ми самотужки могли учинити щось солідне. Тут потрібна поміч держави.

— Треба послати військо в гори, щоб воно впень винищило опришків.

— Гетьманові коронному довести до відома. Він і єдино він міг би щось тут ізробити.

— Се ж його край. Він навіть повинен.

Рада в раду, і на тім стало, що треба повідомити pana гетьмана коронного, показати йому, що робиться, скласти реєстра всім нападам Довбуша на шляхетські двори, особливо замаркувати вбивство і спалення Злотницького — словом, нарисувати картину шляхетських нещасть так, аби зворушити серце гетьмана.

На делегатів вибрано умисно приятелів покійного Злотницького — pana ротмістра Фількевича й старосту козинського — Михайла Ястшембського, щоб вони з приятельства яскравіше описали подію.

Делегати поїхали.

І вони, і шляхта, що їх посишала, були певні, що варт їм, делегатам, появитися перед ясновельможним паном, як він, не маючи нічого ліпшого до чиніння, обома руками почне працювати на користь справи підгірської шляхти.

Вони не знали, делегати, що в Швеції влада партії "шапок" давно вже впала, а верх узяла партія "капелюхів" — войовнича французька, яка зразу ж привела до ратифікації шведсько-французького союзу. Вони не знали, депутати, що тоді ж і Ночп пішов... Душею тайної комісії при шведському парламенті став майор, що ходив ще на Україну воювати й попав у московський полон під Полтавою. Його зараз же направлено було до Босфору, аби заключити альянс із султаном. По дорозі заїхав... до Польщі й балакав з Потоцьким про спільний напад на Росію.

Пан гетьман коронний — то була маленька фігурка, але з великими претензіями. Лобом був він неширокий, але та обставина, що він міг уважати себе найбагатшим

паном в усій Речі Посполитій — ця обставина робила його дуже розумним. Весь вік він вертівся в колі високої політики, але розумівся на ній не дуже, і часто попадав в оплакане становище — як ось і тепер.

Побалакавши з шведом, Потоцький і собі направив посла до Стамбула. Ним був подстолий литовський пан Гуровський, довірена особа. Пан Гуровський мав обіцяти, що Потоцький зв'яже в Польщі конфедерацію і вдарить на Росію, аби лише Порта запевнила диверсію в п'ятдесят тисяч татарів.

Великий візир — ним був тоді Магомет-паша — неначе згоджувався. Пан гетьман зрадив і почав збирати шляхту на конференцію, а війська стягати на Поділля. А щоб приспати короля, вислав йому вірнопідданчого листа.

Наївний то був крок. Похоже на страусове ховання голови в пісок. Август — а хоч, ліпше сказати, ті, хто при нім, — відразу розгадали маневр, і від імені короля було вистилізовано до пана гетьмана уїдливого листа:

"Нам відомі, — писав король, — усі ваші коншахти, як рівно й те, що ви стягаєте війська під Пйотровин та Сулеїв, як рівно й те, що ви готовите конфедерацію. Знає вже Польща нещасливі наслідки всіх отих конфедерацій, за котрі й досі мститься Бог, а чесні люди терплять всякі обиди".

А підканцлер Малаховський і собі вислав листа, пишучи між іншим, що він "не вірить, аби ясновельможний пан гетьман фундувався на протекції інших монархів, але все ж подає до рефлексії, що чужі монархи, виробивши свій інтерес, забувають звичайно про всяких своїх колишніх прихильників, а панові гетьманові в Польщі жити і вмирати треба..."

А Потоцький тим часом працював. На випадок повалення короля треба було мати другого в запасі. Нав'язалися зносини з неудачником екс-королем Станіславом Лещинським, що сидів оце на еміграції в Люневелі (на правах зятя короля Франції) і чекав, чи не обернеться як-небудь колесо фортуни й чи не надумаються панове поляки знову обрати королем пана Лещинського.

А тут, до речі, пропозиція пана гетьмана. Екс-король з радістю ухопився обома руками. А партія Потоцьких раділа, бо була певна, що за винесення на трон Лещинського здобуде повну поміч Франції. Стільки надій — і нічому тому не судилося здійснитися.

Франція використала всю ту суєту для своїх белградських трактатів, посла вбито в Сілезії при поверненні назад і папери його забрано (се Мюнхен постарався — вислав спеціальних наємних убивць). Папери... виявили всі коншахти Потоцького — і вийшов один величезний скандал.

Але королівська власть настільки була... сильною, що нічим не могла укарати не лише гетьмана, а й зв'язаних із ним конфедератів. Навпаки. Усім їм добре було заплачено, аби вони скоріше ліквідували справу: примас Шембек узяв понад три тисячі дукатів, пан гетьман великий литовський Вишневецький задовольнився вісьмастами і т. д.

— Та що! Сама дружина пана гетьмана коронного пані Потоцька дістала тисячу

триста дукатів, а її матінка, маршалкова, велика коронна пані Мнішекова — тисячу п'ятсот...

XXIX

Результат весь був той, що Август побачив, як то легко зіпхнути його з польського трону... Цей раз, правда, не удалося, то, може, вдасться на наступний.

Треба було щось робити — і Август почав оглядатися за більш твердою короною. Міг рахувати на дві: чеську — бо був найближчим чоловічим кандидатом, або цісарську, австрійську. Але...

Але ще Леопольд I у 1703 році установив, що в разі безпотомної смерті Йосифа й Карла корону наслідують дочки старшого сина. Йосиф помер, залишивши дочку Марію. Але ж бо Карл, ставши королем, змінив у 1713 році акт татуса в тім напрямі, що по його, Карловій, смерті наслідує престол дочка Карла, а не Марія, дочка Йосифа.

Більше. Коли в 1719 році видавав свою племінницю, оту саму Марію, за тодішнього королевича (а теперішнього польського короля) Августа, то звелів Марії підписати акт, у якому вона зрікалася корони й признавала прагматику 1713 року.

Ще більше. Коли у 1733 році Август кандитував на польський трон, то він урочисто підтвердив, що також визнає уставу тринадцятого року, прирік навіть, що буде боронити тої устави перед посяганням якої третьої особи. За це здобув собі поміч Австрії й сів на польський трон. Але...

Але папери паперами, а апетити апетитами. Августів міністр Сулковський весь час носився з думкою, як би то все перевернути назад. Коли про те довідався його суперник Брюль, то, аби повалити Сулковського, доніс про ті всі плани австрійському дворові.

Сулковського-то Брюль повалив, але коли сам сів на його місце — почав носитися з тими ж планами. Порозумівся в тім із російським послом Кайзерлінгом — і стався таким чином таємний договір між імператрицею Анною та Августом, що в разі смерті Карла VI ці дві держави акту із тринадцятого року визнавати не будуть, тобто, другими словами, за Августом застається право на австрійський трон.

І от Карл вмирає. Вістка про те застала Августа у Варшаві під час сейму. Що таке сейм для Польщі — відомо, присутність короля необхідна, але коли Август почув про смерть Карла, то кинув і сейм, і все — поскакав до Дрездена.

Та лишенько тяжке. Франція займає таку позицію, що без її згоди нічого не вийде. Треба за всяку ціну добитися згоди Франції, треба ту згоду купити. Чим?

А от Август надумує:

"Зречуся польської корони, відступлю її все тому ж Лещинському, давньому своєму суперникові — тоді поміч Франції буде мені забезпеченою".

Насамперед треба, виходить, порозумітися із самим Лещинським. На посла до экс-короля вибирає Август найспритнішого, кого знає, — пана воеводу мотовецького Станіслава Понятовського. В допомогу йому додає Фрутша з Дрездена, а то з тої причини, що сей Фрутш був колись уже у Франції й мав добре прийняття у кардинала Флері. Коли про те все довідалася партія республіканська — всі роззявили рота, не

знали, що думати. Дійсно: думали про детронізацію Августа, боролися за це, а він сам зрікається престолу. Що за чудеса?

Але речі взяли цілком несподіваний хід.

Приїхали послы Августа до Люневіля, запропонували Лещинському корону, але він, посміхнувшись, сказав:

— Знаєте що, панове? Досить з мене вже тих ваших планів — оту-о вони у мене сидять. Ще так недавно Потоцький мені пропонував корону — а що з того вийшло? Пшик. Тепер пропонуєте ви, і я знаю добре, що знову нічого не вийде. Взагалі з Польщі нічого не вийде. Мені тут добре, у Люневілі живу я собі спокійно, серед культурних людей — з якої речі я то все кину й пошу в дику Сарматію, де мене оточать інтригами, конфедераціями, змовами... Навіщо мені всього того? Ні, не хочу я вашої корони і дайте мені чистий спокій.

Грім з ясного неба. Чоловік корони не хоче... Все життя за неї чіплявся, а тепер, коли дають живу в руки, не хоче. І так і так Понятовський, і туди і сюди, всі свої таланти пустив у хід — нічого не помагає. Як затявся старий.

Ну, думає собі Понятовський, це він тут хоробрий. А от поїду я до Парижа та звіди на нього як надавлять із Версаля, то, не бійсь, підіжме хвоста.

Поїхали до Парижа. А там і того гірше. Флері й слухати не хоче.

— До польських інтересів звертатися не думаю так само, як і до лона моєї матері.

Це вже кінець. Апелювати більше нікуди, бо Флері на ті часи був всесильний.

Понятовський ще не давав за виграну. Думав, що це він просто під такий момент підскочив. Зрештою крапля камінь довбе.

Отже, зостався в Парижі, ходив, клянчив, аж врешті з нього почали сміятися, й він сам побачив, що робити більше нічого.

Все це дуже добре знав Фрідріх прусський і сміявся собі в кулак. Він знав, що Росія ні в якому разі не допустить повороту Лещинського. В Петербурзі панував Мюніх, приятель Фрідріха; він як тільки довідався про таємну угоду Кайзерлінга з Брюлем, зразу об'явив, що те все дурниця, й навіть відкликав Кайзерлінга з Дрездена. Всі козири опинилися в руках Фрідріха, й він задумав використати момент, аби здійснити давню свою мрію — відірвати від Польщі Сілезію й приєднати до Пруссії. І веде Фрідріх спритну політику: на словах підтримує Августа, пише йому приятельські листи, а на ділі підводить військо до Сілезії, непомітно підготовляє ґрунт, і в один прекрасний день обставляє військом провінцію й об'являє, що вона як давня частина Пруссії нарешті сама захотіла приєднатися до давньої своєї метрополії.

Августа це ошпарило. Ну, а вже відомо, що ошпарена людина може робити всякі некоординовані рухи. Август відразу міняє всю політику: він уже не марить про інші корони, одна його мета — роздавити Пруссію. Для того він вступає до великої коаліції — Дрезден — Відень — Лондон — Париж — Петербург, метою якої є не більше не менше, як поділ Пруссії.

Петербург опинився в цій коаліції тому, що там уже впав Мюніх. Він лише встиг перед упадком повідомити Фрідріха про страшну небезпеку.

Аж коли почув себе Фрідріх, як у матні. Але, треба віддати йому справедливість, не тільки не втратив духу, а навпаки — проявив максимальну енергію.

Насамперед рішив підвести міну під Августа в самій його Польщі. Для того поручив своєму Гофманові завести стосунки з республіканською партією, тобто з Потоцьким.

Гофман узявся за діло, вмів наспівати гарних пісень, почав грати на республіканських почуттях, понарисовував багато принадних перспектив — і пан гетьман великий коронний дався зловити. Знов він збирає шляхту до конфедерації, знову стягає війська, веде зносини з Берліном — аж двічі туди їздив воєвода бельзький Потоцький.

Та, мабуть, нещаслива рука була у пана Потоцького, бо знову усе сповзло на нічім. Ржевуський і Кайзерлінг сипнули грошима посеред прихильників республіканської партії, перекупили таку довірену особу, як пан Гуровський, і той видав усі плани пана гетьмана як теперішні, так і всі попередні, коли він ото ще їздив до Порти. А другий республіканець, воєвода равський Яблоновський, продав усе листування Потоцького з Берліном.

Скандал. Знову скандал. Величезний скандал. Головний достойник держави зноситься з чужими державами в зрадницькій намірі... І от саме тоді, коли гетьман у голову собі заходив, як виплутатися із усього того, приїхали станіславські шляхтичі із скаргами на якогось там Довбуша.

XXX

— Чого вони хочуть? — нервово питався Потоцький.

— Скаржаться.

— На кого? На короля?

— Ні. На Довбуша.

— На якого Довбуша? Що це — новий міністр Саксонії?

— Ні. Це опришок у Карпатських горах.

— Ото-то! Саме тепер мені час клопотати собі голову опришками з Карпатських гір. Жени їх у шию, ану їх...

Секретар повернувся йти. Але Потоцький надумався: як-не-як, але одправити шляхтичів у такий спосіб і при всяких умовах не годилося. А особливо тепер. Хто знає, як повернуться обставини. Може, єдиним рятунком пана гетьмана будуть брати шляхта, отже, наражати собі хоч би єдиного от малих сих цілком не випадало. Навпаки.

— Підожди, пане. А хто там приїхав?

Секретар глянув у шпаргалку.

— Капітан коронних військ Адам Фількевич і староста козинський Міхал Ястшембський.

Пан Потоцький тер лоба.

— Гм... Так от що. Попроси, пане, грічно у них вибачення, що я не зможу їх прийняти зараз, бо маю в наглих політичних справах ще, може, сьогодні виїхати на кілька день до Варшави. Тож нехай вони погостять у мене, а я верну і тоді їх прийму. Розпорядися, пане, щоб їх гостили несогірше, кликали до загального столу. Взагалі

прийми їх добре.

І от наші підгірняни зажили в панському замку, як у палаці з казок Шехерезади. Годи́ли їм, як великим панам, аж почало ними оволодівати те почуття, яке оволодіває каплуном, коли він починає догадуватися, що його годують на сало.

Водили їх по замку і показували всі його дива. А бачити-таки справді було що. Вже саме убрання кімнат було таке, що вправляло в подив. Опони, шпалери, макати, килими, стіни, мальовані в фестони, орнаменти, композиції фігуральні, колтрини гданські, вроцлавські, нюрнберзькі, а на них блакитні озера, зелені дерева, скалисті гори. У покоях важніших колтрини були італійські й то власне неаполітанські та бергамські. Один покій було розмальовано в стилі китайщини з різними китайськими фігурами, пейзажами й орнаментом на полотні.

Просто дивувала безконечна кількість килимів. Адзямські, мелікбаські, диванські, сольхацькі, туркменські, ангурські, парди, чатмани веленці — все то хапало за очі фантастичністю рисунка, яскравістю барв і їх підбором. Це все було спадщиною з тих часів, коли загалом уся Польща опливала килимами й найменший шляхтич мав їх десятками й возив за собою, за півгодини перетворюючи заїзну корчму в затишний куточок.

Але найцікавішим убранням стін замку були не килими, не живопис і не контерфекти предків, а віками дбана, цілими поколіннями Потоцьких накоплена зброя всіх Гатунків, древності й походження. Це була воістину воєнна історія дому Потоцьких, що нараховувала стільки воевод, гетьманів, полководців і взагалі воїнів усякої зброї, значення й високості.

І чого тут тільки не було й де воно тільки не здобувалося! Тут і золоті шаблі та срібні ярчуки, здобуті на мурзах татарських, буздигани козацьких вождів, бунчуки турецькі, багаті боярські бехтері, шпаги шведські, німецькі бандолети. Де не ступала нога Потоцьких, звідусюди привозилися воєнні трофеї, і це тривало століттями. Отже, справді було на що подивитися.

Пан Ястшембський — людина не військова, то йому так наче й байдуже, а вже пан Фількевич — то розкошує на всю широчінь. Він сам любитель старовинної зброї, невеличкий знаток навіть, бодай за такого сам себе вважає, отже, він і прицмокує, і оклики подиву видає, і пальцями аж помацує.

Панцири, прилбиці, шишаки зі щирого срібла та ще й грубо позолочені, саджені дорогоцінним камінням. Багаті щити різних форм і великості, а з них оті улюблені колись у Польщі калкани. Їх плетено було з фігового пруття, обвитого у барвистий і взористий єдваб; середина такого щита, що звалася ухват або циркул, була кутою із срібла або навіть золота та й прикрашалася камінням дорогим. Ясно, що такий щит уже переставав служити цілям оборони, а був тільки прикрасою воєнного костюма, символом власті гетьмана, коли ото завішувався під шапкою з білими перами перед наметом.

А от сагайдаки — і шкіряні, й дерев'яні, й металеві. Шкіряні звичайно багато гаптувалися тягненням золотом або сріблом; дерев'яні покривалися орнаментованим

оксамитом або срібною бляхою; металеві звичайно робилися з благородних металів, камеризовані туркусами, альмандинами, а часом і дорожчим іще камінням. Уже давно сагайдак зійшов зі сцени як зброя, а ще й тепер часом навісить його який шляхтич, як символ рицарськості.

А от колекція булав і буздиганів. Яких тільки тут не було...

Та які красиві вони, все ж це не зброя, а тільки церемоніальне знаряддя. Тому не дивно, що пан Фількевич, побачивши колекцію шабель, буквально побіг до неї. І вже звідси трудно було його одірвати. Він ахкав, цмокав, похитував головою: очі йому горіли — так би й забрав усі із собою, щоб без кінця любитися усіма тими баторівками, зигмундівками, августівками, концерами, палашами, кордами, мультанками, ординками, шерпентинками і як там вони ще не називаються.

— Концерн — дивись, пане. Се властиво турецька зброя. Називалася у них канжар або гангар, ну а ми вже переробили на більш делікатне — концер. Бачиш — він схожий на меч, тільки без хреста у ельця. Вживався тільки на коні й приторочувався до ряду.

Оце турецькі шаблі, сильно криві, а оце наші — легко криві. А ось карабелі. А скільки їх!.. Знаєш, пане, звідки пішла назва? Це ще в 1496 році прибув до двору королівського на службу якийсь Карабеля і впровадив до вжитку оцю легку, зграбну, сказав би, салонну шаблю.

Далі колекція чеканів — отих самих, що їх забороняли носити аж три конституції сеймових. Бо шляхта, уживаючи чекана ніби для підпори, пускала його в хід як зброю при першій же зваді. Се був властиво молоток: з одного боку обух, а з другого — гострий грот, чи, як його ще називали, надзьяк. Удар такої штучки чи тим, чи тим боком здебільшого був смертельний.

— Ех!.. Уміли жити наші батьки, — зітхав пан Фількевич.

І от наші підгіряни могли тепер оглядати ту всю пиху власними очима. Тож ходили по замку, і коли не роззявляли ротів, то тільки тому, що пам'ятали про своє шляхетське достоїнство...

XXXI

За обідом сиділи хоч і не в центрі — були пани й більші, — але все ж і не на останньому місці. Побачили й пана Потоцького. Не поїхав він до Варшави і здобив обід своєю присутністю.

Що наїлися за обідом усякого дива, то це вже нехай так, але що наслухалися, так такого, що часом і вухам своїм не вірили.

Все ж як-не-як, а серед рядової шляхти особа короля була коли не священною в селянським розумінню, то, в усякому разі, поважною. Навіть ті, що охоче затягалися до всякої конфедерації, особи короля не сіпали. А тут таке говорить, що прямо... ну вуха в'януть.

— Ого! Виграла Річ Посполита, взявши синочка за татуса, — просторікав сам пан гетьман, надробляючи міною. — Той був злочинцем Речі Посполитої, а цей просто паразит. Той все розмишляв над погибеллю республіки, а цей уже ні про що не думає.

Той був охотник випити, охотник до баб, охотник до укладання державних планів, а цей дудлить свої пива німецькі, важкі, як олово, плодить дітей із своєю на диво бридкою малжонкою, а планує тільки лови, паради та перві забави.

Присутні реготалися з остроумства пана гетьмана, вставляли підходящі репліки, а пан гетьман, знаючи, що його слухатимуть, перебивав на половині чиясь бесіду і правив своє, лаючи Августа. Якийсь поважний сивовусий достойник, обтерши вуса, казав:

— А прецінь не можна не сказати, що як був королевичем, то показував якісь гарні риси. Помічалася певна поміркованість, бридився способом життя батька, його цинізмом... І куди то потім усе ділося?

— Ксьондзи, ксьондзи. В болонським монастирі то все вивітрилося.

— Ще навіть коли старався о корону — показував якусь ініціативу, а тепер...

— Попи, попи... То ж такі, що вилущать усе добре й не з такої слабовільної істоти.

Пан гетьман їв щось смачне. Нараз припинив і розреготався.

— А чи бачили ви, панове, як він б'є ведмедів і оленів на льоту?

— Як то "на льоту". Прецінь ведмеді не літають.

— Для нас з вами. А для коронованих голів літають.

— Тобто?

— А так. Аби не задавати собі труда їздити, ходити, стояти на полюванні, наш найясніший король велить із даху замку скидати ведмедів і оленів і б'є їх "на льоту".

Хто сміявся, хто стискав плечима, хто обурювався, а всі разом осуджували.

— Що ж говорити про державні справи, коли король не хоче потрудитися навіть для улюбленої розривки своєї.

— Здав усе на своїх любимців і заспокоївся.

— Єдина його праця — се що він каліграфічно гарно і без кінця рівнодушно виписує на паперах...

Хтось із гостей питався гетьмана:

— Чи то правда, що він не дає нікому жодних аудієнцій, бо то неспокоїть.

— Правда. Він навіть найвищим достойникам Корони показується здалека й лише при парадних okazіях.

— З ким же він тоді перебуває?

— З лакеями і блазнями — ото його улюблене товариство. Фрідріх прусський сміється: "Знаєте, як проводить час мій коханий брат Август? Він одному блазневі дасть по пиці, другому в зад, а ті кричать: "Ой, рятуйте! Як боляче!" І мій добрий брат Август кладеться від сміху. А ті, кому хочеться королювати за нього, усяко похваляють такий спосіб провадження часу... — хо-хо-хо!..

— Допустити себе до того, щоби сторонні монархи сміялися.

— В Голландії було вибито медаль з трьома польськими "королями" — Сулковським, Генніке й Брюлем.

— Сулковський був бездара. По-моєму, все ж Брюль розумніший.

— Це правда, — говорив той же поважний, із сивиною достойник. Він качав однією

рукою шарик із хліба й дивився на нього уважно. — Брюля було вистилізовано ще за покійного короля. Я би сказав, що він з тої породи міністрів-авантюристів, як ото...

— Е, що там говорити! — перебив гетьман. Достойник глянув на нього, і в тім погляді було здивування. Хоч ти, мовляв, і гетьман, але мусив би знати правила гречності. Пахолків своїх звик перебивати в мові.

А пан гетьман навіть не помітив.

— Що говорити! У нього тільки лакейський сприт і більш нічого. Його теж прекрасно характеризував Фрідріх: "Се, — каже, — боязливий, гнучкий характер. Ні розуму, ні пам'яті він не має й не вміє ніколи укрити своїх дипломатичних коншахів. Він був би добрим для малої політики старих італійських князів, але йому далеко до сталої мужньої систематики, яку мусять посідати справжні мужі стану".

Пан гетьман помовчав, потім круто звернув розмову знов на короля. Видно, мав якусь ціль, коли за сьогоднішнім столом вів бесіду тільки в цьому напрямі.

— З електора саського ніколи не могло бути доброго короля польського — це ми знали ще на Волі. Ми й тоді казали: якщо не Пяст, то, в усякому разі, не король чужий. Конде, ще який чужий князь — тільки не Сас...

— І не швед.

— І не швед. Бачили ми вже такі приклади і не тільки на собі. Всім було видно, скільки лиха пішло з того, що електор ганноверський сидів на троні Англії, а князь чеський — на троні Швеції. А ще ж там не було питання, де лежить центр ваги — чи в Лондоні, чи в Ганновері, чи в Стокгольмі, чи в Касселі. А тут? Нікчемний саський човен веде на буксирі великанського корабля Польщі.

Пан Ястшембський, хоч сидів далеко, але думав, що не випадає йому тільки слухати. Подумавши іще — ото провінція.

І пан староста вирішив, що й він за всяку ціну мусить взяти участь у розмові. Тому, відкахикнувши, спитав:

— А правда, що наш король і досі не вміє по-польськи?

Питання ні до кого не було звернене. Гості, серед яких було немало досить значних людей, зробили вигляд, що не чули. І вже пан гетьман, як господар, з ледве достереженою усмішкою відповів:

— А не вміє, мосці добродзею, не вміє. А де йому і вивчитися, як він більше живе в Дрездені, до Варшави заглядає рідко. — Початок фрази гетьман говорив у бік своїх провінціальних гостей; далі потроху одвертав лице й під кінець знову говорив до всіх. — Він навіть на нараду сенату приїздить тільки до границі. До столиці їде тільки з великого мусу. У нас він чує себе, як у чужім краю.

— Зате ж нікого коло себе й не має. Чарториські та ото Понятовський, Ржевуський — ото і все. Решта — з нами.

— Чарториські — сволота! Влізли до Брюля через Кайзерлінга, а потім і до короля.

— Властиво, Литва винесла Августа на трон. Але тепер і литваки перехиляються до нас із досади на Чарториських та Понятовського.

— А нам треба використати ту неохоту дударів до фамілії.

— Детронізувати! — крикнув якийсь молодий голос.

— Це все так, — глибокомислено говорив пан гетьман, — але... Але вищим політикам треба дивитися ширше. Головна опора Сасів — Росія і Австрія. Ну, а наша ставка на Пруссію, Францію, Швецію й Турцію.

Словом, попали наші провінціали в самий центр високої політики. Вони й не підозрівали, що всю оцю обідню розмову в таких тонах затіяно було тільки ради них. Не без того, що й звичайно говорено у гетьмана за столом про політику, але не в такій пересадній мірі. Тепер же хотілося насамперед просто оглушити провінціалів, щоб вони там, у себе вдома, в свою чергу оглушували братів шляхту. Хотілося переконати їх, що король зовсім не священна особа, а якраз навпаки, що повалити його — річ зовсім легка і цілком необхідна. І зроблено було все тонко. Не то що от бралось людей за петельку і вмовлялося їм щось спеціально, а от представлялося їм самим переконуватися.

Пан гетьман до Варшави так і не поїхав. За пару день дав аудієнцію послам. Був дуже ґречний, чемно вислухав, поспівчував.

— Але що ж я можу для вас зробити? — наморщив брови й глибоко думав. — Ага. Зробимо ось як. Я напишу через канцелярію панові полковникові станіславської залоги, най він візьме душ 100-150 смоляків і вирушить у гори. Він вам цього... Довбуша, чи як ви його величаєте, бистро ліквідує. У нього ж, мабуть, ватага душ 15-20, не більше. Та як їх оточать півтори сотні — і кінець. Отже, не турбуйтеся, панове, і скажіть там своїм братам шляхті, щоб не турбувалися. Я все зроблю, що в моїх силах.

Посли розсипалися в дяках. Потоцький ласкаво кивав їм головою.

— Ну годі, годі... Я радий, дуже радий... Знаєте що? Нім канцелярія моя там ще напише, нім воно дійде — я ліпше сам черкну кілька слів панові Пшелуському, і цього, думаю, вистачить.

Пан Потоцький відірвав шматочок газети, що лежала на бюрку, надряпав кілька слів і передав послам.

— Це я йому пишу, щоб він натихмяст вирушив. Потрібні кошти — дасть мій губернатор. Я думаю, за яких два-три тижні банду буде ліквідовано, а Довбуша того ми четвертуємо на станіславським ринку.

Посли поїхали очаровані. Особливо їм заімпонував клаптик газети.

— Що то значить великий пан. На якомусь шматочку паперу рішає долю тисяч людей.

В Станіславі передали клаптика кому слід — і дійсно: через три дні відділ смоляків і 120 душ кінно виступив у гори під проводом полковника Пшелуського на ліквідацію Довбуша.

XXXII

А Довбуш і не підозрівав, що його доля залежить від політики Фрідріха та петербурзького і віденського дворів. Іде собі весело з виправи на Злотніцького і чує якусь внутрішню радість.

Грабунок як такий ніколи не лежав йому на серці, і тепер та обставина, що він виступав лише яко месник, обійшовся без грабунку, й особливо це заакцентував — це окрилювало.

Якби так завжди. Якби обійтися без того грабування жидівських корчем, а бути лише чистим месником кривд народних, бути рятівником тих, котрі лише терплять, терплять і нізвідки не мають надії на порятунок. Увільнити їх від терпінь, робити їх знов веселими і нести із собою завжди тільки благословенство.

Але жива дійсність диктувала свої умови. От і зараз. Довбуш веселий, Довбуш радий, а опришки шемряють, що все це прекрасно, але мати в руках два панських двори і ні з одного з них не пожитися — це вже хіба трохи забагато рицарства. Не зашкодило би мати його поменше, а грошей побільше. Бити панів — діло, звичайно, спасенне, але по те хіба кинув чоловік спокійне життя й пішов на таку небезпечну дорогу? Прецінь усякому хочеться добре пожити на світі, а тим більше опришкові.

"Наша робота — то переділидушся. Сегонне ти жиєш, а завтра висииш. Тимунь я й маю нажитися і за сегонне, й за завтра". Так відчував кожний, ставлячи ціллю добре попоїсти, випити, файно вбратися, щоб молодиці й дівчата мліли, — от головне. А там гайдамаки, усекі йкіс повстанці. Воно треба, слова нема, треба бити панів, але ж би так, аби з того й екийс хосен був. А то прийшов, запалив, усе добро згоріло — навіщо се?

В головах опришків те не вкладалося. Який смисл узяти й спалити, знищити стільки добра, а не дати покористуватися з того людям? Пропало за пусто-дурно, з димом пішло — а то би люди пожили.

Олекса відчував ті настрої братви й мусів сам собі признатися, що треба, конче треба тим настроям іти назустріч. Ватаги опришківченців, які будуть задовольнятися лише самою помстою, — такої ватаги, мабуть, і бути не може. Живий живе думає, а особливо опришок, людина, поставлена поза рамки звичайного життя, народ буйний, жадібний.

Треба обдумати, як то все зробити. А то ще два-три таких безрезультатних нападів — і хлопці розбіжаться. А тут думка така, щоби не тільки не зменшувати ватагу, а навпаки — скількимога її збільшити. Треба робити новий набір — а в ім'я чого?

От коли такий наймит бачить, що ходить засмальцьований, у сорочці-мазанці, воші годує, а опришок вбраний, як лялечка, нічого не робить, завжди веселий і тютюн завжди має. От зразу й видно всякому, в ім'я чого хлопці йдуть в опришки.

А скажи йому, що будеш тільки панів бити, але абес і дзерна, от йке є дзерно, не порунтав, то скаже: шукай охотніших.

Залізна конечність пхала Олексу до грабунку. Бачив, що треба йти назустріч інтересам хлопців, пристосовуватися до широти їхніх поглядів. Може, й стояв Олекса головою вище своїх товаришів, але сам багато не повоюєш. Тим більше, що Олекса думає про збільшення ватаги, про більший масштаб роботи. Щоб стати грозою міст, грозою не того чи іншого пана, а панів взагалі.

Словом, куди не кинь, а без грабунку не обійдешся. А зараз, то й поготів. Треба

винагородити хлопців за бездобичну екскурсію, дати їм грошей і пустити трохи погуляти. Та й сам Олекса чув потребу морального відпочинку, скуцав за малим своїм. Та й ватагу треба поповнити, а для того походити по краю.

Так був розпланував. Але подумав про малого Олексика й так захотілося бачити його зараз же, що об'явив хлопцям передишку на тиждень, а сам скочив до Ясеня.

Єлена давно вже в Ясені. Це село на самій границі, але вже угорське. Олекса порозумівся з биревом, платив йому доброю монетою — і сім'я мала спокій.

Взагалі назверх жила Єлена з хлопцем ніби спокійно, але це було тільки зовнішньо. Вічна самотність, вічна тривога, що ця самотність може стати хронічною й продовжитися до кінця життя; сум киненої жінки, жаль над безбатченком-си-ном — усе це в'ялило й сушило молоду жінку. В матеріальному сенсі не бракувало їй нічого: Олекса постачав їй усе, давав багато грошей, дитину могла одягнути гарно, але ніщо то її не тішило, і все це вона віддала би за спокій душевний, за те, щоб Олекса перестав бути славним опришком, а був би звичайним собі ґаздою.

— Олексіку рідний... Може-бес, кинув уже своє оте... Може, пішли би ми дес за гору, до Молдови ци де. Купив би ґрунтец та й жили би ми, ек люде. Нема вже в мене душі, нема в мене моці того все терпіти. Дитина ростет, вибігне на вулицю, а хлопчішя: "У тебе геді нема? А де твій гедя? У тебе нема геді..." Та й дитина прибіжит, плаче — а му кау: "Є, — кау, — в тебе гедя, лиш... лиш нема..." Та й таки нема.

І плаче. А Олексі боляче. Ганяєшся, щоб чужі сльози спиняти, — спини лиш оці, рідні. І в той же момент чує, що вже не міг би так мирно осісти, маржинку кутати. Вже прокинувся смак до влади, до слави, що як іде селом, а всі зглядаються, шепочуть.

— О... О... Дивиси... То Довбуш... Довбуш, ади...

Або слухати легенди про самого себе. Як прийшов раз один із легінів з дому, та й оповідає, що він чув у себе в селі, у Річці:

— Ек був, каут, дес такий пан, що у него люде робили від досвітку до ночі. А хто спізнив трохи, тому давав пан десік буків та й казав лізти на дерево та й там кукурікати.

І кукурікав там до полунне. А з полунне зліз, дали му ше десік буків — та й вілази знов, кукурікай до вечора. А на добраніч знов ему десік відрахували.

Терпіли люде, терпіли — та й пішли шукати Довбуша, може би, він еку раду, каут, дав. Шукали его так лісами та дебрами, може, з місяць. А ек ізнайшли, то навколішках лізли до него, кресані в руках держели та все просе: "Ой пане наш Олексо... Вступиси за нами — такого ми пана лихого маєм..." А Довбуш лиш ізрик: "Ігіт ід'хаті — я там си єв'ю".

Пішов Олекса до того пана. А в него дім мурований, слупи та й двері залізні — не боїтси він опришків. Стоїт собі пан на горі у вікні та й мірит до Олекси з рушниці. А Довбуш вийшов проти него, простег отак руку до пана й говорит: "Ано-ко, стрілей! Може, мнє трафиш..."

Пан стрілив, а то лиш пшик! — не спалила пушка. Бо Довбуш слово таке знав.

А лагодилиси там, у того пана, робити стайню та й стоєли налагоджені дуби, ланці,

петлики — усечіна. Узели опришки найбиршого дуба, поклали на задню кічку від воза, примочували ланцями. А Довбуш узев розігнав того та йк бовхне тим дубом у двері, а вни си розскочили. Прийшли на гору до пана, а Довбуш каже: "А шо, пане, будеш людей бити та аби вни кукурікали?"

Пан на коліна: "Єй, пане Олексю, змилуйси. Що хоч бери, лиш даруй ми жите..."

Довбуш попуджів пана та й каже: "Давай гелетку червінців".

Винесли їм гелетку з пивниці. Вічерпали їх опришки та й забралися. А Довбуш наказав пану: "Дивиси! Єк будеш людей мучити та збиткувати, то я тебе ше найду, хоч бес і в Туреччину сховавси. А тогди вже май інакше поговоримо".

З того чесу пан мнєкший став. Кудя-а...

Сміявся Олекса, то слухаючи, а було приємно, що люди навіть краще думають, як воно в дійсності є. Отже, вважав свою місію ще не викінченою — ще ж бо не підняв усього народу. Правда, поки ще не видно й близько, щоб таке всенародне повстання було можливим, але-бо й засоби до того не випробувані всі. От, може, хіба великі події, великі напади на міста — може, там буде можна зрушити маси.

І слухає скарги дружини, бачить її сльози, серце рветься від них, а в голові укладаються плани великих нападів на чолі кількохсот душ. І двоїться душа Олексина, і не знає він, як то все погодити.

А тут малий Олексичок. Так уже лащиться, так піддобрюється... Вже виріс, втішний такий став. Все проситься, щоби гедя взяв його з собою.

— Узміт, гедю... Я вже великий — не му плакати.

Скребуть за серце слова такі і погляд, отой погляд діточий, що пролазить тобі в саму душу, а мусиш від нього відвертати очі. Так хочеться заспокоїти оце маленьке серденьтко, що рветься до тебе, і сказати:

"Нікуда я вже бирше, дитино, не піду, а все буду з тобов. Млинок ті поставлю на потоці, печеру вікопаю глибо-оку-глибо-оку".

В теперішній прихід особливо якось лащиться дитя до батька. Просто не відходить. А Єлена погляне-погляне на ті пестощі, та одвернеться й гірко заплаче.

— Ти би хуч не плакала, Єленочко... Я все розумію, але...

Але що? Що він їй скаже? Про повстанців? Про гайдамаків, що там десь грабують панів на велику міру? І лепече:

— Видиш... ше не чес... Ше мені треба ізробити багато... А витак, май позгоді, то я таки зроб'ю так, єк ти говориш. Куп'ю ґрунт, та й мемо ґаздувати.

— Позгоді... А тебе не раз, а сто раз на ннину можут убити. Твої ж хлопці можут убити зрадов. Можут сомного.

— Но... Треба хіба дуже футкого. Мене не так легко підійти.

— Тобі си здає. Трійло йкес дадут, шо...

І як напророчила.

Але Олексі пора вже йти. І хочеться побути дома, побалакати з Олексиком — і тугою дише тут кожний день. Спати в хаті Олекса не сміє, бо хоч і заплачено биреву, хоч і нічого не помічала Єлена, а все ж... Від Олексика обманом треба уходити.

Обманювати малу дитину... Як це легко і як боляче. Воно дивиться на тебе своїми оченятами, вірить кожному твоєму слову — а ти брешеш.

Зрештою обіцяв Олексіку, що візьме його з собою на полонини.

— Ци діправді хочеш узети? — питалася тривожно Єлена.

— А чому би ні? Віберу такий спокійний чес... Та й він там побігає. Він ще не вигів полонини.

Олекса був певен, що полонина і на хлопця зробить таке глибоке враження, як колись на нього. І якби це спокійно, без опришківства, як би гарно було пожити на полонині. Олекса оповідав би своєму синові про таємниці полонини, про всі ті печери страшні, що їх фантазія народна населила всякими зміями, жертвами, драконами, а там нічого нема. Про відлюдні гори високі, де луна відбивається від скал тисячу разів на різні голоси, про прекрасне Шибене озеро, до якого сім потоків несуть дари свої, а воно, царствено спокійне, ніколи не каламутить дерзкою хвилею дзеркальної поверхні своєї.

Все би показав Олекса синові. Повів би в глибокі ліси, де стоять перед віками викуті з каміння фігури старих богів, кам'яні жертовники із слідами ще вогню на них... Показав би — та що про те говорити.

Обдурив хлопчика, що завтра йому щось покаже, тужно попрощався з Єленою й побіг.

XXXIII

Це він біг до Путилова. Там знав такого легеня — старий парубок був, уже літній, що міг піднятися задачі наwerbувати хлопців багато. Другого такого знайшов Олекса в Довгополі-Волоськім — і от доручив їм набір.

— Берит бирше — я витак ізбракую.

Призначив місце сходин і побіг до своїх.

По дорозі цілком випадково стрів Джамиджуків. Іти стало веселіше.

Олекса турбувався, що у хлопців, які вже певно на нього чекають, вийшли запаси щи, взяті з собою, й хлопці певно голодують. Вирішив піти полонинами й узяти декілька овець.

В першій же отарі, яку стріли, відлучили вісім овець. Пастух питає:

— А що му говорити ватагові?

— Скажеш, що був Довбуш та й забрав.

Пастух видивився на славного отамана. Потім труснув головою.

— Оннаково мені життя не буде — з'їст господар. Іду з вами.

Джамиджуки переглянулися. Олекса усміхнувся.

— А ек ти си називаєш?

— Лаврів Андрій.

— Добре, Андрію. Ігім — най я сі подив'ю, екий з тебе може бути опришок.

Федір Джамиджук потиху говорив Олексі:

— Шо береш не знати кого? Може, воно й нездале.

— Віпрубуетси. А тепер нам людей тра.

Коли прийшли на місце, ватага була ще не вся в зборі. Бойко був, Срібнарчук із Гаштураком — нерозлучні приятелі. У тім же дні прийшов Кошак і приніс новину, що караван вірменських купців, бажаючи забезпечитися від опришків, найняв собі ескорт з микуличинських людей під проводом Мочернака, багач такий був у Микуличині. Будуть вертати в скорім часі купці, лиш невідомо саме коли. Добре би підсісти й стрясти.

Олекса подумав. Відмовитися — легіні можуть запротестувати.

— Мало нас. Не збізуємо. Може бути лихо. Нехай приведут ми людей з Довгополя та з Путилова — тогди будемо си дивити.

Аби не сидіти так та й аби не давати хлопцям нагоди до всякого роду розмов, Олекса подався до Ланчика й там ограбував корчму. Але корчма, показалося, була не багата, здобич дісталася така убога, що Олекса навіть не паював.

— Приберемо бирше — тогди розпаюємося.

Було досадно. Думав дати яку винагороду хлопцям за страчений час — і нічого не вийшло.

— Йгім до Добротвора, там, видеv, багатший корчмар.

Перележали день у кушах, уночі вдарили на корчму. Але й тут майже нічого не знайшли. Олекса спохмурнів.

Він знав теоретично, що неудачі не зміцнюють власті начальників, але от довелося вперше відчути це й на практиці. Хлопці починали потроху показувати норови. Те, що думали раніше, почали говорити півголосом; те, що говорили півголосом, казали тепер на повний голос. Зухваліше відповідають, недбало виконують дрібний наказ.

Показалося, що не він, Довбуш, пан над своїми легінями, а вони, властиво, пани над ним. І поки слуга вірно служить — доти пани дозволяють верховодити над собою, приказувати ніби, чи що. Але от полоса удач пройшла, почалися неудачі. Може, це буде коротко, може, завтра ж буде інакше — але пан уже ворухиться, уже розкриває очі...

Ще одна-дві неудачі — і вже треба буде від своїх же легінів ховатися. Так пощо ж я тоді затіяв усе? Повстання загальне, мабуть, неможливе, система ховання перед своїми ж власними хлопцями — чорта варта — ну і що тоді мучиш жінку, дитя, себе, нарешті?

Одчай закрадався в душу. Нема з ким порадитися, нема кому розкрити душу...

Як нема? А єгомость сапогівський? Як же ти міг його забути? Понесу ж туди всі сумніви мої, всі жалі свої і болі. Понесу і вістку про це нове, що побачив я у своїй роботі. Він розкаже мені, що зі мною самим діється, він роз'яснить мені путь мою попереду.

Звелів хлопцям іти в ліс на вокиту — це на правім березі Пруту, направо Микуличина. Там легко буде достерегти шлях вірменських купців. Нехай вам будуть і купці.

Тихо вночі закрадався до плебанії. Сам же один, варти ніяк виставити. Помітить хто — і готова бути біда.

Підійшов до двору — і ще нічого не побачив, ще все ніби по-старому, а щось наче

торкнуло Олексу. Запах наче інакший ішов.

Довбуш став. Озирнувся... Ніби все в порядку. Око нічого не говорить тривожного, а між тим тривога є.

І дійсно. Не встиг Олекса наблизитися до воріт, як за ним почулося гавкання чужих здоровенних псів. Це гавкання збудило собак на селі, відізвалися малі, відізвалися великі, і скоро Олекса опинився в центрі собачої уваги всього села.

Це було найгірше. Бо коли підіймається такий всесільський концерт, то кожного порядного обивателя кортить коли не вийти, то хоч у вікно подивитися, а чого воно так зг'валтували собаки?

Олекса поспішив до двору дяка — добре, що це було недалеко, таки тут, коло плебанії.

Дяк власне вийшов подивитися, чи то ведмідь у село зайшов, чи чого воно так усе село загавкало.

Олексу не пізнав одразу, а пізнавши, перелякався.

— Ігім ід'хаті, — шепнув Олекса, прямуючи до дверей, аби скоріше втекти від тої всесобачої лайки.

Дяк увійшов до сіней, хотів одчинити двері до хати, але Олекса зупинив.

— Я д'хаті не піду. Скажи ми тут, що си стало?

— О-ой, паноньку! Тут такого сі наробило, що ек світ світом, то такого ніхто і не видів і не чув. Наш ксьондз-єгомость — прости гріха Боже. Може, я согрішаю бардзо, же маю судити ближнього мого та ще таку особу, ек, рахувати, ксьондз-єгомость, що від него-м не чув не то що слова ідного прикрого, а...

Олекса припинив цю красномовність.

— Шо си стало з єгомостем?

Дяк нахилився до вуха Олекси:

— Зваріювали...

— Шо ти кажеш?

— Ає, ає... Самі їмость казали, що так. Най мені Бог не ставить у гріх, але таке говорити, ек наші ксьондз-єгомость говорили, то таки може лише варіат...

— А що ж вони такого говорили?

— Хіба я можу того все переповісти? Та мені страшно... Єк станут на проповідальниці ци то амбоні та як зачнут — йой, Боже... "Шо ви, люде, собі думаєте? Шо ви терпите лехів над собов, панів, ади. Таже панів мало, а вас багато! Вставляйте громадами... Чуєте, шо робитси на Вкраїні? Там уже повиганели люди панів своїх. Тепер черга за вами. Уже і серед вас є люди, що підоймаютси, йдуть за народом потегати". Та й тут усе вас, пане, ізгадуют. Та так хвале. Бігме, правду кау.

Та й таку проповідь не раз, і не два, і не десік рази. Та підут селом, та прийдуть ід екому ґазді д'хаті та й до него: "А ти чому сидиш? А ти чому не йдеш? Збирай ватагу, ек Довбуш. Бий панів, ек Довбуш"... Тот си просит, молит: "Маю жінку, маю гіти, господарство йкес..." А вни, єгомость ніби: "А Довбуш, — каут, — не має жінки та й дитини? А пішов. За кого пішов? За вас... За народом покег... А ви го ек не підтримуєте

— спрахте го лехи та й не буде у нас заступника. Другого такого Довбуша вже не зішлет Госпідь вам..."

Їмость плачут. Ходют за ними та все просять: "Не слухайте го, люди... То він зварійовав... Він сам і не знає, що говорить..."

А він, єгомость: "Що ти з мене варіата робиш! Я такий саме варіат, як і ти. Лиш я знаю, що робити на Вкраїні, а ти не знаєш".

Та й таке говорут, шо я не збіую того повторити. Ніби там єкіс гайдамахи, ци біда їх знат, ек їх називати. Ніби збираються по монастирох ци де, а духовні особи перед ведут та ченці. Я би в того не вірив... Де би то до церкви Божої розбійники пускати та й обі духовні, рахувати, особи лізли у такий талан паськунний... Ой... перепрашею... Я ніби не ганю, бо моє діло йке... Служу при церкві, та й я в таке не мішаюся... ає...

— То що ж далі?

— Та й далі те саме. Каут, ніби ми уніати йкіє, а то преославні, але то, каут, ніц. Ніби ми, ек уніати, то маємо, каут, за лехами кегнути проти народу свого? Ой, га? Колис ми були усі разом, лиш се Польща нас поділила: тих на уніатів ніби, тих на преославних. Не можу я того діймати, ек вони говорили. Бо то, рахувати, людина вчена.

Лиш усе казали, аби вставати. Вставаймо, каут, ек і вони. Берім Польщу в два боки: вони звідтам, а ми відси. "Вставайте, люде. Ігит за Довбушем..." Та кричют. А очі горє... Ну таки напавду варіат, та й вже.

Олекса тремтів, слухаючи того оповідання. Так от як високо ставив отець Кралевиц його, Довбушеву, діяльність. З амвона людей накликав іти за Довбушем... Не пожалів сану свого, свого становища. По хатах ходив та посилав людей до Довбуша...

А Довбуш що робить? Жидівські шинки розбиває. Ото варто було з амвона на таке людей посилати...

І чує Олекса, що велика розколина в душі стала ще більшою і що тепер залатати її нікому й нічим.

— ...То наїхала, проше пана, ціла комісія... Заарештували ксьондза-добродія, ходили селом, питалисі... І мене брали — лиш я сказав, що нич не знаю... Бігме, так говорив... хуч спитайте... А вже тоді два сторожі — ой, дурне-е... ой, дур-не-е... Боже, Боже... Вже йк не дав Госпідь розуму, то мовч. Ліпше мовч. А вни... Ек роздепили хаву, та оден одно скаже, другий додаст. Казали, ніби ксьондз-єгомость та й ви, пане, ніби в церкві ночов шос дієли, а що — я вже того не можу знати... Лиш комісія гет цалком усе того пописувала, та й витак тих сторожів до Станіслава брали... Там уже не знаю, шо вони говорили... Тож вам, пане, не є безпечно ту... Я бих вас пригостив, але...

Олекса не сказав навіть слова подяки й вибіг із сіней.

Частина третя

I

Вибіг із села... Куди?

Ніч... темно... дощ покпає... Всі люди сплять у тихих своїх хатах... Спокійно сплять вночі, щоби спокійно працювати вдень... Ради чого ж і ради кого я оце тиняюся

серед ночі без притулку і пристановища, дратую псів сільських, боюся кожної темної плями попереду. Ради кого й ради чого я кинув на журбу й самотність дружину коху, дитя мале обрік на його маленькі дитячі страждання — для кого й для чого? Хто подякує? Хто згадає? Хто допоможе?...

Ущемилося серце Довбушеве... Втратився смисл власної діяльності. Повстання... Яке там повстання... Ксьондз-его-мость не такі, як я, слово вогненне в устах мали — а що вскурало? Нічого. А що ж можу зробити я, темний гуцул. Ще десяток корчем ограбую та десяток панів. Чи це повстання?... А люди як були рівнодушні, так рівнодушні й зостануться. Будуть сидіти по своїх теплих хатах і не захочуть уставати громадами. Тоді тільки, мабуть, з'єднаю я їх у громаду, як поведуть мене вішати, а села цілі збігнуться дивитись...

То пощо ж тоді метушитися, пощо важити життям, бігати отак по-собачому під дощем, по-собачому й від людей ховатися? Ні!.. Правду каже Єлена, що краще бути останнім бідняком калаєм, але ґаздов, ніж першим на всі гори опришком... Годі... Зроблю так, як Єлена каже. Підемо в такий край, де нас не знають, осядемо та й будемо жити, як люде живуть. Олексичка буду ростити...

І до болю захотілося бачити хлопчика. От стоїть перед очима, ручки простягає, лепече...

Рішив піти додому. Хоч на один день, але додому. Скаже жінці про нове своє рішення — нехай відітхне хоч трохи, бідна.

Не близький це світ — від Сапогова аж до угорської границі, але для Олекси віддалення ролі не грало.

По дорозі Печеніжин. Не зайти провідати старих — не випадало. Тим більше, якщо справді їхати куди далеко.

Зайшов, але... краще би й не заходити. Батько навіть і не вийшов. Вийшла лиш мати, але за слізьми не могла говорити. Виявляється, що вони із старим живуть, але не знають, на яким світі. Тягали їх до двору, приїздила якась комісія та тягла і раз, і два.

— Так нас бештали... То ви, каут, опришка сплосили, головоїда, що людей ріжет, живцем палит, малих дітей у матері на грудях убиває... Ой, Олексику-у... Та ци діправді ти таке робив?... Таке такого нечувано, аби дитє, дитє мале у матері на руках убивати. У тебе своя дитина є, то погадай лиш, ек би тобі було, коли би хто твого Олексика скєв на руках у Єлєни...

Слухав Олекса — і темно ставало перед ним. Ось вона, оцінка його вчинків. А він так весело йшов від двора Злотніцьких. Йому здавалося — он яку заслугу зробив, що не грабував нічого, а що тільки повбивав. А воно, убивство, завжди є тільки убивство. От сльози старої жєнщини про те говорять.

— ... мали би ми старостєв покї мати — а вно таке... Та й старий мав присєгнути, що відрїкаєтси від тебе, що він не знає тебе за сина, що він ніколи не пустит тебе до хати... Та й старий мусїв присєгати, о-о-ой...

Темний як ніч стояв Олекса, слухаючи того.

— Та й хто ж то велїв присєгати?

— Та й хто би? Наш пан та Рушель. Тепер, каут, не боїмоси твого збуя. Тепер, кае, восько по него віступило, кае, зі Станіслава. Не довго йому бришкати... Скоро повисне. Йой, Олексику-у... Та шо ж вно на мою голов падет...

— Восько? Йке восько?...

— Ци я знаю? Кае, з Станіслава... полковник йкийс... Він називав — лиш ци я можу спамнетати?

Військо... Це була новина. Очевидно, поки Олекса блукав полями, сталися якісь події. Треба розвідати.

— Нічо, нічо. Не плачте, нене. Нім я повисну, то не оден пан іше гигнет. А перші — то наш і Рушель. Я їм казав, аби вни вас не чіпали. То вни слухали екийс чес, а тепер перестали. Ой га! Дивітси, панки, ек би не було лиха. Не допоможе вам і восько ваше!

Хоч і фудуливси Олекса, а військо не давало йому спокою. Що за військо? Як завелике? Які має завдання? Чи взагалі прийшло в наші околиці, чи спеціально за мною? Все це треба точно вивідати.

Рано був уже коло Ростоків. Там знав іще давніше хлопця одного — Василя Мельника. Сам цей Василь був шешорський, із Шешорів, а служив у Ростоків при млині. Він давно вже просився до Олекси у ватагу, але Олекса не думав тоді збільшувати її, тож відмовив. Тепер обставини змінилися.

Млинівка була велика, далеко заходила у берег і вся заросла. Олекса сів на ковбчику біля води й чекав.

Ішов чоловік. Олекса попросив його викликати наймита отаманового. Скоро прибіг Мельник.

— Но, Васи... Тепер можу взяти тебе до себе. Хочіш?

— А хочу.

— А тим часом зробимо тобі пробу. На мене вислано восько. То ти маєш розвідати, що то за восько, кіко там го, хто на чолі, де пішло, кінне ци піше — гет усе. Ек розвідаш, підеш на Буковец, там ізнайнеш Головача із новими хлопцema. Скажеш му, що я те прислав. І най мене ждет — я си єв'ю на Буковец самий. Тепер же тобі треба шось їсти та, може, при розвідках шо комус дати, то маєш гроші на тото на все.

І дав йому таку суму, що у Василя зроду не було в руках стільки. От як опришки жиють. Таких сум не жаліють.

Погнав Олекса до Ясині. Вже заволодівав ним запал боротьби. А-а-а, восько! Най буде тобі восько. Поміреємоси.

Він знав, що війську, яке б воно не було, маневрувати в горах трудно. Одною удачною засідкою можна військо коли не знищити, то, в усякім разі, сильно розстроїти. І Олекса вже загорівся жаждою битви. Безнадійність щезла, будуче одступило на задній план, перед очима була лише грядуща битва з отим таємним воськом.

Тож біг, біг додому. Хотів справді взяти хлопчика. Згодом, може, доведеться боротися з військом, не буде часу — нехай хлоп'я побігає по полонинах. Правда, вірменські купці ще. Ну, та то байка. Скочимо на яких годину-дві.

Єлена не знала, чи пускати дитя, чи ні. Але звикла коритися. Олексик очевидно був

безмірно радий. А ще гедя дістав коня, висадив на коня, дав поводи в руки, ой... І Олексик їхав сам. Гедя лиш ішов збоку та підтримував.

Вражінь нових — без кінця. У ліс такий заїхали-и! Бачиш, що таких (смерек) Олексик не видів зроду. Гедя виліз на одну — дороги шукав, то геді й не видно.

Дитя щебетало всю дорогу. Олекса думав, що втомиться їхати — де там. Бадьориться.

Опришки зраділи. Брали Олексика з рук до рук, шукали в бесагах, чим би пригостити — взагалі страшенно було гарно. А як іще Смикайло врізав у скрипку, а опришки, щоб потішити дитину, почали гумористичні танці — і по-жаб'ячому, і по-баб'ячому, і по-ведмежому. Олексик так реготав, як ніколи.

Олексі сказав Кошак, що вірмен сподіваються не сьогодні-завтра. Це було ніби не в плані. Якщо Головач не привів людей, на вірмен не доведеться нападати, бо конвой самих микуличинців, як каже Кошак, буде двадцять люда.

Треба зараз же довідатися, як із Головачем. Послати по нього ніяк, й треба ж робити вибір: кого взяти, кого забракувати. Се така річ, що доручити нікому. Тому Олекса доручив хлопчика увазі товаришів, а сам, взявши вірного свого Василя, погнав назад, на Буковець.

Головач привів хлопців, але всього-на-всього одинадцять душ. Вибракувати вже було ні з чого, та й часу не було. Отже, Олекса забрав усіх і повів прямо на ту дорогу, де можна було сподіватися вірмен. Вказав місця, розставив людей, дав знаки, щоб, як тільки покажуться вірмени, наскочити із своєю гвардією з одного боку, а Головач із своїми — з другого. А сам пішов до хлопців. З собою взяв лише Василя Мельника.

Дорогою розпитував про ото саме військо.

Що ж, Василь справився добре й вивідав усе, що треба. Зараз військо те подалося на Чорногору, думаючи, що Олекса там.

— Ну, най собі йдуть на Чорногору, а ми тут зробимо своє.

Прийшли на Рокиту. Олексик не скучав — і це вельми втішало батька. Федір Джамиджук підійшов до отамана саме тоді, коли Олекса взяв на руки хлопчика й щось йому розповідав.

— Щос ти, отамане, береш людей, не знаючи, чи вони нам підходе, чи не.

Вже побудова фрази не подобалась Олексі. Кому це "нам"? Чи то всій ватазі опришківській, чи двом братам Джамиджукам, чи кому?

Олекса поставив хлопчика на землю.

— Біжи, бавси.

Хлоп'я пішло нехотя.

— Ну?

— Та й тот Лаврів, що ти го нам залишив.

— Та й шо?

— Таке вно, йк рідке г... Розхорувавси, лежить... Каже, що згрішив міцно, приставши ід'нам.

Олекса встав, пішов до Лаврова. Дійсно, хлопець був хворий. Весь час його трусило,

схуд, зблід. Олекса лагідно спитав:

— То ти ніби мав казати, що згрішив-єс, до нас приставши?

— Може, я говорив що у хоробі, того я не знаю. Може, й таке говорив у потемци, лиш я того не памнетаю.

— Їк-бес хоків піти ід'хаті, то я ті не бороню.

— А я бороню! — різко й зухвало втрутився Федір Джамиджук. — А я бороню... Цес зайда видів нас усіх, жив із нами, то може прибагти шо.

— Та й я бих казав, що красше му голов укети, — обізвався Штефан Джамиджук.

Брати жили між собою в згоді, причім менший поважав старшого, адже завжди його підтримував.

Знов Олексі не подобалася конструкція фрази. Джамиджуки були добрі хлопці, слова нема, але говорити так навіть і Джамиджукам дозволити не можна.

Олекса зробив вигляд, ніби зовсім не чув слів Джамиджуків.

— То я ті кау, шо не бороню. Йди собі, куда хоч. Дам тобі грошей три тинфи, бохонец хліба, та й маєш, ади, все. Коли здужейш, тогди й підеш. Лиш знай — абес не згадував ніде й перед ніким, шо з нами був. Бо йк скажеш, шо єс із нами ходив, і зрадиш нас, то хуч би ти був і в третій землі, то я тебе дістану й розсічу.

— Я ніде не піду... Я буду у вас, лиш каби здужев...

Джамиджукам Олекса не сказав нічого, але ще раз згадав слова Єлени, що й свої можуть зрадити.

Сеї ночі вже не спав у гурті опришків, а відокремився так, щоб ніхто не бачив. Гірко було йому ховатися від своїх же, але що робити. Коли можуть і сміють уже так говорити, то зуміють і зв'язати сонного.

Смикайла й Гаштурака послав роздобути іди, бо все вже поїли.

Не дуже довго й барилися хлопці — привели ялівку. Зарізали, м'ясо порубали, половину позатикали на рожни й почали пекти, а половину варили в котлах.

Олекса сам вийшов на ґрунь, аби додивитися, чи не видно знака від Головача. І саме впору, бо знак був. Довбуїп побіг назад. Смикайло саме бавився із Олексиком. Олекса шепнув:

— Став хлопце... пора.

Поманив пальцем Василя Мельника.

— Ми біжимо, а ти тут довари м'єсо й побавси з хлопчішем.

Олексичок крикнув був, що й він хоче йти, але Олекса замотав, замотав руками й побіг.

Ех... Погано бути й батьком, і ватажком опришків у той же час.

Всі побігли. Зосталися тільки Мельник із малим Олексиком доварювати м'ясо.

Але встигло воно й доваритися, й переваритися, а опришків усе нема.

II

Наскочили наші хлопці на вірмен. Але знали, що робили купці, коли наймали собі за сторожу микуличинських гуцулів.

Перша ж група опришків, як налетіла на микуличинців, понесла тяжку втрату:

наповал було вбито Василя-спузаря й одного путилівського волоха.

Коли Олекса побачив, що найкращий з його легінів і любий друг погиб — прямо осатанів.

Він був сильний, він був дуже сильний, оцей Олекса Довбуїп. Ніхто з опришків, а були серед них таки міцні люди — не міг і здалеку рівнятися з Олексою. Але тепер, коли він на власні очі побачив смерть друга, сила його удесятерилася.

Як роз'ярений бик, кинувся він прямо в гущу, і страшно було дивитися на цього розлюченого чоловіка. Він валив своєю тяжкою барткою направо й наліво. Виючи, розліталися покалічені люди, а хто дістав щиріше, валився без звуку.

Вірмени — люди не войовничі і одразу почали тікати. Микуличинці ще боронилися, духу їм давав ватажок Мочернак. Він відбіг у сторону й ладив пістоля. Рахував, що Олекса, зайнятий боротьбою, не помітить. Але Олекса ніколи не тратив ока ні на що, і тільки Мочернак націлився, як Довбуш могутнім рухом швиргонує бартку. Вона вибила Мочернакові з рук пістоля й, видно, сильно поранила руку, бо Мочернак, виючи й вимахуючи рукою, побіг геть.

Микуличинці, побачивши, що їх ватажко тікає, кинулися й собі врозтіч. Опришки наздоганяли їх і били, але мало: кинулися скоріше на здобич.

Олекса зібрав усіх і скомандував бігти назад. Ранені були, на щастя, всі такі, що могли йти власними силами і подалися на села вигоюватися. Мертвих, Олекса сказав, поховаємо, як вернемося.

До табору! До табору! На Рокиту!

Олекса не сказав, що буде далі, бо якби опришки знали, то не бігли би до табору. Олекса в жару помсти за смерть Василя рішив піти на Микуличин і спалити. Якщо так, то це треба було робити якнайскоріше і бігти до табору, аби знов бігти назад сюди — не було жодного смислу. І Олекса теж ніколи так не зробив би, не ганяв би бігом туди й назад хлопців не знати пощо, але...

Але там був Олексик. Його треба було одправити додому, бо бач, як ускладнюються обставини. І Олекса скомандував бігти до табору.

Опришки бігли, думаючи, що оце уже там є й печене, й варене м'ясо, їсти хочеться. Але Олекса не дозволив сідати, а звелів варене м'ясо поскидати в тайстри, юшку злити в бордюки і скомандував бігти на Микуличин.

Гаштуракові та Євинцькому доручив, як тільки прокинеться дитина, відвезти її до матері.

— Єк буде питатися за гедю, скажи му там, що самий не знаєш.

Коло бесагів залишив Лаврова та двох легкоранених і побіг, побіг.

Впали на село несподівано. Вдарили на комори. Що грабували, а що просто палили. Олекса вже не розбирав, хто прав, хто винен, а мстився вже за смерть Василя на микули-чинцях взагалі. Ця втрата, помимо того, що то був Василь, взагалі була першою втратою Олекси: ще йому ніхто не бив легінів.

Ніч освітілася. Сполохані люди бігли, кричали. Одна жінка верещала особливо. Довбуш крикнув Василеві Мельнику:

— З'єжи ї та заткни хаву, аби не верескотіла.

Але поки Василь знайшов, чим в'язати, Бойко вже зв'язав бабу і повалив на землю. Оборони жодної не було, бо ті, що складали ескорту вірменську, ще не вернулися. Вже почало сіріти, коли Олекса крикнув:

— Доста!

Затрубив у трубку збір, бистро зібрав легінів і подався назад. Шлях освічувала пожежа. Горіли хати, горіли комори. Вориння горіло зиг'загами. Нема-нема вогню, а потім нараз появиться і повзе, звиваючися, мов змія.

Опсишки були дуже потомлені. Дехто прямо падав.

— Йой, гину, пане втамане...

Довбуш скомандував відпочинок. Хлопці не полягали, а прямо попадали на землю. Коли Олекса сказав ставати на варту, то всі почали проситися, щоб дав відпочити.

— Ту ніхто нас не нападе, нащо варти?

— А микуличинці?

— Ой, де!.. Вни не посміют. Ми два рази їх побили — де їм?

Одразу почув Олекса брак свого Василя. Той би не плакав і не просився. Треба — значить, треба.

— Но, добре. Харчуйте — я самий стану на варту.

Коли Олекса говорив цю фразу, він думав, що вдарить же когось нарешті сумління, хтось же скаже:

"Є!.. Як уже ватага пускати на варту, що й без того вічно за нас всіх стає, то ліпше вже самим іти. Призначай, пане втамане".

Але... так ніхто не сказав. Порозвалювалися всі, повиверталися. Хочеться тобі на варту? Іди, ми не заперечуємо.

Пішов Олекса — і гіркі думи його посіли. Щось останніми часами взагалі гірко думається. Немає тої веселості, немає з чого тішитися. От і зараз. Ну, нові оті — нехай. А старі ж мої опришки? Як же вони допустили, щоб ватаг ішов на варту? І перед новими опришками я вийшов не як авторитетний отаман, а як попихач якийсь. Злість напала на Олексу. Кинути б їх усіх, оцих опришків, на дідьчу маму... Ви там собі спите, порозлягалися, а я мушу голоден, змучений вартувати за вас. Та най вам дідько!.. І я такий же добрий, ек і ви.

Завернувся в бунду і хотів лягати спати.

Але як же так? Коли б не брався вартувати — ну, тоді... А раз узявся, то вже вартуй хоч-не-хоч. А як щось трапиться?

А воно й дійсно трапилося. Полягали опришки не на відкритому місці, а на ріжі у лісі. Вартуючи, Олекса нічого не міг бачити, міг тільки чути. От він і почув далекий гомін великого числа людей. Люди бігли не криючися, бо такої кількості все одно вкрити було не можна. Олекса зрозумів, хто це може бути. Мочернак вернув до села, побачив, що трапилося (Мочернакову хату було спалено першою), зібрав усе село в погоню — і ось вони надлітають.

Видавши крайній сигнал тривоги, Олекса, скільки духу, погнав до табору. Вслід

йому вже просвистіла куля. Правда, пущена навмання, на шелест, але значить, передні микуличинці вже близько.

Олекса біг і кричав. Опришки вже схопилися, але було безладдя. Половина ж була нових, і вони не знали "оприського звичаю". А микуличинці вже близько, вже стріляють із пістолетів. Це прийом такий — лякати густотою вистрілів, викликати паніку.

Олекса по шуму в лісі, по частоті вистрілів оприділив, що опришкам не відбитися. Але й уступати поля бою не хотів. Сказав не стріляти у відповідь.

— Най сі наближуть — тогди.

Окрім того, що микуличинці наближаються, рахунок був іще той, що вони повистрілюють свої набої й зостануться беззбройними. Ряди їх розіб'ються: одні стануть, щоб набити наново пістолі, другі будуть бігти, надіючися на холодну зброю.

Опришки виждали отаманового вистрілу й ахнули з усіх пістолів. Ряди противників розстрілися, але бій не припинився. Було їх, микуличинців, разів у три більше, ніж опришків. Гнали вони лавою, гонені помстою: одні за поразку, другі за палені хати.

Опришки стали мужньо. Зчинився бій. Василь Мельник хотів показатися перед новими побратимами й вискочив наперед. Дістав по голові балтою й одразу скрутився. Одного з тощівських хлопців вистріл поцілів у голову. Той упав.

Олексі видно, що далі можна й усіх хлопців витратити. Тому він видав проразливий свист утечі. Відбиваючися й відстрілюючися, хлопці почали відступати, але трудно було, бо микуличинці насідали, беручи числом.

— Хлопці-і!.. Гроші-і! — сильно крикнув Олекса. Шурнув рукою до тобівки, зачерпнув жменю срібних і золотих монет, швиргонув ними прямо в обличчя микуличинців. Витяг другу жменю — так само, витяг третю — так само.

Старі опришки почали й собі кидати, хоч скромніше, і сталось чудо. Те, чого не змогли зробити вистріли з куль, зробили вистріли з золотих монет. Микуличинці припинили напад і кинулися шукати грошей. Штовхалися, кричали, перехоплювали один в одного.

Даремно Мочернак закликав до бою (у нього рука була перев'язана, і сам він не бився) — ніхто його не слухав.

Один із ранених легінів Олексових просив рятунку, просив не залишати його тут на поталу.

Олекса кричав своїм, щоб забрали раненого товариша, але Олекси теж ніхто не слухав. Тоді він сам підхопив легеня на плечі і вломився в ліс. Кілька вистрілів прозвучало вслід, але, на щастя, ні один не трафив.

III

Порушувалася лінія. Думав Олекса, що все піде так легко, так гладко, що ніколи й ніяк не пролле він руської крові, не образить своєї бартки відібранням життя рідних братів своїх — і от... Спліталось все в клубок якийсь незрозумілий, що його вже не міг Олекса розплутати своїм розумом.

Але зараз і думати було ніколи. Біг лісом, маючи такий тягар.

Відчувши, що вже погоні не було, став задиханий і поклав товариша на траву. І тут

уперше глянув, кого він рятує. Се був якийсь новичок із ватаги Головача, зовсім молоде хлоп'я, років, може, 15–16. Він кріпився, старався мужньо переносити біль, але сльози помимо його волі текли з очей.

— Єк ти си називаєш? — питав Олекса.

— Пентюк Іван...

Показалося, що хлопець родом із Соколівки, що до опришків і не думав приставати, але товариш один як почав намовляти, як почав рисувати опришківське життя принадними фарбами, то Йван злакомився й пішов.

— А товариш де?

— Я го не видів, відей, дома сі лишив...

Показалося, що сей Іван одинак і мати так труситься над ним, та й він, видно, любить матір, бо теплі нотки чути в голосі, коли її згадує. Оце була перша виправа Йвана пастушити — і от...

Жаль, так уже жаль стало Олексі й цього Івана, і його матері. По-глупому кінчилося тільки що розпочате життя. І за віщо? Ради якої цілі? Ради того, щоб ограбувати вірменських купців та щоб хлопці мали що пропити потім по корчмах?

Отаке вийшло з Олексиних мрій. Гнусно стало в Олексі на душі. Почав обдивлятися рану. Бідне хлоп'я стогнало й просило не займати, але хоч трохи рану треба було очистити.

Олекса пішов шукати чуркала, щоб обмити. Якось то все зробилося; розірвав сорочку свою, перев'язав. Дав відпочити трохи, потім узяв, як мале, на витягнені руки й поніс.

"Добре, — мелькнуло йому в голові. — Се я рятую чужу дитину. А хто мою порятує, якщо микуличинці рванулися бігти в погоню та взяли напрям на Рокиту? Це ж вони заберуть Олексика".

Думка ця перевернула його усього. Він скинув раненого на плече, вже як бревно, і погнав скільки було сили.

Добіг в таким крайнім стані перевтомлення, що вже забув усяку обережність, і скинув, прямо скинув раненого з плеча, аж хлопець скрикнув.

Спитав Лаврова й інших, де Олексик? Кажуть, що Гаштурак вимостив добре таринцю й поїхав уже давно. Аж тоді Олекса віддихнув легко. Раненого хлопця Олекса одправив до своєї сестри Орфенюкової, що жила у Ямній, поручаючи її увазі. А якби не могла держати з якихось причин, нехай передасть Бабчукові.

— То такий ґазда, що зможе.

Зрештою, старші з опришків говорили, що все це надаремне, і хлопець все одно вмере. Говорилося це тут же, при хворому.

Великі сльози показалися на перестрашеному обличчі хлопця. Він страждав, але думка про смерть не приходила йому ще в голову. Він гадав, що скоро одужає, верне до матері — як вона, бідна, там мучиться, не знаючи, де дівся її син? А то сі дядьки суворі кажуть, що він умере і вже не побачить більше матері...

Отаман добрий... Він говорить, що се пусте, що рана скоро загоїться і не буде вже

так боляче. Але так чогось страшно... Так страшно... Олекса відправив хлопця з двома легінями. Хлопець уже просився, що він лишиться тут, що раз йому скоро одужувати, то краще тут, коло отамана. Але Олекса говорив, що тут ліків нема, що вони зараз відси мусять бігти, то як же хворого тягти із собою. Хлопець заплакав і вже більше не сказав нічого.

Олекса довго дивився услід хворому, коли його понесли два легіні.

Цілий день збиралися опришки. Як і сподівався Олекса, не всі з новозавербованих повернули. Перший же їх виступ показався такий клопітливий, що не одному любителю життя та красивої вбери відхотілося того всього. Най вам сей та той із вашою і вберою...

Далі виринула ще одна несподіванка. Ті з нових, що zostалися у ватазі, вимагали собі рівної пайки з вірменської здобичі, а старі опришки були проти того.

— Ти ніби ще учень, а я майстер. А вже скільки я опришок, а ти доперва вперше виліз.

— Шо з того? А важив житєм я тіко, кіко й ти. Й мене би кулька не минула. Та й шибеничка би не минула, екби впав у руки.

— Ти собі взяв цесу пайку здобичі та йдеш собі д'хаті та й жиєш. І ніхто не знає, чи ти був ув опришках, чи не, а я вже д'хаті не верну. Мені вже з сеї пайки жити тра.

— І ек гроші ми метали, ми, старі опришки, — ти метав? Кажі — метав-єс гроші? То я своїми грошима тобі жите вретував, а ти мені їх з пайки видираш?

Слово за словом — і вже славословія показалося мало. Схопилися за бартки — ледве розвів Олекса. Погодив він усіх у той спосіб, що поділив рівно всіх, але старшим опришкам віддав свою пайку, ніби за стаж. Окрім того, нові опришки мали дати частину здобичі старим за те, що вони ото кидали гроші. Очевидно, обрахунок був приблизний, але все ж...

Коли відпочили, двинув Олекса свою ватагу до Воскресінець, на Рушеля.

"Рушель, той самий Рушель, що брав від мене гроші, збиткується тепер із моєї матері... Ну, підожди ж тепер — я тебе навчу. Військо ваше нехай шукає мене в Чорногорі, а я з вами тут пограюся. Потім ваше військо прилетить сюди — а ми підемо на Чорногору".

По дорозі Олекса запомігся в коні, бо то ж уже не гора. Це тут кінь не помагає, а в'яже; там, на долах, із конем ліпше. Але коли розвідався ближче, то показалося, що взяти Рушеля не так-то легко.

Перший запал, перші захоплення панів, коли вони ото вздріли відділ Пшелуського й повірили, що Довбушеві зосталося жити всього кілька днів, — то вже поволі проходили. Пани побачили, що піймати Довбуша — це трудне завдання: от уже скільки лазить Пшелуський по горах, а опришки хазяйнують собі, як і хазяйнували. Рушель уже каявся, що так погарячився й наразив собі отамана; тому поїхав до Станіслава, витребував собі кілька жовнірів станіславської залоги, озброїв своїх гайдуків і установив як день, так ніч варту.

Таким чином, підійти його зненацька було неможливо, а вести правильну осаду —

це не була тактика опришків. Вони могли брати тільки з нальоту.

Це те, що міг довідатись Олекса з агентурних відомостей. Пішов тепер сам на розвідку — і вернув веселіший: певно, щось надумав.

Засів коло села. Виждав, поки йшов якийсь ґазда, вискочив, показав йому пістоль і повів у кущі.

— Тобі нич си не стане. Не бійси. Я тебе ні рабувати, ні бити не буду. Ти знаєш, хто я?

ґазда зам'явся. Річ у тім, що опришки не люблять загалом, коли їх пізнають. На грабунку, коли ти пізнав кого з опришків, то ліпше мовчи. ґазда се пригадав і мовчав.

— Знаєш, лиш не хочеш говорити?

ґазда кивнув головою.

— Я Довбуш.

ґазда закивав головою, як німий.

— Будеш говорити правду і зробиш те, що тобі кау, — нич ті си не стане.

ґазда заспокоювався, бо слово Довбуша тверде.

— Єк си називаєш?

— Братовник Петро.

— Де сидиш?

— Там і там.

— Се я тебе питаю, аби, як зрадиш, ізнайшла тебе моя помста. А хуч і збрехав — оннаково я тебе ізнайду. Піп ваш дома?

— Здає ми си, що були дома.

— То підеш до него й скажеш так. Ішов-сми лісом, перестрів мене Довбушів післанець і сказав, аби я ішов ід' вам, ід' попові ніби. Абе-сте злагодили вечеру на завтра понад захід сонце на трицет хлопа: Довбуш прийде ід' вам вечеряти. Так му скажеш. І даси цесу рогатину на признаку.

Довбуш передав ґазді свою рогатину.

— Це все. Бирш нічо. Зробиш — добре, не зробиш — твоя воля.

Довбуш був певен, що чоловік передасть. Був певен і в тім, що попик, діставши таку відомість, доконче ж дасть знати Рушелеві, що от, мовляв, нагода вам одним замахом знищити опришків. І в тім, нарешті, був певен, що Рушель не захоче ж упустити такого випадку, забере все своє військо (на тридцять же опришків), оголить свій двір — і...

Так воно все і розігралося, як по-писаному. Олекса випровадив своїх хлопців аж під сам замок, укрит у кущах так, що їм усе було видно: як Рушель на чолі свого до зубів озброєного відділу виїхав із двору, як вони поїхали в напрямі села на засідку.

Смерком ударив Олекса на безборонний двір, з легкістю його опанував, і хлопці добре обловилися: здобич була багата. При відході двір було запалено з усіх боків.

Рушель сидів у засідці, коли його торкнув хтось із слуг.

— Пане! А чи то не наш двір горить?

Рушель глянув — і онімів. В одній хвилині зрозумів, жертвою якого пекельного плану став.

Побіг, як шалений, додому — і знов опришки мали приємність бачити, як мимо них у найбільшій безладді бігла юрма озброєних людей із Рушелем на чолі. Дехто з хлопців хотів стріляти, але Олекса не дозволив. Він не хотів вчиняти непотрібної битви, а потім хотів усе закінчити гумористичною виходкою.

Попик із Воскресінець, бачачи, що вже пізно, а нікого нема — рішив, що Довбуш, мабуть, довідався про засідку і не прийде. Звелів слугам убирати зі столу. Тільки що вони почали — а тут Олекса.

— Ой, га, єгомостику! Ци я не казав тобі, що прийду із хлопцем вечеряти? А ти так борзо ізбераш...

Лице попа стало таким глупим, що вся ватага гримнула сміхом. Дійсно, вся ситуація в цілому вийшла одним великим жартом.

Загалом похід можна було зарахувати до числа вдалих — і була се мало не остання удача Довбуша. Але трапилася ще одна, і то цілком несподівано.

IV

Жив у Косові багатий, дуже багатий купець Меся. До контрибуції на користь Довбуша він, як найбагатша особа, мусив класти найбільше — і це його дратувало. Коли через Косів промарширувало "військо" смоляків на чолі з Пшелуським, Меся рішив, що щаслива зірка Довбуша вже загасла і що коли давніше на нього, як на помазаника удачі, не рекомендувалося піднімати руки, то тепер уже дозволяється.

І Меся задумав: поки там смоляки, військо, полковники, поки вони там що зроблять чи не зроблять, а я, Меся, скоріше них управлюся сам. А тут похід до Воскресінець. Меся уже знав про нього, бо хтось бачив хлопців у лісі й сказав у Косові.

Назад, значить, буде йти Довбуш Коломийським шляхом, бо на конях.

Один ґазда з Ясеня був винен Месі сорок талерів і саме приніс їх віддавати. Віддає, а Меся відхиляє руку.

— Ні! Чуєш ти, ґаздику? Я тобі лишею тих сорок талерів і ще тобі додам сорок талерів — лиш страть мені Довбуша.

Чоловік зблід. Всякі почуття заштурмували душею.

— Но преці... та-бо ек я го можу стратити, коли він вбив би мене з маху, на шкrepітки би посік.

— Ні... Ци ти потребуєш за барки з ним ставати? На тобі оці білі порошки і йди ти з ними до пістинцької керниці. Седь там та й сиди. Довбуш тепер за Коломийов на рабунках і за день, за два ме вертати. Та буде йти на Пістинь[72] і вже конче ме припугювати коло тої керниці. А ти як побачиш, що опришки йдуть, усип цес порошок у керницю й кікай. Ніхто не ме нічого знати, ніхто не буде видів — а вісімдесек, а то й усі сто талерів маєш у кишені. І то згори.

І побрякує монетами. Спокуса велика. Згодився чоловік, узяв гроші й порошки.

Але коли вийшов за місто та огорнули його довкола не вонючі коршми косівські, а світло-зелені гори, війнуло на нього рідним вітерцем, запахи трави — людські думки почали ворухитися в голові замість звірячих.

— Таже, рахувати, най, так скажім, всип'ю. Але ж бо, окрім Довбуша, ще мут люде

пити. Та це ж я потрою всі люде... Ой, шос тут не так.

І шибнула ґазду думка — порадитися з жінкою: вона баба в мене така, шо...

Не пішов уже дорогою понад Варятин, а звернув одразу наліво й пішов лісами навпоперек.

Жінка й руками, й ногами:

— І не дай Боже й борони Боже... Та на кого ти, мудрагелю, руку піднев?

Словом, напала на чоловіка. А нарешті дала йому таку раду:

— Бери ти цесе трійло та й цесі гроші і йди до пістинць-кої керниці. А ек учюеш, шо йде Довбуш, уклекни, на одну руку поклади цесі гроші, а на другу трійло. Й поклониси Довбушеві та й оповіж гет усе, шо ті Меся казав.

Подумав-подумав ґазда: правду каже жінка, треба її слухатися. Пішов, сів коло пістиньської криниці й сидить.

Багато народу йде, й кожне нап'ється, бо ні в той, ні в той бік близько нема. А чоловік дивиться, як люди воду п'ють, і нотує сам собі: оце би я і того отруїв, і того, і того... І хвалить свою жінку за розум, а себе за те, що її послухав.

Коли чує співи. Глянув — легіні на конях. Співають собі, нічого не бояться: військо, що їх ловить, на Чорногорі зараз, а більше — хто їм страшний?

Став чоловік на коліна, узяв в одну руку золото, в другу порошки. Наближаються опришки. Багатенько їх. Та всі повбирані. Праведне військо. Отаман попереду. Ще не наблизився добре, зупинив коня і остро крикнув:

— Що тобі треба, чоловіче?

— Славний юнаций ватажку! Жду на тебе. Ади, цесе трійло дав мені Меся у Косові, я го ту верг до керниці та й тебе з легінями потроїв. А цесі талери дав мені як плату.

Олекса гостро дивиться на чоловіка.

— Но, а ти верг тото трійло у керницю?

— Ні, не верг-сми, пане втамане. Бо ждав-сми на вас, Олексо.

Довбуш зліз із коня. Позлізали й опришки, посідали на убочі. Олекса сів коло криниці й каже:

— Ано-ко, бери, чоловіче, та й пий з цеї керниці води. Ґазда похилився і пив багато.

— Буде!

Витяг Олекса фляру, почав грати тужної. Давно вже не грає веселих, а все задумливі такі та сумні. Не раз хлопці просять якої веселішої, а вона якось не йде.

Гарно вмів грати Олекса. І так якось по-особливому грав, що от багато вміють хлопців і собі на флярі, а ніхто так не вдасть.

Олекса грає, опришки то той, то той підспівують собі. Хором не вміють та й не співається так ніколи в горах.

Грав, грав Олекса, а потім знов до того чоловіка:

— Пий ше.

Той знову напився, теж багато випив. Олекса грає на флярі, хлопці співають, сонце світить.

— Пий ше.

І так пив тот чоловік кілька турів тої води і все з перепочинками. Олекса грає на флюярі, хлопці співають, сонце світить.

Нарешті переконався Довбуш, що воду не затроєно. Устав, за ним опришки повставали.

— А шо ви, газдо, не маєте йкої платини?

Газда весь час боявся, хоч не хотів того показувати. Тепер йому прийшло до голови, що це ж його на тій платині хотять повісити.

— Но, дівайте, де хочіте.

Олекса одкрив тобівку, витяг звідти два червоних і кинув перед чоловіком. Кожний з опришків кинув по червоному.

— Даємо ті цесі червоні за те, що єс не споганив трійлом керниці. Правда, то трійло мене би не дійшло, бо я не такий футкий пити чюжу воду, але міг похопитися котрий з моїх легінів або з прохожих людей. А тоті гроші, шо дав тобі Меся, держи собі таки: вже не меш їх віддавати тому душогубцеві, бо не буде кому.

Довбуш сів на коня, опришки теж — і погнали до Косова.

Не думав Олекса нападати на Косів. Це не входило в його плани та зрештою й угода щось значила. Але такого випадку пропустити не міг і не повинен був.

Влетівши до міста на конях і опинившись серед тісного косівського ринку, припертого одним боком до високої скали, опришки зачали стріляти. Легко собі уявити, який то переполох зробило серед торгового населення. Полетіли кошики, візки, відра, почалася панічна втеча.

Кілька десятків торговців і торговок кинулися до божниці й замкнулися там.

Меся — він теж був на ринку у своїм склепі — зараз же зрозумів, чому прийшов Олекса. Кинувся до божниці й собі, але там уже зачинилися й відчиняти дверей не хотіли.

Меся побачив, що скоро він один зостанеться на вулиці. Забіг у перший-ліпший двір, прибіг до стайні, стрибнув у ясла і почав загібати себе сіном, хоч там було його трохи.

Але Олекса бачив його іще на ринку, стежив за ним і от тепер прийшов до стайні.

— Їй, шо ви, пане Месю? Таже тут вам не вигідно. А йгіт-ко ліпше на простір.

Узяв Месю під ребро, підняв угору, як ляльку, й, так викручуючи ним угорі, йшов по ринку і кричав:

— Дивітси, багачі! Най си варует кождий із нами заходити! А котрий си не встережет — буде й йому, йк цему Месі.

Так прийшов до Месиної хати і як швиргонув ним об поріг. Меся перервавсь надвое, як жаба, — оповідали потім опришки. Хату Месі й його крамницю розграблено дочиста. Досталося й іншим торговцям косівським, але то вже без плану...

Тепер Пшелуський.

Досить уже грати потемки. Треба якось же увійти в контакт, щоб знати точно, де він знаходиться. А то так, чого доброго, можна й наштотхнутися несподівано. Гори горами, а сто двадцять душ озброєного війська — то таки не жарти.

Довбуш рішає йти назустріч Пшелуському. Дорогу вибирає через Скупову, думає при тім так: "Єк ішов пан полковник на Чорногору, видеє, таки через Жеб'є, бо єнчої дороги не знає, а хуч би й знає, то би не пішов кінно. Теперка він нас там не знаєшов. Єков дорогов ме вертати? Такої на Жеб'є, бо то найкоротше та й їжджена. А ми підемо почерез Скупову та й будемо у пана полковника в хвості. Де схочемо, там найдемо".

Від Косова вже не йшли дорогою, а навпоперек, через ліси й на Краснопільський потік. Коней продав Олекса корчмареві по дорозі за дешеву ціну.

Перейшли ріку, попали на Дідушкову Річку. Тут жив дуже великий багач гуцул Дідушка. Казали про нього, що він ходив іше на грабунки із Пинтою й Пискливим. Можливо, що була то правда, бо звідки би інакше стати таким багатцем?

Довбуш гадав, що має мало запасів поживи. Підкликає одного з хлопців і сказав йому зайти до Дідушки, взяти терх сиру. На признаку дав чепелика свого.

Легінь побіг, бо це ось — на високому горбочку й хати Дідушкові по праву руку. З двору Дідушкового можна патином кинути аж на дорогу.

Ось перебрали потік — і вже Голови. Гарне село. Люди тут усі товариські, дуже опришкам сприяють.

Потік мечеться то туди, то туди. Разів дев'ять його треба брести, поки Голови пройде.

От гайок підчищений — і кінець Головам. Зараз розпочинаються Просічки, головний плає на гору. Наздоганяє той легінь, що бігав до Дідушки.

— А сир?

— Ає, сир... Прийшов-сми ід' нему — а він у хаті лежить. Так ну й так — казав Довбуш, аби-сте дали терх сиру, а чепелик на признаку. А він єк крикнет на мене: "Забирай — си, — кає, — видив, доки я не встав. Твій Довбуш розбійник, — кає, — та й го тра завісити". — "Ой, га! — кау. — А хто би вішєв?" — "А хуч би й я, — кає. — Ік насип'ю повен наголовник червоних — приведут ні Довбуша з'єзаного, та єго голову до Станіслава дам".

Довбуш вислухав і нічого не сказав. Бач, як підняв голову, коли ще тільки появився Пшелуський: "Но, най кемуєт Дідушка. Зараз лиш нема часу вертатися, най єнчим разом".

Вийшли на Скупову — аж зраділи, дихнувши чарівним повітрям полонини. Це все дихали чортзна-чим там, на долах.

Напилися води з того чуркала, що всіх люде не помалу живе: на високій горі б'є з-під землі струя води в півхлопа зависоко і як дві руки людських завтовшки. Якої сили треба, щоби виперти воду на таку височінь та ще й пустити фонтаном.

Бистрим маршем пройшов Олекса цілий ряд верхів і полонин, де менше міг сподіватися заходу Пшелуського. Ціль була: Гаджіна, Шпиці — от там можна сподіватися.

Подвоїв обережність Олекса, підходячи до тих місць. І ненадаремне. Єсть.

Натрапили на слід. Навіть на два: на однім і тім же місці двічі попасали — як туди йшли й назад. Останній слід був недавній, значить, Пшелуського можна догнати.

Бічними дорогами скочив Олекса, забіг дорогу смолякам, став у такому місці, де скали зійшлися вузько й ватага мусила їхати гусака. Розпорядився, кому як засісти, коли й куди стріляти, але твердий наказ дав, щоб не було безпорядочної стрільби, чекати його, Довбушевого, вистрілу.

— Дивітси! Аби ніхто си не наважив стрілети перший. Засіли.

Тихо стало. В звичайному лісі ніколи так тихо не буде, як смерековому, бо тут нема птиць. Стоять дерева, як намальовані, й не колихається ні одно й найменшою гілочкою. Як стихнуть ті звуки, які ти сам робив, — не вчуєш більше жодних. Мов у морську безодню, потонеш у цю глибоку тишу. Недурно й епітет до неї "глибока"...

Потонули й опришки, але ненадовго. От чути тупіт коней, гомін багатьох голосів. Серця в усіх легінів забилися. Оглядає кожний пістоля, поправляє порох на полиці... Напереді сам полковник. Вусатий, здоровий і, мабуть, випити любить. Думає, що Довбуш хтозна-де і яким небезпечним місцем ще без обережності. Небагато ти так навоюєш.

Проїхав. Проїхала голова колони. Проїхала середина. Проїхав хвіст. Вже виїхали всі смоляки — а сигнального вистрілу нема. Що таке? Що сталося? Пістоль не спалив? Таж має другий. Має третій. Має рушницю. Зрештою, то міг крикнути: "Бийте!.."

Опришки сидять кожний у своїй засаді і з дива не можуть вийти. Нетерплячка їх б'є.

Коли тупіт утих, Довбуш перший вискочив на стежку й тихо свиснув. Лице його було бліде, але якесь урочисте. З усіх боків посипалися опришки, і у кожного на устах був один запит:

— Чо не стрілев?

— Чімунь не давав знаку?

— Шо си стало, пане втамане?

А отаман стоїть якийсь розморений, ніби втомлений. Наче посміхається, але то не усмішка радості, а якась усмішка болю.

— Не желуйте, браття, шо-сми не дав знаку стрілети. Подививси я на тих смолеків — аж то наші люде. Говорут по-нашому, гет усе... Мені чути було, бо я близько сидів. То оден каже, шо жінку лишив дома та й гіти малі, журитси... А другий-то, кае, служба наша проклета, шо, каби мож, зара би кинув. Лиш пан силов видав у жомнерку... Та й вигів я, шо то наші люде, а пішли в лецкий зліб, аби жінок своїх та гітей прогодувати. А йк ми їх виб'ємо — хто тоді гіти бінні прогодує?... Та жель ми серце потис та й не дав-сми знаку стрілети...[73]

Довбуш говорив це якось особливо м'яко, особливо чуло, але... До опришків це не доходило. Обличчя їх були якісь суворі. Видно, вони не сподівалися, ніяк не сподівалися вчути від свого отамана таке.

Загальну думку висловив Федір Джамиджук:

— То все дуже добре. Лиш я хтів би знати, най, так кажім, вни нас іздиб'ют де. Ци й вони нас так само пожаліют, ек наш вотаман їх пожалів? От ми видитси, не. Вістрилеют, ек кутюг.

Це Федір. А за ним обзивається його брат:

— То тепер так тра рахувати, пане втамане, що ти сам своєв руков свої побратими пострілев.

Інші опришки нічого не сказали, але видно було по їх обличчях, що ніхто, ні один не зрозумів його вчинку і кожний його осудив. Похитнулася репутація Довбуша. Нові опришки говіркували:

— Так отакий ваш Довбуш? Наговорили, наговорили — а ми гадали дійсно... А вно...

Старі теж не похвалювали:

— Замнекий наш втаман. У нашім ділі мнекому не мож бути. У нашім ділі або ти, або тебе.

— Дивний він єкийс... Гайдамаки єкіс му по голові ходє... Та й шоби панів бити, а добра не брати. Єк же то може бути? Пана забив, добро забрав — от!

— Іван... Тот би такий не був.

— О... Тот би не спускав нікому.

Олекса не чує сих розмов, але знає, що вони є. Сам же він чує зараз себе якось дивно фізично, мов по якій хворобі: отак би ліг і спав. А морально — тиха якась ясність запанувала в усій істоті... Легко якось так стало... І наче хтось увесь час співає гарну-гарну пісню, а ладан, ота пахуча з невідомих країн смола, стелиться довкола і всюди — і під ногами внизу, і вгорі замість хмар, і все-все наповнили якісь запахи дивні...

Хотілося тиші... Щоб Єлена щось балакала таке от собі, жіноче... а Олексик стругав би патичок... а я би ліг отак і дививси кудас... і відпочивав би...

Пустив хлопців на тиждень погуляти. Гроші тепер завелись, і хлопці аж горять їх швидше пропити.

Призначив день і місце зборів, а сам побіг до Ясеня.

Велика несподіванка ждала його вдома... Ні жінки, ні дитини не було. Хата замкнена. Спочатку думав, кудись вийшла, але одного погляду на двір та й на саму хату досить було, аби побачити, що хата стоїть замкненою давно.

Побіг до сусідів. Кажуть, хлопчик захворів сильно, і Єлена повезла його до Печеніжина.

— Казала, що там ніби керниця є така, що єк вікупати хлопце, то подужієт.

— А з чого захворів хлопець?

— Ци ми знаємо? Єк прийшов з полонини, таки відразу й занедужев.

Новий удар. Це ж Олекса потяг дитя на полонину, відтак довірив Гаштуракові. Може, той застудив де дитину, може, впало з коня, може, звір ізлекав...

І, мабуть, дуже захворів хлопчик, коли Єлена забула все, всю небезпеку і пішла, аби скупати дитя в дебрській криниці.

V

Потік печеніжинський тече в однім місці глибоко запалим руслом, мов у пропасті. Понад потоком є добре витоптана стежка, яка приводить до кітловини, оточеної величезним камінням. В один із таких каменів врізано великий дерев'яний хрест,

помальований начервоно, а під ним широка криниця. От це і єсть дебрська.

Коли стати коло неї й дивитися хвилинку, то можна побачити, що вода в ній не прибуває безперервно, а якось по-інакшому. Нема-нема води, а потім нараз вибухне велика така кругла куля води, перемішаної з піском, дрібним каміннячком. Наче якесь сите звіря вилазить із криниці задом.

Частину піску вода несе, частина зараз же осідає, бо пісок важкий — і вода знов чиста, прозора. Перед криницею поміст, огорожений перилами, — це для церковної процесії, яка виходить сюди святити воду.

Населення Печеніжина — та й не тільки Печеніжина — вірило, що як викупатися у цій криниці натщесерце і то власне так, щоби кидатися (тричі) в воду в той самий момент, коли показується та хвиля, то всяка хвороба минеться.

Викупавшись, хворий лишав, звичайно, тут же й шмаття, в якому прийшов, властиво сорочку. Був певен, що разом із тим залишає і хворобу. Тому на поруччях помосту можна було бачити сорочки всякої якості, віку й міри розпаду: висіли й цілком нові, й старенькі, а часом і саме ганчір'я. Нову сорочку вішав той, хто думав сим краще умилюстити доброго духа криниці.

І ніхто тих сорочок не займав, ніхто на них не ласувався, хоч часом висіли новісінькі й гарні. Навіть поговорка була в селі:

— То такий злодій, що би й з дебрської сорочку вкрав. Вірила й Єлена у всецілющу силу дебрської криниці; тому, коли Олексик захворів, метався в жару, а ніхто нічим не міг допомогти — рішила махнути рукою на всякі небезпеки й піти. Якби був батько у дитини, то, може би, він що порадив. Але у нас дитина живе без батька, а жінка без мужа.

Сіла верхи на коня, взяла дитину на руки й так доїхала аж до Печеніжина. Коли злазила з коня, руки так омліли, що не могла їх зігнути.

Приїхала не криючись, не ховаючись, в якійсь вірі, що хвора дитина змилюстить усяке серце. Тому ще не встигла гаразд і заїхати, як у панському дворі було відомо, що явилася Довбушиха...

— О... Це добре... Вона у мене буде за закладничку. Матиму чим пригрозити отому збуєві. Зрештою недовго погуляє молодчик — скоро зателіпається. І вона певне з ним.

Це було саме в момент появи Пшелуського, коли пани взагалі підняли голову, а в тім числі й пан ловчий курський.

Рано-вранці, ще тільки почало сіріти, винесла Єлена хлопчика. Дитя було гаряче, як вогонь, і металось на руках, щосекунди облизуючи сухі губенята сухим язиком.

Стомлена, виснажена безсонними ночами, Єлена ледве пересувала ноги.

Знизу, в отому проваллі, дуже холодно. Сиро... Як його купати дитя у такому холоді? Але що ж — треба.

Роздягла, підождала хвилю — й занурила туди хлопчика. Забилося дитя у неї в руках, мало не впустила... Говорила ласкаві слова, обтулила шматов, притиснула до грудей, чекала слідуєчої хвилі.

— А ти що тут робиш, дияволице?

Три гайдуки схопили її.

— Дитина!.. Дитина моя! — кричала і судорожно рвалася Єлена, але її зв'язали. Хлопчика гайдук узяв і потарабанив, яку поліняку, наверх.

Замкнули і матір, і дитину в темний сирий льох.

Просила, кричала, волосся рвала на собі, щоб випустили, бо дитя хворе, бо дитя задихається, — ніхто й не чув навіть.

Коли Довбуш розправився з Рушелем і ця вістка дійшла до пана Кшивокольського — зрозумів пан ловчий курський, що занадто рано повірив у всемогутність Пшелуського, що боротьба буде затяжна й ще не відомо, хто кого.

В той же день приказав освободити Єлену. Але коли їй прийшли це сказати, вона вже нічого не чула, сиділа над трупиком, зціпивши руки, й не реагувала ні на що. Їй кажуть, що вона вільна й може йти, куди хоче, а вона не поверне й голови. Її підштовхують, аби встала, а вона лише пересмикне плечима й сидить далі.

Аж коли один з гайдуків узяв трупик, вона скрикнула і вхопилася за сина. Взяла його на руки, мов колишучи, і вийшла.

Дитя поховали. Ні разу не заплакала, нічого не сказала. А коли засипали могилку, пішла з кладовища.

— Д'хаті будеш си пусувати? — питала стара Катерина.

Єлена кивнула лиш головою. Не сказала нікому ні прощайте, ніщо — попленталася стежкою, спотикаючися немічними ногами.

Як вона йшла, якими шляхами — не відомо. Блудила, мабуть, бо розминулася з Олексою.

Олекса, як тільки почув, що Єлена в Печеніжині, кинувся бігти туди, але зупинився. А що як Єлену й дитя арештовано? Що я зроблю сам? Легіні зберуться лише через тиждень — се дуже довго. Що робити? Що робити?

І цей сильний чоловік прямо відходив від розуму.

Хоч би одна людина в допомогу. Хоч би хто-небудь...

Нараз згадав. Мав же сестру, що ото жила в Ямній. Була за Орфенюком, але повдовіла. Мала одного сина, Павла, хлопця доброго, рослого. Так і горить до опришківства, але мати не пускає. Не раз Павло казав Олексі, що втече від матері під дядькову руку, але Олекса не хотів робити сестрі прикrostі. Тепер рішив побігти до Ямної і взяти Павла на цю вправу до Печеніжина. Сестра очевидно ніяк не пускала. Даремно Олекса їй казав, що бере Павла не на розбій, а тільки як поміч у такій тяжкій пригоді, — Орфенючка нічого не хотіла слухати.

— Єк зачере онним палцем — уже пропало. Ци я не знаю?

Але Павло заявив рішуче, що піде з дядьком і що мати його однаково не вдержить.

Орфенючка плакала, кляла Олексу, не пускала сина, просто ухопивши за рукав, але врешті мусила примиритися.

До Печеніжина не йшли, а летіли. Мав Павло пробу, як дядько ходить.

VI

Коли в домі батька Олекса довідався, що сталося, — наче аж скам'янів одразу. Мов

величезна скеля звалилася й придавила. В грудях стало порожньо й так холодно...

Довго якось не міг тому повірити, не міг того собі уявити, що Олексика нема і ніколи вже не буде. Немає Олексика... Вже не попросить показати, як ходить ведмідь, вже не злізе на коліна й не буде бавитися дармовисами кептаря.

І якось зразу це почуття порожнечі не було таким яскравим, таким щемливо-дошкульним, таким виїдаючим. От ударило mocno, придавило... Але чимдалі, з кожним новим биттям крові, з кожним новим диханням се почуття ставало сильнішим, заволодівало серцем, мозком, усією істотою, проверчувало всю свідомість, виганяло всі думки і нарешті виросло до таких всепоглинаючих розмірів, що Олекса не знав, куди себе діти, куди сховатись від тих пазурів, від безумного холоду, безнадійності й порожнечі вселенної усієї. Все обридло, ні на що не хотілося дивитись. Все збайдужилося і втратило смисл. Навіщо оце грабування, якісь помсти, пани, хлопці — не все хіба одно?

Василь думав, що Олекса зразу ж побіжить мститися на панові, й запобігаюче доніс:

— А наш пан укік. Єк си довідав, що дитина в катуші померла, злекси дуже та й укік сперед твоєї пізьми. Забрав усе із собов, лише скіни лишив.

А Олексі байдуже — чи є пан, чи нема. Що з того, що він піймав би пана і розсік? Олексика тим не вернеш...

Утративши солодкість любові, утратив і солодкість помсти. Велика ненависть — то є лише відворотна сторона великої любові. Ходив до своєї хати колишньої. Вже не криючись, свобідно. І не тому, що пана нема, а просто так. Нема пощо критися — все одно.

Хата стояла замкнена й досі. Пусткою від неї віяло. А прецінь колись тут росло щастя. Тільки потоптав його Олекса нерозсудливо. Занапастив життя дитині, занапастив життя жінці, занапастив і собі. Занапастив життя і тим, хто загинув від цієї руки. А поправив хоч трошки, хоч на мізинний палець справу? Ой га!.. Де ріки текли, там і текти будуть, говорили старі люди. І не поменшало панів у нашій краї, один лише наш утік, але з тим, очевидно, щоб як тільки поправляться обставини, прийти знову.

Взагалі якесь варення води. Колотить чоловік, мішає, підкладає дров, суєтиться, піт з нього ллє, руку скалічив, ногу спік, а з води все вода лиш і буде. Не варто жити. Смислу нема.

От треба все ж, мабуть, піти до Єлени. А що вона, бідна, переживає, коли зосталася тепер у хаті сама і сидить. Устане вранці, нема кому їстоньки зварити, нема до кого слова сказати, нема кого притулити до гарячого серця.

І все це знає Довбуш, хоче піти, потішити хоч чим-будь дружину — й апатія така огорнула, що просто не хочеться ногами ворухити. А коли й пішов нарешті, то йшов так якось, як важко хворий, нога за ногою. Аж Орфенюк нетерпеливився.

Жінку знайшов у стані, близькій до тихого божевілля. Не плакала, не тужила, нікому не дорікала, а тільки мовчки дивилася. Спитає її що Олекса — відповість. Часом влад, часом ні, але про сина не спитала ні разу. Коли Олекса почав прощатися, бо там

же, на Стозі, мабуть, ждуть хлопці, Єлена теж віднеслася до того рівнодушно, безучасно. Якби сказав, що застається Олекса, так само, мабуть, не виказала би радості.

Орфенюк уже не захотів вертати до матері й заявив, що піде в опришки. А Олексі байдуже: хочеш іди, не хочеш — не треба.

Ішли посеред диких гір. Павло дарма що виріс у горах, а не бачив такого. Аж лячно ніби — такі брили кругом. Повпирало то все верхів'я у небеса, а тут повзуть десь унизу дві комашечки маленькі, що їх і непомітно зовсім. І якби впала яка маленька грудочка із скали, то й не квікнули б.

Нараз чуйне вухо Олекси щось помітило. Він поманив за собою Орфенюка пальцем і скочив убік. Сховалися. Приготували пістолети.

Ще хвилина — і Олекса вже знає, хто то ще. Тільки Пшелуський тут, у відлюдних горах, міг робити стільки непотрібного шуму.

Олекса чекає. От голова відділу показалася... сам Пшелуський... Проїхав вперед і з ним п'ятеро — мабуть, старших яких. От смоляки... Але що се?

Олекса впився очима. Поприв'язувані до коней опришки... Он Жолоб теліпається і його приятель Твердюк — небагато наопришкували... Он Срібнарчук, весь покривавлений — видно, сильно боровся. Он Паліїв Василь, один з кращих хлопців... Он Лаврів — так і не виходився із своєї хвороби, так і ходив хворий з опришками... Нових кілька...

Запаморочилося в голові в Олекси. Шепнув Павлові:

— Бий!

Бахнуло два вистріли — двоє смоляків повалилося з коней. Ще два вистріли — ще двоє. Ще один вистріл — ще один смоляк. Через хвилю вистріл рушниці — ще один.

Переполох зробився між смоляками. Тиснулися один до одного, кричали, сполохані коні з убитими кидалися, заважали їхати. Якби не така забарна штука набивати пістолі — настріляв би зараз тих смоляків, скільки би хотів.

— Кікаймо! — тремтячим голосом говорить Павло. Олекса лише покрутив головою. Він знає, Пшелуський нізащо не зупинить відділу тут. Навпаки — буде гнати геть, скільки духу.

І дійсно, смоляки виправилися й помчалися. Поки й за поворот заїхали, бачив Олекса, як пручався й бився Срібнарчук, зачувши вистріли отамана.

Куди тепер іти? Очевидно, хтось доніс, очевидно, хтось привів, очевидно, хлопці понадіялися на відлюдність місця, не поставили сторожі — і Пшелуський напав і розбив.

Але кого він розбив? Чи всю ватагу, чи тих, кого лише застав перших? З числа полонених, можна думати, що не всю. Мабуть, будуть заходитися ще хлопці. Тому вирішив іти до Стога.

VII

Успіх походу Пшелуського трошки підбадьорив шляхту, що вже знову повісила була носи. Правда, зловлено тільки кількох, а самого "предводителя всяких проступків і

вбивств, дракона, вихованого в горах Запруцьких, що пожирає життя і субстанцію обивателів Покуття", таки не зловлено й не відомо, скільки ще залишилося при ньому хлопців, але це ж на перший раз. А ще трохи походить пан полковник і решту виловить — це ясно, як божий день.

Та й сам Пшелуський, заспокоєний цим першим своїм успіхом, хвалився по станіславських "австеріях".

— О, зі мною жартів нема. Я вмію їх...

Зловлених опришків дуже мучили: палили їх розпеченим залізом, били в тіло цвяхи, ламали кості, але опришки трималися завзято й нікого не зраджували.

— Де брали харч? Хто вам доставляв зброї? Де ходили на вечорниці поміж парубки й дівчата?

На всі запитання була одна відповідь:

— Не знаю.

Так нічого на "конфессатах" і не було витягнуто. Потім почали їх карати смертю. Кого в Кутах, кого в Коломиї, кого в Станіславі, а Срібнарчука з Палієм повезли чомусь аж до Галича. Зрештою, Срібнарчук скінчив особливо. Коли ото везли сих двох опришків під ескортою, нараз вискочив із кущів чоловік — і не встиг ніхто нічого зрозуміти, як він підскочив до арештованих і в одній хвилині зрубав мечем голову Срібнарчукові.

Паліїв з криком кинувся межі конвой. Смоляки метушилися, але напасник у два скоки був уже в кущах. Стріляли йому навздогін, та хто його знає, чи трапили.

Паліїв добре бачив, хто то був. Се був Гриць Данилюк, отаман ясенівський. Ясенівці зв'язані з опришками, як-от цей самий Данилюк або Ткач, Кривонюки, то мало хіба, боялися, щоби Срібнарчук і Паліїв, як самі ясенівці, не видали кого на муках. Тому врадили запобігти своїми заходами.

У Станіславі годі було щось зробити. Коли довідалися, що власне Срібнарчука з Палієм будуть везти до Галича, кинули жеребок, кому взяти на себе труд. Випало Данилюкові. Але даремно ясенівці турбувалися. Хлопці не видавали нікого й держалися, як герої. Паліїв же бачив Данилюка, міг би сказати, але витримав усі муки, повис нарешті, але з уст його не зірвалося ні одне слово.

День публічної кари опришків у Станіславі був наче святом для шляхти. Поз'їздилося їх з усієї околиці дивитися, як будуть стинати тих, "кто так окрутне заменчил достойного пана Злотніцкего". Жаловано, що самого головного гершта нема тут.

— Нехай. І той недовго поскаче. Пан полковник Пшелуський каже, що він тепер знає всі їх криївки й швидко їх вихапає.

— Полковник полковником, але не треба забувати того, хто цього самого полковника виправив, ложив кошти потрібні.

Це прихильники Потоцького підіймали його серед шляхти.

Зрештою і без агітації шляхта була вдячна коронному гетьманові. Не так за фізичне, як за моральне заспокоєння: удача Пшелуського добре вплинула на нерви.

Тим більше, що зараз по розгромі й Довбуша деякий час не було чути. Дехто переоцінював цей факт, беручи його за цілковиту ліквідацію опришківства.

— Кінець!.. Розбив їх наш Пшелуський начисто.

— Хоч гершта самого й нема, але він або погіб у битві, або... Утік десь у Молдавію. Я знаю їх поведінку. Награбує грошей, а потім іде до Молдавії, купує собі ґрунт і ґаздує. Я був у Молдавії, бачив їх там доста. Що не маєтний ґазда — то опришок. Конче...

Коли зібрався так званий господарчий сеймик у Галичі, то прихильники Потоцького підняли питання потреби виявити зі сторони шляхти тим чи іншим способом свою вдячність гетьманові. Ставили під це навіть практичний фундамент.

— Ми йому виявимо вдячність раз, а він, як великий пан, сто разів нас вигородить.

— Він дійсно винищить опришківство, бо вміє хлопську сваволю викорінювати. Скільки він їх вивішав, хлопів, під Немировом та під Константиновом, як вони постали.

— То правда. Увесь степ оросили бунтівничою юхою отого згуканого хлопства.

— Як громом валив... Вогнем і мечем...

Якийсь ксьондз пробощ відтіняв ще одну сторону великодушності пана гетьмана коронного, коли він різав мужиків подільських.

— І знаєте? Другий на його місці погадав би собі: це ж мої власні піддані — навіщо я їх буду нищити й робити собі втрату? А він ні!.. Повстання проти Речі Посполитої, проти отчизни вважав першим гріхом і для роздавлення того повстання без жалю нищив свої власні маєтки. Не бажав бути паном над тими, хто не захотів бути вірним підданим отчизні.

Словом, Потоцький виріс на якогось героя. І коли його агенти запропонували в знак подяки звільнити маєтки гетьмана на землях Галицьких і Коломийських від чопового й шляхового податків на п'ять літ — не знайшлося голосів проти.

Потайки не один чухався й говорив:

— Я, голодранець, буду платити, а він, що всіх нас може купити й викупити, бач...

— Се, друже, по-євангельському: від неіміущого відбереться і дасться іміущому.

— Він відмовиться, панове, від такого дарунка, ось побачите!

— Якраз...

Вистилізовано було спеціальний розділ у протоколі з відписом для передачі самому Потоцькому. Стилізували найкращі промовці повітові. Дякувалося там "за оті особливі заходи пана воєводи київського й гетьмана великого військ коронних коло публічного добра взагалі і щодо нашої землі зокрема, де ми були захищені людьми пана гетьмана коронного, що він їх своїм коштом утримує".

Вирішено було вислати посольство для вручення постанови сеймика панові гетьманові, причім в інструкції було вказано, і як саме треба дякувати за те, й як треба просити й надалі. Послами вибрано Фількевича й Ястшембського на тій підставі, що вони вже відомі панові гетьманові.

— Ви там знаєте всі ходи й виходи, то найскорше справитеся.

Посли згодилися. Після повернення стали великими прихильниками Потоцького й

тепер їхали з охотою. Особливо їх тягла туди перспектива смачно поїсти. Але... цим разом не удалось. І всьому виною знов була висока політика.

VIII

Багато змін зайшло з того часу, як гостив пан гетьман у себе шляхтичів покутських. Момент, коли Фрідріх прусський чув себе в небезпеці й почав залицятися до республіканців, минув: вдала битва під Мольвіцом, де було розбито Австрію, вивела з ладу одного ворога. Швеція об'явила війну Росії — отже, ще два противники вибули з ладу, зв'язавши один одному руки. Спритними дипломатичними ходами добився Фрідріх поєднання з Францією — і знову став паном становища. Тепер добре міг грозити Польщі, як єдиному позіста-лому ворогові. В свою чергу, Август почув себе тепер у небезпеці. Вдавсь за порадою до свого Брюля — й той порадив досить оригінальний вихід:

— Насамперед треба примиритися з тим, що Шльонськ відпав від Польщі навіки. З сього почати.

— Але як же поляки можуть із тим примиритися? Зрештою і я, коли хочеш. Це ж Фрідріх оточує Річ Посполиту залізним кільцем.

— Ми постараємося дістати компенсації.

— Які? Де?

— Пруссія побила Австрію. Ми запропонували їй добити Австрію.

— Не розумію. Прошу загадки облишити.

— Жодних загадок: ми підпишемо договір із Пруссією на поділ Австрії.

— Слухай, чоловіче! Та ще ж чорнила не висохли на договорі з Австрією про поділ Пруссії.

Брюль усміхнувся, як усміхаються на лепет дитини.

— Такою єсть завжди глибока політика... Зрештою я поведу справу так обережно, що... ви мене розумієте? Ага. Забув іще сказати. Ми напевне притягнемо до цієї справи й Францію: вона теж захоче вмочити вуса в похльобку, якої ми наваримо.

— Дивись, щоб не наварив ти такої крутої каші, що її потім і не розхльобаєш.

Але, по суті, Августові сподобалося таке подвійне хамелеонство і власне скоріше ради цієї пікантності, ніж ради "високої політики", він згодився і дозволив Брюлеві починати відповідні кроки. Фрідріх, діставши таку пропозицію, зробив вигляд, що страшенно зрадив. Але серйозно про поділ Австрії не думав, бачачи труднощі. Пропозиція Брюля була приємною і прийнятою лише в першій своїй частині, це признавало право Фрідріха на Шльонськ.

Коли Потоцький і вся республіканська братія довідалися, що їх приятель Фрідріх поєднався з їх ворогом Августом і що навіть Франція туди ніби пристає — всі остовпіли. Це було величезним ударом. Розвалювалася база діяльності. Постав хаос.

Почулися голоси, що годі опиратися на зрадливого пруссака. Симпатії багатьох повернулися в сторону Марії-Терези, особливо коли вона на руки примаса й станів Речі Посполитої прислала протест проти грабіжницьких замірів польського короля.

— Ворог Сасів — наш приятель. Тепер нам треба зближуватися з Австрією! —

кричали найбільш гарячі.

— Марія-Тереза просить дозволити венгерській кінноті вільний перехід через Польщу. Я голосуватиму "за"!

— А я думаю, що до цієї кінноти й наших охотників багато пристане.

Словом, республіканці роздвоїлися. Та й у двірській партії брюлівський проект викликав замішання.

Окупація Шльонська — це й був, видно, початок акції вирівнювання прусських границь за рахунок Польщі. Тому Чарториські одразу заявили себе противником сасько-пруського союзу. Їх приятель Кайзерлінг підтримував ту знеохоту.

Друга частина двірської партії — Малаховський, Лубенський та інші — теж косо дивилися на цей союз. Лубенський вистилізував навіть секретний меморандум до короля, де вказував на зростання Пруссії й небезпеку для Польщі від того.

В результаті весь сенат заявив своє незадоволення. Знайшовся тільки один голос на захист Пруссії — це, власне, воєвода бельзький Антон Потоцький. Але його офукнули зразу, вказуючи на його недавні виїзди до Берліна. Отже, коли двірська партія висловлювалася проти, а республіканці почули себе вибитими з позиції і лаяли Фрідріха на чім світ стоїть — він нараз показав, що його, властиво, ніхто не знає. В один прекрасний день стало відомим, що Пруссія підписала угоду миру з Австрією. Голосний регіт розкотився по всіх республіканських філіях із краю до краю. І як ми не догадалися раніше, що се лиш маневр?

— Одурих і Августа, і Брюля, і Понятовського.

І за оцю штучку, за оцей спритний маневр прощалося Фрідріхові, що він забрав частину польської території.

— Тепер треба чекати подій, — говорили республіканці. І коли те, що зайшло, можна було назвати подіями — довго чекати не довелося.

Насамперед Франція, ще так недавно член пруссько-са-сько-французького союзу, нараз почула себе самотньою й могла навіть сподіватися війни. Аби не вести своїх військ далеко, Франція рішає наwerbувати війська. Де?

У Польщі.

Плутанина іде далі. У короля польського є брат Маврицій. Він же і генерал французької служби. Так от вербування волонтерів у Польщі французький уряд доручає саме Маврицію, і він, по мимо короля і по мимо того, що таке вербування заборонене законом, розсилає по краю свої прокламації. А що вони написані в таких ласих тонах і так багато обіцяють, то знаходиться багато охотників.

Прошу вас: я думаю, що й ви самі затягнулися б у волонтери, коли б прочитали, що будете діставати на їздця й поштового п'ятдесят злотих польських.

"А що в корчмах у Німеччині горілка трохи дорожча, ніж у Польщі, то я додам зверх тих п'ятдесят ще злотий на день... Окрім того, вважайте, фураж: дві саські міри вівса, дванадцять фунтів сіна... На чоловіка два фунти хліба, два фунти м'яса, чверть фунта масла, кварта каші і два гарнці пива або дві пляшки вина щодень. І цього всього я буквально дотримаю, бо я націю польську завжди любив".

І таке розсилалося по краю, публікувалося на ринках, ярмарках, бентежило гулящий люд, дратувало апетити. Недавній підстолій литовський, а після зради республіканцям стольник подільський пан Гуровський то навіть так запалився, що надумав узяти підряд на поставку всіх двох тисяч народу. Писав з того приводу Ржевуському:

"Ми тут маємо публічну реляцію, що Австрія хоче затягти дві тисячі війська на умовах, які ми мали у шведів і в Саксонії, — то я можу тих дві тисячі виставити. Най би мені капітуляцію відписали і касира зі мною виправили, бо поляк без грошей не піде за границю". Це було наївно, звичайно, але вказувало на настрої шляхти.

Ржевуський аж ахнув, діставши таке. Але відписав у спокійному тоні:

"Я говорив про це з великим канцлером (тоді ним був Залуський), а канцлер із королем, та його милість король не дозволив. Насамперед, право забороняє взагалі це робити (конституція 1717 року, з доповненням у 1732 році). А потім нам самим люди потрібні, бо кругом неспокій у Європі. Але добре, що пан не пішов на таку авантюру сам, а спочатку доповів дворові" і так далі.

Те, що було невідгідно дворові, брали собі за добре республіканці й оживили свою діяльність. А тут ще приємні новини.

Швеція, побачивши безрозсудність війни з Росією, почала оглядатися за союзником. Очі звернулися — куди? Та знов же до тої ж Польщі, котра, мов неогороджена садиба, давала можливість хазяйнувати в ній кому хочеться. Швеція направляє двох полковників, Бона й Штейнфліхта, аби вони порозумілися з республіканцями й старалися втягти їх у війну з Росією.

Франція з одного боку, а Швеція — з другого: їж ось, коли настав момент. І пан гетьман коронний знов повірив...

IX

Знову стягаються війська в призначені пункти, знову, не знати вже котрий раз, закликається шляхту до конфедерації. Випущено відозву до громадян, де, між іншим, писалося:

"Зважмо, чи була коли Польща в такій загрозі від сусідів, як тепер. А хто тому причиною?

Скаже хто — зачекаймо сейму. Відповідь коротка: не сейм, і не два, і не десять мине, як уже й минуло. Бо нашими сеймами не ми володіємо, а неприятелі наші. І тому саме тепер, коли вороги наші затруднені власними клопотами, настала хвиля для рятунку отчизни.

Скажуть: конфедерації ніколи не давали доброго skutku. А я скажу — навпаки: завжди вони були збавленням, як тишовецька — за Яна-Казимира, як сандомирська — за минулого Августа II. Бо конфедерація — то єднання сердець, намірів і розумів, яке єдине може завести лад і порядок домовий.

Чи можна назвати розумним того, хто бачить, як горить сусід, а не хоче йому допомогти, хоч наражається на те, що й сам згорить! Так воно й виходить, як Давид каже: має очі — а не бачить, має вуха — а не чує, має руки — а не робить, має ноги — а

не ходить, має серце — а не відчуває.

Якби на нас, боронь Боже, тепер хто напав — не знаю, чи й знайшлося б у нас десять тисяч солдатів, які знають службу і можуть дати опір ворогові. Якби кому подобалося відібрати шматок Польщі — ми не могли би тому спротивитися".

І в такім дусі все. Було малопереконуюче, але все ж дехто з республіканців почав дуже агітувати. За Петра Сапегу, стольника литовського, то король писав примасові аж із Дрездена.

Двір, очевидно, теж не дрімав. Насамперед на проект конференції канцелярія Малаховського випустила свою контрвідозву, автором якої був, мабуть, Лубенський — тодішній писар великий коронний. Там можна було читати таке:

"Не конфедерація дасть нам порядок. Конфедерація може тільки підняти домову незгоду, порушити вольність і дати зайві надії заграничним ворогам. Нема чого покликатися на тишовецьку конфедерацію, бо тоді шведи зідрали з нас кунтуші, Москва — жупани, Брандербург — шапку, Раковиці — чоботи, козаки — штани, отже, тишовецька конфедерація ухопилася за сорочку і врятувала край. Так само й сандомирська, бо тоді в краю були шведи. А тепер що за причина до конфедерації? Може, вона допомагає збільшити військо? Зрівноважити податки? Ні! Навпаки, свавільні купи під іменем конфедератів знищують всякий порядок.

Про яке там "єднання сердець" говорити, коли ті серця роз'ятрені між фаміліями і повні незгод. Хто ж їх з'єднає? Чи не вождь конфедерації?

А про вольність як говорити, коли під час конфедерації пан селом, ксьондз костюлом, господар майном, хлоп бидлом — словом, ніхто нічим не володіє.

Отже, хто конфедерацію радить, той замішання прагне. І коли то робиться на фундаменті шведських облігацій, то се видима погибель краю, бо створяться границі сусіднім військам. Зрадник отчизни той, хто входить в лігу з одвічним ворогом Польщі — шведом. Несчастливий перед Богом той, хто прагне війни під час покою".

Як бачимо, контрманіфест був трохи влучніший в аргументах. І чи завдяки цьому, чи просто занадто часто закликав пан гетьман до конфедерації, і кожен раз із того нічого не виходило, а тільки шляхта щось не дуже горнулася до закликів республіканців.

Але й це не було головне. А головне було те, що Франція швидко охолола до своїх воєнних планів і не захотіла компрометуватися, а шведських полковників просто було арештовано, та на тому й кінець.

Зрештою Потоцький і сам побачив, що підіймати разом із Швецією війну проти Росії тільки для того, щоби Пруссія легше могла заволодіти новою провінцією Польщі, недоречно. Охолов до конфедерації — і знов вона зійшла на ніщо, як і всі попередні рази.

Кепський був політик із пана Потоцького. Як поганий шахіст, він бачив тільки даний хід противника і не володів секретом прозрівати наступні. Остання невдача навіть пригнобила його, наповнила душу розчаруванням, гнівом на всіх і вся, бо, очевидно, всі були винні, окрім нього.

І от у таку хвилину важкого душевного стану, коли він сидів у Тернополі (бо то ж збирав військо під російську границю), з'явилися знову делегати з Покуття. І знов у першій імпеті пан гетьман велить їх гнати в шию, але секретар каже, що вони привезли якусь постанову галицького сеймика.

— Постанова? Яка постанова?

Пану гетьманові подумалося, що то, може, постанова приступити до конфедерації.

— Я не знаю, вони тільки сказали, що привезли постанову.

— Прошу ознайомитися і мені доповісти.

Секретар ознайомлюється й доповідає. Постанова — звільнити добра гетьмана від податків на п'ять літ. Гетьман усміхається. Він міг би без особливого ущербу п'ять літ платити всі податки за всіх шляхтичів, що підписали постанову. Але треба цінити добру інтенцію й треба підтримувати прихильність тамошньої шляхти до пана гетьмана. Не вдалася конфедерація сьогодні — удасться завтра. Не вдасться завтра — удасться позавтра, а таки ж наша буде зверху.

Х

Гетьман допускає панів послів до себе, садовить, вислуховує.

— То Пшелуський тільки п'ятьох піймав — і панове подарували мені податки на п'ять літ. По рокові за опришка...

Сміється.

— То як я винищу вам усіх опришків, то ви звільните мене тоді на більше? Хотів би я, аби у вас опришків було побільше, ха-ха-ха...

Цікавиться ближче, що то, властиво, за опришки, що то за гуцули, й пишеється паном покутським і підгірським, але в горах ніколи не бував і тамошнього люду не знає.

— То, ясновельможний пане, лотри. Там усі опришки. Хіба би ми не могли власними силами винищити яких два-три десятка гультяїв? Ясно, що могли би. Але в тім-то й річ, що боротися приходить не з двома-трьома десятками, а з усіма гуцулами. Вони, сі десятки, невловимі й незнищенні, бо разом із ними борються тисячі ніби мирного люду. Знищиш десяток — на його місце виростає два. Знаєте, ясновельможний пане, як є ото, вірять наші хлопці в нерозмінний таляр, інклюз, як вони називають. Скільки ти на нього не купуй, а він все таляр — отак і з нашими опришками.

— О... То се цілком інша річ. Тепер я бачу, що не в самому Довбуші діло і що коріння опришківства лежить далеко глибше. А я звик рубати зло з корінням. Тому от що я скажу вам, панове. Їдьте ви собі додому і скажіть своїм братам шляхті, що я дуже вдячний їм, що вони так гойно обдарували мене грошима, але ще був би більше вдячний, якби вони обдарували мене своїм довір'ям.

— Пане гетьмане! Кров наша...

Потоцький припинив вилив крові лагідним рухом руки.

— Я знаю, я знаю, але се одиниці. Загал же часом має свою думку. Із слів панів я виводжу, що злість і зухвалість того хлопа Довбущука росте від того, що він із опришками своїми по різних селах має свої охорони і притулення. В цьому корінь зла.

Пан гетьман коронний підкреслював свої слова енергійними рухами, але при малій його фігурці вони не виглядали імпонуюче.

— Правда, брати шляхта не мають, здається, причин думати, що я взагалі забуваю про їх безпеченство. По мірі моїх сил я безперервно стараюся підтримувати порядок в краю Покутським. Преціж власним моїм коштом консервую людей як піших, так і кінних надвірних. От Пшелуського вислав...

— Пане гетьмане. Ми без міри...

І знову лагідний зупиняючий жест.

— Все це так, але я бачу, що того всього мало. Тому, щоби показати не словом, а ділом мою прихильність до братів шляхти, я видам універсал до всіх поміщиків, посесорів, державців, що мають свої добра на Покутті й Підгір'ї, рівно ж до комісарів, економів, губернаторів, адміністраторів і підста-ростів. Так. Але щонайголовніше — в тім же і до всіх громад і поспільства-о...

Так-от я поручу всім своїм і чужим громадам, щоби вони всякими способами старалися отого Довбушука і всіх опришків, що з ним ґрасують, шлякувати, забирати й відсилати до Станіслава. А коли б яка посесія чи громада охоронила або передала яку живність, або перестерегла Довбушука про прихід наших військ, то така громада зістане знищеною. Без усякої дискреції...

Пан Потоцький пристукнув долонею по столу.

— А щоби це все тим успішніше прийшло до справедливої цілості, й езекуція, що утримує безпеченство публічне в краю, щоб не була порушеною — прошу слухати: я сам своєю особою вирушу в край Покутський до Станіслава...

Він ізрік ті слова підкреслено й дивився, який ефект вони зроблять.

Ефект дійсно був сильний: обидва шляхтичі схилилися в глибокім уклоні та так і застигли.

Сам гетьман... Своєю особою... Та на саму вість про те, хто приходить до Станіслава, там десь на Чорногорі всі опришки повинні скінчити самогубством, бо все одно ж виходу немає.

З тим почуттям і їхали наші додому. І тільки коли здавали реляцію зі свого посольства, то знайшлися скептики, які сміли говорити:

— А що з того, що сам гетьман приїде на чолі хоч би й двотисячного війська. Що, він сам піде у Чорногору, чи що?

— Сам не піде, та військо пішло.

— А навіщо ж дві тисячі народу на двадцять душ опришків. Що вони, ці дві тисячі, там, у горах, будуть робити? Ти, пане, там не був, то й не знаєш. А я бував у тих краях і знаю, що там із двадцятьма душами можна чорта самого не боятися, не то гетьмана.

— То що ж, пане, радиш? Признати всесильність Довбуша й занехаяти всякі спроби його поскромити?

— Чому? Я того не сказав. Я тільки не вважаю за особливо мудру тактику стріляння з гармати по горобцях. Досить нам самого Пшелуського і не треба нам Потоцького з його двома тисячами.

— Перепрошую, що встряваю в бесіду панів. Потоцький іде сюди з військом не ради Довбуша, а просто се певний політичний акт.

— Ну, я там того не знаю, але думаю, що він добре робить, ідучи сюди з військом. Тут не у війську діло, а в тому, що гетьман має власть контактуватися з сусідніми державами, аби й вони там піднялися тої ж акції. Тоді тут, у нас, опришків наполошить Пшелуський, вони передадуться на Угорщину. А там стріне їх свій Пшелуський. Вони на Волощину — а там те саме. Вони до Семигорода — а там те ж саме. От... Оце буде радикальний засіб проти опришків, а не двотисячна армія.

— От ти піди й піддай гетьману цю думку.

— Піди ти сам!

А через деякий час на ринку в Станіславі можна було чути публікацію — барабан давав знати, що приходить сюди милостивий пан коронний гетьман.

Шляхта торжествувала.

А там десь, у глибинах народних, в той же час приймалося рішення, що треба, аби о тім якнайскорше знав Довбуш. Десь ночами вихоплювалися люди з домів і гнали лісами, стежками самотніми, стрибали через плоти й канави, щоб далі й далі нести вість ту, щоб вона знайшла нарешті Довбуша і повідомила його про небезпеку.

XI

Важко переживав Олекса смерть дитини. Просто місця собі не знаходив, тим більше, що себе, одного себе вважав у всьому винним. Але небезпека, яка нависла над товариством і над усією справою, підняла його дух, і він енергійно почав готуватися до боротьби.

Як він і думав, Пшелуський розбив лише ту частину ватаги, яка на той час зібралася. Головні кадри уціліли, треба було тільки їх поповнити.

Буваючи часто в Ясені, Олекса нав'язав тепер більше зносин із ясенівцями, отже, рекрутував хлопців звідти. Пішов Матій Цюперек — його батько все був прихильний опришкам, часто передержував у себе, гостив їх, бо хата була далеко й так вигідно стояла, що ні з якого боку до неї не можна було підійти непомітно.

Филип Нарога пішов, Юр Серечик, жвавий Гриць Мартинчук — все це з Ясеня. Квічук іще. Сам він був родом із Порогів, але служив у Ясені, у Митюка.

Були і з інших місцевостей. Так записався до опришків Штефан Онуфрак із Зеленої. Зелена належала старості коротницькому Цетнеру, що найбільше мав дібр у гуцульських сторонах. Батько Штефана був отаманом у Зеленій — і ця обставина зупиняла декого з хлопців, думали, чи приймати Онуфрака, чи ні. Олекса подав свій голос "за".

— Що з того, що він втаман? Ци мало ми маємо втаманів, що за нами руки кегнут?

Це була таки правда, й остаточно рішили взяти, але поглядати.

Найцікавішим придбанням Олекси все ж був і не Штефан, і не хто-небудь з хлопців, а цілком нова людина, білий крук цих сторін — Михайло з Наддніпрянщини. Він так і не казав, як там його прізвище, та ніхто й не допитувався.

О, це було цікаве явище в гуцульських сторонах. Таких людей наші хлопці ще не

виділи.

То був бездомний бурлака, яких багато сплодили ті часи. Блукав по різних гайдамацьких ватагах і міг служити живим літописом народних повстань останнього десятиріччя. Хвиля селянських розрухів 1734 року, коли-то тисячі людей заявили свою волю підпаленням панських маєтків, кинула багато таких і домових, і бездомних Михайлів у вир подій.

Селянство не дуже-то розумілося на тонкощах політичних комбінацій, і коли в кінці 1733 року російське військо вступило в межі Польщі, аби вивести на польський престол саксонця, селянство пояснило цей прихід по-своєму.

— Оце москалі прийшли допомогти нам вигнати ляхів, — казали одні.

Другі підтверджували ще й тим, що ніби цариця прислала навіть грамоту, в якій повелівається "стреблять панів і жидів", а після цього буде присяга Москві.

Ще дехто вказував, ніби для керівництва цим повстанням цариця прислала Танського. Це ім'я залилося в пам'яті народній, бо Танський був останній українець-полковник на Правобережжі.

Декому мало було Танського, і керівництво передавалося гетьманові Сулимі, хоча його давно вже не було в живих.

А коли московське військо почало бити конфедератів, які стояли за Лещинського проти Августа, селянство прийняло це вже за певний сигнал і розпочало акцію на свою руку. Від малих вибухів по селах люди перейшли поступово до ширших масштабів і навіть до організації полків.

І от це все розповідав Михайло гуцульським хлопцям простою мовою селянина. Не кожне слово розуміли гуцули, але прекрасно розуміли загальний світогляд, бо це були вони самі.

Коли Михайло, оповідаючи про свої пригоди, вперше згадав ім'я Верлана, Олекса дуже зрадив. Се ж було перше ім'я, яке він почув з уст Кравечика; се був вождь, до якого Олексі так хотілося наблизитись. Тому просив Михайла оповідати з найбільшими подробицями.

І Михайло оповідав. Як піднялося селянство, як у самій Брацлавщині було спалено дев'яносто панських дворів, як ті всі окремі ватаги об'єднав коло себе Верлан.

— Він ото як об'явив себе полковником, як почали до нього сипатися люди, ой-ой... І мужики йдуть, і винники, і пасічники, дячки, і запорожці, й старі гайдамаки, котрі притихли були до слушного часу. Та що! Надворні міліції приходили. Волоські слободи. Та як двинув Верлан свою вармію — та так аж затрусив Польщею.

А потім він об'явив уже себе регіментарем, а коло нього були два полковники — Степан Скорич та Писаренко. Люди неабиякі. Скорич років тридцять служив ротмістром по різних надворних міліціях, а Писаренко був таки дійсно полковником уманських козаків.

Михайло не знав, що в кінці 1734 року Маніх узяв Гданськ, де засів був Лещинський, конфедерація розпалася й конфедерати гурмами почали переходити на бік Августа, тобто з ворогів московського війська ставали його приятелями. А ставши

приятелями, поміщики в першу чергу просили московське військо вгамувати повсталих селян — і московське військо вгамовувало. А Михайлові се було незрозуміло.

— Ну що ж... Верлан утік до Молдавії.

— І ви до Молдави? І ми, ек шо, туди...

— Гарний, кажуть, край. Я там іще не був. Бо ми за Верланом не пішли, а подалися в татарські степи. Та як почав туди, у степи, сунути народ, як почав — то знов нас призбиралося досить. Над одними начальником став Медвідь, а над другими — Грива.

Знов імена, що викликають в Олексі спомини. Значить, правда. Значить, нічого не вигадав єгомосьть...

— Медвідь, той як вийшов із степів, то зразу пішов на міста. Узяли ми Кралов, Чигирин — се такі міста, як ваша Коломия. Билися ми не раз і з коронними військами, але під Боровицею настигло нас велике військо й побило. Сам Медвідь, дуже зраний, утік. Сава його поранив, Чалий.

А Грива йшов Медведєві на поміч, та тільки спізнився. Грива — це був запорожець. Багато він лиха ляхам наробив, ой, бага-ато.

А із степів все сунуть, усе сунуть нові ватаги. Жила, Рудь, Іваниця, Харко-запорожець. І я до нього пристав. Узяли ми містечко Таращу, замок штурмом розбили.

І зішлися всі шестеро отаманів під Паволочею. Замок там сильний. Але ми як вдарили на нього, то недовго й боровся. Містечко взяли, гендлярів побили, здобичі набрали на сто двадцять п'ять тисяч злотих.

У наших опришків аж голова крутилася від усіх цих масштабів.

Сотні, тисячі повстанців, завоювання великих міст, замків, сотисячні здобичі...

— Ми ек сто дукатів добудемо, то кажемо — ого! Велика здобич! Ато... Боже, Боже...

І зітхали зі скрухою. А Михайло чує себе великаном і ще збільшує масштаби.

— Е, це ще що? А от ми як почули, що багато шляхти й орендарів повтікало до Погребищ, се маєток Вишневецького, — то ми туди. День і ніч штурмували ми замок, аж нарешті взяли. Шляхту і купців вибили, а здобичі захопили більш як на чотириста тисяч злотих.

Опришки вже й не реагують — все одно цього й розумом навіть збагнути не можна.

— Погуляли ми так, погуляли собі осінь, а на зиму знову на степи. Зимували на Цибульнику. Усі гуртом. Більше тисячі душ.

Опришки — тільки рукою махне котрий. Куди нам до гайдамаків... У нас як збереться тридцять душ, то кажемо — і-і-і, велика ровта.

— Сидимо ми собі на Цибульнику, коли чуємо — налетіли на наш край татари. Ну, татари звісно... Б'ють, палять села, скотину забирають, людей у неволю тягнуть. І кажуть наші ватажки:

"Що ж це ми тут сидимо, а наш рідний край пустошать татари. Се не діло. Треба нам себе показати й своїх людей від татар відбити. Щоб знали нехристи, що ще не безборонна Україна".

Пішли ми під Переволочню татар бити. Думка така, що нас же тисяча душ — сила. А того й не знаємо, скільки ж тих татар. А вони ж нас, братику, як обсіли — Матінко Пречиста... Згинув і мій отаман Харко, згинув Іваниця, згинув Жила, а Рудь хоч і втік на Запоріжжя, то московський генерал звелів його арештувати, так і погіб нізащо у Глухові. А ми розбіглися хто куди попав. Я ще ходив там трохи...

— То вже й нема гайдамаків у вас там?

— Чому нема? Ого!.. Нас, як листу на дереві. Гнат Голий піднявся у Чорному лісі, взяв Звенигородку. Ото він же й Саву Чалого покарав, сукиного сина. І другі ватажки появилися, тільки я вже й імен їх не знаю. Чув тільки, що ото один Білилівку взяв, а другий Умань, а ще один блукався в околицях Гранова та Погребищ. Нашому роду нема переводу. Он Дрикса. Був отаманом старостинських козаків у Білій Церкві — і з усією своєю міліцією пішов у гайдамаки. А між Бугом, Дністром Биндас ходив. А отой іще все Чигиринське староство повоював, із коронним військом бився — та хіба усіх пригадаєш? У Торговиці душ п'ятсот зібралося гайдамаків. Рашків узяли, Тальне, Суботів, Животів...

— То й тепер є гайдамаки там у вас? Воюють?...

— Аякже. Гаркуша Кузьма добре воює. Невінчаний. Середа, Беркут... Вони ще під Гривою зачинали, а тепер по Київщині ходять. Тільки що ж?... Москва дуже приспіла. Поставила варти всюди та форпости, ловлять нашого брата, катують. Піймали й мене були, та якось Бог поміг мені втекти, й оце, бачте, опинився аж де? Хочу подивитися, як ви тут воюєте.

— Що ми?... Се у вас там є на що подивитися...

XII

Багато цікавого, нового, і дивного, і навіть незрозумілого оповідав нашим хлопцям Михайло. Детально оповідав про способи організації українського гайдамацтва, про тактику нападів, про походи. Особливо любив оповідати про запорожців — мав до них велику пошану.

— Таки де запорожець візьметься на ватага, так таки там є діло. Я все запорожців вибирав. За те ж і не люблять їх ляхи — у-у, не люблять... Де тільки попадуть запорожця — зараз убивають. А воно ж хоч і запорожцям, а треба до Польщі: у кого рідня живе, кого військо пошле купувати харчі, хліб, горілку. А поляки тому й раді.

"Ти гайдамака", — каже. "Та помилуйте — який я гайдамака? Я запорожець. Я од коша присланий харчі купувати. Ось і бомаги".

А полякам того тільки й треба: раз од коша присланий, значить, гроші є. "Документи твої підроблені, а гроші ти награвив". Ну, що ти їм скажеш? І карають на смерть. У Немирові вісімнадцять душ повішано запорожців. А до Умані приїхали купувати хліб сто два чоловіка запорожців. Губернатор Табан запросив їх до себе на обід, напоїв, п'яними й пов'язав. А потім вистріляв усіх як гайдамаків. Та що? В самім Брац-лавським воеводстві за один рік поляки похали й повішали більш як триста душ запорожців.

Дивуються, дивуються опришки, та вже й дивуватися нікуди. У нас схопив

Пшелуський п'ять чоловік, та ми вже вважали справу за погибшу.

На Олексу всі ці оповідання Михайла робили пригноблюючі враження. Вся його діяльність, суєта з якимось десятком-двома опришків, що їх іще до того приходитьсь вишукувати, намовляти, бо рідко котрий зв'явиться сам, — все це здалося Олексі мізерним, убогим.

Повістували єгомость: вни там, а ти тут... Що я?... Там тисячі встають, з коронними військами борутся, та й то шос не вигледно, аби Польщу побили. А що ми? Зіб'ємо ще одну корчму, ще десетків два віб'ємо панцьких кутюг (се була тактика — нападаючи на двір, перше вибити собак) — а що з того?

І зневіра западала в серце Олекси. Не бачив смислу в своїй діяльності.

Чомусь думка звертала на Івана. Якби це Іван — той би не журився. Той би задоволівся самим грабунком, а для грабунку — будь ласка, простору скільки хоч. А от для повстання місця немає. Люди помагають, правда: і вістку про смоляків дадуть, і нагодують, і передержать в критичну хвилину, але... далі співчуття діло не йде. Вислухують заклики Олекси, зітхають, киваючи головами, що вно, варе, таки правда, але сидять, як і сиділи, по своїх хатах і в повстання не йдуть.

А Михайло рисує інші картини:

— О, у нас зовсім не так. У нас цілі села йдуть. Волос-кове село ціле змовилося йти в гайдамаки. Спалили двір свого пана і подалися. Села Білопілья й Кашперівка теж: ограбували свого пана Феліціана Третяка й пішли у степ усі. Табарівка й Ярославне теж ісклали ватагу, пішли до свого пана Бобровського, вбили його брата, слугу, а самого тільки скалічили — і в степ. Бистрик село так само піднялося... Це ж такі, що я знаю... А так по всій Україні.

Опришки не розуміють.

— Та ек же вно? А маржина?... — Кинути маржину — се не вміщається в голові.

— Що там "маржина, маржина"? Усе кидає чоловік і йде. Он ми раз ішли, було нас дванадцять душ, і прийшли в село Бровки, се на Чигиринщині. Зайшли на пасіку — відпочити, меду попоїсти, та й провідника взяти.

Дивимосся — старий іще крепкий, а син так зовсім молодець.

"Ну, — кажемо, — або ти сам нас поведи, або пусти хлопця з нами". — "Не пуцу, — каже. — Старший уже пішов на Запорожжя, а оце менший тільки й zostався. Вісімнадцять літ я хазяйную, добра доробивсь — а для кого?"

А син його тоді: "Ну, тату, все одно ви мене не вдержите, все одно я піду з ними".

Старий і туди, і сюди, і умовляти, й грозити. Бачить, що нічого не бере.

"Ну, — каже, — коли так, то й я йду з тобою. Бо ти молодий, недосвідчений, можеш пропасти".

Таке, щоби й син і батько йшли в опришки — таке і в нас бувало. Ну, а щоб усе село пішло, два села, три — такого не траплялося, та й, видево, і не буде ніколи. А раз так — дрібними показалися Олексі всі його найважливіші події...

"Що ж я один зроблю? Громада не хоче йти моїм шляхом, громада платонічно співчуває, приховано, з-за рогу, щоб ніхто не бачив. А на відвертий виступ наших

людей не стає. Думав я хоч власним прикладом людей підняти — тепер бачу, що й се була тільки мрія..."

Безнадійність, безсмысленість роботи давили й убивали всяку енергію.

Але впасти саме тепер, коли з усіх боків насувається небезпека, коли Потоцький, хоч і не прийшов, як обіцяв, із двома тисячами людей, але стягнув на Покуття свої власні надвірні хоругви й пустив їх уганяти за Довбушем; коли й покутські пани, за прикладом своєї братії на Україні, почали заводити "міліції" й теж пускати в погоню за опришками — звинувати діяльність саме тепер було би ганьбою. І Олекса рішає додержатися до кінця що б там не було... До масштабів українського гайдамацтва йому далеко, але він поповнить то звинністю, бистротою рухів і відвагою.

І розпочалася боротьба.

Олекса метався зі своїми легінями по всьому краю, бив, нищив поміщиків — а вслід за ним і Пшелуський, і надвірні оті міліції, і особливо уїдлива, так звана волоська рота Потоцького.

Це колись урожайну Придністрянщину заселяли пани всіма способами, а між іншими викликали поселенців і з Молдавії. Давали їм землю, всілякі льготи — тільки живи. Але народ прийшов здебільшого бурлакувати, і вони не дуже-то там трудилися хліборобством.

Так-от один з губернаторів Потоцького набрав по волоських селах отаку відчайдушну братію, одягнув їх добре в мундири, дав певний "жолд", і вийшла така хоругов собако'їдів, що не нахвалитися. Не зв'язані з місцевим населенням жодними узами, вони налітали й били всіх і вся, вже не дивлячися ні на що. Тепер оце перекинув її, оту хоругов, Потоцький сюда — і це були найнебезпечніші вороги для опришків.

Взагалі прийшлося скрутно Довбушеві. Бували моменти, коли з усіх боків обступали Олексу всі оті смоляки, міліціонери, всякі хоругви, й тільки чудом удавалося хлопцям вислизати із тих удавних петель, пробиваючися до своєї спаси-тельки — Чорногори.

XIII

Зате пани возлікували і піднялися на душі. Правда, опришків не знищено, правда, не проходить кількох днів, щоби не доносилася вістка про напад Довбуша то на того, то на того пана, але загальна ситуація пішла на краще, сальдо виходило на користь шляхти...

Отже, коли зібрався знов в Галичі сеймик Галицького, Коломийського й Тереховлянського повітів, то хоч було й багато важливих справ, і опришківське питання не могло стояти в центрі уваги стількох зовсім не заінтересованих у тому людей, все ж коломийська шляхта домоглася, що в постанови сейму знов було вписано подяку панові Потоцькому за опіку над спокоєм покутських поміщиків.

Правда, не бракувало противників. Це були, легко собі уявити, зовсім не прихильники опришків, а просто люди знеохочені до пана гетьмана й його отих вічних накликань до конфедерації.

— Ваші коломийські справи ви й розглядати будете у себе в Коломиї. А тут є

Теребовлянська околиця й Галицька — навіщо ж ми будемо дякувати панові Потоцькому.

Таким шорстко відповідали:

— То бажаємо від щирого серця, панове-браття, аби й у вас появилися опришки та своєвільні купи, щоб на своїй шкірі ви довідалися, як то приємно, та стали згляднішими до тих, хто би вас від опришків боронив.

Кінець кінцем таки було вписано в акт: "При перших стараннях своїх панських край тутешній Покутський, підлеглий сваволі хлопській, всіма силами не допускаючи ширитися сміливості свавільного хлопства, старається боронити й заступати від опришків, розбою й наїздів на двори шляхетські, за що в серцях наших записуємо вічну вдяку ясновельможному вождеві, просимо, щоб із вродженої щедрості далі не переставав мужньо стримувати зміїні дії".

Єдине, що вимагали противники, то щоби в текст подяки гетьманові було вставлено й подяку Господу Богу за ласку його, що от він дозволяє шляхті польській уживати всіх давніх свобод і вольностей та спокійно радити в той час, як інші народи завели між собою такий бій.

Це був натяк на австрійську сецесійну війну; а в цілому, це була шпилька панові гетьманові, що от, мовляв, ти скільки разів хотів нас втягти і в домашню, і в зовнішню війни, але от, Богу дякувати, тобі це не вдалося, і ми спокійні.

На таким великім з'їзді вже не бракувало людей, обізнаних і з тонкощами політичними, і з варшавсько-дрезденськими подіями. Для провінціальних республіканців, наприклад, цілковитою новиною було, що їхня партія за малим-малим не поєдналася із партією двора.

— Та що ви кажете... Та не може того бути...

А між тим, так воно було. Бо партія двірська складалася, властиво, з двох частин. Одна — це Чарториські й Полтавський та іже з ними; друга — то Ржевуський, Малаховський, Лубенський, Ліпський та інші. Перша група хотіла, щоби двір служив її інтересам, а друга — сама служила дворові й була проти Чарториських та їх імперативних традицій. От ся група й надумала піти на згоду з Потоцьким.

Призначили були з'їзд у Кракові, метушилися таємниче й по-заговорницькому, але нічого з того не вийшло. Насамперед довідалися про те Чарториські й розвинули шалену агітацію, аби перешкодити тому погодженню. А по-друге, — і це, може, було головне — самі республіканці не готові були до такої згоди, бо в їх таборі не було єдності: одні zostалися ворогами Фрідріха, другі з ним примирилися за отой фігель з Августом; одні вимагали негайної детронізації короля, другі говорили про підготовчі кроки. Словом, Ржевуський і Малаховський побачили, що, властиво кажучи, нема з ким єднатися.

А сам Потоцький знову почав носитися з великими планами коаліції Франція — Швеція — Турція.

Поїхало посольство до Турції. А очолювали його Беное і Скаржинський — обидва прихильники Потоцького. Цього було досить, щоб почати розмови про союз із Турцією.

Посли дійсно широко використали своє посольське становище в цілях опозиції. Були у французького посла Кастеляна, у шведського агента Карльсона, у колишнього господаря Молдавії Григорія Гики, у великого візира Алі-паші, але всюди зазнали невдачі. Великий візир просто сказав: "Хочете, щоби ми з вами мали справу? Але як можна мати діло з народом, де для того, аби щось зробити, треба перш за все накрити тридцять тисяч голів одною шапкою".

На біду, про всі ці заходи довідався російський резидент Вешняков, довів про те до відома Кайзерлінга, а Кайзерлінг передав Августові й Брюлеві — і полетіли знову всі великі наміри пана гетьмана шкереберть.

Як собі хочете, а се розчаровувало. Можна було захотіти усунутися від політики взагалі, отже, в тім рахунку й від усяких конфедерацій. А не треба конфедерацій — не треба й запобігати ласки шляхти, не треба висилати для її рятунку хоругв, оплачуючи їх власним коштом. Панове шляхта були такі великодушні, що обдарували на сеймику пана гетьмана копійками, а удержання на збільшеному пайку стількохсот людей — це вже пахло не копійками. Та ще ж се не хто-будь, а солдати Потоцького. Вони мусять бути настільки забезпечені, щоб не грабувати, як солдати державні, населення. А це все, прошу вас, коштує.

Словом, якби Довбуш зачекав іще трохи на великі політичні заміри пана гетьмана коронного, які фатальним збігом обставин знову мусили би стати неудачними, то, може би, хоругви Потоцького було відкликано на місця й опришкам стало би легше. Але Довбуш, на жаль, великої політики не знав і чув тільки, що йому важко дихати.

XIV

Останніми часами все частіше й частіше Довбушеві доводиться перебувати на Угорщині. Як тільки треба передишки, то Олекса туди, бо Чорногора вже перестала бути безпечним сховищем.

Але грабувати на Угорщині Олекса все ж не грабує — залишає Угорщину чистою. Бо якби спаскудити собі Угорщину, польська влада мала би підстави вдатися до угорських властей з пропозицією спільної акції проти опришків. А так — в угорських властей нема підстави турбувати свої поліційні органи ради встановлення безпеченства підданих чужої держави.

Олекса це враховує і поводить на території Угорщини спокійно, хоч опришки-угорчуки не раз набридають вимогами нападати то на того, то на того багатого угорського пана, та Олекса завжди відмовляє, а з деякими поміщиками, маленькими очевидно, то навіть запанібрата. От в угорському селі Будищах є панок Регник. Так той часто купує в Олексі награвоване фантя, упряж, матерію — та, краще сказати, що попало.

І від частого перебування Олекси на Угорщині і склад його ватаги тепер майже весь угорський. Минули ті часи, коли опришки, напавши на двір чи місто, могли спокійно, з піснями й музикою йти собі на Чорногору, не ховаючися, Ідучи прямо серединою вулиці. Тепер майже щоразу треба було відбиватися, оборонятися, ризикувати життям. Ремесло опришка перестало бути таким, що обіцяло легке, веселе,

п'яне життя, дорогий одяг, вічну свободу. Навпаки, воно стало небезпечним, і тому все трудніше й трудніше приходилось вербувати нових хлопців. І особливо в Галичині, де всі оці напади й труднощі були очевидними.

На Угорщині знаходити людей було легше — там показні сторони опришківського життя не затьмарювалися нічною небезпекою, і хлопців приманювали здобичі. От хоч би Тодор. Се був наймит у того Регника з Будищ. Власне за його поміччю поміщик мав зносини з Довбушем. То от сей Тодор таскав-таскав панові награбоване добро, а сам як був обдертий, так і зостався. Несе які-небудь дорогі матерії, а сам у сорочці-мазанці. І чоловікові набридло нарешті. Чого я буду вічно таскати добро у панську кишеню, а не в свою? І я такий же добрий, як і всякий інший. І приєднався до ватаги Довбуша.

Так само Іван із села Валені, Аналія із села Серби — служив там у пана Думби. І ще і ще угорські хлопці — а з Галичини вже майже нікого. А хто і є з гуцулів, то більше все з того ж Ясеня. Крицеків пристав — буйний, задерикуватий хлопець, особливо неможливий у хмелю. Василь Баюрак пристав. Він родом із Дори. Ото Ямна, Зелене, Микуличин, Дора — то все були добра коротницького старости Цетнера, найбільшого дідича у горах. Села ці багато давали опришків — от і цього Баюрака.

Він служив у Ясені у багатого ґазди Семена Пранничука. Пас йому овець, коли раз завітав до тої полонини Довбуш із своїми хлопцями. Двадцять душ у повній зброї йдуть неспішно на колибу.

Не новина було бачити Василеві опришків. Особливо в Ясені, де тепер що не хата, то опришок або тісно з ними зв'язаний, як-от Вашук, Бойки — та мало інших?

Тож не злякався Василь, коли побачив ватагу. А може, тільки й чекав такого випадку — хто його знає...

А тим часом один опришок ловить одного барана, другий другого. Велять спорожнити дзерівний котел, вішають його на берфелу. В котлі варять юшку з одного барана. Коли зварилася, виїли юшку й м'ясо поїли, а другого барана зварили й м'ясо побрали в бордюки й тайстри. Взяли ще на дорогу п'ять будзів.

Василь мовчав-мовчав, а потім і каже:

— А шо му ґазді говорити?

— Скажеш, шо був Довбуш та й забрав вівці.

— Не повірит.

— Ну то тікай з нами.

Довбуш має один план, а хлопців малувато. Але Баюрак не може ж так кинути скотину, тому питає:

— А з худобов?

— Дамо знати на сусіцьку полонину, аби прийшли та й заватагували.

Раз худоба не зостанеться без пригляду, Василь згоден. Ночували в лісі. Полягали хлопці довкола вогню.

Погляне-погляне Олекса по своїх легінях — все чужі обличчя. Нема вже й одного з тих, що слухали Кравевича, як він оповідав про гайдамаків. Нема вже тих, хто хоч іноді, хоч краєм розумів, що не варто бути самим тільки розбійником, що ми малі люди, але й

перед ними можуть стояти великі завдання. А це все народ — аби пожитися, попити, погуляти. Що з такими зробиш, та й чи варто щось робити?

Кінчати... треба кінчати... Може, згодом, як поволі, не спішаючи наберу людей таких, як сам схочу. А тепер — треба перепочити. Вісім літ без віддиху — це багато. Та й часи не по тому: смоляки, хоругви насідають. Час, таки справді час трохи припинити, щезнути з очей влади. І Єлена, може би, відхляла, бо ходить як нежива. Не може забути.

Але все ж перед тим треба дещо покінчити. Та й відходити так скромно теж не хотілося би. Вже як відходити, то з грюкотом, з блиском. Щось таке витіяти, щоб пани довго пам'ятали Довбуша. Що се буде, Олекса ще не знає, але щось надумає.

А поки що діло теж непогане. Прийшли селяни з-під Богородчан, скаржилися на свою пані, що погано з людьми обходиться. Просили допомогти.

Олекса давно вже не бачив у себе таких послів, тому з радістю згодився й закомандував похід на Богородчани.

XV

Штефан Онуфрак просить, аби шлях взяти на Зелену, бо він хоче побувати у батька.

Олекса слухає — а думки, негарні думки вертяться в голові.

Мало хіба хлопців просяться часом побувати у батька-матері. Се ж так природно й нікого не дивує. Але...

Але батько Штефана ввійт — і це ставить Штефана в особливе становище. Він, Штефан, ніби, хлопець як хлопець: і б'ється добре, і товариський, а все щось не так, якось бокують від нього трохи товариші, не такий він чомусь, як усі інші. Ці настрої хлопців передаються й Олексі — й оце він слухає просьби Штефана, а сам думає: а що, як тут... зрада. І власне для того, щоб перевірити, дає згоду і шлях бере на Зелену. Під селом задержує ватагу, а Штефан іде до батька.

— Але дивиси, вертай борзо. Бо нам має зазорети при Солотвині, — дає наказ Довбуш.

— Най, най. Я не буду си бавити.

Пішов Штефан. Серед хлопців розмови.

— А не знати би, чи добре втаман зробив, що пустив Штефана д'хаті?

— То так... усе може бути.

— Та чи вже й зрадник?

— Він може зрадити не хотічи. Гедя запитат — де йдете? А він іскаже — от і готова зрада.

— А йк не скаже?

— Гедя енчий спосіб ізнайдет. Вже таки віт, шо не кажи.

— Уни хетри, війти.

А якийсь віковичний наймит оприділяє точніше:

— Я бих ніколи не брав на опришки тотих багацьких синів. Він ідет ув опришки з жиру та й ци хотічи, ци не хотічи щохвиля може зрадити.

Так воно дійсно й вийшло. Штефан зрадив цілком не хотючи, а батько поробив з

того потрібні висновки.

Дійсно вийшло все так по-особливому, кінці були так добре поховані, що ніхто нічого точно не міг сказати.

Штефан сам по собі був щирий хлопець і на зраду нездібний, але зрадив мимоволі, й сам навіть не помітив коли.

Він збирається йти. Батько намовляє зостатися відпочити. Штефан в простоті каже: — Ой, не можу, гєдику, бо втаман казав, аби нам зазорело при Солотвині.

Старий Онуфрак уже не затримував більше сина, але з одної сієї нещасливої фрази знав уже все. "Аби зазорело при Солотвині" — що се означає? Ясно, що Довбуш іде на Богородчани, бо більше нікуди. Там дідичка каштелянова, дуже багата, здала все на управителя, а управитель люто поводитьсь з людьми.

І спокусив нечистий старого Онуфрака. Дати знати тій пані, що на неї готується напад, — можна сподіватися нагороди. Але зробити треба так, щоби Довбуш про те у жоден спосіб не додумався, бо інакше люта смерть і старому, й молодому.

В селі випадково знаходився чужий чоловік Семен Матлюк із Ляховець. Виряджати кого з гуцулів — ніхто не захоче, боячися помсти Довбуша. А от своєму заходьому чоловікові боятися нічого: прийшов у село, коли схотів, і пішов, коли схотів.

Онуфрак знайшов можливість побачитись з тим Матлюком, оповів йому що треба. Матлюк згодився.

— Але дивиси, чоловіче! Йк-меш казати ті пані, звідки знаєш, то абис ісказав, хто тебе справив.

Матлюк обіцяє, а сам держить думку, що вїйт може й без нагороди обійтись, а краще буде задержати її для самого себе.

Іти треба кругової, щоби не наткнутися на опришків. Бо хоч вони ніби й нічого не можуть знати, але тот Довбуш, повідають, такий, що лиш сі подивить на чоловіка, а вже знає, йка в него гадка.

Все ж, очевидно, Матлюк прийшов раніше опришків, сказав, що треба, каштеляновій. Вона заахкала, заметушилася. То хоче виїздити сама, аби з душею, то каже збирати коштовності й взагалі все, цінніше. Слуги бігають, теж метушаться. Збирають коштовності: що у сундуки, а що у всякі свої сховки. В суєті пані каштелянова не помітить, що пропало, а бідному чоловікові здається. А тут уже скоро темніти почне. Пані тікає. Замість коштовностей, забирає в суєті всякі дрібниці.

Про Семена Матлюка забуто; так він і пішов до своїх Ляховець без усякої нагороди.

А Довбуш тим часом іде. Штефан повернувся. Двадцятєро очей пронизало його, допитуючи, але хлопець такий, як і завжди, нічого за собою не чує й не підозріває, аби його підозрівали.

Зазоріло дійсно при Солотвині. Знайшли полянку в лісі й перебули на ній цілий день. Наступну ніч ішли до Богород-чан, а коли знову пересиджували день у лісі — наткнувся на них якийсь чоловік.

Наткнувся й так почав труситися, що аж дивно було дивитись. Ну, тіпається увесь чоловік, мов судороги його зводять.

Його зв'язали. Питають, хто ти? Відповідає:

— Ссемен Мматлюк.

Питають звідки.

— Зз Ллеховец-вец...

Якби спитали, чи не ти часом доніс дідичці про наш прихід, мабуть, сказав би "я", бо не міг, не міг зараз говорити неправди.

На щастя, його не питали. Сказали тільки, що йому нічого не зроблять, а притримають для власної безпеки і потім пустять.

Давали йому їсти, але він не хотів і не переставав дрижати. Добре, що скоро прийшов вечір. Опришки бистрою ходою пішли на Богородчани й Матлюка взяли з собою.

Він прямо од розуму одходив — що буде, коли його отак приведуть до двору, а там скажуть: а-а, це той, що нашу дідичку попередив.

У Матлюка зуби цокали. Опришки дивувалися: що за боязка натура така. Вже сказали ж йому, щоб не боявся, а він...

А Семен думає власне про те, що кинеться зараз на коліна перед Довбушем і скаже все. За щире каяття, може, помилує отаман. А як виявиться все там, уже у дворі богородчанським, то не минути лютих мук.

І чимближче підходили до Богородчан, тим яснішим ставало це рішення. Блискавицями пролітали в мозку всякі інші думки, одна дивніша другої, але ця — про потребу признатися — була над всі.

І коли опришки стали, а Довбуш звелів розв'язати чоловіка — Матлюк не зрозумів і з криком: "Я скажу... Я все скажу", — кинувся на коліна перед отаманом.

— Тепер говори, кому хоч і що хоч, — сказав Олекса.

Хлопці розв'язали Матлюка й побігли доганяти отамана. Матлюк стояв хвилю, не розуміючи, що з ним, потім занув якось і дрібними-дрібними крочками, мов граючися, побіг кудись у темноту.

XVI

Ударив Довбуш на двір.

Коло брами стояло двоє жовнірів на варті. Це вже місто поставило від себе, щоб не розграбував хто двора, не чекаючи опришків. Третій жовнір стояв на вежі, щоб як тільки побачить опришків, дати знати дзвоном.

Двох вартових при брамі зразу було убито. Третій почав дзвонити, й дрібні звуки дзвону, мов гавкання малої, але уїдливої собачки, побігли містом.

Олекса вихопив пістоля, бистро націлився і одразу зсадив жовніра вниз. Дзвонення затихло.

Власть, виставляючи отих трьох інвалідів, мала на меті те, що дзвін викличе населення на вулицю й почнеться самооборона, бо оборони міська влада не мала жодної, окрім кількох магістратських інвалідів. Але самооборона воліла міцніше замикатися в домах, і на вулиці не показався ніхто.

З двором було покінчено швидко. Ясно було, що двір попереджено, бо нікого ні

душі не було. Хто ж би це? Чи випадково, може, помітив хто в лісі, чи, може, якось інакше? Але роздумувати було ніколи.

Зграбували опришки ще кілька домів, на які мали вказівки зарані, й швидко забралися з Богородчан. Порожнеча панського двора могла навівати всякі думки.

Ішли так, що ще затемна були коло Солотвина. Такі штуки можна показувати хіба з залізними ногами; зрештою в опришків таки й були залізні ноги.

Звернули на Бабче, на полонини — аж там дозволили собі спочинок. Як і загалом при кожному спочинку, так і зараз Олекса давав гасло, де збиратися на випадок несподіваного нападу й можливої утечі. Сьогодні таким місцем визначив Олекса Єчіння і власне хату Цюперека. Отже, кожний опришок знав місце збору.

Почали паювати здобич. Грошима кожний дістав по тридцять битих талярів. На гурт пішла срібна позолочена упряж, пістолети, флінти, шаблі, матерії, костюми старовинні.

Серед шабель було кілька оправлених у срібло. Олекса поламав їх, срібло збив і покидав разом з іншим ломом у бордюг.

Між іншим знайшлися серед здобичі два хрестики: один, видно, з чистого золота, а другий так прикрашений дорогоцінним камінням, що здавався весь із каменя. Його взяв собі Довбуш, а золотий віддав племінникові Павлові.

Не всі були задоволені, що сі хрести не пішли в загальний пай, але поки що мовчали.

Балакали про те, що богородчанський двір було попереджено. Кидали різними здогадами. Між іншим, хтось ніби в жарт кинув Штефанові:

— А це не твій гедя постаравси?

Штефан чомусь почервонів. Він загалом відчував оту певну відчуженість, серед якої доводилося жити взагалі, а цей запит ставив питання прямо: раз твій гедя сповістив двір, значить, він знав, що лаштується напад. А звідки він міг знати, як не від тебе?

Штефан ще більше почервонів.

— За гедю я не можу нічо казати, бо того не знаю... А може, ви гадаєте, що я?...

Більше не міг говорити від хвилювання. Його образила сама можливість підозріння, бо він справді відносився чесно.

Але зараз, коли пригадує він свою балачку з батьком, нараз стає йому перед очима дивний вираз обличчя вітця, коли Штефан вимовив слово "Солотвина". Тоді хлопець не надав сьому значення, але тепер...

Невже гедя дав знати в Богородчани? А якщо так, то він міг же дати знати й ще кудись, що ми маємо йти... Нас можуть перестріти, зробити засідку, постріляти братів... І в цьому буду винен я, необережне моє слово.

Він не знав іще, чи воно так, але могло бути так — і це не давало йому спокою.

Що робити? Може, сказати товаришам, щоби тікали зараз, щоб ішли зовсім убік, аби і здалеку не ступити на звичайну дорогу, якою хтось би думав, що можна було би йти з Богородчан.

А як нічого нема?

Може, сказати, як я випадково вимовив слово "Солотви-на" й що мені здалося?

А як нічого нема?

Так бився з думками Штефан, як нараз вартові дали крайній сигнал тривоги. Сталося! Тепер ясно, що се батько. Більше нікому.

Так воно й було в дійсності. Старий Онуфрак, виправивши Матлюка, тоді тільки зрозумів, що пошився, властиво, у дурні. В кращому разі посланець забере собі всю нагороду, в гіршому, найгіршому разі — може замість каштеляновій зробити донос Довбушеві, сподіваючися, що сей ліпше винагородить. А тоді... і мороз ішов по шкурі старого вїйта.

Тепер треба ставити на банк. Десь в околиці, кажуть, перебуває ота волоська хоругов, що ганяється за Довбушем. Дати би їм знати.

Се вже така річ, що нікому доручити — і вїйт хоче йти сам. Уже лагодиться, хоч знає, що се риск, великий риск, коли — в'їжджає оця волоська хоругов до села. Слава тобі Господи.

Вїйт був у начальника й оповів йому, де зараз Довбуш і як його найкраще перестрінути.

— Я вже таки знаю, що вни від Солотвина звернуть на Бабче... Не були би вни гуцули, екби не схотіли йти полонинами замість дороги. На мій гонір вам кау — йдуть на Бабче.

Начальник хоругви, зухвалий офіцер-чужоземець, слухав, поляскуючи себе нагаєм по халяві.

— А от ти й поведеш нас на оте своє Бабче.

— Я вас не поведу, бо я на уряді, але дам вам провідника.

В результаті сих балачок була несподівана поява волоської хоругви перед опришками на полонині.

З цією хоругвою опришки ніколи не могли витримати. Вона була вишколена, як регулярне військо, порушувалася за звуками трубки, й опришкам з їх примітивною командою: "Переймай!", "Забігай!" — трудно було встояти.

Зараз теж. Хлопці поховалися в кущі й відстрілювалися деякий час, але коли свист отамана дозволив утечу, всі порскнули — хто куди бачив.

Всі, окрім одного. Штефан сидів за кущем і відстрілювався. Баюрак, біжачи мимо, крикнув:

— Кікай! Чо сидиш? — але Штефан тільки махнув рукою.

Стріляв, поки міг. Коли його оточили волохи, він, ранений, кинувся на них із рогатиною, і його було розсічено шаблями на шматки.

Ніхто, окрім волохів, не скористався із того богородчанського походу. Опришки покидали всю здобич. Старий Онуфрак не дістав нічого, а тільки вбито йому сина — тоді тільки зрозумів вїйт, що посилав волохів не на кого, як на рідного сина.

Не скористався і Матлюк Семен. Коли вже дідичка вернула до Богородчан, вона хотіла навіть знайти того ґазду, що дав їй знати про Довбуша й урятував життя; посилала до Ляховець, бо єдине, що запам'ятала, так це те, що той господар був із

Ляховець, — але Семен притих і не признався. Стріча з Довбушем так його налякала, що він нічого вже й не хотів, жодної нагороди, аби тільки його імені ніхто не згадав.

Дідичка проявила свою великодушність до того, що за послугу одного ляхівчанина обдарувала всю ляховецьку громаду. Подарувала велику толоку, що сягала від Ляховець аж по Глебівку, Саджавку, Росівку. Щось вище тисячі трьохсот моргів.

Ляхівчани сміялися, що все ж таки Довбуш, властиво, дав їм толоку.

XVII

Аж на четвертий день зійшлися всі в гостинній хаті Цюперека. Всі, та не зовсім — Штефана не було.

Думки поділилися. Одні казали, що мала місце свідомо зрада, другі стояли за несвідому, треті казали, що він погіб від своєї відваги.

— Вигів-сми, ек він засів у хаші та й стрілев. Я му кау — кікай. А він лиш махнув руков.

— То він і кікати не хтів, бо то го побратими прийшли. Вни го не стрілили. А йк ми всі пшли, він вийшов ід ним та й поїхав.

Так ніхто нікому нічого не доказав, і про Штефана скоро забули. Крицеків казав, правда, що він довідається про все, і якщо є зрада, то він ізсіче і старого, й молодого Онуфраків, але якось поговорили-поговорили і забули.

Та загалом уся подія зробила погане враження. Якийсь смуток можна було помітити на обличчях хлопців. Що це воно таке? Усюди нас б'ють, ні в чому нам немає удачі, серед товариства зрада — хіба це робота? Що це за отаман, що не вміє дібрати товариства, не вміє поставити його в умови удач і перемог.

А тут і старий Цюперек шепоче, що довго засиджуватися в Ясені, мабуть, не доведеться.

— Пош ми си видит... ніби ваші пани ді присилали до наших... ніби аби разом... уни вити, а наші вици... аби не вас, ади...

Нерозмовний був старий, але пусто ніколи не говорив.

Хлопці шепочуться щось усе — благо отамана нема, він у жінки.

А з Єлени вже тільки тінь зосталася. Раніше вона відчувала тягар даного періоду життя, тепер вона відчувала тягар життя взагалі. Не було пощо жити. Чоловіка нема, дитини нема — для кого ж?

І Єлена опустилася. Вставала з самітного ліжка розпатлана й не прибирала волосся. Позапахав як-небудь під хустку та так і ходить. Сорочки не міняє, постолів не роззуває й так, з брудними ногами, лягає й устає.

Олекса лагідний із нею, поводитьсь мов із хворою дитиною, а вона якось і не відчуває того. Вже не говорить, аби кидав опришківство, ні на що не скаржиться, мовчить — і тільки. Що звелів Олекса — зробить; куди скаже — піде. Неначе й притомна, неначе й несповна розуму. Пробоє Олекса розговорити — відповідає одним-двома словами. Нічим не цікавиться. Олексі навіть здається, що якби він сказав їй: "Завтра мене вішають", — то вона лиш запитала б: "О котрій годині?"

Але довго сидіти вдома не можна: є ознака небезпеки. Дав Олекса Єлені грошей,

сказав піти до Надвірної й купити трохи муки й трохи пшона.

— А я прийду та й заберу. Будемо, видево, зимувати усі при купі, то аби було шо їсти.

Пішов до Цюперека — а там — ото! Вже Серечик утік, Мартинчук утік, Квічук утік. А син Цюпереків каже, що прийде згодом, бо іпош... у трунку коле... та й ніби голов болит...

А просто батько надоумив його, що тепер із Довбушем бути тісно — занадто насіли ляхи. Краще на деякий час "звертиси того", а там далі видно буде.

— Може, йкийс шесливіший ватажко обберетси... Бо цес екыйс... Вісоко літат... На панів си завзев, а пани, видиш... Ци ми панів подужеемо? Ой га!.. Не наша сила панів задушети. Каби наша сила — ого!.. Давно би вже... А то видиш... У панів восько, армати... Та де?... Нема шо говорити...

Зосталося при Довбушеві семеро хлопців. Усього-навсього. Троє волохів, Павло Орфенюк, Василь Баюрак, Крицеків і отой Михайло з України. Але він теж якось задумується. Не подобається йому брак єдності.

— Отакі ви... Десять душ вас, та й ті не знайдуть одної думки. Той у луг, а той у плуг. У нас по кількасот народу, а й то в усіх одна думка...

Була вже пізня осінь. Сходиться-стягається маржина до сіл, пустіють полонини. Стоять десь самітні стаї, вже не трембітає там ватаг рано і вечір, не дзвенять калатала, й пастухи не кричать різними покликами на скотину. Тихо, крадучися, підходить вовк-самітник до недавньої людської оселі і, переконавшись, що нікого нема, що він знову сам, довго й протяжливо завіє...

Скоро зима. Довга, сніжиста, гірська зима. Навіть у селі глибокі сніги роз'єднують гуцульські хати одну від одної на багато місяців — а що ж доперва у горах?

Олекса має думку, аби хлопці не розходилися на зимівлю, бо тоді їх і не збереш весною. Але минули ті часи, коли Довбуш міг приказувати й його слово було закон. Всякому абсолютизмові приходять нарешті кінці — і наказ Довбуша замінюється порадою:

— Я бих радив триматиси купи.

— А маєш таке місце, де би було безпечно?

— Маю.

— А шо їсти маєш?

— Маю...

Як торговий договір неначе. Нудно Олексі.

Побалакали, побалакали язиками — от аби блямкати — і рішили зимувати разом.

— Лиш чуй, — каже Олекса твердо. — Абис знав куждий, шо зимі нікого не пушшю з хаті нікуда. Чюли-сте? Зима — то є таке діло, шо по зимі й ровту привести може.

Всі прирекли, що ніхто не вийде з регули й не буде старатися ні явно, ні тайно кинути зимівник.

Пішли. І привів їх Довбуш у такі дебри, що бачили гуцули, бачили всяке в горах, а такого ще й не бачили. Довбуш тільки посміхається із того здивування тим посміхом,

як ото великий пан показує приїжджим гостям-провінціалам пишний свій маєток.

— Джерджя си називає... А потік цес то си називає Зелений.

Місце було справді надзвичайне. З трьох сторін ні в який спосіб не можна було зайти — се облегувало варту.

Застукотіли сокири — то гуцули хату собі ладять. Таки справді хату. Годі вже критися під землею, під корінням ялиць, у вічній тьмі.

— Хоч раз визимуємо си по-панцьки.

Робилося весело — і скоро серед дебрів красувалася хата. Мов ожило провалля. Далі звелів Олекса ставити кошару й дбати сіна на п'ятдесят овець.

— Ци не ватагувати ще хоче наш отаман?

Довбуш посміхнувся. Кивав на Федора.

— Цес знає. Памнетаєш, ек носив увостанне до Регника гроші? Там було п'єдесек мар'яшів — то він ще й досі мені не видав. Тож підемо до его кошар та й відлучимо за тоті п'єдесек овець. Мемо бити онна за онну та й тот їсти.

— А до того?

— А до того — дав-сми жінці грошей, аби купила у Надвірні терх муки й терх пшона. Видев, уна вже купила та й іду д'хаті й вінесу суда.

— Молодець отаман, — похвалив Михайло. — Якби ще й про тую, що для неї чарки роблять.

— Буде й тая, — посміхнувся Олекса.

Хата, кошара — все готове. Олекса заставив одного волоха стерегти, а сам із усіма хлопцями пішов до Регникових кошар.

Коли прийшли на місце, Олекса вислав уперед Федора, бо він же тут усе знає. Федорові й самому було цікаво подивитися — хто ж тепер на його місці у Регника.

Дивиться — хлопець із того ж таки села Будиш, Глодіан Івануш.

— Ов... Се ти?...

— Я! А се ти?

І обидва розреготалися. Розмова була коротка: Довбуш відлучив п'ятдесят овець і сказав Глодіанові, що це за борг.

— Так і маєш оповістити своєму панові, що тепер ми сквитувалися.

Федір закликав товариша йти в опришки.

— Шо ти ту вигиш? Вік і будеш наймитувати. А в нашому ділі — оден добрий рабунок — і ти вже багач.

Але Глодіан не хотів. Відмовлявся, що тепер осінь.

— Ци в опришки на зиму йдуть? Най вже весною...

Двом волохам — Баюракові й Михайлові — Довбуш велів гнати овець, наказуючи надзвичайну обережність.

— Тимунь посилаю вас багато, абе-стеси сокотили. Оден ме гнати, а трох тримати варту. Вперід, особливо вперід по-гледайте. Бо то бирш не будемо віходити з тої хати, то абесте не привели кого тудя.

Сам із Крицеким і Орфенюком подався до Ясеня.

Єлена вже справилася. Купив ще Олекса в корчмі бочівок горілки, усе на коні й вирядив до хати з Крицековим і Павлом.

— Сокотітси. Помнітайте, що раз, оден раз у чім сі проступите — пропали й ви, й ми всі. Оден хтось за вами назорит — і вже кінець.

Хлопці прирікали, що будуть обережні. І сам Олекса подався до Косова.

Неудача була. Головчак сам вихопився тоді й служив далі у Косові. Але все ж до вербування хлопців він самотній, і тому Олекса хоче поручити йому новий весняний набір. Головчак почухався, але згодився, бо як-не-як мав одразу на руки порядну суму.

Місцем збору призначив Олекса таки Стіг.

— То найдогідніше місце. Єк ви так допустили, би на вас там напали — не можу порозуміти.

— Та єк? Мене не було, а хлопці нові...

— Не лише нові, там були й старі.

— А що з того, що були? Оден каже — про мене, другий каже — про мене. Та й на місце, бо місце справді — крашшого на всі гори нема.

— Тож не дуфайте на саме місце, а ставте варту. Я так: що Пшелуський був на Стозі, то бирше не піде, ме думати, що ми вважаємо то місце за спаскуджене.

На тому й стало.

Приїхавши до хати на Джерджі, Олекса застав новини: Крицева поховали.

— Єк?... Шо?...

Оповідали не цілком вірогідні речі, але оповідали всі одногосно і однаково. Виходило, ніби Крицеків сам застрілився...

Зосталося в Олекси всього шестеро легінів — і з ними ото засів ватажко на довгу, темну, самотню зиму.

XVIII

Порівнявши теперішню зимівлю у гурті із звичайним перебуванням у землянці, коли ото виріє собі десь чоловік яму й сидить там майже безвихідно, то таки було добре. Особливо напочатку, коли ще було стадо овець у п'ятдесят голів. Хлопці залюбки його пасли — то ж була одвічно улюблена робота. Готували сіно на зиму, рвучи траву руками або зрізаючи ножом.

Взагалі весь час проходив у роботі: той пасе, той доїть, той сіно збирає, той їсти готує, той дрова на запас тягає, той на варті стоїть удень, а той вночі. Усім є діло, й днина проходить непомітно.

А ввечері сідають при вогні — й починаються безконечні оповідання, спів, музика.

Михайло дивувався, що у гуцулів усі майже пісні на один голос, і затягав своїх, степових. Широтою віяло від тих тягучих звуків, сумом безмежним народу, що віддав за свободу свою стільки, як ніхто, і все ж тої свободи не має.

А опришки слухають тих журних переливів і зітхають. І не походить це на їхню скучну коломийську, але йке ж то вно файне... Вивчив Михайло скрипаля-волоха грати козачків і показував хлопцям, як запорожці танцюють. Після одноманітного

гуцульського танцю повний життя, рухів і жестів запорозький козак здавався феєрією блискучою. А як іще візьме Михайло дві шаблі в руки, а в зуби кинджал та як почне, танцюючи, кресати шаблю об шаблю, а потім обома шаблями об кинджал, то аж іскри сиплються — ото є на що подивитися...

А потім оповідав про свій край. З тугою згадував своє село, зруйноване поляками, чарувався красою степів. Тільки тут, на сім пункті, ніяк не міг порозумітися з гірняками — поняття краси природи у них були різні.

— Як вийдеш ранком у степ та оком кинеш — усе рівнина. Тільки могили стоять та з вітром розмовляють...

"Здорова будь! — тихо прошепоче легкодух і жартун. — Як ся маєш? Все стоїш на однім місці та журишся. Кинь журбу — нінащо вона не потрібна. Будь, як я. Носись над травами, заглянь у ярок степовий, у балку зарослу, закудлать вовну на жирному хребті барана, зірви бриля у пастуха коло отари. А схочеться напиться — війни понад самотною криницею степовою, що зродила таку ж самотну одним-однісінь-ку вербу".

А могила зашелестить пожовклою травою й тихо-тихесенько відповість:

"Ох, братику... Якби ти жив стільки, як я, якби ти бачив стільки, як я, — відхотілося би тобі і сміхів, і жарту... Нас тут триста, як шкло, товариства лягло... ех, братику..."

І затремтіла трава на могилі, струсонули сльози-роси, сипнуло різнобарвним діамантом на скривавлену тисячу разів землю.

"Знаєш... нудно з тобою, сестро. Полечу краще. Он байрак. Давно там не був. Старий пугач чи живий ще? І квітки, що пестив я та голубив колись... мабуть, зів'яли давно... Ну, не біда. Нові нарости для мене. Буду їх цілувати, забиратись у саме сузір'я лепестків і там лоскотати та сміятись. Прощай!"

І зірвався — полетів, сумувать не схотів.

...З-за Дніпра із села луна гаєм гула... треті півні співали... Стрепенувся байрак...

Не такими словами, але чулося все те в розмовах козака Михайла, рисувалося в пов'язанні його фраз, підкреслювалося жестом, яким він ті слова супроводив.

— Як вийдеш на зорі... Росяно... Он далеко якісь дерева синіють... І чомусь так захочеться тобі співати... Бо воно ото ж неначе все співає. Ніби мовчить — а співає... Та як затягнеш і собі, голосом поведеш: "Ой зійди, зійди, зіронько та вечірня..."

— І ото у вас усе рівнина?

— Усе рівнина. І день ідеш — степ, і два ідеш — степ, і три...

— Я бих умер.

— От тобі й маєш. Чого?...

— Бо то... Ту ек вийдеш на доли на йку днину, то вже така тебе туга здоймет за горами, що біг би, усе кинув. Та ци мож таки рівнети гори з рівнинов?... Таже в нас вийдеш на кечіру — кіко оком сегнеш — усе гори... Мречі по них хогє... овечки-белечки писані ботеї... Маржина пасетси... трембіту чюти... потік шумит... А повітре йке, оздух ніби... Ой таки нема у світі краю понад наш...

Так і не могли ніколи погодитися.

Оповідав Михайло про звичаї свого краю, так відмінні від тутешніх, про святочні

обходи, обряди... Все це було таке нове, таке цікаве для хлопців. І про гайдамацтво оповідав, бо таки воно найбільше цікавило легінів.

Коли Михайло сказав якось, що на Україні до гайдамацьких загонів пристає часом і шляхта — се викликало щире здивування.

— Єк? Пани ніби?

— Та які там пани! Дрібна шляхта, чиншова. Ще такі гайдамаки з них виходили, що ну!

— У нас такого і не видано, і не чувано.

Зате коли траплялося щось аналогічне — невимовно раділи. От, скажім, оповідає Михайло, як село підтримує гайдамаків.

— Ідемо, потомилися. Село. Слава тобі Господи! Заходимо у першу ж хату — дайте харчів. "Беріть". Ніколи не сказав ніхто, що нема або як. Надають і борошна, і пшона, і риби сушеної. А часом і сам вїт іде по хатах збирати харчі для нас.

— І у нас так бувало, — радісно підхоплюють опришки.

— І таке бувало, що підходимо до села, а звідти вже несуть і їсти, й пити, чого тобі завгодно. Потім іще просять у село на могорич.

— Коли поблизу є польське військо — неодмінно дадуть знати. Неодмінно. Раз ми переховалися від ляхів серед села, прямо-таки серед села. Болото там було й заросло очеретом — так ми туди. Кругом нас ляхи бігають, шукають, питають, куди ми пішли. "Он, — кажуть, — у ліс пішли, а де далі — ми не знаємо".

— І у нас так. Люде приховуют, ади.

— О, без села ми б нічого не зробили. Село тільки нас і держало, не дивлячись на те, що регіментар розіслав універсала до всіх міст, містечок і сіл, лякаючи смертю та руїною всіх, хто помагатиме гайдамакам.

Олекса розреготався:

— Се так і у нас. Отож і на наші села пустив таке пан гетьман коронний, а наші люде, проте, не боєси та й оннаково з нами тримають.

Всі почали сміятися, як діти, приточуючи приклади того, як селяни дурили ляхів, ховаючи опришків.

Так у роботі, балачках, споминах, музиці, співах гарно й непомітно сходили дні пізньої осені.

XIX

Але як прийшла справжня зима, коли вже овець ніде було пасти, сніги бездонні замели єдиний вихід із дебри, отже, зробили непотрібним навіть труд вартування — поволі-поволі нуда почала прокрадатися до гурту. Як не старався Олекса затрудняти хлопців роботами, забирати у них найбільше часу, але кількість енергії, молодії сили все перевищувала й нікуди було її дівати.

Багато помагав Довбушеві Михайло. Він усе щось вигидає. От почав учить хлопців колядки "Видить Бог, видить Творець, що мир помирає". Щоб на Різдво заколядувати.

— Один раз по-вашому, а один раз по-нашому.

Та що ж... Мотив то ще якось вивчили гуцули, а вже другими голосами, держати

бас — ніяка сила. Бився, бився Михайло, та так і дав спокій. Не можуть, ну то не можуть. Ні підголоска взяти, ні басувати.

— Чи вам медвідь на вухо наступив, чи чого ви такі нетямущі? У нас зйдуться троє — і яку-небудь пісню заспівають на три голоси. А зйдуться четверо — на чотири.

Дивується Михайло і не може зрозуміти. Тим більше, що як затягне гуцулія своєї "Ой, забарився місяць у крузі", та з усякими завитушками, прикрасами, та під флюяру — красота. Заслухається Михайло. Дивує його, що і в один голос — а красиво!

"Ду-ду-ду, ду-ду-ду!" — а гарно.

Прсяються часом легіні, щоб пустив Олекса до села.

— Хуч на два дні. Ади, засерековатіло та й серенами[74] мож переконатися, що не пізначно.

Але Олекса невмолимий і не пускає нікого.

— За полонину не знаєш. За дорогу не знаєш. Ту серен — а на полонині шо? Та й серен може си провалити, а доброму слідцеві вистачит од ен раз покмітити слід — і вже.

Але от почулося дихання весни. Десь вона, може, вже й прийшла, молода красуня, махнула осяйними своїми шатами, а від того помаху полізла трава з землі, налилися бруньки на дереві, поворушила хвостом головатиця під каменем.

Але тут, у занесеній снігом щілині, нічого того не було видко. Тільки ніздрями чув гуцул, шо весна, ади... Вийде легіник на обтоптаний зі снігу пляц, стане, потягне в себе повітря й скаже замріяно:

— О... таки вже весна, брачкики...

Скоріше би, скоріше. Вже й запаси кінчаються, вже забили останню вівцю. Довго її жаліли. Втішна така, ласкава вдалася: кулешку з рук брала, до кожного на посвист бігла.

Нетерпеливість заволодівала легінями. Василь Баюрак згадує свою любаску — жінку Юрка Бобрука із Жаб'я — яка вона солодка та пишна. Орфенюк заявив, що як тільки його випустять звідси — одразу ж він летить до Путилова, а там є красавиця одна.

— Тіло таке біле, брачкики, ек будз.

Та як почнуть один перед одним вихваляти красу й жагучість своїх любасок, то так роздразняться, що на стіну бих ліз...

І все ж додержав Олекса у карності ватагу аж до Живного понеділка. А у понеділок устали всі рано, вислухали наказ. Властиво, се було розподілення зарані: Баюрак іде до Дори, до свого батька, і бере з собою трьох волохів, обіцяючи їм гарну гостину; Олекса з Павлом і Михайлом ідуть насамперед до Стогу, куди має Головач привести нових хлопців. Там вибереться кращих, дано буде їм інструкції, а потім Павло собі йде до матері (се він так казав, що до матері, а сам думав про Путилів), а Олекса з Михайлом до Ясеня.

За тиждень по Великодню мали всі зійтися в Криворівні й шукати один одного. Бо там було де зупинитися. Брати Федір та Тимко Хазюки — це такі, що дивним дивом ще

сидять дома, коли їм би давно опришкувата. Гелета, Мечівник, Процюк Василь — то все свої люди.

На тім і стало. Обережно вибралися із своєї криївки. Добре приховали вхід до щілини, вкрили: може, ще здасться.

Весело було йти після довгої зимової бездіяльності й хатньої задухи. Хотілося бігти — щоб розправити мускули ніг; хотілося кричати — щоб розправити легені; хотілося боротись — щоб почути силочку в усіх сугавочках; хотілося... та мало чого хіба хотілося хлопцям...

Ще таки добра зима була на полонинах, де-не-де зійшов сніг і жовто бурилися плями торішньої трави. Орфенюк збіжить на таку тверду, без снігового покриву, пляму й потанцює на ній, сам собі підсвистуючи. Він наймолодший і найживіший.

Стрибають гуцули з каменя на камінь, як сарни; Михайло скаче, як ведмідь. Він уже виглядає майже як гуцул: з одежі нічого не залилося степового, вбрав гачі, кептар, сардак. Тільки шапку носив іще козацьку, смушеву. Але не міг після кованих чобіт звикнути до гуцульських постолів, не міг вивчити тої гуцульської ходи, що як іде горами гуцул, то аж наче й землі не торкається.

А Довбуш невтомний. Призбиралося силочки, весна трохи розсіяла сумніви, бо в повітрі пахло трин-травою, і все здавалося одолимим.

— Ой га! Зберу хлопців п'єдесек, та й шо ми хто зробит? Най і сам коронний іде — будемо вигіти, хто подужає — ци лецке восько, ци гуцульський топір.

І ще, і ще наддає бистроти ході. Ледве встигає за ним Орфенюк, далеко одстав Михайло.

XX

От уже й Стіг видно. Величезний, голий, підіймається, як свічник якийсь, серед найдикіших гір на границі трьох держав: Угорщини, Волощини й Польщі. Дикий, відосібнений стоїть, незмінно і віками...

Дійсно найкраще місце для зборів. А от виказала якась біда Пшелуському. Якби знати, хто прислужився, то по крапельночці би кров цідив із зрадника.

І вдарила Олексі думка: був же тут Пшелуський раз — чому би йому не прийти і вдруге? Правда, якщо виставити добру варту, то воно таки не страшно: завжди можна помітити прихід ворога — вдень і вночі.

Але се — як виставити варту. А як ніч? Чи добре я зробив, що призначив Головачеві знову Стіг, а не інше яке місце?

Тривога почала заповзати в серце Олексі. Він круто звернув у праву руку й почав давати велике коло, аби зайти до Стогу з тої сторони, звідки міг зайти й Пшелуський.

Ще подвоїв бистроту рухів. Уже й Орфенюк залився позаду. А коли почали наближатися до того місця, де можна було сподіватися сліду смоляків, — біг Олекса, як вітер. І Орфенюк, і Михайло махнули рукою й почали йти поволі, бо задихалися.

Видно їм, як Олекса біжить попереду. Рівномірно переступають ноги. Так можна бігти без кінця.

Але що це? Отаман став, неначе хто його в голову вдарив. У чім річ?

Орфенюк і Михайло побігли. Те, що вони побачили, справді могло з ніг звалити.

Широкий топтаний кінський слід. Не менш як сто або півтораста коней ішло тут ще недавно. Навіть сніг іще той не розтав, що на ньому видно сліди копит.

Олекса стояв приголомшений.

Що ж це таке? Невже й справді закотилася моя щаслива зірниця й відтепер мене будуть постигати самі невдачі? Невже це кінець моєї боротьби? Був, був Довбуш, а витак дес си дів...

— Де се є Довбуш, що за него шос не чюти бирше?

— Ой га? Та го вже на свікі нема!

— А давно?

— Я знаю? Пхе! Ци мені Довбуш в голові?

А Олексі хотілося слави. Щоб гриміла. Щоб співаночки складали. Щоб знали люди й кланялись привітно. Щоб одне одному говорили: "Се наш Довбуш. Наш капітан на всі гори..."

Підійшов Орфенюк. Дивиться.

Підійшов Михайло. Крякнув і почухав потилицю. Мовчки пішов Олекса слідом до Стогу. Товариші за ним. Нараз Олекса знов став і зробив знак мовчання. Орфенюк і Михайло стали. Олекса присів і зробив їм знак присісти.

Вони присіли, а Олекса хижими скоками, то перебігаючи, то зупиняючися, подався вперед.

Незабаром почули хлопці його крик: "Стій!"

А кричав це слово Олекса по-особливому. Кінь на задні ноги присідав від його крику, а людина завмирала на місці.

Хлопці, не чекаючи призиву, скочили й побігли вперед. Олекса держав якогось чоловіка. Впрочім, і держати його було нічого, бо він ледве стояв і від страху, і від слабості.

Орфенюк із Михайлом підбігли, тримаючи пістолети наготові.

— Хто ти такий?

Це був молодий ще парубок. Від переляку він не міг говорити. Потім опритомнів і розповів.

Звуть його Андрій Пилип'як, родом із Пасічної, а служив у Трибушанах на Угорщині.

— У кого?

— Рік у вихрести Василя, а витак у Бориса у Йванового.

— Довго?

— На Макавієве пушене скінчилось дев'ять років.

— А ек ти суди си приблукав?

— Мене узев Головач... ід вам...

— А ци ти мене знаєш?

— Знаю...

— Вигів де?

— Ні, ніде не вигів-сми...

— А пізнаєш?

— Так...

— Ну, кажи далі.

— Єк узяв не Головач, то водив три нни полонинами, ади, плував слід. А витак звелів присегати на пістолеті, що я вже буду опришок. Та потому привів аж суда.

— І кіко вас було?

— Шіск... Головач семий.

— Та й вже?

— Ні... Витак зачали сходитися до него легіні то по два, то по три, ба з другої та й найпреталоси нас сорок три.

— ...Сорок три, — прошепотів Олекса.

З оцими сімома то було би, власне, півсотні. З такою силою можна було би багато наробити — і от усе пропало.

— Та й так ми ту жили... Ночував-сми коло ватри з Головачеком. Ми мали сир, вівці елові били, пекли і їли.

— А варту, варту ставили?

— Ні.

— Я так і знав.

Довбуш закрив собі очі долонею.

— Головач казав, що тут таке місце, що варти не тра.

— А витак вас напала ровта? Кінна?

— Ає, кінна. Шош троха ми си відбивали, але не всі. Я відбивався, й мене вранено. Я впав і лише вигів, шо Головача смалеки присіли, лиш не знаю, ци го вбили, ци не. Вигів-сми лише, шо зброю ви' него забрали — пушку, пістолети і рогатину. А витак знепритомнів я та й кіко так лежев — не знаю... Тепер устав-сми, але йти мені кешко.

Олекса пішов до місця бою.

Великої битви, мабуть, не було, але все ж лежали два трупи, цілком голі. Видно, смолякам мало було утримання пана Потоцького.

Олекса перевернув мертвих лицем догори. Обличчя були незнайомі.

— Хто то? — питав Пилип'яка.

— Не знаю я нікого, бо ту не було мені знайомих.

Довго мовчки стояв Олекса над трупами. Стояли мовчки й хлопці. Тільки Пилип'як не міг стояти і сів.

— Шо ж, — тихо й чітко сказав Довбуш. — Тра поховати. Рийте могилу.

Орфенюк і Михайло взялися довбати бартками. Не підходяще було се знаряддя для копання землі, й справа посувалася мляво. Олекса сказав:

— Довго так будете копати? Виверніть смереку — і буде вам готова могила.

Михайло подивився на Довбуша й спочатку не зрозумів, як це можна вивернути з коренем таке величезне дерево. Але бачить, що Орфенюк не дивується, пішов і собі шукати смереки.

...Оце, мабуть, кінець... Що зроблю зі сімома душами? А нових... поки набереш... та ще які будуть?...

Низько опустив голову Олекса. Тяжко було розставатися із мрією стількох літ, здавати на склад усю свою діяльність і сказати собі: все старався, все клопотав...

Ну що ж... Видно, доля така. Розпущу отсих хлопців, най ідуть, куди хочуть. А сам подамся з Єленою у Молдаву. Куплю ґрунт, і нехай бідна жінка хоч трохи одпочиває. А там далі видно буде. Може, обставини інакше складуться. Може, вдача людська відміниться, як припруть добре пани...

Підняв голову. Зітхнув. Рішення було прийняте і... і якось одразу все по-іншому освітілося. Гляне на хлопців — а вони наче чують всі. Гляне на гори і думається: та чого ж я й досі тут? Мені ж уже треба бути в другім місці...

Дивиться, як то хлопці моцуються коло смереки, а вона стоїть. Тільки злегка вершиною колишеться.

Олекса усміхнувся.

— Ано-ко, уступітси.

Хлопці стали набік. Олекса підпер плечем деревину й потис. Тривожно заметалась то туди, то сюди вершина, а з одного боку з-під землі, наче щось велике і горbate, почало вилазити коріння. Щось там рвалося у землі, якісь пута, що, мабуть, сковували оте звір'я.

Трудно і важко підіймала смерека один край свого коріння. Вершина почала описувати дугу величезного радіуса. Спочатку поволі, потім скоріше, скоріше і з шумом опустилася, ламаючи гілля, на землю. Під корінням відкрилася досить глибока яма.

Хлопці дивилися з захопленням. Пилип'як, так той аж роззявив рота. Михайло покрутив головою.

Тіла убитих принесли і поклали в яму. Почали присипати землею, але Олекса припинив.

— Доста! Ше треба смереку присипати. Берітси за галузе. Хлопці взяли за гілля й почали тягти. Олекса підняв вершок. Потім присів і підставив плече. Потім наче підкинув трохи дерево, блискавично обернувся й підставив спину. На широкий чотирикутник кептаря м'яко лягло дерево, як у постіль.

Олекса поволі ступав, хлопці тягли за гілля — і скоро смерека стала рівно.

— Обсипайте землев.

Хлопці обсипали землею коріння й утоптували ногами.

— І що вона — прийметься? — питав Михайло.

— Видев, не. А може, трохи підтримається, коли коріння багато лишилося.

— Та-ак...

Михайло чомусь особливо довго протяг це слово. Потім показав рукою:

— От сюди Польща?

— Польшя.

— А сюди Угорщина?

— Угоршіна.

— А ось туди Волощина?

— Ає...

— Так-ак... Ану, пане отамане, іди сюди на часину — я щось хочу тобі сказати.

Відійшли. Михайло хвилювався.

— Що ж, пане отамане... Видно, у нас тут діла не буде. От скільки я вже тут, а що з того? Чи ти нещасливий, отамане, чи ляхи тут у вас якісь особливі, а тільки толку у вас не буде. Оце ти тепер zostався без хлопців — значить, знов нічого порядного затіяти не зможеш.

— До чого то ти все ведеш?

— А до того я веду, що хочу розпрощатися з тобою. Тільки я не хочу так, щоб утікати, а хочу добром, бо все ж ти гарна людина і полюбив я тебе дуже. Тільки тут і для тебе простору нема. От тебе до нас туди — одразу ми би тебе полковником вибрали. Що якби ти справді надумався? Я би тебе попровадив, бо я всі ходи й виходи знаю. Ходім справді.

Довбуш криво посміхнувся.

— Не вийшов би я у вас на полковника. Я тамтого краю не знаю, а тут... Кожна жила моя до йкоїс кечери приросла. Я див'юси на верх, а мені в голові: отут тоді таке було, а тоді таке... Ні... У сім краю й кров моя, і диханє моє. Видорви мене видси — і серце розірветси, витече кров. Ні... Гуцула брати з гір не мож. Нам нічим дихати у ваших долах. Озми пструга і кинь його у ставок. За мінуту вже буде пузцем ід'горі. Так і гуцул. Отруя для нас — повітря ваших долин. Ми від віків дихаємо отсим-о.

І повів рукою довкола себе, а між пальцями йому переливався срібний потік ароматного повітря. Прозоре, напоєне смолами цілющими, випарами найздоровших трав, воно лилося з оцих вершин, з небес, підіймалося з землі й роздувало груди, а вони просили: "Ще... ще такого нектару... завжди... до кінця життя..."

І Михайло зрозумів цей жест Довбуша краще всіх його слів.

— Так... Ну... спасибі тобі, пане отамане, за все твоє добро. Прости мені, може, чим тебе вразив. Я піду звідси на Волощину. Не пішов тоді з Верланом — може би, тепер хазяїном уже був... А може, й знайду там Верлана, якщо живий, або ще наших хлопців яких. А може, наберу собі козаків там таких що ну! І приведу. Отоді ми покажемо панам.

Тричі поцілувалися на прощання — пішов собі Михайло, затагнувши:

Ой гай, мати, ой гай, мати,

Ой гай зелененький,

Від'їжджає з України

Козак молоденький...

Довго дивився услід Олекса, і наскільки вже міцна була людина, а дві сльози покотилися з очей. Чи за Михайлом, чи за всім своїм минулим?

XXII

Олекса повернув на Ясінь, а Павло ніби на Ямну, але скоро скрутив у праву руку й

подався на Путилів. Не близький то був світ, а що зробиш...

Сказав Олекса Єлені своє рішення. Думав, оживиться, заблищать очі, кинеться на шию з криком "Нарешті!" — а нічого того не було. Вислухала така само байдуже, як і всяку іншу вістку, аж Олексі й дивно, й неприємно стало. "Я для тебе он яку жертву приношу, а ти..."

Потім подумав, жінка ж хвора. Нехай видужає — тоді буде вміти й говорити, і радуватися, і все.

Попрощався, казав приготуватися поволі і пішов собі.

Коли Олекса прийшов до Криворівні, Баюрак з волохами бавили там уже три дні.

— Єк же тобі гостилоси? — питав Олекса.

— Єт... Аж ніек... Ховав-смиси через цілий чес, не показувавсмиси нікому. Навіть у церкві не був — боєвси. Волоска ота хоругов клета вешталаси околицев. А Михайло де?

— Пішов на Волошшину...

Баюрак свиснув.

— Ой га! Розсипаєтси наше товариство.

Осівся Довбуш у старого Мечівника. Се був давній приятель Олекси, порядний ґазда, сам би ніколи не пішов в опришки, але цинив Довбуша власне за ідейний напрямок його опришківства.

Так-от від цього Мечівника довідався Олекса таких новин, які одразу змінили усі його плани на найближче будуче.

Почалося з того, що Мечівничка розплакалася.

— Так знаєте, пане втамане, що моя дочка була в Космачі за отим Дзвінчуком Стефаном.

— Знаю. Але ж бо вона вмерла.

— А вмерла, прошу пана юнація... А я йшла до Штефана, аби він віно віддав, що за дочков узєв. А він віддав дурничку, а пару волів та й корову задержєв. "Я, — кає, — гудував твою дочку та й кошт на ню клав..." Та й що мені тепер робити, я й не знаю... Може би, ви му, пане юнацій, загрозили, ци ек... Бо він і на вас лихо говорив.

— Чкай, жінко, — перебиває старий. — Шо там він ті говорив, то пусте, а от ігім, Оле, набік трошки — я шос енче ті скау.

І сказав таке, від чого закипіла кров у жилах Олекси.

— У Космачі був храм. І зійшлиси у Дзвінчука, ніби у цього мого зетя, Мочернак микуличинський і Дідушка з Річки. Та й зкев бесіду за тебе Мочернак. Вогорив, що крайна пора тебе вбити, що ні смолеки, ні пушкарі ніц не зроб'ють, докив не озмутси за цес справі самі гуцули. "Вни, — кає, — усі тоти полковники — що вни знають? Ніц вони не знають. Треба гуцулів. Я самий наберу людей". — "А я гроші дам", — кає Дідушка. "А я й людей дам, і гроші дам, і самий тих людей поведу", — обзиваєси Дзвінчук. Вни си здивували з тої бесіди, бо звідки у него можут бути гроші? Не такий вже він маєтний. Дідушка, Мочернак — таки-то багачі. Шо супроти них Дзвінчук? Жеба. А й він туду лапу простегат.

Засміялиси Дідушка з Мочернаком нібито з жерту, а Дзвінчук: "Ой не смійтеси,

газди, лиш слухайте, що вам іскажу".

І оповів їм справді таке, що мусили мати перед Штефаном респект.

Приходить до хати Дзвінчука сам губернатор яблонівський пан Колендовський й зачинає таку розмову, що от ми всі добре зрозуміли, що ніякі полковники Довбуша не піймають, доки за це діло не візьмуться гуцули.

І пан Колендовський запропонував Дзвінчукові взяти на себе організацію відділу з гуцулів.

— Їм буде платитися щоднини, а коли зловлять Довбуша — кожний дістане добру нагороду. А тобі, якщо ти станеш на чолі, буде ще й осібна нагорода. Така, якої ніхто з гуцулів не має. Я вже балакав з ясновельможним паном воєводою новгородським Йосифом Яблоновським, і він сказав — слухай, що звільнить і тебе, і всіх твоїх потомків від усяких податків, від усяких данин по вік вічний. Розумієш? Скільки не будеш жити сам, жінка твоя, діти й дітей діти — ніхто нічого не буде платити, не буде знати панщини, податків. Воістину королівська нагорода...

Це спокусило Штефана, й він дав згоду. Колендовський обіцяв незабаром виплатити значну суму, а поки що радив підшукати людей.

І от трапляється, що два сильних чоловіка, перші багатчі краю, теж беруться допомогти справі. Дзвінчук одразу зрозумів, що при такій okazji добре можна пожитися з усіх боків, тому заявив охоту приступити до спілки.

Мочернак і Дідушка пообіцяли зі свого боку грошову допомогу, а також участь у зборі людей. І все це було запито добрим могоричем.

Отаке оповів Мечівник Олексі.

Закипіла кров у Довбуша.

— Нехай лехи настають на наше жикє — ну то вже... Але свої, свої... Я їх не займав, багатчів. Я не ходив на їх маєтки, не брав їх вівці. Просив-сми йкос у Дідушки дурничку — терх сиру, а він і того не дав. Та я би міг, ідучи з легінями мимо, увесь сир у него забрати, усі вівці, корови, усе його майно і саме жикє навіть... Ні... Погано я робив. Не треба було милувати таких... Треба було їх бити, ек гаде.

І чим більше Олекса думав, тим запекліше ворушилася у нього лють на Дідушку, Мочернака і Дзвінчука. Ще якби ця вістка прийшла в якийсь інший час, може би, поставився до того Олекса інакше. Але тепер, коли все руйнувалося, коли життя переділялося по половині й перша половина відкидалася як неудачна, а друга ще невідомо яка буде — в цей момент відчути удар у спину було особливо трудно.

Але й це були ще не всі новини. Пани оголосили ціну за голову Довбуша.

— Лиш добре не чюв-сми кіко. За живого ніби тисеча левів, а за мертвого шос менче. То тепер корчмарі уфатилиси та й будуть увихатиси. Не дуже довіруй, з ким маєш діло.

У Довбуша серед корчмарів були деякі свої контрагенти, скупщики, наводчики. В освітленні Мечівника тепер треба було з усім цим народом поводитися обережніше.

Але й це ще не всі були новини.

— Весна, ади. Пани знають, що опришки си сходе навесні та й... Чюв-сми, — каже

Мечівник, — шо ніби у кожному селі патрулі будут... Єк день, так ніч ходити. Вже по енчих селах є, видеє, і у нас скоро заведут... А найперше, мабуть, у Жеб'ю, бо то така вже дорога... Ти єк ішов, ше не було?

— Не йшов-сми селом, — понуро відповідав Олекса.

— Ає... Шос на вас пани взлостилиси дуже. Знишшіти хте. Майси на увазі, Оле. Вни вже поставили чертаки по долах, де є ніби пан футкий ци віт. Он у Спасі на Таборищі є чертак, у Зеленици Онуфрак віт поставив чертак на Фешковім городі, над водов. Але му того мало — будує касарні йкіс муровані. Самий вигів-сми. На Валех проти зажонду, трохи повисше. Там має бути ніби восько ціле. А то все проти тебе, Оле. Сокотиси, ой, сокотиси. Перечкай де.

— Я на полонини піду...

— А шо маєш там робити, коли овец ше нема. Шо маєш їсти?

— Приховає-сми там у їнному місци бербеницу бриндзи та й бочівочку горівки, а муку тут озму.

В ту ж ніч закомандував іти на полонини. Волощуки було підняли голос, що на полонини тепер іти безрозсудно, але Олекса так гримнув на них, що вони одразу притихли. Бурчали там щось собі під ніс по-своєму, але пішли.

XXIII

Олекса пішов на Жаб'є. Постанова про патрулі, видно, є, але поки влада розколишеться та поки всі оті полковники доп'ють чарку, то можна буде проховзнути на полонини найближчою дорогою.

Іти було мокро, брудно. Земля розтала, і вулиця, єдина вулиця села Жаб'я зробилася непрохідною. Опришки це відчували особливо. Бо гуцул тобі піде у постільцях своїх у сніг, у воду і буде бродити в ній залюбки, але місити постоломи грязь він просто не може. Нога мусить бути легка, чоловік має не відчувати її, а тут налипає на ноги по цілому барилу, онучі заліплюються навіки, що їх потім і не одмиєш, і не одтріпаєш; чвиркає рідке болото й лягає плямами на багатоцінне лудіння гуцульське, а це при тім психічнім почуттю, коли кожна пляма на кептарі сприймається як удар по серцю. Особливо жінки не люблять сеї пори. Та й чоловіки.

Тому йшли наші хлопці понуро. Ніс кожен свої безвідраді думи, чвиркаючи по калюжах або лаючись сірчисто, коли нога попадала в невидиму калабаню.

Голосне чавкання шістьох пар ніг могло збудити всіх, а під собачий лай іти було би, ой, як погано. Кожний опришок це знав, і тому старався робити якнайменше шуму.

Олекса зупинився. Він нічого не говорив хлопцям про патрулі, щоб не викликати всяких непотрібних розмов, але можливість існування патруля й саме в Жаб'ю все ж була.

Зоставивши хлопців під покровом ночі коло самого містечка, не доходячи церкви, Олекса безшумно прослизнув вперед.

Але був недовго. Дуже недовго. Назад біг бистро і мовчки наказав легіням ховатися під місток. Всі полізли.

Скоро почувся тупіт кінських копит по грязюці. Їхало четверо. Балакали

по-панському, нарікаючи на трудність служби й на погану погоду.

Копита застукотіли по містку. Крізь дірки ляпала грязь.

Патруль проїхав. Довбуш виліз, послухав і пішов круто наліво, звернувши прямо до ріки. Від церкви було досить далеко, то сторожі не почують.

Олексі тепер було ясно, що патрулями обставлено всю дорогу на полонини. Та ще ті, що їх видно, се байка, а скільки ж то їх невидних! Що дадуть тобі пройти мимо спокійно, а тоді сигнал — і спереду одні, а ззаду — другі.

Вже каявся, що повів сюди. В Криворівні і бер[75] є, а тепер як його через Черемош перебратися? Черемош весняний многоводний, бистрий. Тут його ніде де перейдеш.

Можна було думати, що десь коло церковного берега може бути дарабчина. Бо то ж ходять люди до церкви з того боку. Підійшли до ріки. Шумить, реве, б'ючися об каміння, хвилі холодні — і великою масою холоду, непривітності несе від цієї водяної площі, не видної у тьмі. Дрібно й самотньо почули себе опришки, ставши серед ночі над берегом цієї суворої, невблаганної своєї ріки.

Олекса пішов шукати дараби. Справді є. Тільки не дараба, а дараб'єтко якесь недоношене. Ледве-ледве можуть поміститися двоє. Але добре хоч така.

Дараба є, а дрюка нема. Десь тут він мусить бути, а де його знайдеш серед ночі? А може, й нема? Може, яке дурне йшло та кинуло дрюк на дарабі, а вода знесла?

Пішов один з хлопців, витяг ворину. Важка вона, трудно боротися з хвилями.

Першими подалися Довбуш і Орфенюк. Дарабчина зразу потонула вспід, так що їхати довелося, стоячи по коліна у воді. Довбуш вертить важкою вороною, як легеньким яким патичком, отже, переїхали бистро. Олекса, не доходячи до берега, передав ворину Павлові, а сам стрибнув.

Захитався Орфенюк і ледве не впав. Для нього ворина вже була тяжча, й поки він переправився, його сильно знесло наниз. Там берег вже був недогідний, і довелося тягти дарабу вгору, талапкаючися у воді.

Коли переправлялися останні два волощуки, то вони замалим не потопилися. Довго лаялися по-своєму, по-волоськи, обтрушуючися, бо попадали у воду й вимокли геть. У одного й шапка попливла. В тобівках вода, в пістолях вода...

А тут іще до того й дощик почав моросити. Та хоч би дощ, одвертий, щирий, а то таке, дощівниця якась. Трусить, як через полотно, зате обіцяє трусити так днів два.

І єдине, що хоч трошки потішало, — це що виховзнулися з-під контролів. Нехай собі тепер ходять патрулі.

Ідуть шестеро темною ніччю, а куди — самі не знають. Отаман веде — він мусить знати. Й Олекса, видно, знає. З якихось ознак, з якихось констеляцій каміння, контурів і угруповань — хто його знає, а тільки йде впевнено.

У кожного одна тільки думка — де би обсушитися й обігрітися. Як би добре було тепер десь у хаті або у корчмі веселій, залитій огнями, під звуки флюяри би потанцювати та випити яку чарчину-другу — одразу би нагрівся. А найкраще — під теплим боком ситої молодичі...

І куди він нас веде, оцей похмурий та мовчазний ватажко? Доки так іти мокрому

лісом, трусити на себе дощ із смerek, вимочуватися у кущах? До чортової матері його із таким життям проклятим.

Почало світати, коли вийшли на полонини. Еге... Холодно й тут та непривітно. Хтось ізняв пишний килим цвітастий, що лежав на полонинах, і поклав витерту ковдру руду жебрачу, з дірками й плямами. Сірі тумани повзуть. В літі мречі, то вони білі й пухкі, як хмариночки веселі. А оце налазить на тебе важкий кисіль якийсь, що в ньому дихати трудно і ходити не хочеться.

Сіли на відпочинок. Волощуки хвилюються. Аналія — він веде перед серед них — нараз питає:

— А де то ми нарешті йдемо?

Тон зухвалий, нервовий, Олекса чує його й умисне задержує відповідь.

— Ідемо обсушитися.

— А витак?

— А витак я іскажу.

— А ми хочемо знати тепер.

— А я не хочу говорити.

— А ми таки си намираємо.

— А я не маю охоти вам казати.

Волощуки притихли. Бо це гра не з ким, а з Довбушем, силу якого вони мали нагоду бачити не раз. Треба або скоритися, або йти напролом. Аналія вибирає останню дорогу. Рвучко кидає:

— Бо ми ухвалили йти на Герду. Це було село на угорським боці.

— Там є багачі... — забалакали й інші волощуки. Вони тремтіли внутрішньо, але тим більше хотіли сказати, що думали.

— Нам наобридло ходити, з кута в кут тинятися й нічого не мати.

— Шо за втаман, що під ним нічого не зробиш...

Словом, це бунт. Одвертий бунт.

У Олексі все кипіло. Одним ударом кулака він міг би повалити всіх трьох, але він здержувався, навіть у голосі його не чулося дрозі.

— Вам не подобаєси ватажок, то ваша воля йти геть.

— То ми й підемо.

— Прощу. І то зараз! — і пальцем показував їм дорогу.

Волохи потупцювалися-потупцювалися, але слово було сказане, й треба було йти. Мали план відійти під широко розгорнутим прапором опозиції, а виходили під указуючим пальцем і окриком — геть...

Хоч би вилятися та тим облегшити душу.

Але з Олексою трудно було собі це дозволити. Він кладе чоловікові руку на спину, а від того дотику ламається спинний хребет. Тому пішли мовчки волощуки. Не сказали навіть "прощай" товаришам.

Стомленим голосом звернувся Олекса до Павла й Баюрака.

— Може-бесте, й ви йшли? То прощу.

Орфенюк промовчав. Йому по молодості здавалося, що він кожної хвили може піти куди йому завгодно. Оце проходив трошечки в опришках, а тепер верне до матері й буде жити собі там.

Баюрак був трохи старший — було йому, мабуть, двадцять два. Він уже розумів, що відхід від Довбуша не така проста річ. Тому сказав:

— Куди нам іти? Ми же з тобов...

— Зо мнов? Ну добре... — якось утомлено й безконечно рівнодушно сказав Олекса й опустив голову.

XXIV

Пішли. Ішли довго. Завів Олекса хлопців у якусь безвихідну дебру. Там знайшов якийсь камінь. Повернув його трохи — щілюка, що лише пролізти чоловікові.

Поліз уперед. Хлопці за ним.

Довго лізли. Часом хід був такий вузький, що ледве протискувалися. Далі стало ширше, а нарешті об'явилася вже досить велика печера.

На диво, тут було сухо. Звичайно в таких печерах завжди вогко, стіни мокрі, пісок під ногами теж, а тут — як у хаті.

Олекса викресав вогню, запалив люльку і, пихкаючи люлькою, почав придивлятися до стіни.

На уступі каменя стояла лоївка з лоєм. Він засох, але не висох весь. Олекса розім'яв і засвітив. Одразу стало веселіше.

— О, розгостітси.

Опришки скидали речі й мокру одежу. Олекса поліз у кут і почав швиргати звідти тріски, суччя, дрова.

— Клагіт ватру.

Ця робота всякому гуцулові мила — тож за малий час весело потріскувала ватра. Так гарно було простягнути до вогню холодну ногу, витягши її з розбухлих онуч.

Оглядали печеру при світлі. Вона була висока й, видно, десть там мала вихід для диму, бо він не осідав низько.

Олекса поліз у другий кут і витяг звідти бербеницю бринзи та бочівочку горілки.

Скоро закипіла вода в казаночку, всипали муки — і вивернули гарячу, запашну кулешу. А коли ще випили трохи з бочівочки — одразу якось стало спокійніше.

— Ой га! Ше нашої не кінець.

Олекса заповів, що пересидять тут деякий час, поки Пшелуський заспокоїться. Побачить, що варти нічого не досягли, подумає, що Довбуш або вбитий де, або втік.

— Побігає, побігає за нами... Він і не знає, що нас лише трохи.

Опришки засміялися. Їм було приємно відчувати, що от їх тільки троє, а за ними ганяються сотні, не сплять ночей, виставляють варти, тоді як вони, опришки, сплять собі спокійно у сухому.

Олекса багато оповідав молодим хлопцям із того багатства, яким наділив його Кралеви́ч. Дивувалися легіні непомалу всяким відомостям з астрономії, фізіології й усяких інших наук. Дещо було таке, чому можна було вірити, а дещо таке, що

вислуховувалося з пошаною, а потім підморгувалося товаришеві — шос брехнув наш втаман легко... Наприклад, земля крутиться. Та який дурень міг би тому увірити? Таже ми усі попадали би...

Зрештою і сам Олекса, хоч і вимовляв ті слова твердо, а все ж, рахуйте... екби то сказав чоловік... шо вно, варе, так... лише...

Показував дива своєї печери. Насамперед звертав увагу на тихий, але безперестанний шум, який не вгавав день і ніч. Ніби десь тут текла велика ріка й хвилі її вічно хлюпошуться об скалисті береги.

Потім вів хлопців у глибину печери. Там одтикав якусь діру, закладену галуззям, шуваром, мохом.

Відкривалася дірка, й звідти одразу починало віяти холодом. Шум води ставав виразним і цілком оприділеним: десь тут тече у темноті вода.

Лізли туди в діру і вилазили в іще більшу, прямо вже величезну печеру. Олекса наказував обережність.

— Дивітси тепер під ноги...

Хлопці зупинилися — і з острахом відскакували. Прямо під ногами розверзалася якась бездонна прірва. Шукали гілляк, бо Олекса казав, що натягав сюди дерева. Світили вниз, але не могли освітити нічого: чорна бездонна яма не показувала нічого, окрім тьми.

Попробували кидати туди запалені гілки, але вони швидко гасли на льоту.

— Каби так смереку запалив та кинув...

— Нічого не буде, — відповідає Олекса. — Я пробував усеко — гасне оннаково. Таке галузе-сми метав, йке принести міг — нічо. А лізти нема ек, я теж пробував.

— А ек ти знав за цесу печеру? Сказав ті хто?

— Ні. Я самий ї знаю. Зимував я ту.

— Ов!.. Таже страшно.

Довбуш посміхнувся.

— Чому? То же не страшно зара.

— Зара ту люде... А йк самий — не був би сми тут анізащо.

— Ано-ко, дивітси теперка іше.

Довбуш узяв великий камінь і кинув його у безодню. Камінь летів досить довго і з силою бухнув у воду. Чути було, як піднявся фонтан бризків, і вони потім дзвенячи падали назад у воду. Було якось і солодко, і жутко.

Хлопці самі почали шукати каміння й кидати його в безодню. Олекса відвалив величезну брилу й держав її на гостряку.

— Ано-ко дивітси тепер...

Пустив руку — і здоровенна каміняка рванулася вниз. Гахнуло так там десь унизу, що Орфенюк аж ухопився за Олексу.

— Пху... — аж сплюнув Баюрак, скидаючи з себе несподіваний напад страху. — Такого ше-сми й не вигів ніколи.

— Ого! Я ту такі печері у Чорногорі знаю, шо ше дивніші.

Так просидів Олекса із хлопцями коло двох тижнів. Сиділи би, може, й ще, але харчів не стало.

— Тепер уже, виде́в, мішенники поприганели худобу на полонини — мож коло вивчерів харчуватися.

— То не є безпечно. Вівчері можут дати знати своїм ґаздам, шо ми проходили й так нас мало.

— Нічо, нічо. Тут ґазди все такі, шо мож вірити. Семер-динюк Василь, Митник... Сі не зраде.

Коли вилізли на чисте повітря, була ніч. Як Олекса пізнавав зміну, хто його знає, а тільки не вивів хлопців серед дня.

— Бо то тра приховати. Може, ше си здаст, — і привалив діру каменем. Тепер і хлопці, прийшовши сюди самі, навряд би серед мільйонів кам'яних глиб знайшли саме ту, що треба відвалювати.

Широко розкривалися груди, влиалося через них цілюще повітря до організму, мов повна ріка несе дари свої великому морю. Над головою ясніли зорі. Співала ота особлива полонинська тиша — і хлопці якось заспокоювалися. Останніми часами все так тривожно: нічні засідки, погоні, небезпека... Тільки сила Олекси, його уміння ні на хвилину не губитися — тільки се держало хлопців.

Аби не дразнити полонинських собак серед ночі, полягали тут — перепочити до рання.

Довбупі не ліг обіч хлопців, а пішов деінде. В печері лягали всі разом. Там інші закони.

Коли опришки прокинулися, сонце вже зійшло. Полонина була зовсім не та, якою вони бачили її, коли заходили до тієї своєї печери. Трави зеленіли кругом, ніде ні шматочка снігу. Вгорі літав орел. А ще пройшли трохи — і вчули голос трембіти. Олекса прислухався.

— Се на Семердинюковій полонині, — визначив він. — Ігім туди.

Вівчарі стріли хлопців із погано скритим страхом, але скоро заспокоїлися, побачивши, що лихого нічого не буде.

Олекса розпитував, чи стоять іще патрулі й де сам Пшелуський. За Пшелуського вівчарі не знали, що ж до патрулів, то говорили, що їх видано-невидано по всіх селах. Та всіх чіпають, вирви вимагають. А не даси — б'ють.

Олекса звернувся до Орфенюка:

— Ано скоч подивиси, ци не йдуть наші легіні.

Орфенюк, не розуміючи, витріщив очі. Баюрак був догадливішим.

— Зара піду.

І побіг. За якийсь час прийшов.

— Не видко. Видев, на інчу полонину пішли.

— Но, най ідут. Вни знають, шо ми тут. Єк треба буде — який прибігне.

І жили тут наші кілька день.

Ватаг посилав у село одного з пастухів. Олекса міг думати, що хлопець, не

дивлячись на всі накази, може комусь сказати, що от на полонині Довбуш. Тому перед відходом пастуха звернувся до своїх хлопців.

— Но-но, йгім до товариства та треба й нам посуватися на села. Доста ми вже ту бавили.

Хлопці прощалися з пастухами і йшли. Але не на села, а далі на полонини. Так пожили трохи у Валищука Василя, потім у Митника.

Коли Митникові його вівчар переказав, що Довбуш гостить у них і легко його можна піймати та дістати обіцяну нагороду, Митник вилаяв дурного вівчара й звелів мовчати.

— Як вернеш, то Довбуш буде ще у нас, то лиш іскажи, що я просив, аби моїх кітлів та рушниц не брав. Най їде, що хтє, най б'ют баранів — то все байка. А без кітлів та рушниц я каліка.

Але доки ж так сидіти на полонинах? І Олекса рішив іти. Втрюх не трудно буде прохопитися через які хочеш патрулі.

Оповів хлопцям свій план помсти.

— Єк свої вже на нашу голов важут, то вже... Треба їм показати, що то є. Ігім почерез Скупову на Річку, там затнемо Дідушку. Витак Мочернака, витак Дзвінчука у Космачі. Най си варуют. Я їх не займав... Я не ходив на їх вівці, на їх добро... А тепер — най си начювають...

XXV

Пан Пшелуський теж почував себе погано.

Головне, що занадто він хвалився, виступаючи проти Довбуша. Казав навіть, що відчуває певну образу гонору, що його, полковника, посилають проти якихось хлопів.

— Чи моя шабля не пригодилася би проти шведа або москаля, що її пан гетьман коронний уживає на якогось хлопа? На хлопа треба йти з нагаєм, а не з шаблею.

Потішав себе тільки тим, що це буде недовго...

Коли трапилася та перша удача, пан полковник набундючився надміру, але його кум усе залишався на небитих позиціях скептицизму.

— Ну що з того, що ти піймав п'ятьох? Півтораста вас душ два місяці їздили і п'ятьох піймали. По тридцять душ на одного опришка. Признайся, що хвалитися тут іще нема чим. Тридцять озброєних кінних їздців, дістаючи повне і немале утримання, змогли піймати за два місяці рядових опришків. Та навіть і не опришків, а новачків, які ще й порошу не бачили, ще не вступали до ватаги Довбуша. Їх би пустити треба, а ви їх повішали. А сам Довбуш із своєю гвардією цілий і давно вже замість страчених п'ятьох має свіжих двадцять п'ять легінів.

Пан полковник знову сердився, знову вихвалявся. Але коли минув рік — а Довбуш на волі, минуло два — а Довбуш на волі, і третій вже розпочався — а Довбуш усе ще на волі. Тривога почала заповзати в серце пана полковника, як би йому не пришили союзу з Довбушем.

Пан полковник признавався вже часом, що прямо тратить надію.

— Того зухвальця от-от уже тримаю в руках, а він як вуж вислизне і знов розбиває.

Я маю відомості, що він тут, обставлю своїми всі дороги, стежки — а він чорт його знає яким способом виховзнетися і вже розбиває десь далеко в тилу. Прямо сатана якась, а не чоловік. Два роки я за ним ганяюся, розіб'ю його хлопців, позабираю, повішаю — а він усе на волі, усе наче сміється з мене. І я вже, коли хоч, прямо не знаю, чи я таки піймаю його колись. Хіба, може, яким трафунком.

А оце почув пан Пшелуський про змову багачів гуцульських, так і зовсім йому це не подобалося:

"Та й справді. Як вони організують своїх гуцулів, таких, що їм ні указ, ні всякі там молдавські та угорські кордони, що не заявлять, як мені смоляки: "Ми втомилися й більше не можемо..." — а підуть із метою чогось добитися. То це ж вони, чого доброго, й піймають отого славного Довбуша... А я два роки ганявся за ним. Тоді до Станіслава хоч і не показується. Засміють, навіки засміють..."

І пан Пшелуський рад би розірватися, рад би подвоїти, удесятерити свою енергію, аби тільки не дати вирвати у себе трофей, але що тут можна зробити? Нащо тут придасться збільшення енергії? Узяти порожнє колесо й замість десяти оборотів закрутити його на сто — все одно толку не буде.

— Що можна ще зробити? Таж виступив, як ще сніг був. Ще опришки висиджувалися собі десь по своїх сховках, на шкірах, а ми вже лазили по полі у снігу, ставили патрулі, ночей не спали, стежили — а його нема. І чую, носом чую, що він тут, що нікуди не пішов і тільки дратує мене, не даючи знака. Ну та добре — я все ж тебе перехитрую.

І рішив звинути всі патрулі, дати Довбушеві можливість проявити себе, аби хоч таким чином напасти на слід. А тим часом звідати отих багачів та подивитися, чи справді у них там що серйозне, чи дійсно вони такі вже небезпечні "союзники".

Може, я даремно й турбуюся. Може, й у них так само ні чорта не вийде, як і в мене.

Ясинівський патруль доніс свого часу, що бер на Краснопілля знесла вода, отже, потрапити на той бік можна лише устеріцьким мостом. Але це не був вихід, бо устеріцький міст стояв пониже того місця, де сходяться Білий і Чорний Черемоші, отже, мостом потрапиш хіба на Довгополе, а на Краснопілля якби хотів, то треба знову-таки переправлятися через Білий Черемош, йти без дороги по непрохідних скелях. Чорт би взяв цей край увесь, що він непрохідний, а люди в ньому — невловимі.

А втім, пана Пшелуського чекала приємна несподіванка: люди поставили бер, отже, переїзд був. За бером царинка. Така весела — аж сміється, аж кличе відпочити. Молодиці є такі на світі, що як гляне на чоловіка, то стільки тим поглядом наговорить...

Але пану Пшелуському ніколи розглядатися по царинках. Він їх цінить постільки, поскільки вони зможуть дати паші для коней смоляцьких.

Через рожеву від сонця дорогу лягають упоперек тіні дерев, і здається тоді, що величезна драбина лежить на землі, ген простяглася з темними щаблями.

Потік круто завертає наліво. Дорога перейшла через воду-таки прямо, а потік уже далеко шумить ліворуч.

Але от що дивує пана полковника: таке велике село, оця Дідушкова Річка, а ні одної

душі не побачив, он скільки вже проїхав. Мов вимерли люди. Баба тільки якась. Пан Пшелуський крикнув їй, а вона влипла у вориння й тільки показала рукою вперед.

От церква і горб, де обійсте Дідушки, хата в огорожі. На горбі й кругом чомусь повно людей, а ні хати, ні інших будинків нема, лиш стовпом дим.

XXVI

Вдарив коня острогами пан полковник і поскакав.

Одно величезне пожарище на місці Дідушкових будівель. Люди блукають по згарищу, щось витягують. Хлопець, Дідушків син, стоїть, плаче.

— Що таке?... Що це?...

Двадцять голосів одразу обізвалося. Довели до відома пана полковника, що се Довбушева робота.

— Не вийшов великов ротів, а самотретій си євив.

І в тоні, як говорилося оте "самотретій", чулася якась гордість. А от ти, мовляв, два роки дві сотні за собою водиш, та нічого у тебе не виходить. Зрештою, це, може, тільки так панові здавалося.

— Давно?

— Сночі.

— Ну, як сночі, то вже гнатися пізно.

Стоїть пан Пшелуський, і різні почуття ворухать його душу. З одного боку, досадно і стидно, що от знов під самим носом Довбуш зробив що хотів, а ти приїздиш лише на згарище, в пустий слід, як і завжди. А з другого — таки приємно було почувати, що Довбуш уже з одним розправився.

— Це ж він головний стовп повалив. Що ті без Дідушки?

Зліз з коня, пустив людей вільно, а сам почав робити допрос. Велів скликати наймитів.

— Ти як ся називаєш?

— Волошук... Семен Волошук...

— Тутешній?

— Ні... Я з Лючі... ніби з-під Сиготу... То на Угорщині, проше пана...

— А як же ти тут опинився?

— У нас голод, то я пішов суда шукати роботи.

— А може, опришків шукати?

— Ні... Боже борони... у Косові на торзі здибав вуйка... Кіндераш си називає... то мій вуйко з-за гір. А він уже кілька рік служив у Дідушки. То він і мені сказав. "То, — каже, — газда великий, у него отари, наймитів лиш давай..." То я й прийшов суда і наймивси...

— Давно?

— Два тижні тому.

Пшелуський звертався до оточення:

— Правду він каже?

— Все правду. Все так...

— То ти був тут, як Довбуш нападав твого ґазду?

— Ає, ає... Тут, тут...

— Як же це вийшло? Тільки кажи правду, а то знаєш мене.

— Та ми доїли саме вівці під вечір. І Йван цес (показав на хлопця, Дідушкового сина) теж із нами був, помагав доїти. Дивимоси — пробігає йкийс легінь. Ми перестали доїти, дивимоси, що буде далі. А він крикнув на нас: "Лишейте молоко з дійничками та йгіт ід'хаті!" А Робчук тогди...

— Який Робчук?

— А цес, Павло. А йди суда. Пан кличют.

Із товпи виступив один.

— Ти Робчук?

— Я.

— Ти теж служив у Дідушки?

— Ає. Був-сми старшим при наймитах.

— Ти теж усе бачив?

— Ає... Вигів-сми усе.

— То кажи ти.

— А що маю казати? Претав-сми набіл, ек тот надбіг. "Лишейте, — кає, — молоко..." Я му кау: "Єк же то, лишети? Можут пси надбігти, самі вівці обернут, — то, — кау, — так не йде..." А він тогди, опришок тот, вдарив мене бартков, оту-о. Я му кау: "Шо б'єш? Я лиш си наймит. А то син Дідушки", — і показав на Івана. А він тогди, опришок, до Івана. Узев го за потилицю й питаєтси: "А де твій ґедя?" А тот тогди лиш: "Не знаю. Ци у Кутах, ци на селі". А опришок тогди люто: "Шо брешеш? Гадаш — не знаю? Я від рання на вас чатую". І вдарив хлопце балтов по голові. Хлопец упав. Я вже гадав, що неживий. А опришок тогди до нас: "Єк, кажу вам, д'хаті йдіт. А не мете йти, й вам таке буде, ек цему хлопцеві". Шо ми мали гієти? Ішли ми д'хаті. А в хаті він звелів нам усім лізти під лавицю.

— І ви лізли? — вирвалося у когось із товпи.

— А шо робити, ек у него і пістолі, і рушниця, і балта, а у нас і прута в руках нема.

— А де ж справді був Дідушка? Невже в Кутах?

— Не. То хлопец лиш так ісказав. Ґазда був на варті. Вівці там стригли, то він коло того.

— А як же Довбуш його знайшов? Ви сказали, де він?

— Ні. Ми не говорили. Бігла дівка, а опришок переймав, ударив раз у лице, то вона й сказала. Аж ту і сам Довбуш прийшов іше з одним опришком. Чорний такий, низький. А тот перший білевий, молоденький. Довбуш посилає того білево-го: "Іди скажи Дідушці, най ідет ід'хаті. Пан, скажи, йкийс приїхав". Тот білевий побіг, а Довбуш із тим чорним пішли д'хаті.

— А хто був там, коло Дідушки?

— Та були наші наймити. Отцес Марко був.

— Ну, тепер ти кажи. Я хочу знати все від очевидців.

— Та й що... Прибіг тот білевий ід'нам. Каже ґазді: "Іди, — кае, — до пана, твій пан приїхав із Кутів". А ґазда тогди: "А йди собі. Або мені пан дивний? Не маю чесу". — "Та-бо йди. Казав — конче..." — "А ти, панський наймитчуку, ше меш мені тут... Забирайси гет із своїм паном, бо кутюгами му травити". А опришок тогди вдарив ґазду плясом сокири по голові. Але ґазда були моцні, то не впали, лиш таки до опришка. Узели го попід сили, а на мене кричют: "Не дай мене". Я підбіг до опришка та й ухопивси за ліву руку, а він мені балтов по голові. О, знак, — і нахилив голову, показуючи велику ґулю. Сам гигакав при тім, наче йому було весело, що таку здоровенну ґулю заробив.

— І що ж тоді?

— Укік-сми...

— Добре. Тепер ти, Робчуку, кажи.

— Та й шо? Привів тот білевий ґазду д'хаті, а Довбуш тогди: "Ага, пане Діду! І ти тут. А я ті не прислав на знак чепелика, аби ти мені дав терх сиру? А ти не дав та ше казав, що мою голов даш до Станіслава?" І вдарив балтов у груди, аж ґазда застогнав. "Пізнаєш мене, Олексу? На, рубай мою голов! Обіцев-єс повен наголовник червоних, аби мене йми-ли. А от я тебе скорше ймив..." і вдарив другий раз так дуже, що ґазда впав і сконав... Опришок, отой чорний, припав із пістолем, хтів ше стрілити, але Довбуш не звелів: "Не тра гуку робити".

А тут білевий тот веде сина Дідушкового та й цього Андрія із жінков. Довбуш завидів сина.

"Ано-ко з'єжіт їх двох, гедю із сином, плечима". Іван плаче, бо гадає — смерк. Але опришки поклали го на землю й з'єзали з гедем. Довбуш тогда узев за посторонки однов руков, піднев їх обох високо, трусит там ними угорі й кае: "Отак в'єже Довбушук, пане Діду".

Та й шворкнув відтак ід'землі.

Пшелуський зробив великі очі.

— Підняв таку тушу, як Дідушка, однією рукою? Із сином?

— Ає... Бігме Боже... Самий-сми вигів. Та й оці всі вигіли.

Наймити загули, що справді так було. Пшелуський тільки хитав головою.

— А як же він кинув їх, батька із сином, на землю, а син живий zostався?

— Бо він, проше пана, попав на зверхе, Іван ніби. А коби успід — і мокрого би си не лишило. А так лиш линви пукли та й устав він із геді, ніц му си не стало. Тогди Довбуш до него, до Івана: "Де ваші коні? Мені тра пару коней". А Іван кае: "Не знаю... Дес, видеv, у царинках". Тогди Довбуш до цього Андрія: "Іди за кіньми". А цес Андрій: "Я, — кае, — мельник, а не слуга". — "О, йкий ти великий пан", — так сказав Довбуш та вдарив Андрія балтов, аж тот упав. Андрііха скричала, а чорний опришок її балтов, аж і вна впала. Потому до нас — і до мене, й до цього Семена: "Вилазіт з-під лавиці та йгіт по коні".

Ми побігли по коні, але таки-сми направду не знали, де коні, та ходимо царинками, шукаємо.

А Довбуш тим чесом велів палити домівство. Виходячи з хати, заковтав бартков по лавиці й ізрик до всіх наймитів: "Чюєте! Абе-сте за мнов не гонили. Та й не кажіт нікому, що я був..."

Опришки вже підпалили хату, пішли палити стайню — аж там коні. Довбуш узев пару коней, велів Дідушковому синові йти за собов.

Пшелуський підманив до себе хлопця.

— То тебе Довбуш узяв із собою?

— Ає...

— Ну. А потім?

— А витак пустив... "Вертай, — кае, — ід'хаті. Та як будеш, — кае, — отаманом, то абе-с за мнов не гонив".

Пшелуський звертався до наймитів.

— А на тих коней Олекса клав здобич? Гроші, одежу — усе? Клав?

Всі слуги підтвердили, що не брав Довбуш ні одної тріски. Здвигнув пан Пшелуський плечима і не міг зрозуміти.

XXVII

Олекса бистрим маршем ішов до Ясеня. Йому здавалося, що тепер, коли все вияснилося, коли від подорожі відділяє всього кілька днів, Єлена, мабуть, опритомніла й буде тою самою, якою була давніше.

Але перемін жодних не помітив. Та ж байдужість, та ж рівнодушність. Їхати то їхати, а zostаватись то zostаватись. Все одно.

— Ти рада, Єлено, що таки врешті на твоє вийшло?

— Рада...

Але в погаслих очах не світиться ні радість, ні смуток.

Гірко Олексі. І знов таке почуття, що посвяту не оцінено. Коли би не Єлена — таки ж не кидав би своєї справи. То дрібниця, що Пшелуський та інші. Набрав би ще людей і воював би. І коли тепер віддав поле, а з ним і честь ворогові, то се виключно ради Єлени — так бодай здавалося Олексі.

І от всі ці жертви не оцінено... Можна було їх і не приносити.

Але раз слово сказане — треба його держати. Велів жінці збиратися, бо вона ще нічого й не розпочинала. Сам їй помагав — і вже переймався хазяйськими інтересами. Опришок, як у нього що ламається чи псується, не робить собі з того жадного фрасунку. "Ет. Пусте. Ше добудемо..." Коли ж що ламається у ґазди — сей не може собі того простити: значить, не доглядів або не вмів.

Навіть у гості пішов Олекса разом із Єленою, так ніби вже був ґазда, а не опришок іще. Ващук Федір справляв хрестини, то запросив і Довбушів обох.

Зійшлися люди, все так по-смирному, спокійно, без оприського гуку, без стрілянини. Відвик якось Олекса...

Оприська гулянка гучна. За пару годин опришок хоче набутися на цілі місяці, отже, йому треба, щоб кожен мускул, кожен нерв не zostалися в бездіяльності, кожне найменше почуття щоб було задоволене. А тут сидять люди, балакають, зрідка вип'ють,

знов балакають. Знаходять приємність в цій послідовності.

— А знаєте, пане ватажку, — говорить між іншим Ващук. Він уже підохотився трохи, частуючи. — А знаєте, кого-сми вигів у коршмі, ек ходив за горілков!

— А кого?

— Сигіцького Дувида.

— Ов!

Дувид — то був відомий сигітський і ясенівський пачкар, контрабандист і один із контрагентів Довбуша. Частенько скуповував у Олексі всяку здобич і непогано платив. А головне — не торгувавсь. Натура була широка.

Олекса згадав, що Дувид зостався ще винен кількадесят левів, отже, попросив Ващука закликати Дувида сюди.

Ващук пішов і скоро явився з Дувидом.

Се був високий плечистий жид із смілим поглядом, рішучими рухами. Він ніс наповнені чимось бесаги. Увіходячи до хати, став на порозі і, наслідуючи найкрутіший акцент своїх земляків, наспівував:

Олексичку Довбушю,

Ти не знаєш, що везу?

А я везу кунички,

А я везу білички,

Ще й рибку суху.

І реготався на всю здоровенну й широченну свою глотку. Гуцули теж сміялися, бо це був усім відомий жарт про одного купця з Маняви, який усе хвалився, що Довбуша не боїться, що він завжди його обдурить та й таке.

То він раз їхав додому із крамом, і вже йому залишилося дуже близько. Він навіть посмілювався настільки, що заімпро-візував собі цю пісню.

А Довбуш вийшов з-за кушів і забрав у нього весь товар. Просто тому, аби довести, що Довбуша декому таки слід боятися...

Це стало скоро відомим по всій Гуцульщині, і не раз у корчмах підохочена гуцулія підспівувала своєму орендареві: "Олексичку Довбушю!"

Товариський і веселий чоловік був Дувид. Одразу став членом компанії, частував усіх горілкою, що приніс їй цілий боклаг, висипав із бездонних своїх кишень ласощі для жінок, співав гуцульських пісень, співав єврейських...

Було весело. І тільки одна особа тут наче з іншого світу — це Єлена. Сказав їй чоловік іти в гості — встала, готова йти. Здивовано сказав їй, що треба ж убратися, в люди йдучи, — убралася не цілком дбало. От прийшла, сидить. Дадуть чарку горілки — вип'є. Ще дадуть — ще вип'є, але, видно, це не робить на неї жодного впливу. Тільки біле обличчя почервоніло трохи.

Вже коло неї ґаздиня й ґазда, сусіди, а вона відповість, що запитають, або подякує і знов мовчить. Так і махнули на неї рукою, веселилися, як хто вмів.

Дувид усе частує Олексу.

Воно ніби так і підходить за рангою, але-бо в його настирливих частуваннях Олекса

ще щось відчув. Здалося, ніби Дувид для чогось хоче зробити Довбуша п'яним. А сам не п'є.

Олекса рішив вивідати, що в Дувиді на думці. Тому почав удавати п'яного. Це було тим легше, що таки й справді було випито чимало. Чимдалі, тим Олекса був п'яніший, і нарешті розварився зовсім.

Тоді Дувид відвів його вбік і почав здалеку. Олекса знав, що у гуцулів така вдача, і оце гуцульські євреї її перейняли — чим важливіша справа, тим більше здалека її починають.

От і Дувид почав скаржитися на тяжкі часи, на погані заробітки, на загальні утиски, які от, мовляв, торкнулися і вас, пане отамане.

— О, я знаю, ек то за вами, пане Довбуш, вганеют, знаю. І смолеки, і волоська хоругов, і надворні міліції, а оце і на Угорщині, й на Волощині приготовлено на вас дещо. Знаю я, все знаю... Знаю, може, й те, чого ви не знаєте, — казав Дувид і моргав одним оком.

Очевидно, натякав на спілку Дідушки, Мочернака, Дзвін-чука. Олексі хотілося сказати: "А я знаю те, чого ти не знаєш", — але задержався і вдавав п'яного далі.

Нарешті Дувид підійшов до суті. Показалося, що він хоче взяти підряд на Довбушеві трофеї. Пропонує зараз більшу суму, а за те Довбуш віддасть йому усе, що здобуде за рік, властиво, за сезон.

— Я знаю, що я страчу, я знаю, але я вас люб'ю, пане ватажку, і хочу вас піддержати, бо коло вас трудно.

Гендель собі був як гендель — кожний хоче заробити, — але чомусь Олексі стало наче гидко від того. Та проте він рішив гроші від Дувиді таки взяти, бо грошей треба зараз. Є там приховані в різних місцях гроші, але то нехай на тяжкий час. Та ще за ними йти — а ці самі в руки йдуть.

Вдарили з Дувидом по руках, запили могорич. Дувид сказав, що завтра принесе частину грошей, а частину згодом. Довбуш поставився рішуче: або всі, або нема згоди.

— Ти знаєш, яка моя здобич. Вона така, що відразу тисяч левів. От ека моя здобич! Я ек піду куда — я вже знаю. О, я вже знаю це.

І почав немилосердно хвалитися. Це було так по-гуцуль-ському й так похоче на п'яного, що Дувид не міг мати жодних сумнівів і згодився виплатити всі гроші не завтра, а таки зараз, в надії, що п'яного чоловіка можна буде обшахувати.

Пішли до Олексової хати, й там серед ночі Дувид бистро сипав і рахував гроші. Але обшитати йому Довбуша не вдалося, бо кожен раз, як цифра мала охоту перескакувати, Олекса хапав за руку Дувиді й вказував на помилку. В загальному торг був удалий.

На другий день Олекса пішов з хлопцями до Ямної. Хотів зробити сестру посередницею зв'язку з краєм.

Баюрак просився скочити на одну добу до батька, до Дори.

Олекса відпустив його.

— Ек прийдеш, підемо до Мочернака, відтак на Дзвінчу-ка — й кінець.

Олексою почала оволодівати нетерплячка. Скоріше би вже закінчити це й

розпочати нове життя. Відлетіли вже кудись далеко всі плани, всі опришківські настрої. Оце з цими трьома багачами хотів закінчити. Онуфрака би ще прощупати, чим він дихає. Може, і його до цієї компанії прирахувати... Але Олексі було спішно, і він на Онуфрака махнув рукою.

У Ямній було мало що робити. Сестра нарікала на Олексу.

— Не бійси, сестро: скоро я ті твого сина поверну, — й оповів їй своє рішення.

Думав, що сестра зрадіє, а вона почала лаяти його.

— Стег го з ґаздівської дороги та й кидаєш. То він хуч при тобі був, я знала, що таки ти го догленеш, а тепер куди він? Д'хаті му вертати не мож, від ґаздівства він уже відбивси. Ме шукати йкого енчого втамана, та ше го вб'ют.

— Шо ти за ним, йк за малов дитинов? Він, Богу декувати, вже такий, шо й сам себе прогодує.

Але матір уговорити було трудно: їй все здавалося, що Павлик ще хлопчик і без мами він ніяк обійтися не може.

Вернув Василь. Переночували й пішли на Микуличин.

Мочернака застали сонного й так сонному й одрубали голову. З майна Олекса нічого не брав. Хлопці взяли, що попалося під руку: рушницю, котел, кілька талярів, але більше Олекса не дав нічого брати, велів палити хату.

Це все зробилося так бистро, що завзяті микуличинці не встигли й збігтися. Позбігалися вже тоді, коли хата надобре горіла, а опришків і близько не було.

Місцевий парох, заповняючи згодом метрику вмерлих, у рубриці "рід смерті" проти прізвища Мочернака записав: "Убитий розбійниками".

Олекса спішив. Ще один — Дзвінчук — і розрахунки з польським краєм, справи з опришківством закінчено. Десь на нових місцях нові люди, нові стосунки, нове тихе життя. Вже скоріше б, скоріше розпочати... Зараз.

Чому я, властиво, так спішу? Чому я взагалі йду на того Дзвінчука? Навіщо він мені здався? Я ж іду в далекі сторони, де вже ніколи нічого про Дзвінчука не почую, ні він про мене. Властиво, він нічого мені ще й не зробив — хіба що бовкнув ото язиком, але мало чого говорить. Чи не краще вернути оце зараз до Ясеня, забрати Єлену — і гайда. Все готове. Сідлай коней і їдь.

Але чомусь не вертався і біг, біг до Космача.

XXVIII

Штефан Дзвінчук досить пізно прийшов із панської косовиці, бо хоч і говорив пан Колендовський про велике благо, про свободу від панщини, але поки що з того нічого не було видно, й ходив Дзвінчук на панщину, як і всякий інший.

Перша вістка, яку чув, прийшовши додому, — це батько оповів про страшну смерть Мочернака.

У Штефана завмерла душа. Очевидно, се Довбушевих рук діло. Але як се розцінювати? Чи то звичайний грабунок, чи, може, початок Довбушевої помсти? Штефан нічого не казав дома про свою угоду з Дідушкою й Мочернаком, про бесіду з Колендовським, отже думав, що ніхто нічого не знає. Тому й зараз зробив здивований

вид.

— За що він го вбив? Видев, зрадов мусив іти на него Мочернак.

Батько з гнівом обірвав:

— Чо криєш? Чо ховаєш? Ци не знають люде, що й ти з Мочернаком у згоді?

Штефан видивився. То й батько знає? І каже, що й люди знають... Та як же це?

Карти було розкрито, приховувати більше нічого. Штефан перекинувся на зухвалість.

— Но, на мене най воруетси. У мене пістолі! — і показував пістолі за ременем. З тої пори, як побалакав із паном Колендовським, вже нікуди не виходив без зброї. Навіть на косовицю йшов із пістолями. Іншому, може, й не дозволено б, але Дзвінчукові можна було. Аж люди дивувалися.

Батько хвилювався.

— А у Мочернака, гадаш, не було пістолів? Ой, не безпечси, Штефане, на свої пістолі... Чіму ти поліз тудя? Чіму пхаш свої пальці межи двері? Бити тебе та й ще бити...

— Єк Бог даст, — ні з того ні з сього говорив Штефан, ідучи, видно, за ходом своїх власних думок.

Він удавав перед батьком, що не боїться, але в дійсності страх, безконечний страх заволодів ним цілковито. Ще нічого вони втрюх не зробили — а вже Довбуш не чекав, уже налетів, як орел — і вже нема одного. А може, й Дідушки нема, й оце прийшла черга на нього, на останнього?

Внутрішньо тремтів, лиш не хотілося показати того назовні. Каявся вже, що дався підмовити Колендовському, що по п'яному ділу впутався межи тих багачів.

Чекаючи, нім баби зладять вечерю, сів на хатнім порозі. Нерви були напружені, й вухо ловило найменший шелест.

Коли нараз загавкав пес. Дзвінчук скочив, глянув крізь розчинені сінешні двері — і завмер. Три постаті рівним бігом наближалися до хати.

Дзвінчук зачинив і засунув двері, а сам тремтячими руками почав лагодити пістоля.

Довбуш із товаришами підскочив до вікна. На пса не звертали уваги, бо то був дуже малий.

В хаті світла не було, то навряд чи опришки що побачили. А з хати було видно, як три чийсь голови припали до вікон.

В хаті були тоді, окрім батька Штефанового, ще мати Штефанова й жінка. Вони перелякалися й так стояли серед хати, дивлячись на Штефана. А він до хати не входив і все показував їм якісь перелякані і нетерпеливі знаки.

Батько ні до чого не мішався й сидів коло столу, понуривши голову.

Олекса підійшов до дверей і застукав:

— Ей! Утворей!..

Мати Дзвінчука дивилася на сина. Той енергійно й часто махав сукою: ні-ні-ні...

— Иой, Госпідку... Єк ми можемо вас пустити, коли ми не знаємо, хто ви є.

— А Штефан де?

Знаки Штефана набрали блискавичної швидкості: ні-ні-ні.

— Штефан на косовиці у пана.

— Ой, брешеш, стара! Він ту. Я вигів, ек він ід'хаті йшов.

— Змилуйтеси, люди божі! Ой людонькове — рету-уйте!..

Олекса глянув кругом, побачив заворітницю, що лежала серед двору. Взяв її і почав підважувати двері. Дерев'яний засув почав виривати скоби, й двері відхилилися.

Олекса кинув дрюк і, дуфаючи на свою силочку, натиснув могутнім плечем. В цей момент у щілинку, прямо в упор, вистрілив Дзвінчук.

Олекса впав, зразу впав. А, падаючи, залааявся і чомусь по-волоськи. Хлопці кинулися до Олекси й відтягли його геть від дверей. В хаті кричали всі.

— А, дідьчої матері опришки! Збирайтеси, ми, геть з мого обійстє, бо перестрілею усіх, ек кутюг!.. — кричав Дзвінчук, але не стріляв чи й не міг, бо руки ходили ходором. Зрештою, він нікого не бачив, стоячи в сінях. А до хати увійти боявся.

Олекса велів хлопцям палити садибу. Хлопці, перелякані й перелякані тим, що сталося у них на очах, і не вміючи ще нічого розцінити, тремтячими руками почали кресати вогонь. Та чи кресала були масні, чи просто від страху не попадали, але вогню не було.

Коло Олекси набігла вже велика калюжа крові.

— Ой видев, сильно він мене поранив,... Але я ше би міг піти вицив... Лиш не зможу нич нести... Узьніт рушницю... рогатину... пістолі...

З великим трудом підняли хлопці Олексу й повели. Самі йшли й тремтіли... Кинути б і бігти, бігти... Бо ж як бахне в спину...

Але не кинули й вели, просили, щоб поспішав. А у нього вже ноги плуталися і не міг іти. Пес Дзвінчуків ішов за ними і тявкав безперестанно.

Штефан чув це гавкання, що віддалялося, й насмілився вбігти до хати, але вже було темно, й нічого не міг розглянути.

Боячися, що опришків ще багато сидить у лісі, Штефан вирвав заднє вікно й вискочив туди. За ним мати вилізла незграбно, хлипаючи, але боячись заплакати голосно. Виліз і батько. Зосталася сама жінка.

Старі Дзвінчуки сховалися в кущі. Штефан побіг до села. Властиво, до найближчої хати. Стукав, не міг достукатися. Кутюги гавкали, аж переривалися, — а ніхто не виходив. Штефанові здається, що то умисне, що ґазди дома, лиш не хочуть наражати собі Довбуша.

Побіг до другої хати. Там йому сказали, що всі мужчини на панській кошениці, там, мабуть, і заночували.

— І економ там, — чомусь додали.

А Штефанові здається, що це не дурно, що це натяк: іди, мовляв, одразу до гайдука, бо з селян ніхто з тобою зв'язуватися не буде.

Штефанові стало дуже страшно. Він мотнувся в кущі.

Присів. Серце билосся невиносно. Мацав пістолі нервовим рухом — чи тут. Набити

б...

А як набіжать гурмою, побачать кущі? Не треба бути дуже мудрому, аби догадатися, що він, Дзвінчук, тут, у кущах... Кинуться... знайдуть... Ні, краще на людях.

Вискочив із кущів і біг у напрямі до села. Але лякався дуже великого відкритого простору, повертав назад і знову пірнав у кущі.

Так метався кілька разів, не знаючи, що з собою почати. Але нараз згадав щось і побіг до корчми.

Як він не придумав раніше? Таже там можуть ночувати люди. Багато-багато людей там ночують. Серед них забігти, лягти між ними й заховатися, вкритися сардаком, щоб ніхто не впізнав. Побіг, прихилиючись й стараючися зробитись найменш помітним.

У корчмі людей не було жодних, тільки троє вартових, що ото їх приділив пан корчмареві, маючи на увазі такі скрутні часи.

— Бійтеси Бога! — кричить Штефан. — Ідіт ід' мені, бо мене напали опришки.

Люди відповідали, що вони б раді, але їм же звелено вартувати корчму, а не Штефана Дзвінчука.

Вискочив сам орендар. Він чуйно почав тепер спати.

Пани орендарі... То колись завалювалися з вухами в бебехи й спали аж до пізнього ранку. Тепер не засплять.

Вискочив, бо вже крізь двері зрозумів, у чому річ. Лаявся, бризкав слиною, кричав, грозив... Йому здавалося, що вартові врахують момент і кинуть корчму.

Штефан не міг дослухати до кінця, страх його гнав. Побіг селом і стукав до кожної хати. Побіг до церкви й хотів бити в дзвони, але сторож його схопив за руки.

— Може, ще нічо й нема, а ти усіх скорнееш.

Штефан просив дати знати єгомостеві, а сам побіг, побіг іще в пароксизмі страху, аби далі, далі від своєї хати.

Олекса не міг іти, обвис на руках у товаришів. Вони взяли його на руки й понесли. Але довго не змогли. Та й Олекса сказав:

— Лишіт.

Спустили отамана на землю. Важко дихав.

— Це вже, видево, моя смерк... Йгіт ви самі... Рушницю мою ти бери собі, Васи... а тобі, Павле, пістолє...

На Олексі блищала позолочена ладівниця.

— Може-бисте, пане отамане, мені цесу лагівничку подарували? — сказав Орфенюк.

— А тот хрестик із богородицького двора, може-бисте, мені дали? — похопився Баюрак.

Сумно посміхнувся отаман.

— Най буде при мені... Може, я си відкуп'ю за того.

Хлопці не могли більше чекати. Їм здавалося, що вже весь ліс оточений людьми й що тікати вже пізно.

— А йгім, — прошепотів Баюрак.

— Прощайте, — ледве чуто сказав Олекса й закрив очі.

Хлопцям здалося, що він умер. Орфенюк хапнув оберемок хворосту й кинув на Довбуша. Баюрак собі. Кинули ще по два оберемки й побігли...

І залишався великий отаман опришків сам у лісі.

XXIX

Сіріло. Тихо проходив лагідний гірський день. Похилі верхи космацькі світлішали й поволі, мов з-за темного екрана, показували контури свої. Он Зелень... Так гора називається, на якій розложився сам Космач. По узбіччях — хатки, хатки, а вже далі, під вершок, і нема. На захід висока Шекалівська, вона найкраще освітилася, і вся вже виступила на тлі неба. А на схід іще темніє найвищий тут непривітний Грутіль.

Скоро зійде сонце. Вже радується небо на сході, міниться й грає урочисто — а отаман і не бачить цього останнього сходу сонця у своєму житті. Очі його закриті, й тільки туга, туга велика роз'їдає груди.

Відходить життя... Могутні мускули ослабли і не можуть навіть поскидати цього пруття, яким прикидано ватажка. Груди, що на них, як на наковальні, можна було залізо кувати, важко підіймаються і десь там хриплять та клеочуть усередині.

Відходить життя... Від зрадницької кулі. Кінчається саме тоді, коли хотів переступити поріг і розпочати новий етап, нову сторінку перегорнути...

Значить, не хотіла мене доля газдою... Опришок-сми був — опришком і вмираю. Лиш шкода, що не довершив усього, що хотів... Не здійснились мрії високі, не прийшли до skutku великі задуми. Узався за те, чого не могли підняти мої плечі — і от... вмираю. Не Штефанова куля мене устрелила, а роздавила мене великість почину, на який іще не прийшов час.

На все свій час, на все свій час — і от приходить мій... Прощайте, мої гори, зелені мої верхи, — вже мені більше вами не ходити.

Вітре полонинський чорногірський, вільний мій товаришу! Гуляли ми з тобою, буйні обидва, по безмежних наших просторах — тепер... не обвієш уже більше ти мого обличчя, не принесеш запахущих хвиль здалека у груди...

І трембіта вже не прозвучить для мене, тисячу разів відбиваючися від мрячистих верхів... вівці не заблеють... не задзвенить більше пісня шуварів і трав полонинських. Прощай, прощай все...

І ви, люди... За вас погибаю... Хотів вам принести сонце в повній пригорщі і свято... А ви — випхнули мене одного, як у море, як у піскову пустиню, й спішно замкнули двері. Борися, сказали, сам... Як переможеш — одчинимо двері й пожнемо плоди трудів твоїх. А як погибнеш — ну, що ж... одним фантастом менше стане на світі, зате ми чисті і невинні зостанемося в очах начальства свого...

Нема жалю до вас, люди, і гніву нема. Не проклинаю вас, але і не благословляю. Такі ви єсте, такі були — такі і будете довіку. Дозвольте розп'яти свого великого, а потім увінчаєте пам'ять його красивими легендами й піснями поетів своїх.

Відходить життя... Разом із цією кров'ю, що витікає... разом із хрипом дихання. Хто би задержав? Хто би схопив у міцні долоні його... життя, і не пустив?... Щоб зірватися

знов, могутньому, на ноги і крикнути своє "Стій!", — від якого лист із дерева паде.

Ні... не для того... Щоб тільки ходити... Най розбитому, най покаліченому, але аби ходити, бачити, як сонце встає, чути пташини щебет, шелест смерекової хвої і шум снігових потоків із весняних гір.

І ніхто... ніхто не затримає, ніхто не задержить... Скоро, скоро піду... Все так само будуть спадати потоки з висот своїх у безодне... Все так само буде Черемош нести запінені хвилі свої й бити ними в скелю під Сокільським, кипіти у Ворот-цях, тріпати дараби гуцульські на рвучких хребтах білогнівних. Говерла покриється шапкою снігу і довго не зніме її. Чорногірські печери і пасма гір...

...І поплелися, понеслися перед остеклілими очима ватажка довгою низкою всі оті гори, якими так любив ходити й приріс до них кожною частинкою серця свого. Нарисувалися панорамою, пройшли танком співучим, і кожна з них зазвучала окремо... відспівала останню свою умираючому ватажкові.

Зрадливий Стіг... Ти, могутній, мовчазний, віки-віків неприступний ні для кого — чого ж ти зрадив і допустив до себе ляхів із смоляками, щоб вигубили там, під тобою, — кого? Цвіт свободолюбності гуцульської. Пісню їх грядущої волі.

А он Ладескул із-за Стогу виринає. Цей уже смирніший. Чув він і звуки трембіт, і овець вечірнє блеяння. Мало хто сюди заходить пасти, самотно тут звучить пастуша флюяра, і скоро восени тікають звідси стада.

Чивчин — о... той весь уже в полонинах. Звичне діло. Скучає він, коли не тисячі на нім пасуться — для кого, каже, я й готував тоді трави свої?... Листун на границі Волощини. Забіжи за нього — і ти вже в чужім краю.

А ви, стократ прекрасні Шпиці... Не побачити мені вже вас... Як хлопцем прийшов я туди уперше... Мов вишкірені зуби якогось поваленого на землю чудища, стоять ребра, а між ними похило і трави. Зелені-зелені...

І малий Олекса взяв тоді камінь, який тільки подужав, і покотив. Дивився, як він котиться, і скаче, і підстрибує, і ломить кущі жерепу, що постелився на узбіччі. В'їдається в ті кущі, як розлючений кінь в ряди ворожої армії, але не знає, що жерепу зрадливо ніщо у світі не подужає. Простягає він звідусюди змії-руки свої, хапає, затримує... Рве камінь ті пута тисячами, а нові тисячі знов устають, знов влипають, вертаються разом, душать, давлять — і знеможений камінь тихо гасить свій полумінь лету десь у зеленій непроглядній гущавині.

О-ой нічого вже, нічого я більше не побачу. Хоч би сонце ще раз уздріти, сонце... Навіщо хлопці так погано мене поклали, що я не можу бачити сонця.

Поворухнувся, напруживши всю велику силу свою. І здавалось йому, що скала би здвигнулась від того зусилля і натиску, — а воно лиш потремтів трохи накиданий на тіло хворост, і не впала ні одна галузочка з нього...

А може, вже було сонце, тільки я його не бачив... А це знову зайшло... Бо то ж так давно-давно сталося, що убив Дзвінчук Довбуша... Ледве сягає пам'ять...

Умирав Довбуш. Умирав у повній свідомості, вповні чуття. Знав, що вмирає, бачив, що вмирає, чув, що вмирає. І не жаль було йому нікого і нічого. Кидав усе без жалю.

Навіть коли згадував Єлену — не було такого дуже гострого болю в серці. Було шкода, що от задав вірній дружині стільки горя: втратила дитину, втратила чоловіка, але... може, ще й потішиться, їй же тільки гідзи треба...

І згадував гори, дику самотність віддалених пустель, згадував, як звук киненого каменя здається громом і гасне. Таке знав у ній, у цій бездонно-глибокій, віками накопиченій тиші. Згадував і ставив себе перед тими божествами величі — і туск незмірний брався душі, і вити хотілося, як самотньому вовкові у сніговій пустині.

І знов, і знов переживав ті почуття, що розпирали колись груди, коли ото вперше сам, молодими дужими ногами заходив десь далеко-далеко, не знаючи й куди. Кругом дикі скелі по-вишкіряли обнажене каміння своє, верхи, незнайомі потоки... Он розступилися гори, кітловину зробили, а в кітловині тій велике озеро. Сім гір висять над ним безмовних і наказують вічне мовчання. Сім верхів уп'ялося в далекі небеса, у мряках погубили шпилі свої високо... Що це за гори? Як називаються й чи називаються як? А може, тут не ступала ще нога людська, і це він, Олекса, перший з двоногих істот потрапив на цю землю сміливо. Чи чули ці гори голос людський коли? Що, якби крикнути, порушити цю самовпевнену безконечність? Чи не стряслися би гори, й чи не впав би камінь отой прямо у воду?

І набирає повітря у груди Олекса і... страшно стає... А що, як із отієї темної ями між скелями вилізе потвора з сімома головами, з очима як тарелі, з зубами як вила добрі. А що, як полум'ям ригне й спалить смереки оці, а з ними разом і Довбуша малого?...

Але молодий Довбуш не хоче знати страху і кричить. Опришківським покриком, що навчився його від старих ватагів, коли ото вечорами, при світлі ватри, оповідають молодекам про старовину, ек то було май давніше, екі-то люде були...

Сто разів відбився крик молодий від сих невідомих скель невидимою луною. Мов м'ячем, перекидалися гори тим криком; я кинув до тебе, а ти до неї, а вона ще туди, а там назад, і ще вперед... назад... Чого не кидаєш вже швидко? Чого пускаєш униз? Хапай, переймай — он упав уже людський звук униз, покотився в щілини міжскельні, в темні вузькі ізвороти, що дихають вогко й згнилий запах виносять на тепле сонячне повітря...

І дивиться молодий Олекса зухвало — ану вилазь, драконе з сімома головами. Чи не почастану я тебе оцією дубинкою?

...Любив, ой, як любив ходити невідомими місцями, звідувати ніколи ще не звідані гори. Як попадав на Угорщину або на Волощину, то цілими тижнями блукав по горах, не знаючи, як їх назвати. Але завжди добре запам'ятовував і місце, де вони лежать, і вигляд кожної гори, кожний вигиб рельєфу, кожну примітну лінію. І так умів усе розповісти, що коли потім зустрічав вівчарів, то вони зразу пізнавали.

— О-о! То ти коло Капуля був. Капуль — той верх у нас сі називає. А ото що, кажеш, широкий — то Томнатик.

— А ше, брачкики, дві ріки з-під онного верха витікают...

— То Лучина, верх. А річки тоти — Молдава й Сучава. Коло самої семигородської границі Довбуш знає верх Рареу, а обіч — Остру. Далі не бував... ще би подивитися на

Семигородські гори... треба буде колись... Буковинські я знаю... Немає у них там таких високих верхів, як наші. А проте... От є там гора одна — Джумалеу прозивається... А має вона три верхи. Південний верх, найнижчий, носить ім'я, як якийсь архангел з Апокаліпси, — Вернаріель. А північний верх — Аллуна, той вже вищий. І найвищий середній. Називається Калду. Так отой Калду, мабуть, мало чим нижчий нашої Говерли.

І нараз свідомість пронизала думка — але ж бо я вмираю... О-о-о! О-о-о!..

Чому ж так довго, так безконечно довго? Тисяча літ минула з того часу, як я хотів убити Дзвінчука, а він натомість убив мене. Оце, мабуть, і єсть оте: хто підняв меч — від меча й загине...

Нехай і так. То хоч би вмерти вже до схід сонця, поки не прийдуть сюди люди... Щоб не дивилися на безсилість... щоб у пам'яті їх я все zostався дужий і непереможний.

...Усі ті, що так боялися, прийдуть і насміються... Пани прибіжать подивитися... Зарегоче і штовхне чоботом:

"А що, опришку, ти єден збую, лотре, пся крев, гайдамако! Будеш панів розбивати? Будеш? Будеш?"

Хоче скочити Олекса і відмахнутися руками. Тими руками, що гори ними валив... І... тільки стогін видобувається з грудей...

XXX

Не була милостива доля і не дала самотного скону... Он уже чує, балакають люди, ходять, шукають. І песик отой Дзвінчуків, що врятував життя своєму хазяїнові, а Довбуша знищив. Бігає, гавкає, метушиться. Як дешевий шпигун при арешті — щоб вибитися перед очі начальства, заслужити ще один пайок.

Ось він підбіг сюди, занюхав тіло і залився дрібно та часто, ніби кричачи до відома всіх: "Ось! Ось! Ось! Осьде! Тут! Сюди! Але пам'ятайте, що це я, я, я знайшов..."

І за тим собачим криком почувся такий же людський:

— Ось... Ось!.. Ось!.. Ту!.. Сюди! — близько, зовсім близько кричить хтось перекривленим ротом і підступити боїться.

Багато людей біжить на голос. Тупотять ноги. І босі, і обуті, і м'яко в постолах, і гупаючи в чоботях, і навіть шаркають пантофлі.

О... Ідуть... Наступає судилище. Останнім судом людським будуть судити зараз Довбуша Олексу. Ну що ж... Судіть. Але ні стогону, ні скарги ви від мене не почуєте.

Стали всі здалека... бояться. Ану ж бахне.

І поглядають жадібно, мов п'ють очима, випивають... Оце він, Довбуш. Так от який він... Ба який...

І егомось тут із усім почтом космацьким, і орендар Шлойме. Тільки вони ззаду всіх, витягують лише шиї з-за чужих спин, щоб хоч оком одним глянути, а як, не дай Боже, поворухнеться — дременути скільки сили.

І жінки, і дітвора. Всі з'явилися дивитись на славного опришка.

Ще так недавно виглядали з дворів, коли йшов вулицею, та шепотілися:

— Довбуш... Довбуш, ади... А вівбераний єкий. Очей сі ловит.

А тепер лежить он, як і всі, — у дубленім сардаку, в сорочці, оливою замашений і мочений у смолі, у таких же гачах. Кінчалось опришківство, то не треба вже ґазді показної вбери. Маржину нема що грідушками шовковими дивувати — вона того не потребує.

Важко дише Олекса — а ще не рветься дихання, ще могутнє серце, мов сонце, посилає рештки крові по всіх жилочках і жадібно питає: "Чому так мало? Чому так мало, коли завжди було так багато? Дайте мені крові, бо прагнуть, просять, вимагають її від мене всі члени тіла, кричачи, що холодно їм, мерзнуть вони й відмирають..."

А довкола стоїть космацька громада. Не всі, ой, не всі раді, що Довбуш вмирає — а мовчать усі.

Знайшовся хтось. Аж сам утішився із своєї відваги. Гукнув:

— Оле! Ци будеш стрілети, ци не?

З-під хворосту нема відповіді. Це ще більше лякає громаду, й відступає вона, мов під гіпнозом направленого дула рушниці.

Та вже підійшов оце Дмитро Куриляк, бідняк. Йому однаково.

— Шо ж ви, ґазди! Може, чоловік помочі потребує. Може, ще жите си вретує.

І підійшов до ватажка, нахилився:

— Брачкику, Оле... Може би, тобі... може-бес, що потребував?

— Нічо мені не тра, — почувся голос з-під хворосту. Поволі й обережно почав Куриляк скидати галуззя.

— Не бійтеси, люде, зброї нема.

Тоді почали присуватися ближче, але не зразу. І Дзвінчук тут, у товпі... Лице його перестрашене. Оглядається весь час, ніби жде, що от хтось ударить ззаду — "а оце тобі за Довбуша..."

Єгомость вертяться. Щось їх там нуртує усередині. Підійшли до Дзвінчука, шепочуть:

— Ти би спитав, чому він на тебе находив... Може, його хто намовляв... У суді так завжди питають... Це для суду...

Але Дзвінчук нізащо в світі не підійшов би до Довбуша. Міг вважати все це комедією, що ото Довбуш вдає обезсиленого, власне, для того, аби Штефан наблизився. А підійти — ого! Штефан знає, що Олекса на ведмедя сам ходив.

Куриляк поскидав хворост. Довбуш лежав на боці, під ним велика калюжа крові. Показалося бліде лице отамана. Воно було звернене вбік, де стояли люди.

Повів очима по громаді — і загорілися ті очі останнім блиском, мов кажучи: не боюся я вас, а от ви мене боїтесь.

Відшукав той погляд Дзвінчука у товпі й придавив його до землі. Не міг того винести Штефан і сховався за людей.

Єгомостя свердлували судові запити. Їх мав би задавати Дзвінчук, але що ж, коли він не хоче. Батюшка й сам боїться, але... занадто вже цікаво йому. Щоб там, у Станіславі, сказали, от хто знає усі правила.

Перехрестився він бистро кілька разів і бочком, бочком підійшов до Олекси.

— Що ти мав за справу... що ти мав за рацію на життя Дзвінчука Штефана й на його дім знаходити?... Чи тебе хто намовив до того...

Олекса згідно поглянув на священнослужителя, що мішається не в свою справу. Міг би не відповідати зовсім, але з грічності до сану відповів твердо:

— Ци намовлев, ци ні, а така мені смерк прийшла.

Піп і ще щось хотів питатися з судового порядку, але дяк смикнув його за реверенду. Це був старий гуцул з потомственої сім'ї одвічних дяків.

— Занежайте того, отче! — досить голосно сказав він. — Ви би краще, що належит до крискенцької душі...

Піп схаменувся. Справді, личило би більше виступити в своїй власній ролі. Тому спокійнішим уже голосом, ніби урядово, запитав:

— Потребуєш сповіді й прагнеш прийняти найсвятіший сакрамент?...

Довбуш Олекса промовив отакі слова:

— Сповідав-смиси й законював-смиси в той чес, у котрий поступав-сми на цесу дорогу. Бирше не потрібую.[76]

Сильно сказав оце Олекса Довбуш. Відступився в страху попик. Уперше в житті чув він такі слова. Який же сміливий справді сей Довбуш, коли йде в таку путь і сам, без Бога.

І всяке хотіло чогось від цієї сили. Он якась вертлява фігурка виховзнулася з товпи.

— Пане ватажку... пане ватажку, — і норовила так, щоби мало хто чув. — А ци не сказали би ви, де ваші скарби? Чомунь мают пусто-дурно в землі гнити? Може-бесте, сказали, а де... В котрім місці... А я би за вашу душу пацер змовив...

І тремтіла дрібненька душа. Насмілився, аж вухом нахилився над самі вуста Довбуша, але уста ті були замкнені.

...Перед очима Довбуша проповзли ті ночі темні, коли, ховаючися від усіх, прокрадаючися, ішов до відлюдних, самому йому відомих печер, відсував якісь плити і клав там заповідні бордюжки... Навіщо так робив? Не знав... Усі так роблять...

Життя здавалося довгим-довгим. Ще тисячу разів прийдеш сюди здоровий, сильний і забереш. А життя от перервалося несподівано. Виходить, рабував, і клав, і в пам'яті держав усього лиш по те, щоби передати оцій миршавій фігурці... Не варт.

А той нетерпеливився, а той тремтів... і ждав... і шепотів, шепотів:

— Так де?... Скажіть... я піду... я знаю...

— У Чорногорі в полонинах. А де — Бог знає та я. Земля з того скористає, не люди.

І твердо так, чеканно це сказав — і то були останні його слова на землі. Повернув голову й замовк, не хотів більше ні на що відповідати.

Почувся кінський тупіт. То скакав пан Колендовський.

— Здох! — ще здалеку крикнув.

Йому ніхто не відповідав. Усі дивилися, як конає великий опришок.

А він хапав уже повітря зеленими губами, здригалося останнім дрожем усе могутнє тіло. Якось довго застогнав крізь зуби, витягнувся — і вмер...

Тихо стояли люди довкола. Коли хтось один зняв кресаню й перехрестився — за ним пішли всі, і замелькали у повітрі десятки рук у білих рукавах... Десь почувся тихий жіночий плач.

І нараз серед тої тиші почувся голос старого дяка. Твердо і певно, з великим почуттям і щирістю підняв він голосом те, що мав найкращого, — молитву!

— Владико! Господи Вседержителю!.. Отче Господа нашого Ісуса Христа. Молимося — душу раба твого Олексія од всякія узи розріши і од всякія клятви освободи. Остави прегрішення йому, яке од юності, відома і невідома, в ділі і в слові. Ти-бо єдин еси могутній оставляти гріхи всякому чоловіку, на тя уповающому...

І підняв уверх руки, мов бачив там, у хмарах, Бога свого й кричав йому туди:

— Ей, Господи! Повели — да одпуститься од уз плотських і гріховних, і прийми в мирі душу раба твого Олексія і покой ю у вічних обителях со святыми твоїми.

І так гарно, так чуло говорив цей старий дяк, що заплакали, заголосили молодіці й дівчата за великим своїм заступником. Потупивши голови, стояли космацькі громадяни і думали: це ж ми, ми його вбили... Не вміли оцінити, не вміли шанувати, не вміли допомогти... не встерегли від зрадницької кулі. Ну що ж... От і маємо, що заробили. Замість Довбуша — он пан Колендовський сидить на коні, замість свободи — панську косовицю, замість опришків — панських гайдуків із нагаями...

Стояв пан Колендовський, не смів порушити урочистої хвилі. І тільки дяк, старий гуцульський дяк, взивав до небес, випрошуючи помилування й благостині для угасшого заступника народного. Кликав Матір Господню. Вона, як жінка, скоріше відчує, ближче прийме до серця.

— Владичице! Каплями, подобно дождевним, злий й малії дніє мої, літнім обхожденієм оскудлівающе, помалу іщежають уже. Предстани ми, помошнице, в сей час ужасний, внегда ізити душі од тілесе, і бісовския ізбави мя руки, яко же бо пси мнози оступиша м'я.

Обступили Олексу всякі люди... Он гайдуки панські прибігли за Колендовським... Он піп стоїть і здвигає плечима... Чи не ото все будуть пси, згадані в молитві? А може, це й про нас, панове громадо, сказане, бо прийшли ми не живого рятувати, а на мертвого дивитися.

— Обидоша мя мисленнії рикающіє скімни іщут возхитити і розтерзати мя...

Всі очі звернулися на гайдуків панських. Оце вони й єсть — скімни рикающіє. Зараз звелить пан — і будуть "возхитити і розтерзати" безсилового вожда.

— Приклони ж вухо твоє ко мні, Христа Бога моего Мати, од висоти многія слави твоея благая і услыши стенаніє конечное і руку ми подаждь.

А потім високо і сильно, не як на свої старі літа, затяг оте одвічне, що під плач починається й під плач же закінчується — "Житейське море, воздвізаємое зря напастей бурею".

Гримнула гуцулія сотнями голосів, покотився спів понад горами — і така панахида вийшла всенародна, що вже всі плакали.

Першим схаменувся Колендовський. Він скочив з коня й підійшов до батюшки.

— Проше єгомостя! Припиніть же це нарешті. Як ви дозволяєте? Розбійник — а ви...

Попик не знав, що робити. Припинити — то правильно. Але що припинити? Це молитва. Якби люди лаялися або билися, а то ж моляться.

І піп безпорадно оглядався, не знаючи, чого йому слухатися. Чи приписів земного начальства, чи гласу своєї духовної совісті.

Колендовський уже цілковито знайшов себе.

— Гей, гайдуки! Обшукать мерлого. А те он, що блищить, подати мені.

Се була та знаменита позолочена ладівниця. У пана Колендовського аж очі загорілися, побачивши таку прекрасну й дорогу річ.

— Пся крев... На дубленім сардаку хам таку річ носив, що її на срібнім панцирі тільки класти.

Гайдуки обшарювали мертвого. Грошей знайшли мало, але один з гайдуків намацав зашитий у полу сардака хрестик. Зробив це необережно — і другий його товариш помітив.

— На двох, — шепнув.

Гайдук рванув сукно, ніби не можучи розстебнути. Потім, ніби чухаючися, поклав здобич за пазуху.

Пан Колендовський організував провіз тіла по всій околиці. Приїздив, віз ставав коло церкви, а в містечку — на базарній площі, глашатай кричав:

— Ось проклятий Олекса Довбуш!.. Розбійник і лотр!.. Він пожерав людей, а тепер і його самого зніс і згладив з сього світу меч Господень... Дивіться всі й кайтесь по ньому. І знайте, що всім те буде, хто підіймає руку розбійницьку на ближнього свого і на панів, самим Господом Богом установлених.

І люди сходилися, дивилися на почорнілий уже труп. І одразу ж ділилися на дві частини. Одні мали право і силу говорити те, що думали:

— Нарешті. Нарешті сконав пес, що відбирав життя і спокій у чесних людей. Скоріше би всіх таких вивішати, щоб і духу їх не залилося в нашім краю.

А другі не сміли сказати своєї думки, отже, тільки поглядами говорили:

"Погибла єдина наша оборона. До кого тепер вдатися і хто порятує?"

Довго возили тіло. Вже засмерділося воно, й візники не хотіли їхати. Нарешті привезли й зложили ще в ратуші. Аж магістрат запротестував: до канцелярії не можна повернутися.

XXXII

А Дзвінчук Штефан став великою особою. Сам гетьман довідався про його учинок і велів судово описати всю подію в протоколі.

В колясці, як пана, повезли Дзвінчука до Станіслава. Там його безперестанно гостили пани, напували пивом, ляскали по плечі одобрююче, давали гроші. І всі хвалили, всі дякували.

Пани судові вчили Штефана, як має говорити на суді. Проробили з ним кілька репетицій, аби він не помилився і не ляпнув чого непотрібного.

В ратуші було влаштовано урочисте засідання. До зали набилося безліч панів, пань, панянок. Усім хотілося бачити Штефана Дзвінчука, що одним вистрілом зумів привернути спокій цілій околиці.

В урочистій обстановці в переповненій залі розпочиналося засідання. Перед славетними панами: Шимоном Гачковським — війтом юрисдикції польської, Михайлом Амірвичем — війтом юрисдикції орланської, Семеном Новосельським — райцею юрисдикції польської, Костянтином Салтановичем — райцею юрисдикції ормиської й Северином Минусевичем — лавником юрисдикції вірменської — ставлений був Штефан Дзвінчук для вислухання індагації про забиття Довбуша-опришка.

Надивився за ці дні на панів, звик, але й то якось омкно[77] стало чоловікові, коли подивився на таке величезне зборище.

Добре, спасибі їм, що навчили пани, як говорити. А то наговорив би певне такого...

Почалися звичайні вступні судові запити: хто, звідки й так далі. Твердо, заученим голосом говорив Дзвінчук:

— З дідів-прадівів єсм роду космацького. А підданий єсм ясновельможної єймосці пані хорунжині коронної, а теперішнього посесора його вельможності пана інстигатора коронного.

Оце хоч довідався сам Штефан, чий він підданий. А то знав, що треба йти на панські луки косити — а чий вони зараз, ті луки, і хто тепер є паном — не знав...

Головно винуватив Штефан у всьому стару Мечівничку. Це за її намовою Довбуш прийшов до Космача. Взагалі ще на попереднім слідстві казав панам Штефан, що Мечівник старий — о, то великий приятель Довбуша. В результаті сеї балачки зараз же було послано до Криворівні арештувати Мечівника, і в момент отого урочистого засідання старий уже сидів у станіславській тюрмі.

— Бо то, прошу найясніших панів, мав-сми жінку, дочку Мечівника. Та й вна, ади, вмерла, та жінка, Мечівникова ніби дочка. Тогди я си енчу жінку взев.

— Молодець, Дзвінчук! — крикнув якийсь веселий голос із публіки. Пан Бочковський замахав руками, закликаючи тим способом до тиші.

— Узев-сми другу жінку, а Мечівничка прийшла, аби я ї віддав віно. А я не хотів дати.

— Молодець, Дзвінчук! — іще зухваліше обізвався той же голос.

Тут уже і серед публіки почулися нагадування, що не можна собі з зали суду робити забавки.

Але Дзвінчука ці одобрюючі вигуки підбадьорювали. Він взагалі почував себе тепер запанібрата з усіма панами.

— Таки й не дав. Задержав пару волів і корову онну. Бо прошу ясні суди — таже клав я кошта на жінку ци не? Вна ж жила, я ї годував, зодегав, ба тото, ба сесе. То вже кошт — а ек гадаєте?

— Правильно, правильно! — одобряє вже й сам голова. — Але ви кажіть далі. Причому тут Довбуш?

— А при тому, що тогди та теща моя завзеласи за тото на мене та й удала мене

перед Довбушем, ніби я за ним ходжу й хочу го забити. З того він мав завзекіск на мене.

Про уклад із паном Колендовським Штефанові рекомендовано ще на репетиціях нічого не згадувати.

— Минулого понегівка прийшов-сми з роботи з поля. А гедя мені каут, же Довбушук забив чоловіка, і сказали котрого... Я дуже сі здивував, що того чоловіка забив Довбуш, та й сми ізрік гедеві, шо, видеv, кау, мусів зрадов іти на Довбушука. А гедя мені зговорили, аби я сі не безпечів на своє оружє...

А в тім оменті зараз пес зачев утискувати. Сигів-сми на хатнім порозі та й вигів, що йдуть три люда. Скочів-сми й замкнув двері сінні... Довбуш зачев казати, аби го до хати пустити. Я си не обзивав, лиш жінка моя та й мати казали му, шо мене нема в хаті...

Тогди він, узевши друк, заваживши двері, трохи відхилив. А витак сам собов зачевси тиснути й лізти до сіней. А я го в тім оменті пострелив. Бо я го си не боеv, проше пані ясных.

Я можу всіх опришків знишшити. Бо тоті полковники усекі та й енчя бранжя, то таки г..., проше панів.

Штефан забуv, де він знаходиться, аж потім, коли почув сміх аудиторії, схаменувся, що це ж ті самі пани полковники. Подивився на своїх режисерів — чи йому нічого не буде за таке слово... Вони кивають головами — нічого, нічого... повістуй далі.

— Та й ми усі, ек мій гедя, неня, цалу ніч не жеби ми спали, але по корчах, по бур'енах крили-сми. Однак при тім пішов-сми до корчми, ци би не дістав людей собі в допомогу. Але не застав-сми нікого, лише трьох на варті, приданій орендареві, ек то є звичай того. Тих трьох від корчми одступити не могли, а тим чесом пан Біг дня шесливого давси дочкати.

Штефан аж перехрестився, згадуючи безумну свою тривогу тої ночі.

— День шесливий отворившиси, люди з громади зійшовшиси, тут і духовні наші космацькі й орендар... Шукати по селу, по сіножатях, по хащах зачели.

А кутюжка моя подає голос. То на тот голос трафили-сми на те місце. На гони добрі від села, в хащу, під деревом смерековим знайшли ми ще живого Олексу Довбушука.

Шепіт пройшов по залу.

— Жаль, що вбив того Довбушука оцей... Дзвінчук. Краще було б живцем його взяти та привезти сюди, хоч би ми подивилися, який він. Ото, мабуть, страшний.

— Ні. Навпаки. Кажуть, дуже красивий. І одягався, кажуть, красиво — по-своєму, звичайно.

— Красивий, кажете? То тоді тим більше жалько, що не привезли його живого...

А Дзвінчук саме знов заученим голосом оповідає, у чому був убраний Олекса в момент смерті.

— Гугля дублена... сорочка в оливу замащена і в смолі мочана...

Фі!

І панянки, що вже готові були обрати собі Довбуша за героя, одразу розчарувалися, на превелику радість своїх кавалерів.

Загалом страшенно цікаво було. От, наприклад, оповів Дзвінчук, як Довбуш відмовився від передсмертної сповіді й святого причастя. Вся зала загула.

От уже правдивий розбійник! І як такого земля носила? Чи чувано таке на світі? Та такого шкода було забивати одразу. З нього би кров точити по краплі. Жили вимотувати... Розпаленим залізом пекти.

Аж не міг утихомирити голова суду, так розходилися станіславські обивателі. А Дзвінчука після того засідання мало не на руках винесли з зали. І прямо до винарні.

XXXIII

Так закінчилось життя славного опришка.

А народ не забув Довбуша і оспівав його в найкращих своїх піснях, овіяв поезією, чарівними легендами, і в очах народу Довбуш став героєм. Немає гуцула, дитини малої гуцульської, яка не знала би оповісти про Довбуша і його героїчну боротьбу з панами. Тихими вечорами зимовими, коли збирається, повечерявши, сім'я, старий дід оповідає минувшину і в тім конче про Довбуша. Не хочуть вірити люди, що Довбуш умер.

— Ой, не... Не вмирав він, лиш си приховав. А прийде такий час, що він знова устане, але тогди уже аж буде панам куца година.

І ждуть люди другого приходу свого Довбуша, аби з'явився він та зробив панам край. Кріпацтва вже нема, але пани zostалися, і треба аж Довбуша, аби від них увільнитися.

А хтось каже:

— Десь в Уорщині, за горов, у Сиготі дес, укев Довбуш Олекса свою бартку в залізний хрест. Та йк він закев свою бартку у тот залізний у хрест, то ізрік такі слова: "Єк котрий си знайдет такий, аби у сім років свого жите міг цесу бартку відкегнути, то буде такий самий у кожгім ділі, ек я..." Та й каут, що був си прибрав оден хлопец, що у сім років був відтег бартку Довбушеву з того залізного хреста. Але шо з того, коли пани о тім си довідали та й того хлопце стратили на тім оменті. Вни си спудили, аби тот не став таким, ек Довбуш був, та й томунь збавили того хлопця так агзом, докив він ще не підник. Теперки треба чкати — екис си найдет колис та викегне ту бартку. А тогди — тримайтеси, пани...

Програли тим часом гуцули у своїй віковичній боротьбі з панами, але надії на перемогу не втратили — ждуть слушного часу.

А поки він прийде — не забувають Довбуша й іменем його святять кожне примітне місце, гору, скалу, дорогу, криницю. Коло села Зеленої є гора Довбушенка, ота, що на північ від Старої Довгої, бо то є ще Нова Довга, над джерелами Прутчика. Гуцули кажуть, що Довбуш зимував усе в тій горі — "тимой та гора має його імне". Прийдіть, запитайте найменше дитя — і воно вам розкаже, як зимував тут Довбуш, мав триста кіз, бив їх та й їв з товариством, а лій забивав у бербениці й ховав у печері.

І кажуть, що той лій, одежа, збруя — "усьо гет стоїт і донині в коморах, але то усьо заклете. Єк Олекса вмер, то ті комори позамикалісі гет, плите засунулосі і так стоїт і донині. То багато йшло шукати, але то пусте".

— О... Там у скалах є багато маєтків, багато золота і у бербеницях багато козечого

лою. Раз гедя наші найшли під Довбушенков бербеницю під гачугов між корінем і втішили-си, бо гадали, що то гроші. Але див'ютси — а то повна бербениця лою козечого.

Покажуть вам і камінь той, на якому любив сидіти Довбуш.

— Єк стомивси, видко, йдучи, то сідав на тім камені.

— І на тім місці є ше камінний хрест, а на тім хресті нумир екийс. То малий хрест, невеликий та й у такім місци, що нелегко, хто не знає, відшукати.

А на полонині Кидроватій показують сідець Довбушів.

— Єк си вийде на Кидровату, то треба трохи піти у долину, й там коло гребеня на полі стоїт сідець. Тот сідець — то вирубаний камінь на чоловіка. То гет вирубано — на голов, на плечі, руки, ноги... На люльку навіть є... Так шо єк седе чоловік, то на все є вірубане місце. Лиш дуже вже тот сідець облупаний, бо его люде облупали — усе грошей шукают.

А в Синицях, що ото проти Криворівні, то є теж Довбушенки, або, як їх частіше називають, Довбушеві церкви. Кажуть, там, у печері, виробив ніби церкву Довбуш.

А в Снятинськім повіті коло села Тростянка у лісі, що називається Катерна, показують Довбушеву криницю, котру сам Довбуш викопав.

З тої криниці й тепер п'ють пастухи й рубачі воду, і на цілу околицю нема здоровішої води. І не замерзає вона ніколи, хоч яка зима люта. У великі морози люде кажуть:

— Се таке, що далі вже і Довбушева криниця замерзне.

Кажуть, що давно тут ніде не було доброї води, то Довбуш сам за одну ніч викопав людям криницю...

Дбав Олекса не тільки про своїх сучасників, але бачив на багато літ вперед. На Бережниці, що то в праву руку, йде долина. Там йде дорога.

А по узбіччі, по лівому боці, по горі, серед густого лісу, по урвищах, по ломах, є якась стара закинена дорога. А Гелета отой, що сам про себе каже, ніби він "рихтик з Довбуша йде", розповідає, хто клав верхом таку незручну дорогу, коли низом є така гарна й рівна.

— То Довбуш клав. Він знав, пощо клав.

І невдовзі довелося мені переконатися, що Довбуш за двісті літ передбачав, що буде дуже дощове літо, що з гір підуть страшні потоки, що нанесуть каміння й тим камінням непрохідно завалить дорогу на Бережниці, і хочеш не хочеш — треба буде їздити отою дорогою серед лісу.

А Гелета як побачив мене:

— А що? Знав?

А скільки оповідань про незліченні багатства Довбуша, про його комори, вщерть засипані золотом, про сховище безконечних скарбів.

— За трицет і три роки мав коли напратати...

Але що ж, коли справджуються слова, двісті літ тому сказані Довбушем при смерті: "Бог знає та я. Земля буде користати з того, не люди..."

— Ой, так, так... Немало грошей пріє там у землі, але що, коли то усьо заклете, ніхто не годен узети.

— Ає... У горах є сила грошей, шо Довбуш напретає, лиш то усьо замовлене. Є такі, шо йкби си лиш доткнув, то більше і не жив би...

От хоч би й у тій Довбушенці, коло Зеленої. Відомо, що там є комора.

— Єкби там пішов на Великдень, то там є багато грошей і діаманту, то би міг набрати, кілько би хотів. Олекса Довбуш зносив до тої комори з усіх світів гроші. Цале жите зносив. Але йкби брати, то би кікати швидко, аби осинавец не замкнув тої комори, бо би сигів там цілий рік.

Зрештою, якби мати відповідне зілля, то можна й не чекати Великодня. Так що ж, як воно однаково трудно. Он один чоловік із Ясеня мав таке зілля, шо міг туди доступити.

— Та й прийшов там, де уже було Олексове посидіне. Дивитси, а то заперта скала. То си відомкло перед ним, бо мав зело.

Прийшов там до тих склепів і дійшов аж до середини. А там... Одежа, зброя, кітли з грішми — усечіна... Та видів він там штири бочки грошей, понакривані восковими кружками. І дванаціт рушниц на клинках ше висіло. Одежа ше йкас мудрецька — лиш шо усьо уже струпіхло. На то подуй — то й розлетитси.

Він набрав повен наголовник грошей самих золотих, а сам собі думає: "Господи... Піду д'хаті по товариша, та заберемо усе, що ту є".

Ого... Прийшов відтак, але пропало. Не міг уже потрапити на то місце.

А другі оповідають, що він не ходив за товаришами, а просто виніс гроші надвір, поклав.

— Вертатиси ше — так шо ж, як на другий раз уже не міг туди дійти.

Така ж пригода, повідають, трапилася ще й з одним стрільцем. Він зайшов був під Довбушенку, дивиться, а там плита в однім місці відтає. "Ано-ко я відваджу, — гадає. — Шо там є".

Дивитси, а то є печера. Увійшов він туди — а там повно збруї усекої, одежі, грошей — усекого багатства.

Так роздививси він, є шо брати на дев'єтеро коней.

Він роздививси добре усюди, а видтак скегнув із себе, не дивуйте, гатки і набрав грошей, шо лиш міг, та й пішов д'хаті.

На другий день вернувся той стрілець з дев'єтьма кіньми й з людьми, шукає тої комори — ого! Пропало! І сліду не було...

Як бачите, трудно використати оті багатства. Тим більше, що точно не відомо, де шукати, — гора велика.

Дехто точніше вказував місце, де треба шукати оту комору, а власне в Яршиці.

— Раз єкос ци би з Дилитина, ци звідки йшов Довбуш суди ґруньми і тут, на Яршиці, посів го день, так шо не міг у село доступити уже.

То він казав на тім місці, таки на Яршиці, пробрати плити і висипав там дванаціт терхів, то є дваціт штири бербениці грошей... Та й потому загиб у Космачі, та й уже не

знав ніхто, у котрім то місці ті маєтки.

Жінка Петра Онуфрака, потомна отого вйта, що погнав на Довбуша волоську хоругов, твердо казала, що вона знає, що тут, у Яршиці, є Довбушеві скарби.

— Я ще гітваком туди скотарила та й вигіла раз знак, де ті гроші є. Був там камінь, оброслий дуже файним мохом. Я тот мох іздоймила — так гейби верету піднети, так тот мох. І вигіла-сми хрест на тім камені вібитий... Та коли-бо то уже бирше не могла сходити на то місце і так обстало і понині.

Словом, гроші є, і багато. І не на самій Довбушенці, по всіх горах понакладав їх Довбуш.

— Люди знаходили там, лиш усе гасило шос світло. Або в Гадьовім лісі. Дед-де! Аж у Ліськім повіті. Аж туди прийшла слава про Довбуша, й там десь під бучком під кривим і під ялицею закопав він гроші. Пасли там пастухи, то знайшли і бучка, і ялицю, але не копав ніхто, бо боялися... І на полонині Мокрині в долинах є Довбушева комора. Там, у скелі, є кагла, закурена, почорніла. В ту каглу все кидають каміння й слухають, чи летить. То там, кажуть, зимував Олекса багато зим. Ніби навіть млин був. Між іншим, кажуть, що є там "цілі могили рогів", бо то опришки стругали собі з рогів порохівниці. І от саме коло тих рогів мають бути й двері десь.

— Так шо ж, коли годі відшукати. Тоті тріски з тих рогів уже позаростали мохом. А шкода. Бо там є на шо подивитиси.

— Там є на столі вироблений діамантовий змій. Жертва. І тота жертва світе там водно ек день, так ніч...

— Ой га! Коби хотів посписувати усьо, шо за Довбуша говіркуют люди, — велико паперу, відай, тра було на тото.

Примечания

1

Маржина — худоба.

2

Вориння — огорожа.

3

Грунь — хребет, гори.

4

Плебанія — садиба священика.

5

Кутюга — собака.

6

Вогорє — говорить.

7

Латинські єпископи і духовенство (латин.).

8

Латинського обряду (латин.).

9

Вільне виконання свого грецького обряду (латин.).

10

Не перешкоджало добру королівства і католицької церкви в Польщі (латин.).

11

Скасувати (латин.).

12

Єсьмо однакові діти одної матері — католицької церкви (латин.).

13

Даючи перевагу латинникам (латин.).

14

Грецько-уніатський обряд... утискувати... від Бога дану поразку... (латин.)

15

Нема Русі (України), тільки Польща і Москва (Росія) (пол.).

16

Зазнаємо утисків з боку католиків (латин.).

17

Допомоги від переслідування (латин.).

18

Апрегендованих — виправданих.

19

Віхтунок — частування.

20

Бербениця — діжечка.

21

...натерханий бесагами — навантажений дорожними мішками (саквами).

22

Якутки — наслідки (пол.).

23

Гідо — дід.

24

Гедя — батько.

25

І так далі (латин.).

26

Знатна людина, королівська.

27

Вроджений, шляхетний (пол.).

28

Імпет — натиск.

29

Куполами і куполочками (пол.).

30

Шпіхлір — амбар, комора.

31

Фестунок — замок, фортеця.

32

Порекло — прізвище, ім'я.

33

Ровта — рота, ватага.

34

Сокотитися — стерегтися.

35

Рабувати — грабувати.

36

Обиздритися — озирнутися.

37

Угри — угорці.

38

Гляба — неможливо, даремно, важко.

39

Сигла — смерека; густий смерековий ліс.

40

Лудіння — одяг.

41

Гілевшина — розподіл.

42

Кriskени — християни.

43

Кечіри (кичери) — гори.

44

44 Сировиця — солонa вода.

45

Флоєра — сопілка.

46

Пизма — гнів.

47

Тимунь — тому.

48

Трафелоси — траплялося.

49

Тарниця — сідло.

50

Жереп — порода гірської сосни.

51

Курмей — мотузка.

52

Буччя — паліччя.

53

Головиця — джерело.

54

Відвічальний — відповідальний.

55

"Калечають мречи" — стоять тумани.

56

Ботей — отара.

57

Мішенник — ґазда, який віддає вівці на випас.

58

Домарет — господарі, які живуть вдома.

59

Фол — опалі голки хвойних дерев.

60

Чегір — чагарник, зрубаний ліс.

61

Туршук — молоді дерева.

62

Бовчар — пастух рогатої худоби.

63

Віблек — колода.

64

Оструб — дерев'яна стіна будинку.

65

Будз — головка овечого сиру.

66

Путина — посуд для молока.

67

Реваш — рахунок удоїв, зарубаних на дереві.

68

Криївка — схованка.

69

Це був батько поета Францішека Карпінського. (Прим. авт.)

70

Дійсна фраза, сказана Довбушем, коли він прийшов до пана Злотницького 4 мая

1744 року. Збереглася відомість про цю всю подію в записках львівських бернардинів.
(Прим, авт.)

71

Автентична фраза. Усю цю подію описав потім сам оцей "хлопчик", а пізніше поет Францішек Карпінський у своїй автобіографії. (Прим. авт.)

72

Пістинь — село між Коломиєю й Косовом. (Прим. авт.)

73

Автентичний факт; записано в польських судових протоколах. (Прим, авт.)

74

Серен — замерзлий сніг.

75

Бер — кладка, місток.

76

Історичний факт. (Прим. авт.)

77

Омкно — ніяково.